॥ श्रीः ॥

आनन्दवनविद्योतिसुमनोभिः सुसंस्कृता ।
सुवर्णाऽङ्कितभव्याभशतपत्रपरिष्कृता ॥ १ ॥
चौखम्बा-संस्कृतग्रन्थमाला मञ्जुलदर्शना ।
रसिकालिकुलं कुर्यादमन्दामोदमोदितम् ॥ २ ॥

स्तबकः—९१

पङ्क्तिः आस्यस्य मुखस्य सुरभिः सुगन्धः तस्य ग्रहणाय अभ्यु-द्यता उद्युक्ता सती पथि मार्गे प्ररूढमुद्गतम् उत्तुङ्गमङ्गतम् उच्चं परस्परसंलग्नं यदुरोजगिरीन्द्रयुग्मं स्तनपर्वतद्वयम् उल्ल-ङ्घितुमतिक्रमितुम् उपायप्रयोगं चिरं बहुकालम् उदीक्षते अवलोकयति किम् ? उत्प्रेक्षारूपकालङ्कारौ । वसन्ततिल-कावृत्तम् ॥ १५६ ॥

रत्नावली तव रमे वरमेखलाया-
मङ्गारपङ्क्तिरविदूरगता तु तस्याः ।
रोमावली तदुपजातविशीर्णमूल-
धूमाऽऽकृतिं वहति शक्रमणीव नीला ॥ १५७ ॥

रत्नेति । हे रमे ! तव वरमेखलायां रत्नावली अङ्गारप-ङ्क्तिरिव तस्या अङ्गारपङ्क्तेः अविदूरगता निकटवर्तिनी शक्रम-णीव नीला रोमावली तदुपजातस्याऽङ्गारपङ्क्तिभवस्य विशीर्ण-मूलस्य छिन्नमूलस्य धूमस्याऽऽकृतिं साम्यं वहति । वसन्तति-लकावृत्तम् । रूपकनिदर्शनालङ्कारौ ॥ १५७ ॥

निःश्रेणिका नाथदृशोरुरोज-
दुर्गाऽधिरोहे तव रोमरेखा ।

---

१५७ अथ मेखलागतरत्नावल्या भास्वरतया अङ्गाररूपत्वं, तत्समीपगताया नीलमणिनीलाया रोमावल्यास्तदुदितविच्छि-न्नमूलधूमरूपत्वं वर्णयन्नाह ।

१५८ अथ भगवद्दृष्टेः स्तनदुर्गाऽधिरोहणे सोपानपरम्परा वा, तव-

लावण्यलक्ष्मीवरवेणिका वा

रतीशभूपालकृपाणिका वा ॥ १५८ ॥

निःश्रेणिकेति । हे रमे ! तव वरमेखला नाथस्य हरेर्दृशः उरोजदुर्गे स्तनपर्वते ऽधिरोहस्याऽऽरोहणस्य निःश्रेणिका ऽधिरोहिणी 'जिना' इति लोके वा । लावण्यलक्ष्म्याः वरवेणिका वा । रतीशभूपालस्य कृपाणिका करवालः 'तरवार' इति लोके । अत्र सर्वत्र वाशब्देन उपमानाऽनिर्णयवर्णनात्ससन्देहालङ्कारः । रूपकं च । उपजातिवृत्तम् ॥ १५८ ॥

स त्वद्गर्भसमुद्भवो ऽपि हि शुचः संदायकैः सायकैः

पञ्चेषुः पितरं च वञ्चयति यत्पञ्चायुधं माधवम् ।

लग्ना नूनमतो जगज्जननि ते रोमावलिच्छद्मना

तातद्रोहिसुतप्रसूत्युपनता दुष्कीर्तिरेवोदरे ॥ १५९ ॥

स इति । स पञ्चेषुः तव गर्भात्समुद्भवो यस्य सो ऽपि शुचः शोकस्य सन्दायकैर्दातृभिः सायकैः बाणैः पञ्च शङ्खचक्रगदापद्मशार्ङ्गाख्यान्यायुधानि यस्य तं माधवं पितरं यद्यस्माद्वञ्चयति विप्रलम्भयति अतो हे जगज्जननि ! ताताय द्रुह्यतीति तातद्रोही स चासौ सुतश्च तस्य प्रसूत्या उपनता उद्गता दुष्कीर्तिर-

---

लावण्यलक्ष्मीवेणी वा, कामभूपखड्गलतिका वेति रोमावल्यां रूपत्रयमुत्प्रेक्ष्यते ।

१५९ त्वद्गर्भसमुद्भूतः कामः पीडादायिभिः शरैः पञ्चायुधस्तज्जमपि स्वपितरं माधवं पञ्चायुधत्वेन स्पर्धमानः पीडयति, अत एवेदृशापितृवञ्चकप्रसवजन्या दुष्कीर्तिः रोमावलिरूपेण तदुत्पत्तिभूमौ तवोदरं संलग्ना किं ? मिति चातुर्येणोत्प्रेक्ष्यते ।

पयश एव लग्ना सक्तेत्यर्थः। नूनमित्युत्प्रेक्षालङ्कारः। कैतवापह्नुतिश्च। शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम्॥ १५९॥

रज्जुं रोमालिरूपां गुरुकुचकलशालम्बिनीं जीवनार्थी
मातस्त्वन्नाभिवापीपरिसरमनयन्मन्मथो जाततृष्णः।
दृष्ट्वा तामत्यगाधामिह न पुनरलं दैर्घ्यमस्या इति श्री-
स्तामौज्झत्तत्र रज्जुं न तृष उपरतिः शम्बरध्वंसिनः स्यात्॥१६०।

रज्जुमिति। हे मातः! जाता तृष्णा तृषा यस्य स मन्मथः जीवनमुदकमर्थयति प्रार्थयति तादृशः सन् रोमालिः रूपम् आकृतिर्यस्यास्तां रज्जुं गुरुकुचकलशालम्बिनीं महतोः स्तनघटयोः आलम्बिनीं कृत्वा नाभिवाप्याः परिसरं प्रान्तम् अनयत्, ततस्तां नाभिवापीम् अत्यन्तमगाधामनलस्पर्शिनीं दृष्ट्वा हे श्रीः! पुनरस्या रज्ज्वाः दैर्घ्यम् अलं पर्याप्तं न इति तां रज्जुं तत्र औज्झत्। उज्झ उत्सर्गे अस्माल्लङ्। शम्बरस्य तदभिधाऽसुरस्य उदकस्य च ध्वंसिनो नाशकस्य तृषः उपरतिः शान्तिः न स्यात्क्वापि न भवेदित्यर्थः। अत्र वापीकलशानां समृद्धावपि रज्ज्वा अपूर्णता विघ्न इति भावः। स्रग्धरावृत्तम्। उत्प्रेक्षार्थान्तरन्यासश्लेषालङ्काराः॥ १६०॥

---

१६० अथ रोमालिं रज्जुरूपेण नाभिं चाऽगाधवापीरूपेण, कुचौ च कलशरूपेण वर्णयिष्यन् जीवनार्थी (निजप्राणनकामो, जलार्थी च) कामः कुचकलशालम्बिनीं रोमावलिरूपां रज्जुं सञ्जातस्पृहो जातपिपासश्च सन् त्वन्नाभिवापीप्रान्तं प्रापय्य तामतीव गभीरामालोक्य रोमालिरूपरज्जुदैर्घ्यं न पर्याप्तमिति पर्यालोच्य तत्समीपएवात्याक्षीत्, यतः शम्बरविनाशकस्य (कामस्य, जलविध्वंसकस्य च) तृषः शान्तिः न कदापीत्याह।

ऋत्विग्रमे रतिमखे ननु यौवनात्मा
नाभीबिलाऽवटयुतोदरवेदिकायाम् ।
यूपं तनोति तत्र लोमलतास्वरूपं
शङ्के ऽस्य सङ्गतमुरोजयुगं चषालम् ॥ १६१ ॥

ऋत्विगिति । हे रमे ! नन्विति वितर्के । रतिमखे सुरतयज्ञे यौवनात्मा तारुण्यरूपः ऋत्विक् नाभीबिलमेव अवटो गर्तस्तया युतायां(?) युक्तायामुदरवेदिकायां रोमलतारूपं यूपं तनोति शाययति(?) रोपणार्थमित्यर्थः । अतो ऽस्य संगतं संबद्धम् उरोजयुगं कुचद्वन्द्वं चषालम् इति यूपशिरसि वलयाऽऽकारः काष्ठविशेषः । चषालो यूपकटक इत्यमरः । वसन्ततिलकावृत्तम् । रूपकोत्प्रेक्षालंकारौ ॥ १६१ ॥

रतीशमातस्तव रोमवल्लिका-
मयी मनोज्ञा यमुना पुनातु माम् ।
वलित्रयं यत्र तरङ्गविभ्रमं
बिभर्ति हारांशुचयश्च फेनताम् ॥ १६२ ॥

रतीशेति । हे रतीशमातः ! यत्र यमुनायां वलित्रयी तरङ्गभावं चेत्यपरं हारांशुचयः फेनतां बिभर्ति सा तव रोमवल्लिकामयी मनोज्ञा यमुना मां पुनातु पावयत्वित्यर्थः । वंशस्थं वृत्तम् । रूपकालङ्कारः ॥ १६२ ॥

---

१६१ हे रमे ! सुरताऽध्वरे ऽध्वर्युर्यौवनं नाभीगर्तयुतोदरवेदिकायां रोमलतारूपं कुचकटकोपशोभितं यूपं (पशुबन्धनस्तम्भं) तनोतीति शङ्के इति रोमावलिं यूपरूपेण वर्णयति ।

१६२ अथ वलित्रयतरङ्गाऽलङ्कृता हारकान्तिफेनविलसिता ते रोमावलिरूपा कालिन्दी मां पुनात्विति यमुनारूपेण रोमालिं वर्णयति ।

स्तनाऽद्रिभाजि स्थिरहारशोभा-
सुधाऽम्बुधौ रोमलता मुरारिः ।
वटच्छदः स्यादुदरं तवाऽम्ब
वलित्रयं चित्रमिहोपधानम् ॥ १६३ ॥

स्तनेति । हे ऽम्ब ! स्तनाद्रिभाजि स्तनपर्वतस्थे स्थिरहारशोभारूपे सुधाम्बुधौ तव रोमलतारूपो मुरारिर्हरिः, उदरं वटस्य च्छदः पर्णं, दलं पर्णं छदः पुमानित्यमरः । एवं वलीनां त्रयम् इह उपधानम् उपबर्हः स्यादित्यर्थः । उपेन्द्रवज्रावृत्तम् । रूपकालङ्कारः ॥ १६३ ॥

नाभीसरोरोधसि नारिकेल-
द्रुमभ्रमं रोमलता ददाति ।
तदग्रलग्नौ तनुतस्तव श्रीः
स्तनौ पुनस्तत्फलयुग्मशङ्काम् ॥ १६४ ॥

नाभीति । हे श्रीः ! तव नाभिरूपस्य सरसः रोधसि । कूलं रोधश्च तीरं चेत्यमरः । रोमलता नारिकेलद्रुमस्य भ्रमं ददाति । पुनस्तस्याऽग्रे लग्नौ इमौ स्तनौ तस्य द्रुमस्य फलयुग्मस्य शङ्कां तनुतः विस्तारयतः । उपजातिवृत्तम् । भ्रान्तिमदलङ्कारः ॥ १६४ ॥

---

१६३ कुचगिरिपरिशोभिते हारकान्तिसुधोदधौ तव रोमालिरूपस्य मुररिपोः स्तवोदरमेव वटपत्रं, वलित्रयं च चित्रमुपधानं शङ्के इत्याह ।

१६४ नाभी रूपसरस्तटे रोमलता नारिकेलतरुरूपा भाति, तदग्रसंलग्नौ ते कुचौ च नारिकेलफलयुगलशङ्कां जनयत इति नारिकेलतरुरूपेण रोमावलिं वर्णयति ।

नाभीसरश्चिरमगाधतरं विधाय
नारायणप्रणयिनि श्रमिणा विधात्रा ।
रोमावली तव विभाति तटे तदीये
क्षिप्तेव तत्खननहेतुरियं शलाका ॥ १६५ ॥

नाभीति । हे नारायनप्रणयिनि ! अतिशयेनाऽगाधमित्यगाधतरम् । अत्यन्ताऽतलस्पर्शमित्यर्थः । तव नाभीसरश्चिरं विधाय कृत्वा श्रमिणा श्रमवता विधात्रा ब्रह्मणा तदीये तटे तस्य सरसः खननस्य हेतुः कारणभूता क्षिप्ता स्थापिता शलाका इषीकेवेयं रोमावली विभाति । वसन्ततिलकावृत्तम् । उत्प्रेक्षालङ्कारः ॥ १६५ ॥

सरितो गिरितोऽवतीर्य निम्नं
प्रविशन्त्यम्ब तवाऽत्र नाभिगर्तात् ।
तनुलोमलताकलिन्दजाऽहो
स्तनशैलाऽन्तिकमारुरुक्षतीव ॥ १६६ ॥

सरित इति । हेऽम्ब ! सरितः नद्यः गिरितः पर्वतसकाशादवतीर्य निम्नं प्रविशन्ति अत्र तव नाभिगर्तात् तनुलो-

---

१६५ नाभीरूपं सरश्चिरखननेनाऽगाधतरं विधाय श्रान्तेन विधिना तत्तीरे क्षिप्ता तत्खननसाधनं लौहशलाकेव तव रोमावली विभातीति रोमावलिं लोहशलाकारूपेण वर्णयति ।

१६६ लोके हि नद्यः पर्वतादधोऽवतीर्य निम्नं देशं विशन्तीति दृष्टचर, परं तव रोमावलिरूपेयं लोकोत्तरा यमुना कुचगिरिपरिसरमारोढुमिच्छतीत्याश्चर्यमिति विलक्षणयमुनारूपेण रोमावलिं वर्णयति ।

मलतारूपा कलिन्दजा यमुना स्तनशैलयोः अन्तिकम् । उप-कण्ठान्तिकाभ्यर्णेत्यमरः । आरुरुक्षत्यारोढुमिच्छतीवेत्यहो इत्याश्चर्ये । उत्प्रेक्षासङ्करोऽयम् । औपच्छन्दसिकं वृत्तम् ॥ १६६ ॥

दायादः पितुरेष नाभिकमले दामोदरस्यैधते
धातेत्येत्रमसूययेव जननि प्रेप्सुस्ततोऽप्युच्छ्रयम् ।
नाभीकूपसमुत्थरोमलतिकानालाऽग्रजाग्रन्नव-
त्सारोरोजसरोजकोशयुगमध्यास्ते सुतस्ते स्मरः ॥ १६७ ॥

दायादेति । हे जननि ! एष धाता दायादः । दायादौ सुतबान्धवौ इत्यमरः । पितुर्दामोदरस्य नाभिकमले एधते दीप्यते इत्येवमसूयया गुणदोषाविष्करणेनेव ततो धातुरप्युच्छ्रयमौन्नत्यं प्राप्तुमिच्छुस्ते सुतः स्मरः क्रीडाकलहे भगवद्वशीकरणेवाऽस्याः प्रियसुत इति भावः । नाभीकूपात्समुत्थाया रोमलतिकाया नालाऽग्रे जाग्रतिस्थितं यद्भवत्याः सारमुरोजरूपं सरोजकोशयोर्युगं तस्मिन्नध्यास्ते ऽधितिष्ठति । शार्दूलविक्रीडितम् । उत्प्रेक्षालङ्कारः ॥ १६७ ॥

अथ त्रिवलिवर्णनम्—

जगत्त्रयीजीवनजन्महेतौ
वलित्रयी भाति तवोदरेऽस्मिन् ।

---

१६७ ब्रह्माणं निजभ्रातरं दामोदरनाभिकमलाऽवस्थितं दृष्ट्वा संजातमत्सरस्तत उत्कर्षमिच्छुस्ते सुतः स्मरो भवत्या रोमालिरूपनालाऽग्रलग्नसारभूतपयोधरसरोजकोशद्वन्द्वं समुच्छ्रितमध्यास्ते इति उत्प्रेक्षमाणो रोमावलिं कुचकमलनालतया वर्णयति ।

१६८ जगत्त्रय्या जीवनं (प्राणनं, जलं च) तस्य हेतौ तवाऽस्मिन्नु-

नारायणप्रेयसि नाभिरूप-

निपानसोपानपरम्परेव ॥ १६८ ॥

जगदिति । हे नारायणप्रेयसि ! जगत्त्रय्या जीवनस्य प्राणनस्योदकस्य च जन्मनो हेतौ तवाऽस्मिन्नुदरे नाभिरूपस्य निपानस्य कूपोद्धृताऽम्बुसमावेशार्थं शिलादिकृतगर्तस्येत्यर्थः । सोपानस्य परम्परेवेयं वलित्रयी भाति । उपजातिवृत्तम् । श्लेषरूपकोत्प्रेक्षाः ॥ १६८ ॥

जित्वा जगन्ति विशिखैर्जगदम्ब जैत्र-

स्तम्भं तवाऽङ्कभुवि रोमलताच्छलेन ।

भिन्दन् मनोजनृपतिर्जितलोकसंख्यां

मूले किमस्य तिसृभिर्व्यलिखद्वलीभिः ॥ १६९ ॥

जित्वेति । हे जगदम्ब ! मनोजरूपो नृपतिः विशिखैर्जगन्ति जित्वा तवाऽङ्कभुवि रोमलताच्छलेन जयनशीलं जैत्रं स्तम्भं यूपं भिन्दन् प्रक्षिपन्सन्नस्य मूले तिसृभिर्वलीभिः जितलोकसंख्यां व्यलिखत्किम् ? इत्यत्र च्छलपदोक्त्या कैतवाऽपह्नुत्यलङ्कारः । उत्प्रेक्षा च । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥ १६९ ॥

दरे वलित्रयी नाभिरूपाऽऽहावसोपानश्रेणिरिव विभातीति वलित्रयीं सोपानश्रेणिरूपेण वर्णयति ।

१६९ हे अम्ब ! कामरूपो नृपतिः शरैर्जगत्त्रयं विजित्य रोमलताकपटेन जयस्तम्भं तवाऽङ्के निखायाऽस्य मूलभागे तिसृभिर्वलीभिर्जितलोकसङ्ख्यां व्यलिखत् किं ? इत्युत्प्रेक्षते ।

स्नातस्य नाभिसरसि ध्रुवमब्धिकन्ये
संजग्मुषो रतिपतिव्रतिनः समाधिम् ।
आषाढमेव कलये तव रोमराजि-
मस्या वलित्रितयमस्य च दर्भकूर्चम् ॥ १७० ॥

स्नातस्येति। हे ऽब्धिकन्ये ! नाभिसरसि स्नातस्यैवं समाधिं जगामेति जग्मुषः प्राप्तस्येत्यर्थः। रतिपतिसंज्ञस्य व्रतिन आषाढं, पालाशो दण्ड आषाढ इत्यमरः । रोमराजिं रोमावलिं कलये जानामि । अस्यास्तव वलित्रयम्, अस्य दर्भानां कूर्चं जानामि । वसन्ततिलकावृत्तम् । उत्प्रेक्षालङ्कारः ॥ ७० ॥

नाभीवापीसविधभुवि ते यौवनाऽऽरामवृद्ध्यै
न्यस्तं रोमावलिमयघटीयन्त्रदारु स्मरेण ।
मूले तस्य स्फुरति रचितं पादविन्यासहेतोः
सोपानानां त्रितयमुदधेः पुत्रि वल्यात्मना किम् ॥ १७१ ॥

नाभीति। हे उदधेः पुत्रि ! स्मरेण मदनक्षेत्राजीवेन ते नाभीरूपाया वाप्याः सविधभुवि सन्निधिभूमौ यौवनाऽऽरामस्य तारुण्योपवनस्य वृद्ध्यै वर्धनार्थं रोमावलिमयं तद्घटीयन्त्रं कू-

---

१७० नाभिरूपसरसि कृतावगाहस्य समाधिं (समाधानं, योगञ्च) जग्मुषः कामरूपब्रह्मचारिणस्तव रोमावलिम् आस्यसंमितं पालाशदण्डं, वलित्रयं च दर्भकूर्चं जाने इति पालाशदण्डत्वेन रोमालिं वर्णयति ।

१७१ तव नाभीरूपदीर्घिकासविधे तारुण्यरूपोपवनवृद्ध्यै स्मरेण रोमावलिरूपं घटीयन्त्रं विन्यस्तं, तस्य च मूले पादविन्यासार्थं वलित्रयरूपं सोपानत्रितयं रचितं किमित्युत्प्रेक्षितं ।

पजले द्राहनयन्त्रं 'राहाट्घाटगे' इति लोके । तस्य दारुकाष्ठं न्यस्तं, तस्य दारुणो मूले पादानां विन्यासस्य स्थापनस्य हेतोः रचितं सोपानानां त्रितयं वल्यात्मना त्रिवलीरूपेण स्फुरति किम्? रूपकोत्प्रेक्षालङ्कारौ । मन्दाक्रान्तावृत्तम् ॥ १७१ ॥

अथ नाभिं वर्णयति—

दीर्घं नाभीविवरसरसो देवि गम्भीरिमाणं
स्पष्टं द्रष्टुं वृषगिरिपतेरक्षमावक्षमीनौ ।
गाम्भीर्यैकास्पदमपि रसैः पूरितं मानसं यत्
तस्य स्वैरं पतति जलधेः पुत्रि तत्रैव नित्यम् ॥१७२॥

दीर्घमिति । हे देवि ! नाभीविवरसरसः दीर्घं गम्भीरिमाणं गाम्भीर्यं स्पष्टं द्रष्टुं वृषगिरिपतेर्हरेः अक्षरूपौ मीनौ असमर्थौ, अतो गाम्भीर्यस्यैकास्पदमद्वितीयस्थानं रसैः कारुण्यशृङ्गारादिभिस्तोयैश्च पूरितमपि तस्य हरेर्मानसं सरः स्वान्तं च नित्यं स्वैरं यथेष्टं तत्र नाभौ पतति । मन्दाक्रान्तावृत्तम् । श्लेषालङ्कारः ॥ १७२ ॥

---

१७२ भगवतो नयनमीनौ दीर्घं नाभीविवरसरसो गाम्भीर्यं प्रच्छन्नत्वात् स्पष्टं द्रष्टुमसमर्थौ, यतस्तत्र नाभीसरसि गाम्भीर्यैकास्पदं (अचञ्चलं, गभीरं च) रसैः (शृङ्गारादिभिर्जलैश्च) परिपूर्णं भगवतो मानसं (मनो, महासरश्च) नित्यं पतति । एवं च गभीरतरं मानसमपि यत्र पतति तदगाधत्वं कथं नाम वर्णयितुं शक्यम्?इत्याह ।

आश्रित्य सज्जघनहस्तिगिरिस्थितायां
पञ्चायुधो भृशमुदञ्चति देवि काञ्च्याम् ।
नाभीमनन्तसरसीं कमले खगेन्द्र-
स्तम्भं च रोमलतिकां वलिधिष्ण्यभाजम् ॥ १७३ ॥

आश्रित्येति । हे देवि, हे कमले ! पञ्चायुधः कामो विष्णुश्च सदुत्तम जघनमेव हस्तिगिरिः, पक्षे सज्जा घना यस्मिन्स यो हस्तिगिरिस्तस्मिन् स्थितायां काञ्च्यां मेखलायां पुर्यां चाऽनन्तसरसी तदाभवं सरः चेत्यपरं वलय एव धिष्ण्यं स्थानम् अन्यत्र बलेरुपहारस्य धिष्ण्यं स्थानं भजति तं खगेन्द्रस्तम्भं गरुडस्तम्भरूपां रोमलतिकाम् आश्रित्य भृशमुदञ्चति शोभते । अत्रैकत्र वलिरिति तालव्यः स एव पुरीपक्षे बलिरिति ओष्ठ्यः शब्दः। तत्र प्रमाणं वाग्भट्टालङ्कारे 'यमकश्लेषचित्रेषु वबयोर्डलयोर्न भित्' इति । श्लेषालं० वसन्ततिलकावृत्तम् ॥ १७३ ॥

जघनपुलिनवत्यां केशशैवालभाजि
त्रियुगनयनमीनैस्तृष्णया सेवितायाम् ।

---

१७३ पञ्चायुधो भगवानेव कामः सन्नद्धमेघावृतहस्तिगिरिरूपं समीचीनजघनरूपहस्तिसंकुलं गिरिम, अनन्तसरसीरूपां नाभिम, पूजास्थानं त्रिवलिस्थानोल्लसितं गरुडस्तम्भरूपां रोमावलिं चाश्रित्य स्थितायां काञ्चीपुरीरूपायां रशनायां विराजत इत्याह ।

१७४ हे कमलमुखि !. जघनरूपसैकतपरिगतायां केशरूपशैवालालंकृतायां भगवन्नयनमीनैस्तृष्णया (पिपासया, पक्षेऽनुरा-

त्वयि रसभरितायां देवि सौन्दर्यसिन्धौ
नलिनमुखि विभर्त्ते नाभिरावर्तशोभाम् ॥ १७४ ॥

जघनेति । हे नलिनमुखि, हे देवि ! जघनमेव पुलिनम् अस्यामस्ति तस्याम् । एवं केशा एव शैवालानि तानि भजति तस्यां त्रियुगस्य भगवतो नृसिंहस्य नयनान्येव मीनास्तैः सेवितायां रसेन तोयेन शृङ्गारादिना च भरितायां पूर्णायां सौन्दर्यस्य सिन्धौ नद्यां त्वयि नाभिः आवर्तशोभां वहते । मालिनीवृत्तम् । रूपकनिदर्शने अलङ्कारौ ॥ १७४ ॥

अथ काञ्चीं वर्णयति—

त्वन्मध्ययष्टिं परिवेष्ट्य शेते
नाभीबिलाऽन्ते रशनापृदाकुः ।
असावपूर्वः कमले यदीया-
न्यङ्गानि सर्वाणि च रत्नवन्ति ॥ १७५ ॥

त्वदिति । हे कमले ! असौ अपूर्वः रशनापृदाकुः काञ्चीरूपः सर्पः त्वन्मध्यरूपां यष्टिं परिवेष्ट्य वेष्टयित्वा नाभीबिलस्याऽन्ते समीपे शेते निद्राति । अपूर्वत्वमेव दर्शयति यदीयानि सर्वाणि चाङ्गानि रत्नवन्ति रत्नयुक्तानि सन्ति । अत्र शेते इति क्रियार्थसंपत्तये रशनायाः पृदाकुत्वेन परिणामकथनात्परिणामालंकारः । उपजातिवृत्तम् ॥ १७५ ॥

गेण च) सेवितायां रसैः (शृङ्गारादिभि,र्जलैश्च) भरितायां त्वद्रूपायां सरसि ते नाभिरावर्तरूपा विराजते इत्यावर्तरूपेण नाभिं वर्णयति।

१७५ काञ्चीरूपः सर्पस्त्वन्मध्यरूपां यष्टिं परिवेष्ट्य नाभीबिलान्ते शयानः रत्नालंकृतसर्वाङ्गो भातीति फणामात्रे रत्नयुतात् लौकिकात्सर्पादतिरिक्तत्वमस्येत्याह ।

मध्यात्मना जननि शब्दगुणेन योगा-
ज्जग्राह शब्दमतुलं रशनागुणस्ते ।
शौरेः श्रवोवियति सौति सुखं स शब्दै-
स्तुष्ट्यै विशिष्य किल शिष्यगिरो गुरोः स्युः ॥ १७६ ॥

मध्येति । हे जननि ! मध्यो वलग्नम् आत्मा ऽदृश्यत्वेन स्वरूपं यस्य तेन शब्दगुणेनाऽऽकाशेनेति यावत् । योगात्समागमात्ते यो रशनागुणः काञ्चीरज्जुः शब्दगुणकमाकाशमित्युक्तत्वात् तस्मादतुलं शब्दं जग्राह अध्यैत, सः शौरेः श्रवोवियति कर्णाऽऽकाशे सुखं सौति ददाति । तथा हि—शिष्यगिरश्छात्रवाण्यः गुरोः विशिष्य विशेषेण तुष्ट्यै हर्षाय स्युः भवेयुः किल । अनुगुणार्थान्तरन्यासावलङ्कारौ । वसन्ततिलका ॥ १७६ ॥

रतितन्त्ररहस्यमम्ब शब्दै
रमणीयैर्विशदं प्रकाशयन्ती ।
रसनैव रतिप्रियस्य नूनं
रशना ऽसाविति लेखकप्रमादः ॥ १७७ ॥

रतीति । हे ऽम्ब ! असौ रशना रमणीयैः सुन्दरैः शब्दैः र-

———

१७६ मध्यरूपेण शब्दगुणेन (शून्यरूपतया आकाशेन) सम्बन्धात् ते काञ्चीगुणः शब्दगुणात् तस्माच्छब्दविद्यां गृहीत्वा भगवतः श्रोत्राकाशे सुखं जनयतीति गुरोः शिष्यगिरो ऽधिकां मुदं दधते इत्युक्त्या समर्थयन् त्वन्मध्यशिष्यस्य रशनाकलापस्य रवा भगवतो ऽतिप्रिया इत्याह ।

१७७ निजशब्दैः कामशास्त्रसिद्धान्तप्रतिपादिका ते काञ्ची न रशना, ऽपि तु कामस्य रसना, लेखकप्रमादात्सकारस्थाने शकारः पठ्यते इति वदन् रशनाया भगवत्कामोद्दीपकत्वं प्रतिपादयति ।

तिनन्बस्य रहस्यं प्रकाशयन्ती रतिप्रियस्य कामस्य नूनं रसना जिह्वैव, रशना काञ्चीति लेखकस्य प्रमाद इति । रसज्ञा रसना जिह्वा, काञ्ची सप्तकी रशनेति चोभयत्राप्यमरः । अत्र रशनाया मेखलाया धर्मनिह्नवेन शब्दकरणे हेतूक्त्या रसनात्वारोपाद्धेत्वपन्हुतिरलङ्कारः । औपच्छन्दसिकं वृत्तम् ॥ १७७ ॥

उपाश्रिता मध्यममब्धिकन्यके
निजप्रभाभिः शमितोत्तमास्थितिः ।
असौ कृतश्रीमदनादरा रमे
न मेखला न प्रतिभाति मे खला ॥ १७८ ॥

उपेति । भो अब्धिकन्यके । मध्यमं वलग्नं मध्यमपुरुषं च । मध्यमः स्यात्स्वरे मध्ये मध्यदेशे च मध्यजे इति विश्वः । उपाश्रिता सती निजप्रभाभिः स्वकान्तिभिः स्वोत्कर्षैश्च शमिता उत्कृष्टस्य तमसः उत्तमस्य श्रेष्ठस्य च स्थितिर्यया सा कृतः श्रीमदनस्य आदरः पक्षे श्रीमतां विदुषामनादरो यया सा । अनादरः परिभव इत्यमरः । असौ मेखला मे वेङ्कटाध्वरेः(?)खला दुर्जना न प्रतिभातीति न, इति नञ्द्वयस्य प्रकृतार्थदार्ढ्यनया खलत्वं निश्चितम् । तदत्र द्वितीयार्थे द्रष्टव्यम् । वंशस्थं वृत्तं, श्लेषोत्प्रेक्षे अलङ्कारौ ॥ १७८ ॥

---

१७८ मध्यभागमुपाश्रिता निजकान्तिभिर्विनाशिताऽन्धकारस्थितिः कृतकामादरा न मेखला, मध्यमपक्षं नास्तिकमाश्रिता स्वप्रभावेण विनाशितसाधुस्थितिः श्रीमतामनादरकारिणी खलैव मे प्रतिभाति व्यङ्कटाध्वरीत्युक्ति श्लेषेणाह ।

यदनन्तपाणिनिहितं सुमध्यमे
वलते सुवर्णमयसूत्रमम्ब ते ।
गुणवृद्धिमान् प्रकृतिशोभनोऽमुना
नियतं सुशब्दनिचयोऽभिधीयते ॥ १७९ ॥

यदिति । हे अम्ब ! यद्यस्मात्ते सुमध्यमे वलग्ने अनन्तस्य भगवतः पाणिना करेण निहितं स्थापितं, पक्षे अनन्ताय भाष्यकाराय पतञ्जलये पाणिनये सूत्रकारमुनये च हितम्, एवं सुवर्णमयं हेमप्रचुरं सूत्रं काञ्चीरज्जुः, पक्षे सुष्ठुवर्णमयमक्षरमयं सूत्रं च 'अल्पाक्षरमसन्दिग्धं सारवद्विश्वतोमुखम् । अस्तोभ्यमनवद्यं च सूत्रं सूत्रविदो विदुः' इति लक्षणात् । वलधातोः कर्तरि लट् । तत्तस्मात् अमुना पूर्वोक्तेन द्विविधसूत्रेण गुणेन माधुर्यादिना वृद्धिमान् पक्षे अदेङ् गुणः, वृद्धिरादैच् इति द्वे गुणवृद्धी अस्मिन् स्तः सः प्रकृत्या स्वभावेन धातुरूपया च शोभनः सुष्ठुशब्दानां स्वनानां सुप्तिङन्तपदानां च निचयः समूहः नियतम् अभिधीयते कथ्यते । अभिपूर्वाद्धाञो यकि रूपम् । मञ्जुभाषिणीवृत्तम् । श्लेषालङ्कारः ॥ १७९ ॥

---

१७९ हे मातः पतञ्जलिपाणिनिमुनिहितकारकं भगवत्करनिहितञ्च स्वक्षरं सौवर्णं च, सूत्रं (काञ्चीदाम, इको यणचीत्यादि सूत्रकदम्बं च) यच्छोभते ऽमुना काञ्चीदाम्ना सूत्रेण च प्रवृद्धगुणो गुणवृद्धियुक्तश्च प्रकृतिसुन्दरः प्रत्ययविधानाद्यध्यादिना च शोभनः मञ्जुलं शिञ्जितं साधुशब्दौघश्च क्रियते साध्यते चेत्यर्थः श्लेषेणाभिधत्ते ।

श्रुतिमञ्जुनादनिचयैरभिरामा
सवलग्ननाभिजघनद्युतिहेतुः ।
विलसत्यनन्तसरसाऽक्षियुगाय
स्वदते मुकुन्ददयिते तव काञ्ची ॥ १८० ॥

श्रुतीति । भो मुकुन्ददयिते ! तव काञ्ची मेखला काञ्चीपुरीव श्रुतेः कर्णस्य श्रुत्या वेदस्य च मञ्जुभिः सुन्दरैर्नादनिचयैरभिरामा वलग्नेन सहितं नाभिजघनं प्राण्यङ्गत्वादेकवद्भावः । पक्षे सत्रे लग्नस्य प्रवृत्तस्य नाभिजस्य ब्रह्मणो घनायाश्च द्युतेर्हेतुः । इयं ब्रह्मयज्ञकथा पद्मपुराणस्थकार्तिकमाहात्म्ये । तां चाऽत्र संक्षेपतः पद्येन बध्नामि—

ब्रह्माऽद्रौ क्रतुदीक्षिते ऽम्बुजभवे किञ्चिद्विलम्बात्स्वरां
नायातामवलोक्य तत्रार्तानिधिं हर्याज्ञया तां भृगुः ।
गायत्रीं परिकल्प्य यज्ञमकरोत्तद्वीक्ष्य भूयः स्वरा
यातैवं जडरूपतामिति सुरव्राताय शापं ददौ ॥

चैत्यपरमनन्तस्य सरसायाऽक्षियुगाय, पक्षे ऽनन्ताभिधं यत्सरस्तेन अक्षियुगाय सर्वेषामत्यर्थात् स्वदते रोचते । श्लेषालङ्कारः । कुट्जाख्यं वृत्तम् ॥ १८० ॥

---

१८० वेदसुन्दरनादैर्मनोहरा यागप्रवृत्तब्रह्माऽधिकद्युतिकारिणी अनन्तसरोऽभयसरावगाववराजना काञ्चीपुरीव श्रवणमञ्जुलशिञ्जितसुन्दरा समध्यनाभिजघनशोभासम्पादिका तव काञ्ची अनन्तस्य भगवतः सानुरागनेत्रयुगलाय अनन्तसरोवरेण हेतुना जननयनद्वन्द्वाय च रोचते इति भगवतीकाञ्च्यां काञ्चीपुरीसाम्यं श्लेषेण प्रतिपादयति ।

काञ्चीं मुक्तिक्षेत्रमाहुर्जगत्या-
मिन्धे चित्रा तावकी देवि काञ्ची।
अप्यार्याणां योगिनां मुक्तिहेतो-
श्चेतो यस्यां बध्यते तार्क्ष्यकेतोः ॥ १८१ ॥

काञ्चीति हे। देवि! जगत्यां काञ्चीपुरीं मुक्तिक्षेत्रमित्याहुः इति सति यस्यां ते काञ्च्यां योगिनां मुक्तिहेतोरपि तार्क्ष्यकेतोर्विष्णोः चेतः बध्यते स्वयमेव बद्धं भवति। कर्मकर्तरि यक्। अतस्तावकी काञ्ची चित्रा इन्धे प्रकाशते। शालिनीवृत्तम्। विरोधाभासः॥ १८१ ॥

लब्धवासमधिकाञ्चि देवि स-
द्रत्नजातमभिजातदीप्तिकृत्।
कंसहिंसनकटाक्षपात्रतां
विन्दतीति क इवाऽत्र विस्मयः ॥ १८२ ॥

लब्धेति। हे देवि! अधिकाञ्चि मेखलायां पुर्यां च लब्धवासं प्राप्तवसति अभिजातां प्राप्तरूपां, पक्षे अभिजातानां

---

१८१ काञ्चीपुरीं हि 'अयोध्या मथुरा काञ्ची'त्यादिपुरीसप्तकान्तर्गतां मुक्तिक्षेत्रमाहुः, परं तद्विलक्षणेयं कापि नव काञ्ची, यस्यां समाधिमतामपि मुक्तिदातुर्भगवतोऽपि चेतो निबध्यते इति मुक्तिपुर्यां बन्धनहेतुत्वमाश्चर्यकरमिति वदन् भगवच्चित्तबन्धनेन लोकोत्तरं सौभाग्यं ते काञ्च्या इत्याह।

१८२ हे देवि! अधिकाञ्चि (काञ्चीपुरे, रशनायां च) वर्तमानः कुलीनदीप्तिकारी सुन्दरकान्तिकारी च साधुसमूहः समीचीनमणिगणश्च भगवत्प्रीतिपात्रं भवतीत्युचितमेवेत्याह।

कुलीनानां दीप्तिं करोति तत् सद्रत्नानां हीरकादीनां मधुश्रेष्ठानां च जातं कंसहिंसनस्य कटाक्षस्य पात्रतां योग्यतां भाजनतां च विन्दति अत्र कः विस्मयः ? न कोऽपीति । रथोद्धतावृत्तम् । श्लेषालङ्कारः ॥ १८२ ॥

अथाऽम्बरवर्णनम्—

अल्पादल्पं त्वद्वलग्नं च लग्नं
वासस्तस्मिन्नर्थतः शब्दतश्च ।
अम्ब स्नेहादम्बरं वीक्ष्य काञ्ची-
दम्भाद्विद्युत्तत्र विद्योतते हि ॥ १८३ ॥

अल्पेति । हे ऽम्ब ! अल्पादल्पमतिसूक्ष्मं त्वद्वलग्नं, तस्मिन्वलग्ने लग्नं वासश्चाऽल्पादल्पमित्यन्वयः । तत्र वासस्तु शब्दतः अम्बरसंज्ञम्, अर्थतः सौक्ष्म्यादप्यम्बरमिदं वीक्ष्य स्नेहादम्बरमिदं मम विद्योतनस्थानमिति मैत्र्या तत्राऽम्बरे काञ्चीदम्भान्मेखलामिषेण विद्युद्विद्योतते हि निश्चयेन । दम्भादित्यत्र विभाषा गुणे ऽस्त्रियामित्यत्र विभाषेति योगविभागादियं हेतुपञ्चमी । शालिनीवृत्तम् । श्लेषकैतवापह्नुत्यलङ्कारौ । अत्र पद्ये 'अल्पाल्पकं तव वलग्नमिहापि लग्नं वासोऽर्थतोऽम्बरमिदं ननु शब्दतश्च । तद्रम्यसज्जघनयोगवशेन काञ्चीदम्भान्मदम्ब किमु तत्र विभाति विद्युत्' इति कल्पिते विच्छित्तिविशेषः ॥ १८३ ॥

---

१८३ सूक्ष्मात्सूक्ष्मतरं ते मध्यं तल्लग्नं वस्त्रमपि अम्बरमपि यच्चाकाशरूपाऽपार्थद्वयवाचित्वादम्बरं वीक्ष्य तत्स्नेहात् काञ्चीरूपा विद्युत्तत्र विद्योतते इति काञ्चीं विद्युद्रूपेण वर्णयति ।

अक्षपदादणुतस्तव मध्या-
दम्ब रमे वरमम्बरमेव।
अस्य हि वैभवमस्तविवादं
विप्रतिपन्नमनैन्द्रियकत्वम् ॥ १८४ ॥

अक्षेति। हे ऽम्ब ! अक्षपदान्मुहुर्मुहुर्दर्शनीयत्वेन नेत्रस्थानादासेचनकादित्यर्थः। अणुतः सूक्ष्मात्तव मध्यात् अम्बरं वरं श्रेष्ठम्। अतिसूक्ष्ममित्यर्थः। एव निश्चयेन। युक्तं चैतत्। अक्षपदाज्जालान्तरगतरविप्रकाशे दृश्यमानात् अणुतो मध्यान्मध्यमपरमाणुरूपान्नभसः अम्बरम् आकाशं वरमेव निरवयवत्वेन सूक्ष्मतरत्वात्। किं चाऽस्याम्बरस्य वैभवं कनकतन्तुविनिर्मितवल्लिपुष्पशुकमयूरादिरचनारूपम् ऐश्वर्यं मध्यव्यापकत्वं च अस्तविवादं निर्विवादम्। आकाशस्य वैभवं विभुत्वमपि तथैव, मध्यस्य तु अवयवत्वेन व्यापकत्वं नास्ति अक्षपदत्वाच्च सर्वमते ऐन्द्रियकत्वम्। अम्बरस्याऽनैन्द्रियकत्वं विप्रतिपन्नं विवादग्रस्तं, केचनाहुर्विश्वकर्मनिर्मितमिदम्, अपरे पुनरीदृशरचनाकरणे सः असमर्थ इति भगवता मायानिर्मितमिदमिति आकाशस्यापि इन्द्रियाऽगोचरत्वं तार्किकादयो वदन्ति, रूपोपहितस्य तस्य प्रत्यक्षत्वं वेदान्तैकदेशिनो वद-

———

१८४ इन्द्रियग्राह्यादणुरूपात्तव मध्यात्तनोऽपि सूक्ष्ममम्बरं (दुकूलं) श्रेष्ठमेव, यदस्य दुकूलस्यैश्वर्यं निर्विवादमिन्द्रियग्राह्यत्वं तु विप्रतिपत्तिग्रस्तं कादाचित्कमिति दृश्यात् मध्यात् अणुतः मध्याऽणुपरिमाणान्निरवयवमम्बरं वरं यत् आकाशस्य विभुत्वं सर्वसम्प्रतिपन्नमिन्द्रियाऽगोचरत्वं च वादिविप्रतिपन्नमिति श्लेषेण दुकूलस्याऽतिसूक्ष्मत्वं वर्णयन्नाह।

न्तीति विप्रतिपत्तिविषयत्वाद्विप्रतिपन्नत्वमिति । तस्मादणुतो मध्यात्तवाऽम्बरं बरीभर्ति । दोधकं वृत्तम् । श्लेषकाव्यलिङ्गालङ्कारौ ॥ १८४ ॥

अण्वप्यदस्तव वलग्नमिवाऽम्ब काञ्ची-
मप्यम्बरं स्तनभरं च बिभर्ति युक्तम् ।
आहुर्यतो द्व्यणुककारणमप्यणुं त-
माधारमत्र कति चिज्जगतोऽखिलस्य ॥ १८५ ॥

अण्विति । हे ऽम्ब ! अण्वप्यदः तव वलग्नं मध्यं यथा महान्तौ स्तनगिरी बिभर्ति तथा वस्त्रमपि तादृक्काञ्चीं तन्नामिकां पुरीं च बिभर्ति, न चैतच्चित्रं, यतो द्व्यणुककारणमपि सन्तम् अणुमखिलस्य जगत आधारं के चित्ताkिका आहुरेवेति । वसन्ततिलकावृत्तम् । उपमा काव्यलिङ्गं चालङ्कारौ ॥१८५॥

कार्श्यं दृष्ट्वा कमलनयने नेत्रमेकं भवत्या
दत्तं मध्यं प्रति तव पतिस्तत्र तु स्पर्धयेव ।

---

१८५ अणुरूपमप्येतत्तवाऽवलग्नं काञ्चीं (रशनां, काञ्चीपुरीं च) अम्बरं (वसन,माकाशं च) स्तनरूपपर्वतं च बिभर्तीति स्थाने, यतो द्व्यणुककारणीभूतमणुं निखिलजगत्कारणत्वेन तदाधारमाहुः । अणुसंयोगाद्ध द्व्यणुकस्य तत्त्रितयाच्च त्रसरेणोरित्यादिक्रमेणाऽणोरेव जगत्कारणतायाः प्रसिद्धत्वादिति लोकमातुर्मध्यस्य लोककारणत्वेन तदाधारत्वमणुत्वं च युक्तं, तस्यैतस्य काञ्च्याद्याधारत्वे न कोपि विस्मय इत्याह ।

१८६ भवत्या मध्यस्य कार्श्यं (कृशत्वं, दारिद्र्यञ्च) दृष्ट्वा तस्मै एकं नेत्रं (वस्त्रं, नयनं च) दत्तं, तत्र च सासूय इव ते दयितो रुचिरं नेत्रयुग्मं (वस्त्रद्वयं, नयनयुगलं च) ददौ, एवं त्रिनेत्रा (व-

नेत्रद्वन्द्वं रुचिरमदिशत्ताद्विचित्रं त्रिनेत्रो
जातोऽप्येष प्रथयति कथं संपदं शम्बरारेः ॥ १८६ ॥

कार्श्यमिति। हे कमलनयने कञ्जनेत्रे! कार्श्यं दृष्ट्वा मध्यं प्रति भवत्या लक्ष्म्या नेत्रमंशुकं नयनं च दत्तं, तत्र पतिः स्पर्धया नेत्रयोर्नयनयोर्द्वन्द्वम् अदिशत्, अतस्त्रिनेत्रः शिवो जातो ऽपि शम्बरारेर्मदनस्य संपदं कथं प्रथयतीति विचित्रमलङ्करणमस्य मध्यस्य लोकस्य च जातमित्यर्थः। मन्दाक्रान्तावृत्तम् ॥ १८६ ॥

पयोजनाभप्रियपत्नि विष्णु-
पदारविन्दव्यपदेशमेव।
निरीक्ष्य मध्यं नियमेन तत्र
नेत्रं मुदा त्वं निदधासि नूनम् ॥ १८७ ॥

पयोजेति। हे पयोजनाभस्य पद्मनाभस्य प्रियपत्नि दयिते! विष्णुपदाऽरविन्दस्य अनन्तचरणकमलस्य, पक्षे अत्यन्ताऽसत्त्वेन खपुष्पस्य च व्यपदेशो व्यवहारो यस्य सः तं मध्यमवलग्नं निरीक्ष्याऽवलोक्य तत्र मध्ये एव त्वं नेत्रं वस्त्रं

स्त्रत्रयवान्, शिवश्च) कामसंपदं कथं वर्धयति? शिवस्य तद्वैरित्वादिति स चमत्कारं श्लेषेण वर्णयन् सूक्ष्मवस्त्रावृतं ते वलग्नं भगवतो नेत्राऽऽकर्षणपूर्वकं तत्कामसम्पदं विस्तारयतीत्याह।

१८७ भवत्या मध्ये क्रियमाणं नेत्रदानं (वस्त्रदानं, नयनदानं च। तस्य विष्णुपदाऽरविन्दव्यपदेशं (गगनकुसुमरूपं, नारायणचरणारविन्दरूपत्वं च) विचिन्त्यैव शून्यरूपे तत्र वस्त्रावरणमुचितमेवैवं नारायणचरणरूपे तस्मिन् पतिव्रतायास्ते नेत्रदानमुचितमेवेत्याह।

चक्षुश्च मुदा हर्षेण निदधासि स्थापयसि नूनमित्युत्प्रेक्षालङ्कारः । उपजातिवृत्तम् ॥ १८७ ॥

नेत्रेण नीरनिधिपुत्रि नितान्तयोगा-

न्मध्यं न चाक्षुषमिति क्षममेव मातः ।

आसन्नता ऽपि नितरामतिदूरता वा

प्रत्यक्षतां प्रतिरुणद्धि यथा ऽञ्जनादौ ॥ १८८ ॥

नेत्रेणेति । हे नीरनिधिपुत्रि सिन्धुकन्ये ! हे मातः ! यतो नितरामासन्नता निकटवर्तितापि अत्यन्तं दूरतापि वा प्रत्यक्षतां निरुणद्धि यथा ऽञ्जनादौ, अञ्जनं कज्जलं हि शलाकया निहितं नेत्रस्थाऽत्यासन्नमपि न दृश्यते । आदिशब्दाद्योजनान्तरितगिरिवृक्षादयो ऽतिदूरत्वान्न दृश्यन्ते । वसन्ततिलकावृत्तम् । विकस्वरालङ्कारः ॥ १८८ ॥

अत्यल्पभावात्तव देवि मध्यो

हरेः कटाक्षाऽविषयो यतो ऽभूत् ।

---

१८८ हे रमे ! तव वलग्नस्य नेत्रेण (वस्त्रेण, नयनेन च) अत्यन्तसम्बन्धात्तन्न तत्प्रत्यक्षगोचर इति युक्तमेव, यतः शास्त्रज्ञा विषयस्याऽतिसामीप्यं दवीयस्त्वं वा प्रत्यक्षं प्रति प्रतिबन्धकं वदन्ति, निदर्शयन्ति चाऽतिसामीप्यादप्रत्यक्षं नेत्रस्थमञ्जनमित्याह ।

१८९ देवि ! तव मध्यो ऽत्यल्पत्वात् (सूक्ष्मत्वात्, तुच्छत्वाच्च) हरेः कटाक्षपाताऽगोचरो यतो ऽभूत्, ततो निरुपमकाञ्चीगुणाश्रयस्य निस्तुलसौन्दर्यादिगुणशालिनश्चाऽस्य निरन्तरं बन्धः (बन्धनं,

अतुल्यकल्याणगुणाश्रयस्या-
प्यजस्रबन्धोऽस्य किलाऽनुरूपः ॥ १८९ ॥

अतीति। हे देवि! अस्वल्पभावान्नीचत्वात्सूक्ष्मत्वाच्च तव मध्यो वलग्नः यतो हरेः कटाक्षस्याऽपाङ्गस्याऽविषयः अदृश्यः अभूत् ततः अतुल्यानां असाधारणानां कल्याणानां शुभानां गुणानामाश्रयस्यापि निरुपमं सुवर्णतन्त्वाश्रयं वस्त्रं यस्मिन् तस्याप्यस्य अजस्रं सन्ततं बन्धः काञ्चीबन्धः संसारबन्धश्चाऽनुरूपो युक्त इत्यर्थः। उपजातिवृत्तम्। श्लेषसमालङ्कारौ ॥१८९॥

सुराशनश्रीप्रथने निदान-
मुपेन्द्रसंतोषकृदब्धिकन्ये।
वलग्नमेतद्रुचिरोरुरम्भा-
विलग्ननेत्रं कलये बलघ्नम् ॥ १९० ॥

सुरेति। हे ऽब्धिकन्ये! एतद्वलग्नं बलघ्नमिन्द्रं कलये जानामि। तथा हि—सुष्ठु रशनाया इयं राशनी या श्रीस्तस्याः प्रथने प्रख्यापने पक्षे सुराणां देवानामशनं सुधादिः श्रीर्वस्त्रालङ्कारादिस्तयोः प्रथने च निदानम्। उपेन्द्रस्य विष्णोः पक्षे

संसारबन्धश्च) उचित एव, न खलु भगवत्कटाक्षपातं विना भवबन्धनिवृत्तिरित्याह।

१९० शोभना या रशनासम्बन्धिनी श्रीस्तत्प्रथने आदिकारणमुपेन्द्रस्य भगवतः सन्तोषकारि, तथा रुचिरयोरूरुरम्भयोः संलग्नदुकूलं तव वलग्नं, देवानामशनस्य या श्रीस्तस्या विस्तारकारणमुपेन्द्रस्याऽवरजत्वात्सन्तोषकारिणं सुन्दरोरौ रम्भाख्याप्सरसि संलग्ननेत्रं बलाऽरातिम् (इन्द्रं, भगवतो बलापहारि च) कलये इत्याह।

इन्द्रस्योप समीपे सन्तोषकृत्। रुचिरे ऊरू रम्भे इवेति उपमित-समासः। तयोर्लग्नं नेत्रं वस्त्रं यस्याः, पक्षे रुचिरौ ऊरू यस्या-स्तस्यां रम्भायां विलग्नं नेत्रं चक्षुर्यस्य तमिति । उपेन्द्रवज्रा-वृत्तम्। उत्प्रेक्षाश्लेषावलङ्कारौ। उपमा वा ॥ १९० ॥

परमादिषु मातरादिमं यदिदं कोशकृदाह मध्यमम् ।
अमरः किल पामरस्ततः स बभूव स्वयमेव मध्यमः॥१९१॥

परमेति । हे मातः! तवेदं वलग्नं परमा ये आदयः द्व्य-णुकादिक्रमेण जगदारम्भकत्वादणवः तेषु परमाणुषु आदिमं श्रेष्ठं अतिसूक्ष्मत्वात् मध्यस्य हि यावद्यावत्सूक्ष्मत्वं तावत्ताव-दुत्तमत्वं ततश्चात्युत्तमोत्तममित्यर्थः सम्पन्नः । युक्तश्चायं, ये परमेषूत्तमेषु आदय उत्तमास्तेष्वपि यदादिमं तदत्युत्तमोत्तम-मेव, एवं मुनिजनवादं शृण्वन् अमरः कोशकृत्प्रायेण शब्दाऽनु-शासनपरः न त्वर्थविचारनिपुणपरः अत एव वर्णदृष्टिं कुर्वन् पर इतरवर्णाऽपेक्षया मकारो यत्र तादृशः परम इति शब्द एव तदादयस्तत्मकारा ये शब्दा उत्तमाऽधमचरमादयो मकारान्ता-स्तेषु सदपि यदादिमम् आदौ मकारो यस्य तादृशं वलग्न-मिति तदनुरूपं मकारादिमकारान्तं मध्यममिति तन्नामाहाऽनु-शशास तनुमध्यमत्वान्मध्यममिति योगो ऽप्यत्राऽनुकूल इति

---

१९१ हे मातः! श्रेष्ठेषु मकारादिषु च आदिमं (प्रथमम्, आदौ मकारघटितं च) ते वलग्नं मध्यमं (नातिश्रेष्ठं, मध्ये मवर्णघटितं च) अमरः कोशकारो यदाह तेन हेतुना अमध्यमस्यापि मध्यमत्वक-थनेन पामरः स्वयमेव मध्यमः (अविवेचको माध्यमिकः, मध्ये म-कार घटितश्च) अभूदिति श्लेषचातुर्येण वदन् मध्यस्य सर्वाति-शायित्वं प्रतिपादयति ।

इदमस्य केवलं वाक्चापलमेव न तु सर्वथा सुन्दरी योजना । अत्युत्तमोत्तमस्य मध्यमत्वोक्त्यसङ्गतेः । मध्यमकाराऽभावाच्च । अमरस्याप्यस्याऽसामञ्जस्येन नामाऽनुशासनं त्वमरोत्तमाऽभावत्वेन सार्वज्ञ्याऽसत्त्वात् । ततश्चाऽयममरो मध्यम एव देवेष्वपि तारतम्यसत्त्वात् निकृष्ट इति तु वक्तुमशक्यम् । उक्तयोजनाकारित्वात् मध्ये मकारदर्शनाच्च । ततो वाक्चापल्यजनितदोषात्तव वलग्नेन मध्यमो भवेति शप्त इव स्वयमेव मध्यमः प्रबभूव पुरैव देवेषु मध्यमोयं स्वर्गं त्यक्त्वा मध्यलोकं गतो ऽभूदित्यर्थः । स किल पूर्वममरेषु मध्यमोपि मध्यलोकवासित्वेन पामरो नीचो ऽभूत् स्ववर्ग्यस्यपेक्षया मध्यमस्य नीचत्वात् पामरस्य मध्यमकारत्वाच्च । वैतालीयं वृत्तम् । उत्प्रेक्षाऽतिशयोक्तिश्लेषविषमालङ्काराः ॥ १९१ ॥

अधिकाञ्चितया ऽभिवृद्धिमत्या
ऽप्यभिजातश्रुतिमञ्जुशब्दपङ्क्त्या ।
अतिभगुङ्र एव शून्यवादं
न जहौ माध्यमिकक्रमस्त्वदीयः ॥ १९२ ॥

अधीति । त्वदीयस्त्वत्सम्बन्धी मध्यमस्य वलग्नस्याऽयं माध्यमिकः स चासौ क्रमः स्थितिः अभिवृद्धिमत्या बहलया अधिकाञ्चि काञ्च्यामित्यर्थः । तया प्रसिद्धया ऽभिजा-

---

१९२ देवि ! त्वदीयो यो माध्यमिकक्रमः मध्यसम्बन्धी क्रमः स्व काञ्च्यां प्रसिद्धया प्रचुरया कर्णसुन्दरशिञ्जितेन अतिभङ्गुरोपि शून्यरूपत्वं न जहाविति प्रकृतेर्थे माध्यमिकक्रमः शून्यवादी बौद्धोऽतिपूजितया प्रवृद्धया रमणीयवैदिकशब्दपरम्परया भग्नोपि शून्यवादं न जहाविति अप्रकृतार्थे श्लेषेणाह ।

श्रुतिमञ्जुनादनिचयैरभिरामा

सवलग्ननाभिजघनद्युतिहेतुः ।

विलसत्यनन्तसरसाऽक्षियुगाय

स्वदते मुकुन्ददयिते तव काञ्ची ॥ १८० ॥

श्रुतीति। भो मुकुन्ददयिते! तव काञ्ची मेखला काञ्चीपुरी च श्रुतेः कर्णस्य श्रुत्या वेदस्य च मञ्जुभिः सुन्दरैर्नादनिचयैरभिरामा वलग्नेन सहितं नाभिजघनं प्राण्यङ्गत्वादेकवद्भावः। पक्षे सवे लग्नस्य प्रवृत्तस्य नाभिजस्य ब्रह्मणो घनायाश्च द्युतेर्हेतुः। इयं ब्रह्मयज्ञकथा पद्मपुराणस्थकार्तिकमाहात्म्ये। तां चाऽत्र संक्षेपतः पद्येन बध्नामि—

सह्याऽद्रौ क्रतुदीक्षिते ऽम्बुजभवे किञ्चिद्विलम्बात्स्वरां

नायातामवलोक्य तत्प्रतिनिधिं हर्याज्ञया तां भृगुः।

गायत्रीं परिकल्प्य यज्ञमकरोत्तद्वीक्ष्य भूयः स्वरा

यातैवं जडरूपतामिति मुरत्रातायः शापं ददौ ॥

चैत्यपरमनन्तस्य सरसायाऽक्षियुगाय. पक्षे ऽनन्ताभिधं यत्सरस्तेन अक्षियुगाय सर्वेषामित्यर्थात् स्वदते रोचते। श्लेषालङ्कारः। कुटजाख्यं वृत्तम् ॥ १८० ॥

---

१८० वेदसुन्दरनादैर्मनोहरा यागप्रवृत्तब्रह्माऽग्निकद्युतिकारिणी। अनन्तसरोऽभिधसरोवराविराजिता काञ्चीपुरीव श्रवणमञ्जुलशिञ्जितसुन्दरा समध्यनाभिजघनशोभासम्पादिका तव काञ्ची अनन्तस्य भगवतः सानुरागनेत्रयुगलाय अनन्तसरोवरेण हेतुना जननयनद्वन्द्वाय च रोचते इति भगवतीकाञ्च्यां काञ्चीपुरीसाम्यं श्लेषेण प्रतिपादयति।

काञ्चीं मुक्तिक्षेत्रमाहुर्जगत्या-
मिन्धे चित्रा तावकी देवि काञ्ची ।
अप्यार्याणां योगिनां मुक्तिहेतो-
श्चेतो यस्यां बध्यते तार्क्ष्यकेतोः ॥ १८१ ॥

काञ्चीति हे । देवि ! जगत्यां काञ्चीपुरीं मुक्तिक्षेत्रमित्याहुः इति सति यस्यां ते काञ्च्यां योगिनां मुक्तिहेतोरपि तार्क्ष्यकेतोर्विष्णोः चेतः बध्यते स्वयमेव बद्धं भवति । कर्मकर्तरि यक् । अतस्तावकी काञ्ची चित्रा इन्धे प्रकाशते । शालिनीवृत्तम् । विरोधाभासः ॥ १८१ ॥

लब्धवासमधिकाञ्चि देवि स-
द्रत्नजातमभिजातदीप्तिकृत् ।
कंसहिंसनकटाक्षपात्रतां
विन्दतीति क इवाऽत्र विस्मयः ॥ १८२ ॥

लब्धेति । हे देवि ! अधिकाञ्चि मेखलायां पुर्यां च लब्धवासं प्राप्तवसति अभिजातां प्राप्तरूपां, पक्षे अभिजातानां

---

१८१ काञ्चीपुरीं हि 'अयोध्या मथुरा काञ्ची'त्यादिपुरीसप्तकान्तर्गतां मुक्तिक्षेत्रमाहुः, परं तद्विलक्षणेयं क्वापि नव काञ्ची, यस्यां समाधिमतामपि मुक्तिदातुर्भगवतो ऽपि चेतो निबध्यते इति मुक्तिपुर्यां बन्धनहेतुत्वमाश्चर्यकरमिति यद्वा भगवच्चित्तबन्धनेन लोकोत्तरं सौभाग्यं ते काञ्च्या इत्याह ।

१८२ हे देवि ! अधिकाञ्चि (काञ्चीपुरे, रशनायां च) वर्तमानः कुलीनदीप्तिकारी सुन्दरकान्तिकारी च साधुसमूहः समीचीनमणिगणश्च भगवत्प्रीतिपात्रं भवतीत्युचितमेवेत्याह ।

कुलीनानां दीप्तिं करोति तत् सद्रत्नानां हीरकादीनां मणिश्रेष्ठानां च जातं कंसहिंसनस्य कटाक्षस्य पात्रतां योग्यतां भाजनतां च विन्दति अत्र कः विस्मयः ? न कोऽपीति । रथोद्धतावृत्तम् । श्लेषालङ्कारः ॥ १८२ ॥

अथाऽम्बरवर्णनम्—

अल्पादल्पं त्वद्वलग्नं च लग्नं
वासस्तस्मिन्नर्थतः शब्दतश्च ।
अम्ब स्नेहादम्बरं वीक्ष्य काञ्ची-
दम्भाद्विद्युत्तत्र विद्योतते हि ॥ १८३ ॥

अल्पेति । हे ऽम्ब ! अल्पादल्पमतिसूक्ष्मं त्वद्वलग्नं, तस्मिन्वलग्ने लग्नं वासश्चाऽल्पादल्पमित्यन्वयः । तत्र वासस्तु शब्दतः अम्बरसंज्ञम्, अर्थतः सौक्ष्म्यादप्यम्बरमिदं वीक्ष्य स्नेहादम्बरमिदं मम विद्योतनस्थानमिति मैत्र्या तत्राऽम्बरे काञ्चीदम्भान्मेखलामिषेण विद्युद्विद्योतते हि निश्चयेन । दम्भादित्यत्र विभाषा गुणे ऽस्त्रियामित्यत्र विभाषेति योगविभागाद्धेतौ पञ्चमी । शालिनीवृत्तम् । श्लेषकैतवापह्नुत्यलङ्कारौ । अत्र पद्ये 'अल्पाल्पकं तव वलग्नमिहापि लग्नं वासोऽर्थतोऽम्बरमिदं ननु शब्दतश्च । तद्धर्म्यसज्जघनयोगवशेन काञ्चीदम्भान्मदम्ब किमु तत्र विभाति विद्युत्' इति कल्पिते विच्छित्तिविशेषः ॥ १८३ ॥

---

१८३ सूक्ष्मात्सूक्ष्मतरं ते मध्यं तल्लग्नं वस्त्राभिधं शब्दतश्च वस्त्राकाशरूपाऽर्थद्वयवाचित्वादम्बरं वीक्ष्य तत्स्नेहात् काञ्चीरूपा विद्युत्तत्र विद्योतते इति काञ्चीं विद्युद्रूपेण वर्णयति ।

अक्षपदादणुतस्तव मध्या-
दम्ब रमे वरमम्बरमेव।
अस्य हि वैभवमस्तविवादं
विप्रतिपन्नमनैन्द्रियकत्वम् ॥ १८४ ॥

अक्षेति। हे ऽम्ब! अक्षपदान्मुहुर्मुहुर्दर्शनीयत्वेन नेत्रस्थानादासेचनकादित्यर्थः। अणुतः सूक्ष्मात्तव मध्यात् अम्बरं वरं श्रेष्ठम। अतिसूक्ष्ममित्यर्थः। एव निश्चयेन। युक्तं चैतत्। अक्षपदाज्जालान्तरगतरविप्रकाशे दृश्यमानात् अणुतो मध्यान्मध्यमपरमाणुरूपात्त्रसरेणोः अम्बरम आकाशं वरमेव निरवयवत्वेन सूक्ष्मतमत्वात्। किं चाऽस्याम्बरस्य वैभवं कनकतन्तुविनिर्मितवल्लीपुष्पशुकमयूरादिरचनारूपम् ऐश्वर्यं मध्यव्यापकत्वं च अस्तविवादं निर्विवादम। आकाशस्य वैभवं विभुत्वमपि तथैव, मध्यस्य तु अवयवत्वेन व्यापकत्वं नास्ति अक्षपदत्वाच्च सर्वमते ऐन्द्रियकत्वम। अम्बरस्याऽनैन्द्रियकत्वं विप्रतिपन्नं विवादग्रस्तं, केचनाहुर्विश्वकर्मनिर्मितमिदम्, अपरे पुनरीदृशरचनाकरणे सः असमर्थ इति भगवता मायानिर्मितमिदमिति आकाशस्यापि इन्द्रियाऽगोचरत्वं तार्किकादयो वदन्ति, रूपोपहितस्य तस्य प्रत्यक्षत्वं वेदान्तैकदेशिनो वद-

---

१८४ इन्द्रियग्राह्यादणुरूपात्तव मध्यात्तनीयोऽपि सूक्ष्ममम्बरं (दुकूलं) श्रेष्ठमेव, यदस्य दुकूलस्यैश्वर्यं निर्विवादमिन्द्रियग्राह्यत्वं तु विप्रतिपत्तिग्रस्तं कादाचित्कमिति दृश्यात् मध्यात् अणुतः मध्याऽणुपरिमाणान्निरवयवमम्बरं वरं यत् आकाशस्य विभुत्वं सर्वसम्प्रतिपन्नमिन्द्रियाऽगोचरत्वं च वादिविप्रतिपन्नमिति श्लेषेण दुकूलस्याऽतिसूक्ष्मत्वं वर्णयन्नाह।

न्तीति विप्रतिपत्तिविषयत्वाद्विप्रतिपन्नत्वमिति । तस्मादणुतो मध्यात्तवाऽम्बरं बिभर्ति । दोधकं वृत्तम् । श्लेषकाव्यलिङ्गालङ्कारौ ॥ १८४ ॥

अण्वप्यदस्तव वलग्नमिवाऽम्ब काञ्ची-
मप्यम्बरं स्तनभरं च बिभर्ति युक्तम् ।
आहुर्यतो द्व्यणुककारणमप्यणुं त-
माधारमत्र कति चिज्जगतोऽखिलस्य ॥ १८५ ॥

अण्विति । हे ऽम्ब ! अण्वप्यदः तव वलग्नं मध्यं यथा महान्तौ स्तनगिरी बिभर्ति तथा वस्त्रमपि तादृक्काञ्चीं तन्नामिकां पुरीं च बिभर्ति, न चैतच्चित्रं, यतो द्व्यणुककारणमपि सन्तम् अणुमखिलस्य जगत आधारं केचित्किल आहुरेवेति । वसन्ततिलकावृत्तम् । उपमा काव्यलिङ्गं चालङ्कारौ ॥ १८५ ॥

कार्श्यं दृष्ट्वा कमलनयने नेत्रमेकं भवत्या
दत्तं मध्यं प्रति तव पतिस्तत्र तु स्पर्धयेव ।

---

१८५ अणुरूपमप्येतत्तवाऽवलग्नं काञ्चीं (रशनां, काञ्चीपुरीं च) अम्बरं (वसन,माकाशं च) स्तनरूपपर्वतं च बिभर्तीति स्थाने, यतो द्व्यणुककारणीभूतमणुं निखिलजगत्कारणत्वेन तदाधारमाहुः । अणुसंयोगाद् द्व्यणुकस्य तत्त्रितयाच्च त्रसरेणोरित्यादिक्रमेणाऽणोरेव जगत्कारणतायाः प्रसिद्धत्वादिति लोकमातुर्मध्यस्य लोककारणत्वेन तदाधारत्वमणुत्वं च युक्तं, तस्यैतस्य काञ्च्याद्याधारत्वे न कोऽपि विस्मय इत्याह ।

१८६ भवत्या मध्यस्य कार्श्यं (कृशत्वं, दारिद्र्यञ्च) दृष्ट्वा तस्मै एकं नेत्रं (वस्त्रं, नयनं च) दत्तं, तत्र च सासूय इव ते दयितो रुचिरं नेत्रयुग्मं (वस्त्रद्वयं, नयनयुगलं च) ददौ, एवं त्रिनेत्रा (व-

नेतद्द्वन्द्वं रुचिरमदिशत्ताद्विचित्रं त्रिनेत्रो
जातोऽप्येष प्रथयति कथं संपदं शम्बरारेः ॥ १८६ ॥

कार्श्यमिति । हे कमलनयने कञ्जनेत्रे ! कार्श्यं दृष्ट्वा मध्यं प्रति भवत्या लक्ष्म्या नेत्रमंशुकं नयनं च दत्तं, तत्र पतिः स्पर्धया नेत्रयोर्नयनयोर्द्वन्द्वम् अदिशत्, अतस्त्रिनेत्रः शिवो जातो ऽपि शम्बरारेर्मदनस्य संपदं कथं प्रथयतीति विचित्रमलङ्करणमस्य मध्यस्य लोकस्य च जातमित्यर्थः । मन्दाक्रान्तावृत्तम् ॥ १८६ ॥

पयोजनाभप्रियपत्नि विष्णु-
पदारविन्दव्यपदेशमेव ।
निरीक्ष्य मध्यं नियमेन तत्र
नेत्रं मुदा त्वं निदधासि नूनम् ॥ १८७ ॥

पयोजेति । हे पयोजनाभस्य पद्मनाभस्य प्रियपत्नि दयिते ! विष्णुपदाऽरविन्दस्य अनन्तचरणकमलस्य, पक्षे अत्यन्ताऽसत्त्वेन खपुष्पस्य च व्यपदेशो व्यवहारो यस्य सः तं मध्यमवलग्नं निरीक्ष्याऽवलोक्य तत्र मध्ये एव त्वं नेत्रं वस्त्रं

स्त्रत्रयवान्, शिवश्च) कामसंपदं कथं वर्धयति? शिवस्य तद्वैरित्वादिति स चमत्कारं श्लेषेण वर्णयन् सूक्ष्मवस्त्रावृतं ते वलग्नं भगवतो नेत्राऽऽकर्षणपूर्वकं तत्कामसम्पदं विस्तारयतीत्याह ।

१८७ भवत्या मध्ये क्रियमाणं नेत्रदानं (वस्त्रदानं, नयनदानं च । तस्य विष्णुपदाऽरविन्दव्यपदेशं (गगनकुसुमरूपं, नारायणचरणारविन्दरूपत्वं च) विचिन्त्यैव शून्यरूपे तत्र वस्त्रावरणमुचितमेवं नारायणचरणरूपे तस्मिन् पतिव्रतायास्ते नेत्रदानमुचितमेवेत्याह ।

चक्षुश्च मुदा हर्षेण निदधासि स्थापयसि नूनमित्युत्प्रेक्षालङ्कारः । उपजातिवृत्तम् ॥ १८७ ॥

नेत्रेण नीरनिधिपुत्रि नितान्तयोगा-
न्मध्यं न चाक्षुषमिति क्षममेव मातः ।
आसन्नता ऽपि नितरामतिदूरता वा
प्रत्यक्षतां प्रतिरुणद्धि यथा ऽञ्जनादौ ॥ १८८ ॥

नेत्रेणेति । हे नीरनिधिपुत्रि सिन्धुकन्ये ! हे मातः ! यतो नितरामासन्नता निकटवर्तितापि अत्यन्तं दूरतापि वा प्रत्यक्षतां निरुणद्धि यथा ऽञ्जनादौ, अञ्जनं कज्जलं हि शलाकया निहितं नेत्रस्याऽत्यासन्नमपि न दृश्यते । आदिशब्दाद्योजनान्तरितगिरिवृक्षादयो ऽतिदूरत्वान्न दृश्यन्ते । वसन्ततिलकावृत्तम् । विकस्वरालङ्कारः ॥ १८८ ॥

अत्यल्पभावात्तव देवि मध्यो
हरेः कटाक्षाऽविषयो यतो ऽभूत् ।

---

१८८ हे रमे ! तव वलग्नस्य नेत्रेण (वस्त्रेण, नयनेन च) अत्यन्तसम्बन्धात्तन्न तत्प्रत्यक्षगोचर इति युक्तमेव, यतः शास्त्रज्ञा विषयस्याऽतिसामीप्यं दवीयस्त्वं वा प्रत्यक्षं प्रति प्रतिबन्धकं वदन्ति, निदर्शयन्ति चाऽतिसामीप्यादप्रत्यक्षं नेत्रस्थमञ्जनमित्याह ।

१८९ देवि ! तव मध्यो ऽत्यल्पत्वात् (सूक्ष्मत्वात्, तुच्छत्वा[illegible]) हरेः कटाक्षपाताऽगोचरो यतो ऽभूत्, ततो निरुपमकाञ्चीगुणाश्रयस्य निस्तुलसौन्दर्यादिगुणशालिनश्चाऽस्य निरन्तरं बन्धः (बन्धनं,

अतुल्यकल्याणगुणाश्रयस्या-

प्यजस्रबन्धोऽस्य किलाऽनुरूपः ॥ १८९ ॥

अतीति। हे देवि ! अस्वल्पभावान्नीचत्वात्सूक्ष्मत्वाच्च तव मध्यो वलग्नः यतो हरेः कटाक्षस्याऽपाङ्गस्याऽविषयः अदृश्यः अभूत् ततः अतुल्यानां असाधारणानां कल्याणानां शुभानां गुणानामाश्रयस्यापि निरुपमं सुवर्णतन्त्वाश्रयं वस्त्रं यस्मिन् तस्याप्यस्य अजस्रं सन्ततं बन्धः काञ्चीबन्धः संसारबन्धश्चाऽनुरूपो युक्त इत्यर्थः। उपजातिवृत्तम्। श्लेषसमालङ्कारौ ॥१८९॥

सुराशनश्रीप्रथने निदान-

मुपेन्द्रसंतोषकृदब्धिकन्ये।

वलग्नमेतद्रुचिरोरुरम्भा-

विलग्ननेत्रं कलये बलघ्नम् ॥ १९० ॥

सुरेति। हे ऽब्धिकन्ये ! एतद्वलग्नं बलघ्नमिन्द्रं कलये जानामि। तथा हि—सुष्ठु रशनाया इयं राशनी या श्रीस्तस्याः प्रथने प्रख्यापने पक्षे सुराणां देवानामशनं सुधादिः श्रीर्वस्त्रालङ्कारादिस्तयोः प्रथने च निदानम्। उपेन्द्रस्य विष्णोः पक्षे

संसारबन्धश्च) उचित एव, न खलु भगवत्कटाक्षपातं विना भवबन्धनिवृत्तिरित्याह।

१९० शोभना या रशनासम्बन्धिनी श्रीस्तत्प्रथने आदिकारण,-मुपेन्द्रस्य भगवतः सन्तोषकारि, तथा रुचिरयोरूरुरम्भयोः संलग्नमनुकूलं तव वलग्नं, देवानामशनस्य या श्रीस्तस्या विस्तारकारणमुपेन्द्रस्याऽवरजत्वात्सन्तोषकारिणं सुन्दर्यां रम्भाख्यायामप्सरसि लग्ननेत्रं बलाऽरातिम (इन्द्रं, भगवतो बलापहारि च) कलय इत्याह।

इन्द्रस्योप समीपे सन्तोषकृत्। रुचिरे ऊरू रम्भे इवेति उपमित-समासः। तयोर्लग्नं नेत्रं वक्त्रं यस्याः, पक्षे रुचिरौ ऊरू यस्या-स्तस्यां रम्भायां विलग्नं नेत्रं चक्षुर्यस्य तमिति । उपेन्द्रवज्रा-वृत्तम्। उत्प्रेक्षाश्लेषावलङ्कारौ। उपमा वा ॥ १९० ॥

परमादिषु मातरादिमं यदिदं कोशकृदाह मध्यमम्।
अमरः किल पामरस्ततः स बभूव स्वयमेव मध्यमः॥१९१॥

परमेति । हे मातः! तवेदं वलग्नं परमा ये आदयः द्व्य-णुकादिक्रमेण जगदारम्भकत्वादणवः तेषु परमाणुषु आदिमं श्रेष्ठं अतिसूक्ष्मत्वात् मध्यस्य हि यावद्यावत्सूक्ष्मत्वं तावत्ताव-दुत्तमत्वं ततश्चात्युत्तमोत्तममित्यर्थः सम्पन्नः। युक्तश्चायं, ये परमेषूत्तमेषु आद्य उत्तमास्तेष्वपि यदादिमं तदत्युत्तमोत्तम-मेव, एवं मुनिजनवादं शृण्वन् अमरः कोशकृत्प्रायेण शब्दाऽनु-शासनपरः न त्वर्थविचारनिपुणपरः अत एव वर्णदृष्टिं कुर्वन् पर इतरवर्णाऽपेक्षया मकारो यत्र तादृशः परम इति शब्द एव तदादयस्तत्मकारा ये शब्दा उत्तमाऽधमचरमादयो मकारान्ता-स्तेषु सदपि यदादिमम् आदौ मकारो यस्य तादृशं वलग्न-मिति तदनुरूपं मकारादिमकारान्तं मध्यममिति तन्नामाहाऽनु-शशास तनुमध्यमत्वान्मध्यममिति योगो ऽप्यत्राऽनुकूल इति

---

१९१ हे मातः! श्रेष्ठेषु मकारादिषु च आदिमं (प्रथमम्, आदौ मकारघटितं च) ते वलग्नं मध्यमं (नातिश्रेष्ठं, मध्ये मवर्णघटितं च) अमरः कोशकारो यदाह तेन हेतुना अमध्यमस्यापि मध्यमत्वक-थनेन पामरः स्वयमेव मध्यमः (अविवेचको माध्यमिकः, मध्ये म-कार घटितश्च) अभूदिति श्लेषचातुर्येण वदन् मध्यस्य सर्वाति-शायित्वं प्रतिपादयति।

इदमस्य केवलं वाक्चापलमेव न तु सर्वथा सुन्दरी योजना । अत्युत्तमोत्तमस्य मध्यमत्वोक्त्यसङ्गतेः । मध्यमकाराऽभावाच्च । अमरस्याप्यस्याऽसामञ्जस्येन नामाऽनुशासनं त्वमरोत्तमाऽभावत्वेन सार्वज्ञ्याऽसत्त्वात् । ततश्चाऽयममरो मध्यम एव देवेष्वपि तारतम्यसत्त्वात् निकृष्ट इति तु वक्तुमशक्यम् । उक्तयोजनाकारित्वात् मध्ये मकारदर्शनाच्च । ततो वाक्चापल्यजनितदोषात्तव वलग्नेन मध्यमो भवेति शप्त इव स्वयमेव मध्यमः प्रबभूव पुरैव देवेषु मध्यमोयं स्वर्गं त्यक्त्वा मध्यलोकं गतो ऽभूदित्यर्थः । स किल पूर्वममरेषु मध्यमोपि मध्यलोकवासित्वेन पामरो नीचो ऽभूत् स्ववर्गास्यपेक्षया मध्यमस्य नीचत्वात् पामरस्य मध्यमकारत्वाच्च । वैतालीयं वृत्तम् । उत्प्रेक्षाऽतिशयोक्तिश्लेषविषमालङ्काराः ॥ १९१ ॥

अधिकाञ्चितया ऽभिवृद्धिमत्या
ऽप्यभिजातश्रुतिमञ्जुशब्दपङ्क्त्या ।
अतिभगुङ्र एव शून्यवादं
न जहौ माध्यमिकक्रमस्त्वदीयः ॥ १९२ ॥

अधीति । त्वदीयस्त्वत्सम्बन्धी मध्यमस्य वलग्नस्याऽयं माध्यमिकः स चासौ क्रमः स्थितिः अभिवृद्धिमत्या बहलया अधिकाञ्चि काञ्च्यामित्यर्थः । तया प्रसिद्धया ऽभिजा-

---

१९२ देवि ! त्वदीयो यो माध्यमिकक्रमः मध्यमसम्बन्धी क्रमः स काञ्च्यां प्रसिद्धया प्रचुरया कर्णसुन्दरशिञ्जितेन अतिभङ्गुरोपि शून्यरूपत्वं न जहाविति प्रकृतेर्थे माध्यमिकक्रमः शून्यवादी बौद्धोऽतिपूजितया प्रवृद्धया रमणीयवैदिकशब्दपरम्परया भग्नोपि शून्यवादं न जहाविति अप्रकृतार्थे श्लेषेणाह ।

तोत्पन्ना श्रुत्योः कर्णयोर्मञ्जुर्मञ्जुला या शब्दपङ्क्तिः किङ्किणीजनितशिञ्जितपरम्परा तया उपलक्षितः । इत्थंभूतलक्षणे तृतीया । अतिभङ्गुर एवाऽत्यन्तं भङ्गशीलोऽपि शून्यवादं नास्त्येवायमिति लोककृतवादं न जहौ न त्यक्तवान् । ओ हाक् त्यागे ऽस्मात्कर्तरि लिट् । यथा माध्यमिकानां बौद्धैकदेशिनां क्रमः परिपाटी अधिकम् अञ्चितया पूजितया अभिवृद्धिमत्या शब्दाऽल्पतायामप्यर्थबहुलतया अभिजाताः पण्डितास्तदुदीरिता या श्रुतीनां वेदानां मञ्जुपङ्क्तिः रम्यशब्दरचना तया अतिभङ्गुरोऽपि पराजितोऽपि स्वसिद्धान्तं शून्यवादं न जहाति तद्वत् । औपच्छन्दसिकं वृत्तम् । श्लेषालङ्कारः ॥ १९२ ॥

जननि स्मृतिजन्ममूलभूतं
तनु मध्यं तव सन्तताऽनुमेयम् ।
तदिहोपनतं पुरस्तनाऽङ्गी-
कृतसद्गौरवदर्शनाऽनुरोधात् ॥ १९३ ॥

जननीति । हे जननि ! तव तनु सूक्ष्मं परमाणुतुल्यं मध्यं स्मृतिजन्मनः कामस्य जन्मनो मूलभूतम् अधिष्ठानं तच्च स्मृतेः स्मरणस्य जन्मनः मूलभूतं विषयः । मानसविषयत्वादप्रत्यक्षमित्यर्थः । यद्धि प्रत्यक्षं तद्दर्शनप्रतियोगि न त्वेतत्तादृशम्, अत एव सन्ततमनुमेयमनुमातुं योग्यमेव तथाऽपि तदुपनतं धुनाऽवतारमिव मन्ये । कुत ! इति चेत् पुरः पुरतः स्तनाभ्याम् अङ्गीकृतस्य सतो गुरुत्वस्य दर्शनस्याऽनुरोधात् यतो

---

१९३ हे मातः ! स्मृतिजन्ममूलभूतं (कामोत्पत्तिकारणं, स्मरणोत्पादमूलं च) कृशमत एवाऽप्रत्यक्षं ते मध्यं पुरः स्तनगुरुत्वदर्शनान्मध्यं विना गुरुकुचभारधारणाऽसम्भवादनुमेयमुपनतम् अनुमितिविषयतामाप्तमनुमेयमिति मध्यस्याऽतिसूक्ष्मत्वमाह ।

ऽर्वाचीनाभ्यां बाल्यात्परमित्यर्थः । तादृग्गौरवं सम्पादितं तत्र वरं ममाऽतिलाघवेनाऽवस्थानमिति हेतोरिति भावः । पुरस्तनत इति पुरस्तनौ पश्चात्च । बाल्यानन्तरमित्यर्थः । औपच्छन्दसिकं वृत्तम् । काव्यलिङ्गश्लेषोत्प्रेक्षालङ्काराः ॥ १९३ ॥

न परं तव रम्यसीधुमित्रं
वचनं पञ्चमभूतमब्धिकन्ये ।
अपि तु स्फुटमेखलाकलाप-
प्रसरच्छब्दगुणोज्ज्वलं वलग्नम् ॥ १९४ ॥

नेति । हे अब्धिकन्ये ! तव सीधुमित्रं मद्यसुहृत् मोहकत्वेन पञ्चमभूतकोकिलशब्दरूपम् इति न, अपि तु स्फुटेन स्पष्टेन मेखलाकलापात्काञ्चीभूषणात्प्रसरता शब्दगुणेन उज्ज्वलं वलग्नमपि पञ्चमभूतसदृश्यत्वेनाऽऽकाशमिति भावः । औपच्छन्दसिकं वृत्तम् । तुल्ययोगितालंकारः ॥ १९४ ॥

अथलक्ष्मीकटिपश्चाद्भागं वर्णयति—

प्रबुद्धदीप्तौ प्रबलागमं ते
हसत्यशेषाऽम्ब गुरौ नितम्बे ।

---

१९४ मादकत्वेनाऽऽसवसुहृत्ते वचनमात्रं न पञ्चमभूतं (पञ्चमकारान्तर्गततया मद्यरूपं, कोकिलस्वररूपपञ्चमाऽभिधस्वरविशेषरूपं च) किन्तु काञ्चीकलापप्रसरच्छब्दरूपगुणोज्ज्वलं वलग्नमपि शब्दगुणत्वात् पञ्चमहाभूतेषु पञ्चमाऽऽकाशस्वरूपमिति सचमत्कारं मध्यस्य शून्यरूपत्वं प्रदर्शयति ।

१९५ विलसत्कान्तौ बुद्धसिद्धान्तस्फूर्तिमति च गुरौ (कुम्भे, देशिके च) ते नितम्बे प्रबलाऽगमं (महापर्वतं, सर्वतः प्रबलां श्रुतिं च) हसति, तस्य समीपे वसन् शिष्यश्च मध्यमः (वलग्नं माध्य-

अन्ते वसंस्तस्य तु मध्यमोऽयं
स्थाने समातिष्ठत शून्यवादम् ॥ १९५ ॥

प्रबुद्धेति । प्रबुद्धोज्ज्वला दीप्तिः कान्तिर्यस्य तस्मिन्गुरौ महति नितम्बे, अन्यत्र प्रकृष्टोत्कृष्टा बुद्धे तच्छास्त्रे दीप्तिः प्रतिभा यस्य तस्मिन् गुरौ देशिके प्रबलः आगमो विशालता तं हसति प्रकाशयति, पक्षे प्रबलशून्यवादिनिरासक्षममागमं वेदं हसति, अन्ते वसन् समीपवासी छात्रश्च अयं मध्यमः वलग्नः नास्तिकश्च शून्यवादमभाववादं समातिष्ठत अवलम्बते स्मेति स्थाने युक्तमित्यर्थः । उपजातिवृत्तम् । श्लेषसमालंकारौ ॥ १९५ ॥

अथ मातृकटिपुरोभागं वर्णयति—

मकरध्वजराजभद्रपीठं
पुलिनं भूषणकान्तिरत्नसिन्धोः ।
जलजायतने पृथु त्वदीयं
जघनं यौवनहस्तिमस्तकं वा ॥ १९६ ॥

मकरेति । भो जलजायतने कमले ! पृथु महत् त्वदीयं जघनं मकरध्वजराजस्य कामसार्वभौमस्य भद्रपीठं सिंहासनं वा, भूषणानां रत्नकान्तिरूपायाः सिन्धोर्नद्याः पुलिनं, तोयोत्थितं तत्पुलिनमित्यमरः । वा यौवनरूपहस्तिनः मस्तकम्? इति संदेहालंकारः । औपच्छन्दसिकं वृत्तम् ॥ १९६ ॥

मिको बौद्धश्च शून्यवादं) शून्यमिति प्रसिद्धमभाववादं च समातिष्ठतेत्युचितमेवेति श्लेषेण बौद्धरूपस्य मध्यस्य शून्यवाद उचित इत्याह ।

१९६ अथ पृथु तव जघनं कामराजस्य सिंहासनं, भूषणप्रभासमुद्रस्य सैकतं वा, तारुण्यवारण कुम्भस्थलं वेति संदिग्धं ।

अथ मदनमन्दिरं वर्णयति—

कामाऽङ्कुशेन कलितक्षतमच्युतेन
पाथोधिपुत्रि पृथुलं जघनं भवत्याः ।
हस्तीन्द्रमस्तकमपूर्वमिदं यदस्य
हस्तावुभौ लसत ऊरुमिषादधस्तात् ॥ १९७ ॥

कामेति । हे पाथोधिपुत्रि ! यद्यस्मादच्युतेन कामाङ्कुशेन लिङ्गेनेत्यर्थः । कलितक्षतं कृतव्रणम् अतो भवत्या इदं पृथुलं जघनम् अपूर्वमद्भुतं हस्तीन्द्रस्य मस्तकं मूर्धा भवति । अपूर्वत्वे हेतुः—यद्यस्मादस्य करिणः ऊरुमिषात्सक्थिव्याजादुभौ हस्तौ शुण्डे लसतः शोभां प्राप्नुतः, अतः । वसन्ततिलकावृत्तम् । उत्प्रेक्षाकाव्यलिङ्गे अलङ्कारौ ॥ १९७ ॥

अथोरुवर्णनम्—

करस्थीकर्तुं यां भगवति तवोरुश्रियमसौ
करी नित्यं काङ्क्षत्यभिलषति तामेव कदली ।
अतस्तामीर्ष्यातः प्रसभमभिमथ्नाति कलभो
द्वयोरेकत्रेच्छा जनयति मिथो द्वेषमधिकम् ॥ १९८ ॥

करेति । हे भगवति ! यां तवोरुश्रियं करस्थां हस्तगतां

---

१९७ यदस्य जघनस्याऽधोभागे ऊरुद्वयमिषाद्द्वौ शुण्डादण्डौ विलसतस्तेन भगवता उपस्थरूपेणाऽङ्कुशेन कृतव्रणं परिणाहि ते जघनं लोकविलक्षणं गजेन्द्रकुम्भं मन्ये इति गजकुम्भरूपेण जघनं वर्णयति ।

१९८ अथ भगवत्या ऊर्वोः करिकररम्भास्तम्भसादृश्यं वर्णयन् करी यां ते ऊरुशोभां हस्तगतां शुण्डादण्डगतां च कर्तुमिच्छति तामेव रम्भापि वाञ्छतीत्यसूययेव करी कदलीं मथ्नातीति 'एकाऽऽमिषाऽभिलाषो हि बीजं वैरमहातरो'रिति न्यायार्थोपन्यासपुरःसरं समर्थयति ।

शुण्डागतां च कर्तुं योऽसौ करी काङ्क्षति तामूरुरम्भामेव कदल्यभिलषति, अतस्तां कदलीं कलभः करिपोत ईर्ष्यातः प्रसभं मथ्नाति। तत्र हेतुः—द्वयोरेकत्रैकवस्तुनि इच्छा मिथः अधिकं द्वेषं जनयति अत इति भावः। शिखरिणीवृत्तम्। श्लेषोत्प्रेक्षार्थान्तरन्यासालङ्काराः॥ १९८॥

प्रकाशयत्पद्मगृहे मदोप-
रमां हरेः स्वां सुरताधिभूमिम्।
शुभोरुरम्भाद्वयशोभितां दिवं
जयत्युदारं जघनस्थलं तव॥ १९९॥

प्रेति। हे पद्मगृहे! तव स्वामात्मीयां हरेर्मदोपरमां गर्वहारिणीं सुरतस्याऽधिकां भूमिमधिष्ठानं प्रकाशयद्दर्शयत् शुभोरू रम्यसक्थिनी एव रम्भे कदलीस्तम्भौ तयोर्द्वयेन शोभितं जघनस्थलं दिवं स्वर्गं जयति। द्यौर्हि हरेरिन्द्रस्य मदवृद्धिकरी कर्मणा या सुरता देवत्वं प्राप्यते तस्याः पतनभयेनाऽऽधेर्मानसव्यथाया भूमिरधिष्ठानम् एकरम्भाशोभिता चेति पराजये हेतुः। उपेन्द्रवज्रावृत्तम्। श्लेषव्यतिरेकावलं०॥१९९॥

अथ मध्यलग्नमूरूपरितनं प्रदेशं वर्णयति—

प्रकृतिः समदर्शिनी मृदूनां
नितरामुन्नतिभाजि नीचके च।

---

१९९ भगवतो मदाय समाप्त अविषमां स्वां सुरतस्य प्रधानभूमिं प्रकटीकुर्वत् सुन्दरोरुरूपकदलीद्वयोपशोभितं ते जघनमिन्द्रसंमदाय समां (सशोभां) देवताभूमिं प्रकाशयन्तीं रम्भाप्समोहं रम्भाऽद्वयेन शोभितां (एकयैव रम्भया शोभितामिति जये हेतुः) दिवं हसतीत्याह।

२०० कोमलानां स्वभावः समुन्नते नीचे च समदर्शिभेवतीत्ये-

इति संशयमुच्छिनत्ति मात-
स्तव सक्थिद्वितयं मुरद्विषो ऽपि ॥ २०० ॥

प्रकृतिरिति। समदर्शिनां(?) मृदूनां च प्रकृतिः स्वभावः समदर्शित्वं मार्दवं चेत्यर्थः। नितरामुन्नतिभाजि महतीत्यर्थः। अथ वा नीचके जने भवति मध्यस्थे तु वर्तते वा न वेति मुरद्विषोपि संशयं हे मात! स्तव सक्थिद्वयमुच्छिनत्ति दूरीकरोति तत्रापि क चिदस्तीति स्वोदाहरणेन स्वयं मध्यस्थं सत् समदर्शि मृदु चेति। अत्र सक्थपदमूरुवाचकमिति न भ्रमितव्यम्। सक्थिनी हनुमत्प्रभुरिति पृथक्केन दर्शनात्। औपच्छन्दसिकं वृत्तम् ॥ २०० ॥

करभः कलभः प्रशस्तहस्तः
कदली चाप्युरवः स्युरम्ब कान्त्या।
न तु तत्र च मुख्यवर्णदैर्घ्यात्
कथयन्त्यरुपदं त्वदीयसक्थ्नोः ॥ २०१ ॥

करभेति। हे अम्ब मातः! करभः मणिबन्धादाकनिष्ठं-

तद्विषये मुराद्विष उदीयमानं सन्देहं तव सक्थिद्वयं मध्यस्थतया ऊर्ध्वोऽधोभागयोरेकरूपेण दर्शनात्तटस्थमिव समुच्छिनत्तीति सक्थ्नोर्मार्दवं समत्वं च वर्णयन्नाह।

२०१ पाणिपार्श्वभागः, सुन्दरो वारणकरः, रम्भा चेत्यूरूपमाप्रभूताः कान्त्या उरवो महान्तः स्युः, तत्र ऊरुपदेषु मुख्यवर्णस्य शोभाविशेषस्याऽऽदिमस्य उवर्णस्य च दैर्घ्यात् त्वत्सक्थ्योः ऊरुपदं प्रयुञ्जते इति कान्त्या महत्सु तेषु मुख्यकान्तिविशेषस्याऽभावप्रकाशनायैव ह्रस्वादिरुरुशब्दः प्रयुज्यते, त्वत्सक्थ्नोश्च तदाधिक्याद्दीर्घादिरूरुशब्दः प्रयुज्यते इत्याशयेनाह।

करस्य करभो बहिरित्यमरः । प्रशस्तो विस्तृतः हस्तः शुण्डा-यस्य सः कलभः, कलभः करिशावक इत्यमरः । कदली रम्भा चेति त्रयमपि कान्त्या उरवः श्रेष्ठाः स्युः, तत्र पूर्वोक्तत्रयमध्ये मुख्यवर्णस्य ककारस्य दैर्घ्यं नास्ति अथ च मुख्यवर्गाः श्रेष्ठकान्तिरस्ति, तस्य दैर्घ्यं नास्ति इति कृत्वा ऊरुपदं न कथयन्ति । त्वदीयसक्थ्नोस्तु मुख्यवर्णस्य सकारस्य संयोगे गुरुरिति दैर्घ्यात् अथ च मुख्यकान्तितुल्यात् ऊरू इति दीर्घादिपदं प्रयुञ्जते । औपच्छन्दसिकं वृत्तम् । तुल्ययोगिताश्लेषहेतवोलङ्काराः ॥ २०१ ॥

तवोरुलक्ष्मीं द्विरदाः करस्थां
कर्तुं कृताऽऽशा मधुपाय मत्ताः ।
दिशन्ति दानं तदभीष्टसिद्धिं
नाऽऽपन्नपात्राऽर्पणतो हि नाऽर्थः ॥ २०२ ॥

तवेति । तव उरुलक्ष्मीं बृहत्संपत्तिम्, ऊरुलक्ष्मीं सक्थिशोभां च मत्ताः द्विरदाः करस्थां स्वाधीनां शुण्डाऽधीनां च कर्तुं धृता आशा इच्छा दिशश्च यैस्ते मधुपाय मद्यपाय भृङ्गाय च दानं वितरणं मदं च दिशन्ति तदभीष्टसिद्धिं त्वदूरुसंपत्तिं ना-

---

२०२ समदा द्विरदास्तवोरुकान्तिं करस्थां (हस्तगतां, शुण्डा-दण्डगतां च) कर्तुमाशया मधुपाय (भ्रमराय, मद्यपाय च) दानं (मदोदकं वितरणं च) दत्त्वा ऽपि ऊरुशोभाप्राप्तिरूपामिष्टसिद्धिं नाऽऽपन् इति 'अपात्रे दानं निष्फल'मिति न्यायोपन्यासमुखेन मत्ततया पात्राऽपात्रविवेकशून्यानां गजानां मधुपेभ्यो ऽपात्रभूतेभ्यो दानदानस्य निष्फलतया नाऽभीप्सितोरुशोभाप्राप्तिरिति वदन् ऊर्वोः करिकरादधिकां शोभां बोधयति ।

पन् न प्रापुः । तथा हि—अपात्रार्पणतः अर्थः प्रयोजनं न हि भव-तीत्यर्थः । अत्र प्रमाणं सगयाचारस्मृतौ 'भस्मन्यत्र जुहोत्येष यो ऽपात्रे दानतत्परः । पात्रमुद्दिश्य दातव्यं नाऽपात्रे दानमिष्यते' इति । अत्रेष्टाऽनवाप्तिविषमाऽर्थान्तरन्यासश्लेषालंकाराः । उप-जातिवृत्तम् ॥ २०२ ॥

असावसारो ऽन्तरतीव कर्कशो
मलीमसश्चोपरि कौञ्जरः करः ।
इति त्वदूरू हसतो हरिप्रिये
करिण्यपास्ते करभस्तु दूरतः ॥ २०३ ॥

असाविति । हे हरिप्रिये ! असौ कुञ्जरस्य गजस्यायं कौञ्जरः करः शुण्डा अन्तः असारो निःसारः तथा उपरि मलीमसः मलिनः कर्कशश्च इति त्वदूरू त्वत्सक्थिनी हसतः हस्तिशुण्डाया उपहासं कुरुत इति भावः । यतः करिणि गजे अपास्ते जिते सति तत्र करभः उष्ट्रः दूरतः, अपास्त एवेति भावः । 'गजा यत्र न गण्यन्ते मशकानां तु का कथा' इति न्यायेन करिणि हस्तिनि निराकृते करभस्योष्ट्रस्य का कथेति कैमुत्येनाऽर्थसिद्धौ काव्यार्थापत्तिरलंकारः । वंशस्थं वृत्तम् ॥ २०३ ॥

---

२०३ कुञ्जरसम्बन्ध्ययं करो ऽन्तर्निःसारः कठिनस्पर्शो मलि-नवर्णश्चेति त्वदूरू तं हसतः इति करिविजये करभस्य (करपार्श्वस्य, उष्ट्रस्य च) का कथेति ऊर्वोः करिकरकरभाऽधिकसौन्दर्यमित्याह ।

विबुधास्तत्र वर्णयन्ति जङ्घे
शरधी दाशरथिप्रिये स्मरस्य ।
न वयं बहुमन्महे तदेत-
न्न हि पृष्ठीकुरुते मनोभवस्ते ॥ २०४ ॥

विबुधेति । हे दाशरथिप्रिये ! विबुधास्तत्र जङ्घे स्मरस्य शरधी इषुधी इति यद्वर्णयन्ति तदेतद्वर्णनं वयं बहु न मन्महे मन्यामहे । तत्र हेतुः—मनोभवः कामः ते जङ्घे न हि पृष्ठीकुरुते किंतु पुरस्करोति, यदि शरधी अभविष्यतां तर्हि न पुरोऽकारिष्यत् । औपच्छन्दसिकं वृत्तम् । काव्यलि० ॥ २०४ ॥

प्रमिलन्तु शतानि काहलानां
शरधीनां समुदेतु वा सहस्रम् ।
कमले तव जङ्घयोस्ततः किं
शतमन्धाः किमवेक्षितुं क्षमन्ते ॥ २०५ ॥

प्रेति । हे कमले ! काहलानां, वाद्यभाण्डविशेषे तु काहला कहलः खले इति विश्वः । 'कर्णा' इति जने । शतानि प्रमिलन्त्वेकीभवन्तु, तथा शरधीनां निषङ्गाणां सहस्रम् उदेतूदयं प्राप्नोतु, ततस्ते जङ्घयोः किं ? शतम् अन्धाः अवेक्षितुं क्षमन्ते किम् ? इति प्रसिद्धन्यायलेखनेन जङ्घयोरुपमित्यनिष्पत्तिकथनात्प्रतीपालङ्कारः । औपच्छन्दसिकं वृत्तम् ॥ २०५ ॥

---

२०४ हे सीते ! विद्वद्भिः स्मरेषुधित्वेन वर्ण्यमाने अपि ते जङ्घे कामेन पुरस्कृतत्वादिषुधेश्च पृष्ठलम्बित्वान्न तद्रूपे मन्महे इत्याह ।

२०५ 'अन्धशतमपि समवेतं न विषयदर्शनाय प्रभवती'ति न्यायेन काहलानां (वाद्यविशेषाणां) शतम्, इषुधिसहस्रमपि वा न तावकजङ्घोपमाननाप्राप्तये ऽलमिति निरुपमत्वं तयोराह ।

काहलः कमलमन्दिरे भव-
जङ्घयोः श्रियमचूचुरद्यतः।
तन्यते बहुमुखप्रभञ्जन-
क्षोभितेन निनदस्ततोऽमुना॥ २०६॥

काहल इति। हे कमलमन्दिरे! यतः काहलस्ते जङ्घयोः श्रियमचूचुरत। चुरस्तेयेऽस्माल्लुङ्। ततः बहुना मुखप्रभञ्जनेन मुखोद्भूतवायुना क्षोभितेनाऽमुना काहलेन निनदस्तन्यते विस्तार्यते। अथ चायं चोरः अतो मुखे प्रकृष्टताडनेनोच्चैः रोदितीति ध्वनिः। अत्रेष्टाऽनवाप्तिपूर्वकाऽनिष्टावाप्तिर्विषमालङ्कारः। उत्प्रेक्षाहेतू अलङ्कारौ। रथोद्धतावृत्तम्॥ २०६॥

अथ पादौ प्रथयति—

तनोति सिन्धोस्तनये मनोज-
तूणीरशङ्कां तव देवि जङ्घा।
तद्बाणभूतं कमलं तदग्रे
पादाऽपदेशेन यदाविरस्ति॥ २०७॥

तनोतीति। हे सिन्धोस्तनये देवि! यतः तस्य तूणीरस्य बाणभूतं कमलं तस्याऽग्रे पादाऽग्रदेशे आविरस्ति प्रकटमस्ति ततः ते जङ्घा मनोजस्य तूणीरस्य शङ्कां तनोति। काव्यलिङ्गमलं० उ१जातिवृ०॥ २०७॥

---

२०६ हे रमे! यतः काहलस्तावकजङ्घाश्रियमचोरयत्तत एव बहुमुखपवनाऽऽध्मातेन बहुवदनभञ्जनव्याकुलितेन तेन महान् शब्दो रोदनं च क्रियते इति काहले त्वदीयजङ्घातश्चोरितैव श्रीर्दृश्यते इति ततो जङ्घाद्वयस्याऽधिका शोभेत्याह।

२०७ त्वच्चरणव्याजं कामशरभूतं कमलं यज्जङ्घाया अग्रभागे दृश्यते तेन त्वज्जङ्घा स्मरतूणीरभ्रान्तिमुत्पादयतीत्याह।

वृन्देन वृन्दारकसुन्दरीणां
नन्देष्टसूनोः सखि वन्दनीये ।
मन्देतराऽऽनन्दथुमूलकन्दे
वन्दे भवत्याश्चरणाऽरविन्दे ॥ २०८ ॥

वृन्देति । हे नन्देष्टसूनोः सखि ! वृन्दारकाणां सुन्दरीणां वृन्देन वन्दितुं योग्ये मन्देतरस्य विपुलस्याऽऽनन्दस्य मूलस्य कन्दभूते भवत्याश्चरणाऽरविन्दे वन्दे । अत्र देवसुन्दरीवृन्दगता रतिः कविगतां तां पुष्णातीति प्रेयोलं० । इन्द्रवज्रावृत्तम् ॥ २०८ ॥

यो यस्य पादौ यदुवीरभार्ये
तस्यैव दृष्टौ गतिदायिनौ तौ ।
चित्रं तदेतच्चरणौ तवेमौ
गजेन्द्रयोग्यां दिशतो गतिं नः ॥ २०९ ॥

याविति । हे यदुवीरस्य भार्ये ! यस्य पुंसो यौ पादौ तौ तस्य गतिं गमनं ददत इति दृष्टौ, तवेमौ चरणौ गजेन्द्रस्य योग्यां गतिं गमनं मोक्षं च नः दिशत इति चित्रम् । विरोधाभासालङ्कारः । उपजातिवृत्तम् ॥ २०९ ॥

---

२०८ अथ भगवत्याश्चरणावर्णनं चिकीर्षुरादौ हे नन्दनन्दनसखि ! देवाऽङ्गनावन्दनीये अमन्दानन्दमूलकन्दे भवच्चरणारविन्दे वन्दे इति प्रणमति ।

२०९ हे रमे ! यदीयौ पादौ तस्यैव गतिदायिनाविति प्रसिद्धत्वेऽपि मानुषपादवतामप्यस्माकं गजेन्द्रगतिं (भाग्यवत्तासूचिकां मन्दगतिं, ग्राहगृहीतगजेन्द्रगतिं मोक्षं च) दिशतः इति वदन् गजेन्द्रगामिमोस्तव चरणयोर्गजेन्द्रगति(मोक्ष)दानं न विस्मयावहमित्याह ।

नलिनायतने मृदु प्रवालं
पदयोस्तावकयोर्लवं प्रतीमः ।
अत एव बिभर्ति पल्लवाख्यां
भजते पादपशब्दमस्य पाता ॥ २१० ॥

नलिनेति । हे नलिनायतने ! मृदु प्रवालं तव पादयोर्लवं लेशं प्रतीमो जानीमः । अत एव पदोर्लवः पल्लव इति, पल्लवः किसलय इति चाख्यां नाम भजति । पल्लवः किसले चले(?) इति मेदिनी । अस्य पल्लवस्य पाता रक्षिता पादं पाति रक्षति स पादपो वृक्षः इति चाऽऽख्यां बिभर्तीति श्लेषेणाऽन्यार्थत्वप्रकल्पनान्निरुक्त्यलङ्कारः । औपच्छन्दसिकं वृत्तम् ॥ २१० ॥

पदयोर्द्वितयं ननु त्वदीयं
भजति स्वामिनि बालमित्ररागम् ।
अथ पल्लवरूपमश्नुते तत्
प्रतिषेधन्ति हि बालसख्यमार्याः ॥ २११ ॥

पदयोरिति । हे स्वामिनि ! त्वदीयं पदयोर्द्वयं बालमित्ररागम् उद्यदादित्यरक्तिमानं भजति, अथ ततः पल्लवस्य किस-

२१० अथ कोमलतरमपि किसलयं त्वच्चरणलवमेव मन्यामहे, ऽत एव तत् पल्लवमिति व्यपदिश्यते, अत एव चाऽस्य पल्लवस्य पाता रक्षको वृक्षः पादप इति व्यवह्रियते इति प्रवालाऽधिकाऽरुणं पल्लवकोमलं च ते चरणमित्याह ।

२११ ईश्वरि ! त्वत्पदद्वयं बालमित्ररागं (प्रत्यग्रोदितसूर्यरक्तिमगुणं, बालसुहृत्प्रीतिं च) प्राप्नोत्यत एव तत् पल्लवरूपं (किसलयरूपं, पादलवरूपं च) प्राप्नोति, यतो हि बालमैत्रीं लाघवकारिणीं स्मरन्तीति श्लेषेण चरणयोर्बालसूर्यपल्लवसादृश्यं वर्णयति ।

लयस्य रूपं स्वरूपमश्नुते प्राप्नोति । युक्तं चैतत् । यो हि बाले मूर्खे च मित्रयोग्यं रागं स्नेहं भजति स विषयप्रीतिमतो रूपमश्नुते एव । पल्लवशब्दो हि विषयप्रीतिमति प्रयुज्यते । पल्लवस्तव पदसाम्यमारुरुक्षतु, परं तेषामनेकेषां पाता स्वामी त्वारोहेदिति चेन्न । स हि पादपः पादत्राणतां गच्छेन्न तु पादत्वं तत्तस्मादार्या बालस्य मूर्खस्य सख्यं प्रतिषेधन्ति, इह प्रसिद्धम् । 'मूर्खे णैव च संसर्गो विषादपि सुदुस्त्यज' इति देवीभागवते । श्लेषार्थान्तरन्यासावलङ्कारौ । औपच्छन्दसिकं वृत्तम् ॥ २११ ॥

यद्वस्तु यद्गुणवता कलिताऽनुषङ्गं
तत्तद्गुणीति विदितं तव पादपद्मे ।
अत्यन्तरागिणि कृतं हृदयं मुनीनां
वैराग्यमम्ब वहतीति विचित्रमेतत् ॥ २१२ ॥

यदिति । हे अम्ब ! यद्वस्तु यद्गुणवता यच्छौक्ल्यादिगुणभाजिना कलिताऽनुषङ्गं कृतसङ्गति तद्वस्तु तद्गुणि तद्गुणविशिष्टमिति विदितं, सर्वेषामिति भावः । इति सति अत्यन्तरागिणि बहुरक्तिमति ते पादपद्मे कृतसम्बन्धं मुनीनां हृदयं वैराग्यं विगतरक्तिमत्वं, पक्षे वैतृष्ण्यं च वहतीत्येतच्चित्रम् । अत्र मुनिहृदयस्य रक्तत्वसम्बन्धेऽपि तद्गुणाऽनुत्पत्त्या अतद्गुणालङ्कारः । इन्द्रवज्रावृत्तम् ॥ २१२ ॥

---

२१२ यद् यद्गुणवता सम्बद्धं तत्तद्गुणवदिति प्रसिद्धावपि अधिकाऽरुणं त्वच्चरणं संसक्तं मुनिजनमानसं सरागत्वप्रसक्तावपि वैराग्यं (रक्तिमाऽभावं, विषयप्रीत्यभावं च) भजते इति वैचित्र्येण वर्णयन् अरुणं त्वच्चरणं विषयपराङ्मुख्यसम्पादनेन मुनीन् संसारान्मोचयतीत्याह ।

पादान् सहस्रमपि बालसरोजबन्धोः
पादद्वयी जयति ते जगदम्ब दीप्त्या ।
बंहीयसामपि न सद्वसुहारकाणां
प्रायो जयः कुवलयार्तिकृतां कुतः स्यात् ॥ २१३ ॥

पादानिति । हे जगदम्ब ! ते पादद्वयी बालसरोजबन्धोर्बालसूर्यस्य सहस्रमपि पादांश्चरणान्किरणांश्च दीप्त्या जयति । तत्र हेतुः—प्रायः अतिशयेन बहुला इति बंहीयांसः प्रियस्थिरेति साधुः । निरनुस्वारपाठो ऽपपाठः । भूयसामित्यापाताव । तेषामपि सतां साधूनां नक्षत्राणां च वसूनां द्रव्याणां किरणानां च हरणकर्तॄणां कुवलयस्य भूमण्डलस्य रात्रिविकासिकमलस्य च आर्तिकृतां पीडकानां जयः कुतः स्यात्? अपि तु पराजय एव भवेदिति भावः । अर्थान्तरन्यासश्लेषकाव्यलिङ्गालंकाराः । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥ २१३ ॥

नवप्रवलादपि कोमलं ते
न वन्दते कश्चरणारविन्दम् ।
शनैरनैषीद् दृषदं यदम्ब
स्पृशन् सशङ्कं भगवान् विवाहे ॥ २१४ ॥

तवेति । हे ऽम्ब ! नवप्रवालादपि कोमलं यत्ते चरणारविन्दं

---

२१३ जगदम्ब ! तव पादद्वयी बालसूर्यस्य पादसहस्रमपि कान्त्या जयतीति अतिबहुलानामपि सद्वसुहारकाणां (नक्षत्राऽपहारिणां, साधुद्रव्याऽपहारिणां च) तथा कुवलयाऽऽर्तिकृतां (कैरवपीडाकराणां, भूमण्डलपीडकानां च) प्रायः पराजय एव स्यादिति श्लेषेणार्थान्तरन्यासेन समर्थयति ।

२१४ भगवान् विवाहोत्सवे ऽतिसुकुमारं यत सशङ्क एव स्पृशन् शनैरश्मोपरि निदधौ तन्नूतनकिसलयादपि कोमलं ते चरणं को वा न वन्दते? इत्याह ।

विवाहकाले भगवान् दृषदमश्मानमपि सशङ्कं स्पृशन् सन्नैर्षीव तत्को न वन्दते ? इति काकुः । 'अथैनामश्मानमारोहयती'ति श्रुतेः । उपेन्द्रवज्रावृत्तम् । काव्यलिङ्गम् ॥ २१४ ॥

शुभतरलाक्षमब्जसुषमायतनं जगतां
जननि शुचिद्विजैः श्रितमिदं पदमास्यमपि ।
परमियती भिदा प्रथममभ्युदयं दधता
त्वहिमरुचा समं हिमरुचा चरमं च रमे ॥ २१५ ॥

शुभेति । भो जगतां जननि ! इदं शुभतरा लाक्षा यस्मिन्, आस्यं शुभे तरले अक्षिणी यस्मिन्, एवं शुचिभिः स्वच्छैः पवित्रैश्च द्विजैर्ब्राह्मणैर्दन्तैश्च श्रितं, परं तु तथापि प्रथमं पदम् अभ्युदयं दधताउदयता ऽहिमरुचा सूर्येण समं, चरममास्यं हिमरुचा चन्द्रेण समम् इयती भिदा । एतं भेद इत्यर्थ इति उपमानोपमेययोर्विशेषोक्त्या व्यतिरेकालंकारः । नर्कुटकं वृत्तम् ॥ २१५ ॥

प्रद्वेष्टि यः पादरुचिं त्वदीयां
तमिन्दिरे द्रष्टुमयोग्यमाहुः ।

---

२१५ हे रमे ! शुभतरलाक्षं (शोभनलाक्षारागरञ्जितं, शोभने चञ्चले च अक्षिणी यस्मिन् तथाभूतं च) अब्जसुषमाऽऽयतनं (कमलचन्द्रकान्तिवसतिस्थानं) शुचिद्विजैः (पवित्रब्राह्मणैः, शुभ्रदन्तैश्च) श्रितं ते पदमास्यं च । एवमुभयोः साम्ये ऽपि पदमुदयतः सूर्येण सदृशं,मास्यं तु तथाविधेन चन्द्रेण सममित्येतावान् भेदस्तयोरित्याह ।

२१६ तव पादकान्तिविद्वेषिणमवलोकनाऽनर्हं यत् कवयः कथयन्ति तत्र 'नेक्षेतोद्यन्तमादित्य'मित्यादिशास्त्रैर्निरिक्षणदर्श-

दृष्टान्तमत्र प्रतिषिद्धदृष्टि-

मुद्यन्तमादित्यमुदाहरामः ॥ २१६ ॥

प्रेति। हे इन्दिरे! यः अग्र्यां श्रेष्ठां पादरुचिं मद्वेष्टि द्वेषं करोति तं द्रष्टुम् अयोग्यम् आहुः। कवय इति शेषः। अत्र त्वत्पादद्वेष्टृत्वेन दर्शनाऽयोग्यत्वे दृष्टान्तं प्रतिषिद्धा निषिद्धा दृष्टिर्दर्शनं यस्य तम् उद्यन्तमुदयं प्राप्नुवन्तम आदित्यं सूर्यम् उदाहरामः कथयाम इति। अत्र प्रमाणम् 'उद्यन्तमस्तं यन्तमादित्यं नोदीक्षीया'दित्यापस्तम्बश्रुतिः। निदर्शनालंकारः। उपजातिवृत्तम् ॥ २१६ ॥

न वर्णतः केवलमीप्सितार्थ-

दानादपि त्वच्चरणौ सुरागौ।

श्रियैव नेमौ शतपत्रमित्रे

बभूवतुः पूज्यतया ऽपि मातः ॥ २१७ ॥

नेति। हे मातः! इमौ त्वच्चरणौ केवलं वर्णतः, सार्वविभक्तिकस्तसिः। आरक्तत्वेनेत्यर्थः। सुरागौ शोभनरक्तिमानौ इति न, तर्हि ईप्सितार्थदानादपि सुराऽगौ कल्पवृक्षौ। अपि च श्रियैव शोभयैव शतपत्रमित्रे कमलमखौ इति न, किं तु पूज्यतयापि शतपत्रमित्रे सवितारावित्यर्थः। बभूवतुः आसतुरित्यर्थः। उपजातिवृत्तम्। श्लेषालंकारः ॥ २१७ ॥

नम् उदयमानम् आदित्यं निदर्शनं ब्रूमहे इति त्वच्चरणविद्विट् मुखाऽवलोकनाऽनर्हो भवतीत्याशयेनाह।

२१७ हे मातः! इमौ त्वच्चरणौ वर्णतः (शब्दतः, रूपतश्च) केवलं न सुरागौ (सुरक्तौ) किन्त्विष्टस्य अर्थस्य (अभिप्रेतस्य, विषयस्य च) दानाद्धेतोः सुराऽगौ (कल्पवृक्षौ) एवं शोभामात्रेण न कुशेशयतुल्यौ अपि तु पूज्यत्वेनापि सूर्यतुल्यौ इत्याह।

सुरेन्द्रभर्गादिसुरव्रजेडिते
भजे तव क्षीरधिजे पदाऽम्बुजे ।
व्यनक्ति सक्तं यदलक्तकं हरे-
रुरस्तटे तत्र वरत्वमुच्चकैः ॥ २१८ ॥

सुरेति । भो क्षीरधिजे ! सुरेन्द्रः शक्रः, भर्गः शिवः, तदादिभिः सुरव्रजैः ईडिते स्तुते ते पादाऽम्बुजे अहं भजे । तत्र हेतुः—हरेः उरस्तटे वक्षसि सक्तं ययोः पादाऽम्बुजयोः अलक्तकं तत्र हरौ उच्चकैर्वरत्वं श्रेष्ठत्वं पतित्वं च व्यनक्ति प्रकटयति । वंशस्थं वृत्तम् । उदात्तालंकारः ॥ २१८ ॥

उदारसन्देहमुषं वितन्वती
मुदा रसं देहभृतां चिदात्मकम् ।
सदा ऽरविन्दे ऽप्युदयन्तमिन्दिरे
पदाऽरविन्दे हसतः श्रिया तव ॥ २१९ ॥

उदारेति । हे इन्दिरे ! देहभृतां शरीरिणाम् उदारसंदेहमुषं महासंशयनाशकं चिदात्मकं चैतन्यस्वरूपं रसं ब्रह्मानन्दं 'रसो वै सः रसं ह्येवायं लब्ध्वा ऽऽनन्दी भवती'ति तैत्तिरीयश्रुतिः ।

---

२१८ इन्द्रशिवादिदेववृन्दस्तुते ते पदाऽरविन्दे वन्दे, ययोर्लाक्षारसो भगवतो वक्षःस्थले लग्नो वरत्वं (तस्य श्रेष्ठत्वं, पतित्वं च) प्रकटयतीति यदलक्तकं हरेः श्रैष्ठ्याऽभिव्यञ्जकं तयोर्माहात्म्यं कथं सर्वाऽतिशायि न स्यादित्यभिप्रेत्याह ।

२१९ देहधारिणां महासंदेहनाशकं ब्रह्मानन्दं ददती त्वच्चरणकमले बालसूर्यं समधिकया कान्त्या हेतुना हसतः इति चरणयोर्बालसूर्याऽधिककान्तिमत्त्वमुपपादयति ।

वितन्वती ददती ते पदारविन्दे श्रिया उद्यन्तं रविं सदा हसतः। ततोऽधिकद्युतिमत्त्वादिति भावः। वंशस्थं वृत्तम्। उपमा व्यतिरेको वाऽलङ्कारः॥ २१९॥

अपि नीरजस्फुरणहार्यहो रजः-
स्फुरणाऽपहारि पदयोर्द्वयं तव।
अपि हंसकप्रणयि धूतहंसकं
गमनेन पद्मभवने विशोभते॥ २२०॥

अपीति। हे पद्मभवने! नीरजस्य कमलस्य स्फुरणं शोभां हरति तच्छीलमपि रजःस्फुरणस्य रजोगुणोद्भवस्फुरणस्याऽपहारि नाशकम्, एवं हंसके नूपुरे प्रणय्यपि गमनेन धूतहंसकं परास्तमरालं, गतिलालित्येनेति भावः। तव पदयोर्द्वयं विशेषेण शोभते। मञ्जुभाषिणीवृत्तम्। विरोधाभासालङ्कारः॥२२०॥

कौ चिदङ्घ्रिकमले तवाऽऽश्रितौ
कंसहिंसकपुरन्ध्रि हंसकौ।
मञ्जुलैरखिलरञ्जकौ रुतै-
र्मानसे विहरतो मधुद्विषः॥ २२१॥

कौ चिदिति। हे कंसहिंसकपुरन्ध्रि! तवाऽङ्घ्रिकमले आ-

२२० सरसिजशोभाऽपहारि रजोगुणविनाशकं तावकपदयुगलं पादकटकप्रणय्यपि गमनेन जितमरालं संशोभतइति विरोधाभासमुखेनाह।

२२१ हे कंसारिपत्नि! त्वदीयाऽङ्घ्रिपद्मे आश्रितौ कौचिद्धंसकौ (कटकौ, मरालौ, परमहंसौ च) सुन्दरैः रुतैः (शिञ्जितैः, लोकानन्ददैः स्वरुतैः, ओङ्कारध्वनिभिश्च) भगवतो मानसे मानससरोविशेषे च विहरत इति नूपुरौ हंसपरमहंससादृश्येन वर्णयति।

श्रितौ मञ्जुलैः रुतैः शब्दितैः अखिलानां रञ्जकौ हंसकौ पादकटकौ परमहंसौ च मधुद्विषः मानसे सरसि स्वान्ते च विहरतः क्रीडतः। रथोद्धतावृत्तम्। श्लेषालङ्कारः॥ २२१॥

राजच्छोभनखाश्रितं शुभकरं राजीवराजीसुहृत्
पद्मे गाढतमोहरं तव पदं बालाऽर्कबिम्बं च तत्।
यद्यप्यम्ब समं तथापि विदितो भेदस्त्वियानेतयो-
रर्घ्यं संस्कृतमुत्तरस्य कलयन्त्याद्यस्य पाद्यं बुधाः॥२२२॥

राजदिति। हे अम्ब, पद्मे! तव पदं चरणं तद्बालार्कबिम्बं च राजच्छोभैर्विलसद्द्युतिभिर्नखैः पक्षे राजति शोभने खे आकाशे आश्रितम्। शुभकरं कल्याणप्रदं, पक्षे उत्तमकिरणं च राजीवानां कमलानां राज्याः पङ्क्तेः सुहृन्मित्रं, सादृश्याद्विकासकारित्वाच्चेत्युभयत्र ग्राह्यम्। गाढतमसो ऽनाद्यज्ञानस्य पक्षे निविडाऽन्धकारस्य च हरं नाशकम्। इति यद्यपि समं तथापि अन्त्यस्य बिम्बस्य संस्कृतं संस्कारयुक्तम् अर्घ्यम्, आद्यस्य पदस्य संस्कृतं पाद्यं कलयन्ति समर्पयन्ति बुधा ज्ञानिनः। इयानेव एतयोर्द्वयोर्भेदो विदितो ज्ञातः। अत्रोभयत्र पादार्घाभ्यां चेति यत्प्रत्ययः। अत्र 'अर्घ्यं दद्याच्छिरोपरि' इति वचनात् रवेरुत्तमाऽङ्गे या आदरक्रिया सा तव नीचाऽङ्गे इति

---

१२२ विराजमानैः शुभैर्नखैराश्रितं विराजमानं शोभनं खमाकाशमाश्रितं, कमलसुहृत् (कमलतुल्यं, कमलविकासकं,च) गाढाज्ञाननाशक,मन्धतमसनाशकं चेति ते चरणं सूर्यबिम्बं च तुल्यं, तयोश्चाऽयमेव भेदो यद्विद्वांसः सूर्यबिम्बस्य गन्धमाल्याद्यलङ्कृतमर्घ्यं चरणस्य च पाद्यं समर्पयन्तीति पाद्यपूजितस्याऽर्घ्यपूजिताऽपेक्षया श्रेष्ठत्वेन चरणस्य सूर्यबिम्बाच्छ्रैष्ठ्यमेवेत्याह।

व्यतिरेकः। अथमेव लक्ष्मीपदयोः श्लेकस्य चालङ्कारः। शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम ॥ २२२ ॥

तव भगवति वन्दे दिव्यपादाऽरविन्दे
सदसि यदभिषेकं शम्भुजम्भाऽरिमुख्याः।
स्वमुकुटघटितस्वःशाखिनिष्पन्नपुष्प-
प्रसृमरमकरन्दैरन्वहं तन्वते ते ॥ २२३ ॥

तवेति। हे भगवति! सदसि सभायां शम्भुर्हरः जम्भाऽरिरिन्द्रः तौ मुख्यौ येषां ते देवाः स्वस्य मुकुटे घटितानां स्वःशाखिनः कल्पद्रोर्निष्पन्नानामुत्पन्नानां पुष्पाणां प्रसृमरैर्विसृत्वरैर्मकरन्दैर्ययोरभिषेकं तन्वतः कुरुतः ते तव पादारविन्दे अहं वन्दे नमामि। उदात्तालङ्कारः। मालिनीवृत्तम ॥ २२३ ॥

प्रणतिषु तव पुण्यद्वन्द्वमासीत् पुरारेः
प्रणिपतनत एकं लोकमातस्त्वदङ्घ्र्योः।
चिरविरहकृशस्य स्वाऽवतंसाऽमृतांशो-
स्तव नखमयताराऽयोजनेन द्वितीयम् ॥ २२४ ॥

प्रणतीति। हे लोकमातः! पुरारेः शिवस्य तव प्रणतिषु

---

१२३ शिवेन्द्रादिभिर्देवैर्निजमौलिविधूतैः कल्पवृक्षकुसुममकरन्दाऽऽसारैः कृताभिषेके दिव्ये ते चरणे वन्दे इत्याह।

१२४ त्वत्पदप्रणतस्य शिवस्य पादवन्दनजन्यमेकं, परं च चिरात् निजदारताराविरहितस्य तारापतेर्नखरूपतारासमागमप्रापणेन विघटितमिथुनघटनजमिति पुण्यद्वयमजनीति प्रतिपादनेन नखानां नक्षत्ररूपत्वं चरणस्य शिवप्रणत्यास्पदत्वेन माहात्म्याऽतिशयं च बोधयन्नाह।

प्रणामेषु पुण्यद्वन्द्वम् आसीत् । तत्रैकं त्वदङ्घ्र्योः प्रणिपतनतः । पञ्चम्यास्तसिल् । द्वितीयं चिरविरहेण कृशस्य स्वाऽवतंसभूतस्याऽमृतांशोश्चन्द्रस्य तत्र नखमयानां ताराणाम् ऋक्षाणां योजनेनेति । उभयमेलनपुण्ये प्रमाणं शिवताण्डवोक्तयन्त्रप्रकरणे—'वश्याऽऽकर्षणविद्विष्टिमारणादिषु कर्मसु । वश्ये स्त्रीपुंसयोरैक्यकलनात् पुण्यभाग्भवे'दिति । अप्रकृतवर्णनेन प्रकृतनखतारकासाम्याश्रयणादप्रस्तुतप्रशंसालङ्कारः । मालिनीवृत्तम् ॥ २२४ ॥

चरणनलिनयुग्मं संसृतिक्लेशसिन्धो-
स्तव हरिसखि सन्तस्तारकं सङ्गिरन्ते ।
इदमुचितमवैमो येन तत्संश्रितानां
ततिरपि च नखानां तारकत्वं बिभर्ति ॥ २२५ ॥

चरणेति । हे हरिसखि ! येन तयोश्चरणयोः संश्रितानां नखानां ततिः तारकाणां भावस्तारकत्वं, शरदः कृतार्थतेत्यादिवत्सामान्ये नपुंसकम् । यद्वा त्वेचेति वैकल्पिकह्रस्वत्वम् । यद्वा तारकं तारकापि चेति विश्वान्नक्षत्रवाच्यकारान्त एवेति । अथ च तद्गतनपुंसकत्वमपि बिभर्ति तच्चरणनलिनयुग्मं संसृतिक्लेशस्य सिन्धोस्तारकं सङ्गिरन्ते इदम् उचितमवैमः जानीमः । मालिनीवृत्तम् । काव्यलिङ्गमलङ्कारः ॥ २२५ ॥

---

२२५ त्वच्चरणसरोजयुग्मं संसारतारकं वदन्तीति युक्तमेव, यतस्तदाश्रितानां नखानां ततिरपि तारकत्वं (उत्तारकत्वं, नक्षत्रत्वं च) दधतीति चरणस्य संसारोद्धारकत्वं नखानां नक्षत्ररूपत्वं चाह ।

अनिशं प्रकाशमधिगन्तुमिच्छया
तव भानि सिन्धुतनये पदाऽम्बुजम् ।
अधिगम्य नूनमभवन् यतो नखा-
न्यत एव खं च तदभून्नभस्थलम् ॥ २२६ ॥

अनिशमिति । हे सिन्धुतनये ! अनिशं प्रकाशमधिगन्तुम् इच्छया भानि यतः तव पदाम्बुजम् अधिगम्य नास्ति खं येषां तानि नखान्यभवन् ततस्तत्खमाकाशं न भानां स्थलं स्थानं तन्नभस्थलम् अभवत् । अत्र यतः भानि ताराः नखान्यभवन् ततः खमन्वर्थमभूदिति युक्त्युक्त्या निरुक्त्यलङ्कारः । मञ्जुभाषिणीवृत्तम् ॥ २२६ ॥

मरालिकेड्या ऽप्यमरालिकेड्या
सुरद्रुमश्रीरपि विद्रुमश्रीः ।
खरांशुकान्ता नखरांशुकान्ता
ऽप्यम्ब द्वयीयं तव चित्रमङ्घ्र्योः ॥ २२७ ॥

मरालिकेति । हे अम्ब ! तव अङ्घ्र्योर्द्वयी मरालिकाभिर्हंसीभिः ईड्या स्तुत्यापि अमरालीनां कैर्मस्तकैरीड्या, एवं सु-

---

१२६ केवलं निशि प्रकाशमानानि नक्षत्राणि निरन्तरप्रकाशरूपतावाप्तयं तव पदाम्बुजमाश्रितान्यत एव तानि नखानि (नखरूपाणि, न खमाकाशो येषु तादृशानि च) अभवन् खमाकाशं च न भस्थलं, भानां नक्षत्राणां स्थलं स्थानमासीदिति, नखानां नक्षत्रसाम्यं वर्णयति ।

२२७ हे अम्ब ! तव पदद्वयी हंसीस्तुता ऽपि देवपङ्क्तिशिरःस्तुता, कल्पवृक्षशोभाधारिण्यपि प्रवालारुणा, सूर्यसुन्दर्यपि नखकिरणरमणीयेति विरोधाभासवैचित्र्येणाह ।

रद्रुमवत्कल्पद्रुमवच्छ्रीर्दातृत्वशोभा यस्यास्तादृश्यपि विद्रुमवत् प्रवालवत् श्रीः रक्तत्वशोभा यस्याः सा, तथा खरांशुवत्सूर्यवत्कान्ता तेजोरूपा ऽपि नखराणां नखानामंशुभिः कान्ता सुन्दरी । खरं स्यात्तीक्ष्णघर्मयोरिति मेदिनी । अत्र श्लोकस्थपददर्शनेन विरोधं ज्ञात्वा टीकादर्शितार्थेन तस्याभासत्वं निर्णेयम् । उभयमेलनेन तदलङ्कारः कार्यः । उपजातिवृत्तम् ॥ २२७ ॥

चरणाविमौ हि करुणानिधे यत-
स्तरुणाऽरुणाग्रकिरणाऽनुकारिणौ ।
अनुविन्दतस्तदरविन्दबन्धुता-
मपि साधुचक्रबहुमान्यतां रमे ॥ २२८ ॥

चरणाविति । हे करुणानिधे ! तव इमौ चरणौ यतस्तरुणाऽरुणस्य बालसूर्यस्याऽग्रकिरणानाम् अनुकरणं सादृश्यं कुर्वतस्तच्छीलौ । ताच्छील्ये णिनिः । ततस्मादरविन्दस्य बन्धुतां हितकारित्वं सादृश्यं च, एवं साधुचक्रस्य चक्रवाकस्य सत्समूहस्य च बहुमान्यतामनुविन्दतः प्राप्नुतः । काव्यलिङ्गमलं० मञ्जुभाषिणीवृत्तम् ॥ २२८ ॥

---

१२८ हे करुणानिधे ! यतस्ते चरणौ सूर्यकिरणाऽनुकारिणावत एव कमलबान्धवत्वं (कमलतुल्यत्वं, कमलविकासकत्वं च) एवं साधुचक्रबहुमान्यतां (सज्जनपरमादरणीयत्वं, सर्वाचीनचक्रवाकादरपात्रतां च) प्राप्नुत इति पद्यार्थः सूर्यकिरणसाम्यमाह ।

पदमाश्रितस्तव पयोधिकन्यके
त्रिपदं न जातु भजतीति साम्प्रतम् ।
अपि तत्परागमधिमौलि धारय-
न्नपरागतां व्रजति जन्तुरद्भुतम् ॥ २२९ ॥

पदमिति । हे पयोधिकन्यके ! तव पदं चरणम् आश्रितः जन्तुः जातु कदा चिद्विपदं न भजतीति साम्प्रतं युक्तं, तयोः पदयोः परागम् अधिमौलि शिरसि धारयन्नप्यपरागतां भजतीत्यद्भुते, अपगतो रागो विषयप्रीतिर्यस्मात्तत्त्वामित्यद्भुता-ऽभावः । मञ्जुभाषिणीवृत्तम् । विरोधाभासः ॥ २२९ ॥

श्रितः परागं जरठः शशाङ्को
दृष्टो नतत्र्यम्बकशीर्षगश्रीः ।
स्पृशन्नपि त्वत्पदयोः परागं
न जातु तारुण्यमहो जहाति ॥ २३० ॥

श्रित इति । हे श्रीः ! पराऽगमस्ताचलं श्रितः स्थितः(?) शशाङ्कः जरठो वृद्धो दृष्टः, नतस्य कृतप्रणामस्य त्र्यम्बकस्य

---

२२९. अथ त्वत्पदाश्रितस्य न विपद्दर्शनं नापि वैराग्यदौर्लभ्यमिति श्लेषेण प्रतिपादयन् न पदं प्राप्तो त्रिपदं (विपत्तिम्, अपदं च) न भजत इति युक्तं, परं तत्परागं मौलौ दधानो ऽपरागतां (परागराहित्यं, वैराग्यं च) लभत इति चित्रमिति विरोधाभासेनाह ।

२३० अथ देव्याः पादपरागमहौषधस्य जराभयहरत्वं प्रतिपादयितुं परागं (साधारणपुष्परजः, पश्चिमाचलं च) श्रितश्चन्द्रो जरठो दृष्टः । परं प्रणतशिवमौलिगतः स ते चरणपरागस्पर्शमात्रेण कदा चिदपि तारुण्यं न त्यजतीत्याह ।

शिवस्य शीर्षगो मूर्धस्थः स एव त्वत्पदयोः परागं स्पृशन्नपि तारुण्यं न जहाति अहो इति परागशब्दश्लेषेणाश्चर्यम । अत्र परागस्पर्शरूपकारणसत्त्वे ऽपि जरठत्वरूपकार्याऽनुत्पत्तितो विशेषोक्त्यलंकारः । उपजातिवृत्तम ॥ २३० ॥

सुरादिमान्यं विधुतोपसर्गं
शुभावहं ते मृदु चारुवर्णम् ।
पदं रमे यः प्रणमेज्जपेद्वा
दूरादपास्यत्यरमापदं सः ॥ २३१ ॥

सुरादीति । सुरा देवास्तदादिभिः । आदिशब्देन किन्नरगन्धर्वादिभिरपि मान्यं पूजनीयं विधुतो निरासितः उपसर्गो बाधो येन तत् चारुः सुन्दरः वर्णो रूपं यस्मिन् तत् पुनः शुभं कल्याणमावहति ददाति तत् तव पदं चरणं यः पुमान् प्रणमेत् नमनकर्मीकुर्यात् स नरः परमा उत्कृष्टा चामावापद्विपत्तिश्च ताम् अरं द्रुतम् अपास्यति त्यजति । अरमापदं रमापदाऽभावं च श्रीमल्लोकतां यातीत्यर्थः(?) । अथ पदं रमेत्याकारकं नाम यः जपेत् सो ऽपि पूर्ववत्फलभाग्भवति । कीदृशं तत् ? सुष्ठु रः रेफः आदिर्यस्य तत्तमोवर्णः अन्यो द्वितीयो यस्य तत् । एवं च

---

२३१ हे रमे ! सुरादिमान्यं (देवादिमान्यं, शोभनो रशब्द आदौ यस्यैवं माशब्दो ऽन्यो ऽन्त्यो यस्य तथाभूतं रमा इत्याकारकञ्च) विधुतोपसर्गं (निरस्तोपद्रवं, प्राद्युपसर्गरहितं च) कोमलसुन्दराऽरुणरूपं मृद्वक्षरघटितं च ते पदं चरणं त्वद्वाचकं रमाशब्दं च यथायथं यः प्रणमेज्जपेद्वा स महतीमापदं दूरीकुर्यादिति भगवतीचरणनाम्नोर्विपन्नाशकत्वं प्रतिपादयन्नाह ।

रमारूपमित्यर्थः। विधुतः उपसर्गः प्राद्युपसर्गो यस्मात्तदपर्णा-पदवत्सोपसर्गं न भवति प्रथमतृतीयपञ्चमान्तस्था वर्णा मृदवोऽभिधीयन्ते। तादृशौ चारू मुखसुखौ वर्णौ यत्र तत्। उपजा॰वृ॰। श्लेषालं॰ ॥ २३१ ॥

पादं त्रपादं तव पङ्कजानां
वन्दे भवं देवि तरीतुकामः।
मस्ते समस्तेडपि मञ्जुलाक्षा-
रागं परागं वहते यदीयम् ॥ २३२ ॥

पादमिति। हे देवि! भवं संसारजलधिं तरीतुकामः अहं पङ्कजानां त्रपादं लज्जार्पिणं तव पादं वन्दे नमामि, यदीयं यत्सबन्धिनं मञ्जुः सुन्दरः लाक्षाया रागो यत्र तं परागं रजः समस्तेट् सर्वस्तुत्योऽपि शिवः मस्ते शिरसि वहते दधाति। अथ च यत्संश्रितमचेतनमपि रजः मञ्जुलम् अक्षारागं विषयेषु इन्द्रियाऽप्रीतिं वहति ततश्चेतनानामस्माकं सुतरां वैराग्यदानपूर्वकसंसारसिन्धुतारणम् भवच्चरणकमलं कुर्यादिति भावः। इन्द्रवज्रावृत्तम्। उदात्तालङ्कारः॥ २३२ ॥

पदद्वयं यस्तव देवि सेवते
प्रभुः श्रितानां द्विपदो भवत्यसौ।

---

२३२ हे देवि! सकलस्तुत्योपि शिवः सुन्दरयावकरसारुणं यत्परागं शिरसा वहति, नवकमलत्रपाप्रदं तत्ते चरणं संसारोत्तितीर्षया नमस्करोमीत्याह।

२३३ हे रमे! त्वत्पदकमलसेवको निजाश्रितानां गजप्रदो भवति, तद्विमुखं नरं विज्ञाश्चतुष्पदं (पशुं) कथयन्तीति चरणसेवकस्य

विधुस्वसस्ताद्विमुखस्तु यो नर-
श्चतुष्पदं हन्त वदन्ति तं बुधाः ॥ २३३ ॥

पदेति । हे देवि, हे विधुस्वसः ! यस्तव पदद्वयं सेवते असौ पदसेवी धिनानां द्विपं गजं ददाति सः प्रभुः स्वामी भवति। गजान्तलक्ष्मीवान् भवतीति भावः । तु पुनः तयोः पदयोर्विमुखो यो नरः तं पादविमुखं नरं चतुष्पदं पदचतुष्टययुक्तं पशुं च वदन्ति हन्त हर्षे । वंशस्थं वृत्तम् । श्लेषालं० ॥ २३३ ॥

पदयोस्तवाऽङ्गरागं प्राहुः स्वाभाविकं वयं त्वेनम् ।
पुष्कलरागाप्रियतमहृदयवसत्युपनतं च जानीमः ॥२३४॥

पदयोरिति । अङ्ग रमे ! तव पदयोश्चरणयोः एनं रागं स्वाभाविकं स्वभावसिद्धमित्येके कवयः प्राहुः। वयं तु पुष्कलः बहुलः रागः प्रीतिर्यस्मिन् तस्मिन् प्रियतमस्य हृदये वसत्या उपनतं प्राप्तम् एनं रागं विजानीमः । अत्र पदयोः स्वाभाविकरागनिन्हवं कृत्वा प्रियहृत्प्रीतिरागारोपेण शुद्धाऽपह्नुतिरलंकारः । गीतिवृत्तम् ॥ २३४ ॥

परमकरावलिरम्या बहुरागधराधराहविभ्रमभाक् ।

महासंपत्प्राप्तिस्तद्विमुखस्य हिताऽनभ्रतया च पशुत्वमिति वैचित्र्येणाह।
२३४ जनास्त्वच्चरणयोरारुण्यं स्वाभाविकं कथयन्ति, वयं तु बहुलराग(अधिकप्रीतियुत)प्रियहृदयनिवाससंक्रान्तं ब्रूम इत्याह ।
२३५ हे रमे ! उत्कृष्टा रलयोरैक्याद् याः कलास्तासां पाङ्क्तिभी रम्या बहुलाऽरुणाऽधरोष्ठा सक्थिविलासधारिणी मरालललितगतिस्त्वं, श्रेष्ठया करपङ्क्त्या भुजचतुष्टयेन रम्यः, बहुलप्रेमधरः, धरस्य

असि हंसहारिगतिका पतिवत्पितृवत्पितृप्रसूवच्च ॥ २३५॥

इति श्रीमद्वेङ्कटाध्वरिविरचिते श्रीमल्लक्ष्मीसहस्रे
सौन्दर्यस्तबकोऽष्टमः समाप्तः ॥ ८ ॥

परमेति। हे रमे! परमाः याः कलास्तासामावल्या रम्या, रलयोः सावर्ण्यात् बहुर्यो रागो रक्तिमा तं धरति तादृशो ऽधरो यस्याः सा, ऊर्वोः सक्थ्नोर्विलासं भजति सा, हंसवद्धारिणी सुन्दरी गतिर्यस्याः सा, त्वं रमा पतिवत्, पितृवत् सिन्धुवत्, पितृप्रसूवत् सायंसन्ध्यावत्, असि भवसि ।

पतिपक्षे परमा या करावलिः करपङ्क्तिस्तच्चतुष्टयमित्यर्थः। तेन रम्यः बहुला अगाः शैला यस्यां तस्या धराया भूमेः धारो धारको वराहरूपेण, ऊरुणा महता विना पक्षिणा गरुडेन यद् भ्रमणं तद् भजति सः, हंसानां परमहंसानां हारिणी स्पृहणीया गतिर्लोको यस्य सः ।

पितृपक्षे परा महती या मकराणाम् आवलिः पङ्क्तिस्तया रम्या, बहुलान् अगान् पर्वतान् धरति सा धरा भूर्यस्य सः, उरवो ये विभ्रमा त्रिशिष्टजलनिर्गमाः 'खाड्या' इति लोके । तान् भजति सः, हंसवद्धारिणी शुभ्रा गतिरवस्था यस्य सः ।

गोवर्धनपर्वतस्य उरुर्महान् यो विभ्रमणकारी, परमहंसस्पृहणीयप्राप्तिः यस्ते पतिर्हरिस्तद्वदसि ।

किंच परया मकरपङ्क्त्या सुन्दरः, बहुपर्वतधरः, पृथिव्यां महद् भ्रमणं भजति तथाभूतः, हंसानां मनोहरा गतिर्यस्मिंस्तादृशो यस्ते पिता समुद्रस्तद्वदसि ।

अपि च उत्कृष्टस्य मस्य चन्द्रस्य किरणावल्या सुन्दरी, अधि-

सन्ध्यापक्षे परे उपरितनंकाले मस्य चन्द्रस्य ये कराः किरणाः कला वा तदावल्या रम्या। मः शिवश्चन्द्रमा वेधा इत्यभिधानम्। बहुरागधरा स्पष्टम्। धरायां भुवि उरुः बहुः यो वीनां पक्षिणां भ्रमः तं भजति सा, सायं हि खगाः स्वस्वनीडाऽभिमुखा भवन्ति। हंसं सूर्यं हरति तच्छीला गतिः स्थितिर्यस्याः सा। श्लेषोपमालङ्कारौ। गीतिवृत्तम् ॥ २३५ ॥

इति श्रीरावजीमहाराजापरनाम्ना श्रीनिवासपण्डितेन विरचितायां बालबोधिन्याख्यायां श्रीमल्लक्ष्मीसहस्रटीकायां सौन्दर्यस्तबको ऽष्टमः सम्पूर्णो ऽभवत् ॥ ८ ॥

कारुणा, धरायां महान् वीनां पक्षिणां विशेषभूतो यो भ्रमो भ्रमणं तद्भाक्, हंसस्य सूर्यस्य हारिणी अपहारिका स्थितिर्यस्यास्तथाभूता या सायंसन्ध्या तद्वदसीति सचमत्कारं श्लेषेणाऽर्थचतुष्टयं प्रतिपादयन् भगवत्यां भगवत्समुद्रसायंसन्ध्यासाम्यं वर्णयन् स्तबकं पूरयति ॥

इति श्रीमानवल्ल्युपाख्यतैलङ्गरामशास्त्रिविरचितायां लक्ष्मीसहस्राऽवतरणनिःश्रेणिकायां सौन्दर्यस्तबकः ॥ ८ ॥

अथ शृङ्गारस्तबकः ९ ।

शृङ्गारयन्तीमुटजं राक्षसेन हृतां सतीम् ।
विचिकाय प्राकृतवत् स रामः श्रेयसेऽस्तु नः ॥ ९ ॥

अथाऽस्मिन् नवमस्तबके श्रीमल्लक्ष्मीनारायणयोः शृङ्गारं वर्णयितुं प्रथमपद्ये शृङ्गारेति तल्लिङ्गं निर्दिशन्मङ्गलमाचरति—

दुर्ज्ञेयमहिमा सा मां क्षीराऽब्धिदुहिता ऽवतात् ।
शृङ्गाररससर्वस्वं शेषशैलेश्वरस्य या ॥ १ ॥

दुर्ज्ञेयेति । या शेषशैलेश्वरस्य हरेः शृङ्गाररसस्य सर्वस्वं मुख्यधनं सा दुर्ज्ञेयो महिमा यस्याः सा दुग्धाऽब्धेर्दुहिता रमा ऽवताद्रक्षतात् । अव रक्षणे इत्यस्माल्लोट् ॥ १ ॥

विहितस्मरसौरभेण पद्मे
विविधेनाऽम्ब विलासचेष्टितेन ।
अतिविस्मयमादधासि शौरे-
रनुभूता ऽपि चिरादपूर्ववत्त्वम् ॥ २ ॥

विहितेति । हे पद्मे ! हे ऽम्ब ! विहितं स्मरस्य सौरभं येन तेन विविधेन विलासानां चेष्टितेन चिरादनुभूता ऽपि त्वं शौरेरतिविस्मयमत्याश्चर्यमादधासि । औपच्छन्दसिकं वृत्तम् ॥ २ ॥

---

१ अथ शृङ्गारस्तबकमारब्धुकामो वेङ्कटपतेः शृङ्गाररससर्वस्वभूता ऽगाधमहिमा श्रीर्मामवतादित्याशास्ते ।

२ हे देवि ! त्वं काममनोज्ञेन विभ्रमचेष्टितेन चिरायाऽनुभूताऽपि नवनवेव भवन्ती हरेरत्यन्तमाश्चर्यमादधासीत्याह ।

अथ सात्त्विकभावं वर्णयति—

कमले तव हन्त वीक्षितानां
कुटिलिम्ना कवलीकृतं सदा ऽपि ।
फणिशैलपतेर्न जातु चेतः
प्रतिघोपज्ञमुपैति वक्रिमाणम् ॥ ३ ॥

कमलेति । भो कमले ! तव वीक्षितानां कुटिलिम्ना कौटिल्येन सदा कवलीकृतं ग्रस्तमपि फणिशैलपतेश्चेतः स्वान्तं प्रतिघो रुट् तस्याः उपज्ञा आद्यज्ञानम् । उपज्ञोपक्रमन्तदेति सूत्रेण नपुंसकत्वम् । वक्रिमाणं वक्रत्वं जातु कदाचिदपि नोपैति न प्राप्नोति । अतद्गुणाऽलङ्कारः । औपच्छन्दसिकं वृत्तम् ॥ ३ ॥

विषमाऽऽयुधाऽस्त्रसुषमाऽऽवहैरहो
तव लोकमातरवलोकविभ्रमैः ।
भगवानहीन्द्रनगवास्युपाश्नुते
तरसा मनोज्ञतरसात्विकश्रियम् ॥ ४ ॥

विषमेति । हे लोकमातः ! विषमाऽऽयुधस्य कामस्य सुषमां परमशोभां आवहन्ति तैस्तवाऽवलोकविभ्रमैर्दर्शनविलासैः

---

३ हे कमले! तव नयनकौटिल्येन ग्रस्तमपि भगवतश्चेतः कोपमूलकं विकारमपराधिष्वस्मासु नोपैतीति कुटिलसङ्गादपि विकारं नोपैतीत्याश्चर्यमित्याह ।

४ हे लोकमातः ! कामाऽस्त्रशोभाधरैस्तवाऽवलोकविलासैर्भगवान् वेङ्कटाचलवासी त्वरं सुन्दरतरं सात्त्विकभावं प्राप्नोतीति कामशरविद्धस्य सत्त्वगुणवत्त्वप्राप्तिराश्चर्यकारिणीति वदन् स्वेदादीन् भावान् भजत इत्याह ।

अहीन्द्रनगवासी शेषाऽद्रिस्थो भगवान् तरसा शीघ्रं मनोज्ञतरं सात्त्विकभावं उपाश्नुते प्राप्नोतीत्यर्थः । मञ्जुभाषिणीवृत्तम् ॥ ४ ॥

कलशाऽब्धिपुत्रि बलशासनादिभि-
र्निगमैर्नरैर्दिविगमैरपि स्तुतः ।
छलहेतुकेषु कलहेषु केशवः
स भिया तवैकमभियाचते वचः ॥ ५ ॥

कलशेति । हे कलशाऽब्धिपुत्रि ! बलशासन इन्द्रः आदिर्येषु तैः एवं निगमैर्वेदैस्तथा नरा मानवा दिविगमा देवास्तैः । अपिशब्दाद्यदिविगमैर्दैत्यैरपि स्तुतः स केशवः छलं स्खलितमाग इति यावत् । हेतुर्येषु तेषु कलहेषु भिया एकं तव वचः अभियाचते । मञ्जुभाषिणीवृत्तम् ॥ ५ ॥

स्तम्भतः स्वयमवाप सम्भवं
यः पुरा नरहरिर्हरिप्रिये ।

---

५ इन्द्रादिभिः (देवैः) वेदैर्मानवैः खेचरैः अपि स्तुतः देववेदमानवखेचरैः स्तुतोपि स्वीयाऽपराधमूलेषु तव मानेषु केवलं त्वद्वचनप्रार्थी भवतीति शृङ्गारमूलधनं मानं वर्णयति ।

६ यादृशात् कारणात्स्वयमुत्पद्यते तादृशमेव कार्यं जनयतीति न्यायमनुसृत्य नृसिंहरूपो भगवान् स्तम्भतः पुरा ऽऽविरासीन् मनसिजविलासाऽऽडम्बरैस्त्वयि स्तम्भं (चेष्टाप्रतीघातं) जनयतीति प्र-

शम्बराऽहितविलासडम्बरैः

स्तम्भमम्ब जनयत्ययं त्वयि ॥ ६ ॥

स्तम्भत इति । हे हरिप्रिये ऽम्ब ! यः नरहरिः पुरा स्तम्भतः स्तम्भात् स्वयं सम्भवमवाप सः शम्बराऽहितस्य मदनस्य विलासानां डम्बरैस्त्वयि स्तम्भं सात्त्विकभावं जनयति । स्तम्भः स्थूणाजडत्वयोरिति मेदिनी । समालङ्कारः । रथोद्धतावृत्तम् ॥ ६ ॥

अथाऽम्बरमोचनम्—

अहारि नेत्रं मम पश्यतोऽनया

प्रसह्य चोरस्थलसक्तयेति किम् ।

प्रतिक्रियायै हरते रतेषु ते

हरिर्हठादम्बरमम्ब रंहसा ॥ ७ ॥

अहारीति । हे ऽम्ब ! उरःस्थले वक्षसि चोरस्य तस्करस्य च स्थले सक्तया ऽनया लक्ष्म्या मम पश्यतः सतः । यद्वा पश्यन्तं मामनादृत्येति षष्ठी चाऽनादरे इति षष्ठी । मम नेत्रमंशुकं चाऽहारि हृतम्, अतः हरिः प्रतिक्रियायै प्रतीकाराय रतेषु हठाद्बलात्कारेण रंहसा जवेन ते ऽम्बरमंशुकं हरते । वंशस्थं वृत्तम् । उत्प्रेक्षाश्लेषाऽलङ्कारौ ॥ ७ ॥

तिपादयन् भगवतः कामविलासैः स्तम्भाख्यः सात्त्विको भावस्त्वय्युदेतीत्याह ।

७ हे मातः! उरःस्थलसंलग्नया चौरस्थानरतया चाऽनया (त्वया) मत्समक्षमेव बलान्मम नेत्रं (नयन, अम्बरं च) हृतमिति तत्प्रतीकारायेव भगवान् जवेन सुरतोत्सवेषु ते ऽम्बरं हरते किमित्युत्प्रेक्ष्यते ।

अम्ब त्वमत्यन्तमुदारतोरु-
चमत्कृतिं दर्शयितुं प्रियाय।
अभ्यर्थयित्रे भूतमात्मनोऽपि
कुचेलमित्राय ददासि चेलम् ॥ ८ ॥

अम्बेति। हेऽम्ब! त्वं अत्यन्तम् उदारताया औदार्यस्य उर्वीं बह्वीं चमत्कृतिं चमत्कारमथ चाऽत्यन्तं मुदा हर्षेण रते सुरते ऊर्वोः सक्थ्नोश्चमत्कृतिं प्रियाय दर्शयितुं अभ्यर्थयित्रे याचकाय कुचेलस्य कुत्सितवस्त्रस्य सुदाम्नश्च मित्रायाऽऽत्मनः भूतमपि चेलं ददासि। उपजातिवृत्तम्। श्लेषोत्प्रेक्षापरिकरालङ्काराः ॥ ८ ॥

अथ करग्रहवर्णनम्—

बहिस्त्वालीवर्गस्तव नवरतौ देवि हरिणा
करग्राहोन्मीलद्वलयरवशुश्रूषुरुषितः।
प्रियस्पर्शाऽऽनन्दोन्मिषितभवतीहासनिभृतैः
कलध्वानोपेतैः कनकवलयैर्वञ्चित इव ॥ ९ ॥

बहिरिति। हे देवि! तव नवरतौ हरिणा करग्राहेण

---

८ हे अम्ब! अम्बरं याचयित्रे कुचेलमित्राय (भगवते, कुत्सितवस्त्राय दरिद्राय च) प्रियाय अति सन्तोषेण सुरते ऊर्वोश्चमत्कारमत्यन्तमौदार्यं महाचमत्कारं च दर्शयितुं स्वयं परिहितमपि वसनं ददासीति श्लेषेण प्रदर्शयति।

९ हे देवि! नवसुरतोत्सवे तव सखीसमूहः भगवत्कृतकरग्रहणकालिकनिषेधादिवचनं श्रोतुमिच्छुः सन् वासागाराद् बहिः स्थितः, परं प्रियस्पर्शानन्दस्वच्छन्दविसृत्वरत्वद्धासगोपितैः मञ्जुलनिनदकारिभिः कनकवलयैर्निजमधुरशब्दाऽपह्नुतनिषेधादिवचनैरभीप्सितवचनश्रवणानन्दप्रतिबन्धात्प्रतारित इवेति रतविलासान् वर्णयति।

ग्रह एव ग्राहः। स्वार्थे ऽण्। तत्कर्तृककरग्रहणेनेत्यर्थः। उन्मीलतो निर्गच्छतो वलयरवस्य श्रोतुमिच्छुः शुश्रूषुः यः आलीनां सखीनां वर्गः बहिः उषितः स्थितः। वस निवासे इत्यस्मान्निष्ठायामिडागमे वचिस्वपियजादीनां किनीति सम्प्रसारणम्। सः कलेभ्यो ऽव्यक्तमधुरेभ्यो ध्वानेभ्यो ऽपेतैः शून्यैः। अपेतापोढेत्यादिना समासः। तथा प्रियस्पर्शस्याऽऽनन्देन उन्मिषितेन भवत्या अन्हासेन पुष्टतया निभृतैः पूर्णैः(!) कनकानां वलयैः कङ्कणैश्च वञ्चितः लम्भित(?) इवाऽऽसीत्। शिखरिणीवृत्तम्। चपलाऽतिशयोक्तिरुत्प्रेक्षा च ॥ ९ ॥

अथ कचग्रहणम्—

हठात् क्रीडायुद्धे हरिसखि भवत्याः कचभरे
गृहीते कान्तेन ग्रहिलहृदयः काममदयः।
मनोजन्मा मर्माविधमथ गलत्पुष्पकपटा-
दवर्षद् बाणौघं प्रसभमुपरिष्टान्मधुरिपोः ॥ १० ॥

हठादिति। हे हरिसखि! क्रीडायुद्धे खेलासमरे भवत्याः कचभरे धम्मिल्ले कान्तेन हठाद्बलात्कारेण गृहीते सति। कामं प्रकामं पर्याप्तमित्यमरः। अदयः ग्रहणं ग्रहः उपादानम् अस्मिन्नस्ति तत् ग्रहिलं हृदयं यस्य सः पितरमपि प्रहरति। अतः कुत्सितहृदय इति यावत्। पिच्छादित्वात् कुत्सार्थे इल्च्। मनोजन्मा कामः अथ कचग्रहाऽन्तरं मधुरिपोर्हरेः उपरिष्टादु-

---

१० हे रमे! सुरतक्रीडासमरे भगवता भवत्याः केशपाशे बलाद् गृहीते सति त्वत्पक्षपातीव नितान्तमाग्रही अदयः कामः केशपाशाद्विकीर्णकुसुमकपटाद्भगवत उपरि मर्मवेधकं निजबाणाऽऽसारं प्रसभमवर्षत्किमित्युत्प्रेक्षते।

परि गलतां धम्मिल्लात् पततां पुष्पाणां कपटाद्व्याजात् मर्म-आविध्यति ताडयति इति मर्माविन् तम्। व्यध ताडने इत्यस्मात् क्विपि ग्रहिज्यावयिव्यधीति सम्प्रसारणे नहिवृतिवृषिव्यधि-रुचिसहितनिषु क्वाविति पूर्वपदस्य दीर्घः। प्रसभं यथेष्टं बाणौ-घम् अवर्षत् वर्षति स्म। शिखरिणीवृत्तम्। अपह्नुत्यलं० ॥१०॥

अथ कञ्चुकीमोक्षः कुचमर्दनं च—

आख्यया च महसा हरेः कर-
स्पर्शनेन मृदितः पयोधरः।
देवि विक्षिपति ते स्रगुद्गलत्-
पुष्पमौक्तिकमयान् पयःकणान् ॥ ११ ॥

आख्ययेति। हे देवि! आख्यया दुग्धनाम्ना महसा ऽसि-तकान्त्या च हरेर्विष्णोः सूर्यस्य च करयोः कराणां च स्पर्शनेन मृदितः पयोधरः कुचो मेघश्च। 'आदित्याद्वै वृष्टिर्जायते' इति श्रुतेः स्रजो मालाया उद्गलन्ति यानि पुष्पाणि मौक्तिकानि च तत्प्रचुरान् पयसां कणान् बिन्दून् विक्षिपति वर्षति। रथो-द्धतावृत्तम्। अपह्नुत्यलङ्कारः ॥ ११ ॥

---

११ देवि! हरेः (भगवतः सूर्यस्य च) करस्पर्शनेन (हस्तस्पर्शेन, किरणसंसर्गेण च) मृदितस्ते पयोधरः (स्तनो, मेघश्च) मालावि-गलत्कुसुममयान् पयःकणान् आख्यया (पयोधर इत्यन्वर्थनाम्ना) महसा समुज्ज्वलया कान्त्या च) विक्षिपति (वर्षति, तिरस्करोति च) एवं च पयोधरस्य मेघरूपस्य पयःकणवर्षणम् उज्ज्वलकान्तेः स्तनस्य पयःकणतिरस्करणमुचितमेवेत्याशयेनाह।

त्वत्प्राणेशनखात्मना कृतजनिस्तत्र प्रदत्ते क्षतं
वैरं हन्त विरोधिनोः किल मिथो जन्मान्तरेऽप्यक्षतम् ॥ १५ ॥

भीतमिति । हे मातः ! शीतकराच्चन्द्राद्भीतं रथाङ्गयोश्चक्रयोर्मिथुनं नित्याऽनुषङ्गस्य सततसंसर्गस्याऽऽशयेच्छया तावकस्तनरूपेण जनिं व्याततं चकार, पुनः चक्रस्य त्वत्कुचात्मना ऽवतरणे चन्द्रमाः भामात् । भामः क्रोधे रवौ दीप्ताविति मेदिनी । त्वत्प्राणेशस्य हरेर्नखाऽऽत्मना नखस्वरूपेण कृता जनिरुत्पत्तिर्येन सः तत्र कुचयोः क्षतं व्रणं प्रदत्ते । तथा हि—हन्त खेदे । मिथः परस्परं विरोधिनोः स्पर्धिनोर्वैरं जन्मान्तान्तरे त्रिकालाऽवस्थायामपि अक्षतं नाशरहितमित्यर्थः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ १५ ॥

सन्त्यज्य सुन्दरि सुदर्शनपाञ्चजन्या-
वेकेन कण्ठमितरेण करद्वयेन ।
सङ्गृह्णतस्तत्र कुचौ च मदम्ब शौरे-
र्नो शङ्खचक्रधरता विरता रतेऽपि ॥ १६ ॥

संत्यज्येति । हे सुन्दरि ! हे मदम्ब ! रते मैथुने सुदर्शनं चक्रं

आतमपि चक्रवाकमिथुनं तज्जनुष्यपि चन्द्रस्त्वन्नखात्मत्वं प्राप्य तत्र व्रणमुत्पादयतीति समर्थयते ।

१६ अथ रतसमये परित्यक्तशङ्खचक्रस्यापि एकेन शङ्खतुल्यं ते कण्ठमितरेण करद्वयेन च चक्राकारौ त्वत्कुचौ च गृह्णतो भगवतः सशङ्खचक्रत्वं नाऽपगच्छतीत्याह ।

पाञ्चजन्यः शङ्खः तौ सन्त्यज्य एकेन हस्तेन कण्ठम् इतरेण कर-द्वयेन तत्र कुचौ च संगृह्णतः शौरेः शङ्खचक्रधरता न विगता न क्षतेरर्थः । अत्र सुरते शङ्खचक्रत्यागे ऽपि कण्ठरूपशङ्खस्य चक्र-कुचयोश्च धारणेन पूर्वरूपालङ्कारः । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥१६॥

अथ करग्रहणम्—

भावत्कमाचरति देवि हरावपूर्वं
पाणिग्रहं विजनकेलिगृहं प्रविश्य ।
लाजायितं विमृदितस्तनलोलहार-
व्याकीर्णमौक्तिकचयैर्ज्वलति स्मराऽग्नौ ॥ १७ ॥

हे देवि ! विजनं विविक्तं यत्केलिगृहं तत्प्रविश्य भ-वत्या अयं भावत्कस्तव । भवतष्ठक्छसाविति ठकि इसुसुक्ता-न्तादिति कः । सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे इति पुंवद्भावः । अपूर्वपाणिग्रहं करग्रहणं हरौ वेङ्कटपतौ आचरति सति इति अत्र पाणिपीडनमपि सूचितम् । ज्वलति प्रदीप्तस्मररूपाऽग्नौ विमृदितयोः स्तनयोर्हारेभ्यो व्याकीर्णैः पतितैर्मौक्तिकानां चयै-र्लाजायितं लाजहोम इवाऽऽचरितमिति । श्लेषरूपकोपमाल-ङ्काराः । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥ १७ ॥

पञ्चाऽऽयुधान्यपि विहाय तवाऽङ्गकेषु
सञ्चारयन् स चतुरश्चतुरः स्वहस्तान् ।

---

१७ हे भगवति ! हरौ रहः क्रीडागृहं प्रविश्य विलक्षणं भव-दीयं पाणिग्रहं (हस्तग्रहणं, विवाहं च) आचरति सति मृदितकुच-लसद्धारविगलितमौक्तिकैः प्रदीप्ते कामानले लाजवदाचरितमित्याह ।

१८ निपुणो भगवान् पञ्चाऽऽयुधानि परित्यज्य चतुःमङ्गाकान्

कञ्जाऽऽलये कथमहो मधुकैटभाऽरिः
पञ्चायुधाजिमपि हर्षभरादकार्षीत् ॥ १८ ॥

पञ्चेति । हे कञ्जाऽऽलये ! सः मधुकैटभारिर्हरिः तव क्रीडारणे सुरते पञ्चसंख्याकान्यायुधानि विहाय सन्नपि चतुरः कुशलः चतुःसंख्याकान् स्वहस्तान् तव रमाया अङ्गकेष्वनयवेषु सञ्चारयन् पञ्चायुधाऽऽजिं कथम् अकार्षीत ? पञ्चसंख्याकान्यायुधानि विहाय पञ्चायुधऽऽजिमकार्षदिति विरोधे कामाजिमिति परिहारः । विरोधाऽऽभासालङ्कारः । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥ १८ ॥

क्रीडारणे तव कृताऽपजयः स्मरेण
सन्त्याजितेष्वपि च शार्ङ्गमुखाऽऽयुधेषु ।
कल्याणि कंसदमनः कमले विचित्र-
मुत्तुङ्गचापलतया ननु योजितोऽभूत् ॥ १९ ॥

क्रीडेति । हे कल्याणि ! हे कमले ! तव क्रीडारणे सुरते स्मरेण शार्ङ्गमुखाऽऽयुधेषु सन्त्याजितेषु सत्सु कृताऽपजयः कंसदमनः अतः, ननु वितर्के । उत्तुङ्गया चापलतया धनुर्लतया यो-

---

करान् त्वदङ्गेषु व्यापारयन् निरायुधो ऽन्यव्यापृतहस्तो ऽपि हस्तचतुष्टयेन पञ्चायुधयुद्धं कथं कृतवानित्याश्चर्यमिति विरोधप्रदर्शनपूर्वकं क्रीडां कृतवानित्याह ।

१९ हे कमले ! सुरतयुद्धे कृतपराभवः परित्याजितायुधश्च भगवान् उन्नतचापलतया (बहुचाञ्चल्येनोन्नतधनुर्लतया च) योजितो ऽभूदिति पराजितस्य परित्याजिताऽयुधस्य च धनुर्धारणमाश्चर्यकारीति सचमत्कारं वर्णयन् क्रीडालौल्यं वर्णयति ।

जित इति चित्रे सात्त्विकभावरूपवेपथुना च योजितः अभूदिति चित्राऽभावः। वसन्ततिल०। विरोधाऽऽभासालं० ॥ १९ ॥

उपमर्दितयोरुरोजयोस्ते
दयिताऽऽश्लेषदशासु मौक्तिकानाम्।
नवचन्दनरेणुनिर्विशेषं
परिणामं प्रतिपेदिरे परागाः ॥ २० ॥

उपेति। दयितस्य आश्लेषस्याऽऽलिङ्गनस्य दशास्ववस्थासु उपमर्दितयोस्ते उरोजयोः कुचयोः मौक्तिकानां परागा रेणवः नवस्य चन्दनस्य रेणुभिर्धूलिभिर्निर्गतः विशेष आधिक्यं यस्मात्तं परिणामं प्रतिपेदिरे। सुरतसंमर्देन हारमुक्तानां चूर्णमभूदिति भावः। अतिशयोक्तिरलङ्कारः। औपच्छन्दसिकं वृत्तम ॥ २० ॥

मायावादैस्तव तु वशिते देवि मध्वार्तिकारि-
ण्यङ्गाभ्यां वां विघटितमभूद् द्वैतमालिङ्गनेषु।

---

२० प्रियाऽऽलिङ्गनसमये संपीड्य संचूर्णिता हारमुक्तारेणवः स्तनयोः पाटीरपरागसाम्यं दधुरित्याह।

२१ अथ अद्वैततत्त्वप्रकाशसमुद्भवानन्दसन्दोहसाम्यं शृङ्गारसे वर्णयन् हे देवि! तव मायावादैश्छलवचनैर्जगतो ब्रह्मविवर्तरूपत्ववादैर्विशिष्टाद्वैतसिद्धान्तसिद्धैर्मधुनामकदानवक्लेशप्रदे भगवति, द्वैतवादिनां माध्वानां मतखण्डनेन पीडाप्रदे ऽद्वैतवादिनि च स्वायत्तीकृते सति युवयोरालिङ्गनाऽवसरे अङ्गाभ्यां वक्षःस्थलावयवाभ्यां मनोबुद्धिवृत्तिभ्यां च द्वैतं (भेदः, द्वैतमतं च) खण्डनमभूत् तदाऽचिरादेव मुक्तावलिभिः (मुक्ताहारैर्विमुक्तसमूहैश्च) निर्गुणत्वं

अभिर्मुक्ताऽऽवलिभिरचिरादाश्रितं निर्गुणत्वं
व्यक्ता चाऽन्तः करणहरणात्ताद्दगानन्दपूर्तिः ॥ २१ ॥

मायेति । हे देवि ! तव मायावादैश्चाटूक्तिभिर्विवर्तवादैश्च मधोः दैत्यस्याऽऽर्तिकारिणि हरौ अन्यत्र मध्वानां द्वैतवादिनाम् आर्तिकारिणि अद्वैतब्रह्मवादिनि च वशिते स्वाधीनीकृते सति वां युवयोः आलिङ्गनेषु अङ्गाभ्यां भवच्छरीराभ्यां पक्षे मनोवृत्तिबुद्धिवृत्तिभ्यां द्वैतं विघटितं नष्टमभूत् । यदा तदा आभिर्मुक्तानां मुक्तपुंसां चाऽऽवलिभिः अचिराच्छीघ्रं निर्गुणत्वं तन्तुरहितत्वं रजोगुणादिरहितत्वं च आश्रितम् । चेत्यपरम् अन्तःकरणहरणाच्चित्तनाशात् मनस उन्मनीभावाच्च । 'अर्थादर्थान्तरं गन्तुं वृत्तिश्चलति चान्तरे । निराधारा निर्विकारा या दशा सोन्मनी स्मृता' इति सदाचारे भगवत्पूज्यपादाः । तादृक् अनिर्वचनीया आनन्दपूर्तिः सुरतसुखतृप्तिः ब्रह्मानन्दतृप्तिश्च व्यक्ता स्फुटा आसीत् बभूव इत्यर्थः । मन्दाक्रान्तावृत्तम् । प्रकृताऽप्रकृतश्लेषालङ्कारः ॥ २१ ॥

जलजाऽऽयतने समस्तनाग-
प्रवरप्रौढनिबन्धनश्रमेण ।

(छिन्नसूत्रत्वं, रजोगुणसाहित्यं च) आश्रितं, ततो मनसो रसमयत्वान्मनोवृत्तेर्विलीनत्वाच्चाऽनिर्वचनीयस्वरूपा आनन्दपूर्तिः (सुरतानन्दपूर्ति, ब्रह्मानन्दपूर्तिश्च) व्यक्तेति श्लेषेणाह ।

२२ हे कमलवासिनि ! तव समौ यौ स्तनौ नागवाऽगप्रवरौ पर्वतेन्द्रौ तयोः प्रौढनिबन्धनं वक्षःस्थले धारणं तच्छ्रमेण दयितभुजपरिष्वङ्गयोग्यायास्ते कण्ठान्मनोरमाः शब्दा उदिता इति युक्तमिति प्रतिपादयन् सकलसर्पेन्द्र(पतञ्जलि)प्रौढनिबन्धने (महाभाष्ये)

प्रियपाणिनियन्त्रणोचितायाः-
स्तव कण्ठादुदितास्तदा सुशब्दाः ॥ २२ ॥

जलजेति। हे जलजाऽऽयतने! प्रियस्य हरेः पाणेर्हस्तस्य नियन्त्रणमालिङ्गनम्। यत्रि सङ्कोचने इति चुरादेर्निष्ठायां सेटीति णिलोपः। तेन उचितायाः समवेतायाः। पक्षे प्रियस्य पाणिनेः सूत्रेण युक्तायाश्च तव लक्ष्म्याः कण्ठादूलात् समौ यौ स्तनरूपौ अगप्रवरौ श्रेष्ठशैलौ तयोः प्रौढं प्रगल्भं यन्निबन्धनं ग्रहणम्। अन्यत्र समस्तेषु नागेषु प्रवरः श्रेष्ठः पतञ्जलिस्तस्य प्रौढं प्रगल्भं यन्निबन्धनं महाभाष्यं तत्र श्रमेण आयासेन। पक्षे ऽभ्यासपरिश्रमेण सुशब्दाः भणितरूपाः पक्षे वैखरीरूपेण सुप्तिङन्तरूपाः संस्कृताश्च उदिता निर्गताः। 'उचिता' इति पाठे योग्या इत्यर्थः। औपच्छन्दसिकं वृत्तम् श्लेषालङ्कारः ॥ २२ ॥

योगे पयोधितनये युवयोस्तदानीं
शम्पालताजलदयोरिव संप्रवृत्ते।
उज्जृम्भिताऽतनुशुभाऽऽशुगवेगनीता
युक्तं श्रमाऽम्बुकणिकामयवृष्टिरासीत् ॥ २३ ॥

योगे इति। हे पयोधितनये! शम्पालताजलदयोर्विद्युन्मेघ-

परिश्रमकरणेन प्रिये पाणिनिमुनिनिबन्धने (सूत्रे) योग्यतां प्राप्तायाः तव कण्ठात् साधुशब्दोदयो युक्त इति श्लेषेण भगवत्यां वैयाकरणप्रवरसाम्यं वर्णयन् तत्कर्तृको भणितरूपः साधुशब्दोपन्यास उचित एवेत्याह।

२३ हे देवि! गौरनीलकान्त्योर्युवयोः विद्युज्जलदयोरिव संयोगे प्रवृत्ते सति उद्दीप्तकामशरवातवेगप्रापिता, प्रवृद्धमहावात्यावेगप्रापिता च परिश्रमस्वेदकणिकामयी वृष्टिरासीदिति सुरताऽवसरे स्वेदाधिक्यं वर्णयति।

योरिव युवयोर्लक्ष्मीनारायणयोः योगे संयोगे प्रवृत्ते सति तदानीं तत्काले इत्यर्थः। तच्छब्दात्तदो दा चेति चकारेण दानींप्रत्ययः। अतनोर्मदनस्य शुभानामाशुगानाम् अन्यत्राऽतनोर्महतः आशुगस्य वायोर्वेगेन नीता श्रमाऽम्बुकणिकाप्रचुरा वृष्टिर्व्यक्तमासीत्। वायुसंसर्गेण वृष्टिर्भवतीत्यत्र प्रमाणम्। मुहूर्ततत्त्वे संहिताखण्डे—'रात्रौ गर्जोऽह्नि दण्डाऽऽकृतिररुणतडिद्वा पुरः शीतवायुः। अर्थः पुरः पूर्वदिशः सकाशाच्छीतवातः सद्यो वर्षकरणः स्यादिति। लिङ्गपुराणे चतुष्पञ्चाशदध्यायेऽपि—'अपां निधानं जीमूता वर्षन्ति पवनाऽऽज्ञया' इत्यादि बहु प्रपञ्चितमिति। श्लेषोपमासमालङ्काराः। वसन्ततिलकावृत्तम् ॥ २३ ॥

चलद्गुणेष्वत्र पयोधिजाते-
ष्वत्रासमुक्ताऽऽर्वालिषु प्रकम्पः।
रमे सदा राजकराऽऽसनाना-
हारेषु युक्तोऽतनुयुद्धकाले ॥ २४ ॥

चलदिति। हे रमे! अत्र प्रवर्तमाने अतनोः कामस्य युद्धकाले सुरते इति भावः। चलन्तः गुणास्तन्तवो येषां तेषु

---

२४ हे रमे! चञ्चलसूत्रेषु समुद्रजेषु त्रासाख्यदोषरहितेषु शुभ्रतया चन्द्रकिरणसुहृद्भूतेषु नानाविधेषु मुक्ताहारेषु कामयुद्धावसरे समधिकः कम्पो युक्त एवेति शौर्यादिवीरगुणरहिताः प्रभुकृपासंप्राप्तनानाविधभोग्यपदार्थाः त्रासयुक्ताः (भीरवः) ये अवलिनो दुर्बलास्तथा भूतेषु अत्रपा (निर्लज्जा) ये योधिनो भटास्तत्समूहेषु महायुद्धावसरे भयजन्यो गात्रकम्पो युक्त इति श्लेषेण समर्थयते।

पयोधौ समुद्रे जातेषु उत्पन्नेष्वित्यर्थः। नास्ति त्रासो दोषो यासां तासां मुक्तानां मौक्तिकानां आवलयः पङ्क्तयो येषु तेषु। त्रासो भीमणिदोषयोरिति विश्वः। राज्ञश्चन्द्रस्य कराः किरणास्तेषाम् आप्ताः मित्रभूताः धवलत्वात् ते च ते नाना बहवो हारा मुक्ताहारास्तेषु प्रकम्पश्चञ्चलता आसीद्बभूव। युक्तं चैतदिति श्लेषेण समर्थयति—चलद्गुणेषु न तु स्थिरशौर्यादिगुणेषु त्रासेन युद्धभयेन मुक्तास्त्यक्ता न भवन्ति ते। अत्रासमुक्ता भीरव इत्यर्थः। अत एव अबलिनो निर्बलास्तेषु राज्ञो नृपतेः कराद्धस्तादाप्ताः प्राप्ता नानाविधा आहारा भोग्यवस्तूनि यैः तेषु अत्रपा निर्लज्जाः पराजये ऽपि पुनरधोमुखं कृत्वा आगच्छन्तः। योधनं योधः सो ऽस्ति येषां ते योधिनः युद्धकर्तारः तेषां जातेषु गणेषु अतनोर्महतः युद्धस्य आयोधनस्य काले समये प्रकम्पः भयवेपथुः युक्तः। उचित एवेत्यर्थः। उपजातिवृत्तम्। श्लेषसमावलङ्कारौ ॥ २४ ॥

गाढं श्लिष्यति माधवे सकुतुकं क्रीडाऽवनीं त्वां तदा
युक्तं चम्पकगर्भसौरभशुभैरस्पन्दि मन्दाऽनिलैः।
राजीवोपरि पर्यपाति सहसा लोलैरलीनां कुलै-
रासीदम्ब कदम्बकोरकचयो यस्मादतो विस्मयः ॥२५॥

गाढमिति। हे ऽम्ब! क्रीडाऽवनीमिव त्वां माधवे हरौ वसन्ते

---

२५ माधवे (भगवति, वसन्तमासे च) क्रीडाभूमिं विलासोद्यानरूपां त्वां श्लिष्यति (आलिङ्गति, व्याप्नुवति च) सति चम्पककुसुमनाभ्या-सौरभमनोहरैर्मन्दमारुतैर्वात,मेवं भगवन्मुखरूपकमलोपरि सतृष्णै-र्भ्रमरैर्नेत्रैः पतित,मित्यपि वसन्ते चम्पचकमलविकासाद्युचितमेव, परं तदा पुलकोद्गमरूपः कदम्बविकासो वर्षर्तुयोग्य आसीदित्यद्भुतमित्याह।

च गाढं दृढं श्लिष्यत्यालिङ्गति सति तदा चम्पकं पुष्पं नासा च तस्या गर्भेण सौरभा अत एव शुभास्तैर्मन्दाऽनिलैः अस्पन्दि किं चिचलितम् । स्पदि किञ्चिचलने अस्माद्भावे लुङ् । इदं युक्तं, राजीवस्य कमलस्य मुखस्य चोपरि लोलैः सतृष्णैरलीनां कुलै-भृङ्गैर्नयनैश्च पर्यपाति इदमपि युक्तम् । कदम्बस्य रोमाञ्चस्य कदम्ब इति ख्यातवृक्षस्य च । नीपप्रियकदम्बका इत्यमरः । कोरकाणां कुड्मलानां चयः आसीत् । माधवे कदम्बनाशात्तस्यो-त्पत्तिरत्राऽऽसेति विस्मयः । अत्र चम्पकादिशब्दैर्नासिकाऽऽद्य-र्थस्य निगरणाद्रूपकाऽतिशयोक्तिः । अथ च वसन्ते कदम्बाविका-सवर्णनाद्विरोधाभासः । उभयवर्णनाच्छ्लेषश्चेति सङ्करः । शार्दूल-विक्रीडितं वृत्तम् ॥ २८ ॥

प्रसभमरुणबिम्बं ग्रस्तमासीदकस्मात्
परिपतितमुडूनां पङ्क्तिभिर्मेरुशृङ्गात् ।
अपि तिमिरवृता ऽभूदिन्दिरे चन्द्ररेखा
तव च मधुजितश्च द्वन्द्वयुद्धे प्रवृद्धे ॥ २९ ॥

प्रसभमिति । हे इन्दिरे ! तव चेत्यपरं मधुजितो हरेर्द्वन्द्वयुद्धे सुरते वीरद्वयमात्रयुद्धे प्रवृद्धे सति अरुणबिम्बम् अधरोष्ठश्च ग्रस्तम्

---

२९ अथ रूपकातिशयोक्त्या तव पत्युश्च युवयोर्द्वन्द्वयुद्धे प्रवृद्धे सति अरुणबिम्बम् (अधरः) अकस्माद्दाच्छन्नम्, एवं नक्षत्र-निकरैः (हारविगलितैर्मौक्तिकैः) मेरुशृङ्गात् (कुचशिखरात्) अपाति, तथा चन्द्ररेखा (भालदेशः) तिमिरवृता (अलकावरुद्धा) आसीदिति विषयनिगरणपूर्वकं समरसमयजायमानमुत्पातप्रा-दुर्भावं सूचयन्नाह ।

आसीव, उडूनां भानां मौक्तिकानां च पङ्क्तिभिः मेरोः कुचस्य च शृङ्गादग्रात्पतितं, चन्द्रस्येन्दोर्मुखस्य च रेखा। चन्द्रः कर्पूरधवलसुधांशुस्त्वर्णवारिष्विति मेदिनी । तिमिरेण तमसा केशैश्चाऽऽवृता ऽभूव । मालिनीवृत्तम् । रूपकाऽतिशयोक्तिर० ॥२६॥

वपुषि मृदुतमे ते वेदना मा जनीति
प्रशिशमयिषता ऽपि प्रेयसा माधवेन ।
विपुलपुलकपाली विश्वमातः स्वकाऽङ्गे
तव दृढपरिरम्भात् स्वैरमुन्मेषिता ऽहो ॥ २७ ॥

वपुषीति । हे विश्वमातः ! ते मृदुतमे ऽतिकोमले वपुषि वेदना मा जनि मा प्रादुर्भवत् । जनी प्रादुर्भावे इत्यस्याल्लुङि तस्मिन् तादेशे दीपजनेति च्लेश्चिणि चिणो लुगिति तस्य लुकि जनिवध्योश्चेति निषेधेन वृद्ध्यभावः । इति माधवेन प्रेयसा प्रियतमेन सुरतसंमर्दं प्रशमयितुमिच्छता ऽपि स्वकाङ्गे तव दृढाऽऽलिङ्गनात् परुषपुलकपाली प्रशस्तकठिनपुलकवत्ता उन्मेषितेति अहो इत्याश्चर्यम् । अत्र 'अखिलभुवनमातः ! कण्टकाली स्वकाङ्गे' इति पाठे कल्पते विच्छित्तिविशेषः । मालिनीवृत्तम् । विषमाऽलङ्कारः ॥ २७ ॥

मधुमथनमनःप्रहर्षहेतो-
र्मनसिजयज्ञमनेकधा विधाय ।

---

२७ हे लोकमातः ! कोमले तवाङ्गे वेदना मोत्पादीति परिजिहीर्षता ऽपि प्रियतमेन भगवता विपुलकण्टकपरम्परा स्वस्याऽऽलिङ्गनात् स्वाङ्गे उन्मेषितेति कोमलाङ्गे कण्टकोपमपुलकसम्बन्धाद्वेदनापरिजिहीर्षया शान्तिं नेतुमिष्यमाणापि कण्टकालिराऽलिङ्गने स्वैरमुन्मिषतीत्याह ।

२८ नारायणप्रीत्यर्थं नानाविधं कामाऽध्वरं विधाय तत्समाप्तौ

अथ रतान्तवर्णनम्—

ध्रुवमवभृथमज्जनं भवत्या
जननि कृतं शुचिभिः श्रमाऽम्बुपूरैः ॥ २८ ॥

मध्विति । हे जननि ! मधुमथनस्य मनसः प्रहर्षहेतोरनेकधा बहुधा मनसिजस्य यज्ञं सुरतरूपं विधाय भक्त्या शुचिभिः श्रमाऽम्बूनां पूरैः अवभृथस्य मज्जनम् । दीक्षान्तो ऽवभृतो यज्ञे इत्यमरः ! कृतं ध्रुवम् । पुष्पिताऽग्रावृत्तम् । रूपकोत्प्रेक्षारूपकातिशयोक्त्यलङ्काराः ॥ २८ ॥

साऽऽयासायाः सुरतविरतौ कान्तबाहाऽन्तराले
विन्यस्याऽऽस्यं तव भगवति स्वापसौख्यं भजन्त्याः ।
फालोत्पन्नश्रमजलमिलच्चित्रकप्रसुतो ऽस्मिन्
श्रीवत्सो ऽन्यः स भवतु रमे यस्तु कस्तूरिबिन्दुः ॥ २९ ॥

सेति । हे भगवति ! साऽऽयासायाः सश्रमायाः अतः सुरतस्य विरतावन्ते कान्तस्य हरेर्बाहाया अन्तराले मध्ये आस्यं विन्यस्य सुप्तेः सुखं भजन्त्यास्तव फालाद्भालादुत्पन्नेन श्रमजलेन मिलतः चित्रकात्तिलकात्प्रसृतो यः कस्तूरिबिन्दुः स त्वस्मिन् कान्तबाहाऽन्तराले । वक्षसीति भावः । अन्यः द्वितीयः श्रीवत्सः लक्ष्म

शुचिभिः (शुभ्रैः, पवित्रैश्च) परिश्रमस्वेदोदकैर्भवत्या अवभृथस्नानं (दीक्षान्तस्नानं) कृतमिति सुरतसमाप्तिं वर्णयति ।

२९ सुरताऽवसाने सखेदाया अत एव दयितवक्षसि मुखं विन्यस्य सुखसुप्तायास्तव भालोद्गतस्वेदजलमिलिततिलकगलितो मृगमदबिन्दुर्भगवद्वक्षसि भृगुपदलाञ्छनान्तररूपेण विलसत्वित्याह ।

भवत्विति योग्यतायां लोट् । मन्दाक्रान्तावृत्तम् । रूपकालङ्कारः ॥ २९ ॥

सञ्जातं नयनयुगे निरञ्जनत्वं
नीरागः स्फुटमभवत्तवाऽधरो ऽपि ।
सम्पन्ना जननि कचे ऽपि बन्धमुक्तिः
साऽऽनन्दं रहसि हरेरुपासनेन ॥ ३० ॥

सञ्जातमिति ! हे जननि ! नयनयुगे चक्षुर्युग्मे निर्गतमञ्जनं कज्जलमज्ञानं च यस्मात्तद्भावस्तत्त्वं सञ्जातम् । एवं तव अधरः ओष्ठः नीचश्च नीरागः अभवत् । अथ रहसि सानन्दं महर्षे हरेर्भगवतः उपासनेन कचे केशे बन्धमुक्तिः सम्पन्ना । स्फुटमिति सर्वत्र । अत्रोपासनसमत्वे ऽपि फलतारतम्यं कथमिति चेदधिकारिभेदाद्बोद्धव्यम् । तथा हि—नेत्रयोर्निरञ्जनत्वं निःस्नेहमात्रत्वमभूत् श्रुतिमात्रपरिशीलकत्वात् । अधरस्य नीरागत्वं सर्वथा विषयप्रीतिराहित्यमभूत् शुचिद्विजसान्निध्यात् । कचे तु सद्यो मुक्तिरभूत् शिरःस्थितत्वात् । श्रुतिशिरः वेदान्ता इति यावत् । न ह्यत्रोपनिषज्ज्ञानमन्तरेण कृष्णतादात्म्यज्ञानं भवतीति ज्ञेयम् । प्रहर्षिणीवृत्तम् । श्लेषाऽलङ्कारः ॥ ३० ॥

मलयमुकुटीवाटीपाटीरकोटरनाटिनः
सरसिजमधुस्पन्दाऽमन्दाऽघमर्षणहर्षिणः ।

---

३० विजनदेशे भगवदुपासनेन नेत्रद्वन्द्वे निरञ्जनत्वं (कज्जलाऽभावो, ऽज्ञाननाशश्च) संजात,मेवमधरोऽपि (अधरोष्ठोऽपि, नीचोऽपि च) नीरागः (विगतारुणिमा, वैराग्यभाक् च) अभवत् । तथा कचे ऽपि बन्धमुक्तिः (श्लथत्वं, संसारबन्धान्मोक्षश्च) सम्पद्यतेति श्लेषेणाह ।

३१ मलयाचलविलसच्चन्दनवनमध्यपतनशालिनः एवं कमलम-

तव रतिभवं लुम्पन्त्यम्ब श्रमं शयनीभव-
त्फणिपतिभिया मन्दं मन्दं चरन्त इवाऽनिलाः ॥ ३१॥

मलयेति । हे अम्ब ! मलयाऽनिलस्य मुकुटवाट्यां शिखराऽऽरामे पाटीराणां चन्दनानां कोटरे नाटिनो नर्तनशीलाः तथा सरसिजस्य मधुनः स्पन्दस्य मन्दमन्दाऽऽघमर्षणं तेन हर्षिण आनन्दिनः पुनः शयनीभवतः फणिपतेः शेषस्य भिया मन्दमन्दं चरन्तः सञ्चरन्त इवाऽनिलाः । मन्दसुगन्धशीतला इति यावत् । तव लक्ष्म्याः रतिभवं सुरतोद्भूतं श्रममायासं लुम्पन्ति नाशयन्ति । हरिणीवृत्तम् । उत्प्रेक्षाकाव्यलिङ्गालङ्कारौ ॥३१॥

वनजनिलये वारिक्रीडादशासु दशानन-
द्विषि तव शनैरातन्वाने कुचे नखचेष्टितम् ।
क्षुभितमनसा दत्ता नाथे त्वया शफरीभिया
सरभसपरीरम्भाऽऽरम्भा जयन्ति निरन्तराः ॥ ३२ ॥

अथ जलक्रीडां वर्णयति ।

वनजेति । हे वनजनिलये ! वारिक्रीडासु जलक्रीडासु दशाननद्विषि हरौ शनैर्मन्दं तव कुचे नखानां चेष्टितम् आनन्द-

---

करन्दनिष्यन्दाऽवगाहनशालिनः तल्पीभवद्भुजगाधिप (शेष) भीत्येव मन्दमन्दवाहिनः (सुगन्धशीतला मन्दाश्च) मारुताः तव सुरतश्रमं लुम्पन्तीत्याह ।

३२ अथ विविधान् विलासान् वर्णयिष्यन् जलविहारवर्णनाय प्रवृत्तो जलविहारावसरे भगवति रामे तव स्तने नखं व्यापारयति चकितमनसा त्वया मीनीभिया प्रिये दत्ता गाढालिङ्गनाऽऽरम्भाः सर्वोत्कर्षेण विराजन्तइत्याह ।

न विस्तारयति सति शफर्या मत्स्या भिया क्षुभितमनसा त्वया नाथे भगवति निर्गतम् अन्तरं येभ्यस्ते निरन्तरा निबिडा इति यावत् । दत्ता अर्पिता रभसः । रभसो वेगहर्षयोरिति विश्वः । तेन सहिता ये परीरम्भा नामाऽऽलिङ्गनानामारम्भाः जयन्ति सर्वोत्कर्षेण वर्तन्ते इति भावः । हरिणीवृत्तम् । स्वभावोक्तिरलङ्करणम् ॥ ३२ ॥

सरसिजवने संलीनायाः सकौतुकमिन्दिरे
सलिलविहृतौ शौरेर्लोलेक्षणस्य मुखस्य ते ।
अलिकवलिताऽऽलोलश्यामाऽलकस्य सरोरुहा-
दलिकवलिताच्छैवालाढ्यादभून्न भिदाग्रहः ॥ ३३ ॥

सरसिजेति । हे इन्दिरे ! सलिलविहृतौ जलक्रीडायां सरसिजानां वने कौतुकेन कुतूहलेन सहितं यथा तथा संलीनाया गुप्तायाः ते लोले चञ्चले अक्षिणी नयने यस्मिन् तथा अलिके ललाटे वलिताश्चालिता आसमन्ताल्लोलाश्चञ्चलाः श्यामाः कृष्णवर्णा अलकाः केशा यस्मिन् तस्य ते मुखस्य । अथ अलिभिर्भ्रमरैः कवलितादधिष्ठितात् शैवालेन जलनील्या आढ्याच्छोभनात् कमलाच्छौरेः श्रीहरेर्भिदाग्रहो भेदग्रहणं नाऽभूदित्यत्र भेदग्रहाऽभावान्मीलितालङ्कारः । हरिणीवृत्तम् ॥ ३३ ॥

---

३३ वारिविहाराऽवसरे सकुतूहलं नलिनवनविलीनायाश्चञ्चलनयनायास्तव भालतलवलितेषल्लोलनीलचूर्णकुन्तलस्याऽऽननस्य भ्रमरवलिताज्जलनीलीवलिताच्च कमलाद्भेदज्ञानं भगवतो नाऽऽसीदतिसादृश्यादित्याह ।

अथ वनक्रीडावर्णनम्—

युगपदहिमहीभृत्युन्मिषन्तं समन्ताद्
ऋतुगणमपि कृत्स्नं निर्विशन्निर्विशङ्कः ।
सह विहरति लीलालाभवत्या भवत्या
मम जननि मुकुन्दो मञ्जुवल्लीगृहेषु ॥ ३४ ॥

युगपदिति । हे मम जननि ! अहिमहीभृति शेषाद्रौ युगपदेककाले समन्तादुन्मिषन्तमुदयं प्राप्नुवन्तं ऋतूनां वसन्तादीनां गणं समूहं स्त्रीरजश्च निर्विशङ्कः गतविशङ्कासन्देहः सन्निर्विशन् प्रविशन्(?)सन्मुकुन्दः मञ्जुषु मनोज्ञेषु वल्लीगृहेषु लतामन्दिरेषु लीलालाभः क्रीडाप्राप्तिरस्ति अस्याः सकाशात्तया भवत्या सह विहरति क्रीडति । मालिनीवृत्तम् ॥ ३४ ॥

कुसुमशरधनुर्ज्यातुङ्गटङ्कारशङ्का-
करमधुकरसङ्घाऽऽरब्धझङ्कारहृद्यान् ।
फणिगिरिवनदेशान् पद्मनाभः स पद्मे
सफलयति गभीरैस्त्वत्सहायो विहारैः ॥ ३५ ॥

कुसुमेति । हे पद्मे ! त्वं सहाया सहचरी यस्य सः प्रसिद्धः पद्मनाभः गभीरैर्विहारैः क्रीडाभिः कुसुमशरस्य धनुषो ज्याया

---

३४ अथ वनविहारं वर्णयन् शेषाऽचले समकालमाविर्भवन्तं वसन्तादिऋतुगुणं निःशङ्कं सकलमुपभुञ्जानो भगवान् विलासशालिन्या त्वया सह तरुसुन्दरलतागृहोदरेषु विहरतीत्याह ।

३५ हे भगवति ! त्वया सह भगवान् कामचापोत्थटङ्कारशङ्काजनकभ्रमरकुलसमारब्धझङ्काररमणीयान् शेषगिरिप्रदेशान् विहारैः सफलयतीत्याह ।

मौर्व्याः तुङ्गटङ्कारस्य बृहद्धणत्कारस्य कुर्वन्ति ते कराः शङ्कायाः करास्तेषां मधुकराणां सङ्घैः समूहैः आरब्धैर्झङ्कारैर्हृद्यान् हृदयप्रियान् फणिगिरेर्वनदेशानरण्यप्रदेशान् सफलयति सफलान् करोतीत्यर्थः। मालिनीवृत्तम्। कैतवाऽपह्नुतिरलङ्कारः॥ ३५॥

साकं लोकपतिस्त्वया विहरते काकोदराऽद्रौ रमे
सूनेषोरवने वने नयनयोरानन्दने चान्दने।
शम्पाऽऽश्लिष्टनवाम्बुदभ्रमजुषामङ्के चिरं केकिनां
नृत्ताडम्बरनुन्नपन्नगतया निर्दोषमन्दाऽनिले॥ ३६॥

साकमिति। हे रमे! काकोदराऽद्रौ शेषाऽद्रौ शम्पया विद्युता ऽऽश्लिष्टस्य नवाऽम्बुदस्य भ्रमजुषां शङ्काकृतां केकिनाम् अङ्के, अङ्कः समीपउत्सङ्गे पदे स्थानाऽपराधयोरिति केशवः। नृत्तस्य नर्तनस्याऽऽडम्बरेणाऽऽटोपेन नुन्ना गमिताः पन्नगा यस्मात्तत्तया निर्दोषः मन्दाऽनिलः यस्मिन्पुनः सूनेषोर्मदनस्याऽवने रक्षणे कामोद्दीपके इति यावत्। नयनयोरानन्दने सुखकारिणि चन्दनानामिदं चान्दनं तस्मिन्वने अरण्ये लोकपतिर्हरिः त्वया साकं सह विहरते क्रीडां करोतीत्यर्थः। शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम्। भ्रान्तिमदलङ्कारः॥ ३६॥

कान्तो रन्तुमनास्त्वया सह रमे कामेन मुह्यन् हरिः
श्यामां केलिवनीममंस्त रजनीं दूरीकृताऽर्कद्युतिम्।

---

३६ भगवांस्त्वया सह कुसुमबाहुल्यात्कुसुमबाणस्य रक्षके, नेत्राऽऽनन्दप्रदे, युवामवलोक्य विद्युदालिङ्गितनूतनजलधरभ्रमजुषां भुजङ्गभुजां मयूराणां नृत्यविलासनिरस्तसर्पविषादिदोषतया अनवद्यमन्दमारुते, चन्दनवने सुखं विहरतीत्याह।

३७ त्वया सह द्विजिह्वपुर्भगवान् काममूढचेताः घनच्छाय-

सन्ध्यारागमगेषु पल्लवगणं तत्कोरकांस्तारका-
श्चान्तः सन्तमसं लसन्मधुकरश्रेणीं च नाऽणीयसीम् ॥ ३७ ॥

कान्त इति हे रमे ! कान्तः प्रियः हरिर्भगवान् त्वया सह रन्तुमना रमणेच्छुः अतः कामेन मुह्यन्मोहं प्राप्नुवन् मह दूरीकृता निबिडत्वात्तिरस्कृता अर्कद्युतिर्यया तां श्यामवर्णां केलीनां क्रीडार्थं वा वनीं रजनीम्, तथा अगेषु वृक्षेषु पल्लवगणं किसलयसमूहं सन्ध्यारागम्, एवं तेषां वृक्षाणां कोरकाः कलिकास्ताराणि भानि, पुनरन्तर्मध्ये नाऽणीयसीं विपुलां लसन्तीं शोभमानां मधुकरश्रेणीं भृङ्गपङ्क्तिं सन्तमसम् अन्धतमसम् अमंस्तेति सर्वत्र सम्बन्धेन भ्रान्त्यलङ्कारः । शार्दूलवि० ॥ ३७ ॥

त्वन्नाथाऽऽख्यावहनविशदीभूततद्दास्यदार्ढ्यं
किं चित्कृत्वा कलयितुमिवाऽऽकाङ्क्षता माधवेन ।
पत्या साकं प्रणयकलहं तावकं छेत्तुकामे
कामे देवि स्वयमुपवने तन्यते बाणदानम् ॥ ३८ ॥

त्वदिति । हे देवि ! त्वन्नाथस्य माधवस्याऽऽख्याया नाम्नो

त्वया निवारिताऽऽतपप्रवेशां विहारवनीं श्यामां रजनीं, तत्रत्य-तरुपल्लवनिचयं संध्यारागं, तत्कलिकाश्च ताराः, तन्मध्यविलसद्विपुलालिपटलं चाऽन्धतमसं मन्यते, उचितैवेयं भ्रान्तिरस्य मुग्धस्येत्याह ।

३८ हे देवि ! मन्मथे पत्या सह तव प्रणयकलहं छेत्तुकामे सति तस्य किंचिदुपकृत्य स्वस्मिन् वर्तमानं त्वत्पत्युर्भगवतो माधवेति नाम्नो वहनेन (स्वाम्युपकरणभारवहनेन) स्पष्टीभूतस्य भगवद्दास्यस्य यद्दार्ढ्यं तत्कर्तुकामे सति माधवनामधारकेन वसन्तेन उद्याने कामसाहाय्यसंपादनाय बाणस्य (कलहच्छेदसाधनस्य शरस्य, बाणाख्यपुष्पविशेषस्य वितरणं च) तन्यते इत्याह ।

वहनेन धारणेन। वह प्रापणे इत्यस्माल्ल्युट्। विशदीभूतं यत्तस्य माधवस्य दास्यस्य दार्ढ्यं किं चिद्यतिकिं चित्साहायकं कृत्वा कलयितुं कर्तुं काङ्क्षतेव माधवेन वसन्तेन पत्या साकं तावर्क प्रणये कलहं छेत्तुं भेत्तुं काम इच्छा यस्य तस्मिन् कामे मदने उपवने आरामे बाणस्य शरस्य झिण्टीपुष्पस्य च दानं तन्यते विस्तार्यते। यो हि यस्याऽऽख्यां स्वात्मनि वहति स तस्य दास इति लोके प्रसिद्धम्। तदहं माधवस्य दास इति तद्दा-स्यदार्ढ्यसम्पादनाय तदुपकारिणि कामे पद्धाणदानं तत्तद्दास्ये एव पर्यवस्यतीति तथा ऽऽचरितवानिति भावः। मन्दाक्रान्ता-वृ०। उत्प्रेक्षाश्लेषावलङ्कारौ॥ ३८॥

सो ऽयं गायन् स्मरमनुमलिः शश्वदव्यादभव्यात्
सम्पश्यन्ती यमिह कबरीसौरभादापतन्तम्।
जातोद्वेगा जगदधिभुवे चित्रमप्रार्थिता ऽपि
स्वैरं दत्से सरभसपरीरम्भमम्भोधिकन्ये॥ ३९॥

सोयमिति। भो ऽम्भोधिकन्ये! कबर्याः सौरभाद्धेतोः आपतन्तं यम् अलिं पश्यन्ती अतो जातोद्वेगा सभया तत अप्रा-र्थिता ऽपि जगदधिभुवे जगदीशाय चित्रं सरभसं परीरम्भं द-त्से स स्मरमनुं काममन्त्रं गायन्नयमलिर्भृङ्गः अभव्यादकुशला-दव्याद्रक्षतु। मन्दाक्रान्तावृत्तम्। उदात्तालङ्कारः॥ ३९॥

---

३९ केशपाशसौरभलोभादसकृत्समीपमापतन्तं यं दृष्ट्वा च-किता सती त्वमयाचितापि त्रिलोकीप्रभवे भगवते मानं विहाय स-त्वरं परिष्वङ्गं वितरसि सोयं त्वन्मानोच्चाटनं काममन्त्रं जपन् भ्रम-रो वारं वारमशुभादवत्वित्याशास्ते।

मन्दं मन्दं वृषगिरितटीं स्वैरमाटीकमानः
खेलं खेलं विमलहरिणाऽङ्काऽऽनने काननेषु ।
ग्राहं ग्राहं मृदुसुमनसः कौतुकी कैटभाऽरि-
र्वारं वारं तव वितनुते देवि मूर्धाऽभिषेकम् ॥ ४० ॥

मन्दमिति । हे विमलहरिणाङ्काऽऽनने ! देवि ! कौतुकी कैटभारिर्मन्दमन्दं वृषगिरेस्तटीम् आटीकमानो हिण्डमानः सन् काननेषु खेलं खेलं क्रीडित्वा क्रीडित्वा तथा मृदुसुमनसः ग्राहं ग्राहं गृहीत्वा गृहीत्वा वारं वारं पुनः पुनस्तव मूर्धाऽभिषेकं वितनुते, धम्मिल्ले ताः सुमनसो न्यस्यतीत्यर्थः । मन्दाक्रान्ता० ॥४०॥

रागेणोपर्यनिशमुषितं पुष्पवत्या लतायाः
प्रीत्या गृह्णन् कमपि कुतकी पल्लवं फुल्लवक्त्रः ।
सान्द्राऽऽमोदं चिकुरसुमनःसन्निधानेन नीत्वा
शार्ङ्गी हन्त श्रुतिशिरसि ते स्थापयत्यब्धिकन्ये ॥४१॥

रागेणेति । हे अब्धिकन्ये ! रागेणाऽऽरक्तत्वेन प्रीत्या

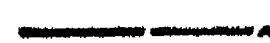
४० हे निर्मलचन्द्रवदने ! वेङ्कटाचले मन्दंमन्दं परिभ्रमन् वनेषु वारं वारं क्रीडित्वा कोमलकुसुमान्यभीक्ष्णं गृहीत्वा कौतुकी भगवान् ते मूर्धनि वर्षतीति लीलाविशेषं वर्णयति ।

४१ कुतुकी शार्ङ्गी फुल्लनयनः सन् पुष्पवत्याः (सकुसुमाया, रजस्वलायाश्च) उपरि रागेण (रक्तिम्ना, प्रीत्या च) निरन्तरं कृतवसति पल्लवं (किसलयं, विटं च) प्रीत्या अवचिन्वन् स्वीकुर्वंश्च प्रगाढहर्षेण केशस्थपुष्पसामीप्येन सज्जनसांनिध्येन च नीत्वा तं ते श्रुतिशिरसि (कर्णोपरि, उपनिषत्सु च) स्थापयतीति भगवान् पल्लवस्य त्वत्केशोपरि निधानेन दुराचारस्यापि समुद्धरणप्रीतिं सूचयतीत्याह ।

च पुष्पवत्याः पुष्पिण्या रजस्वलायाश्च उपर्यूर्ध्वमनिशं रात्रिन्दिवम् उषितं स्थितं कमपि पल्लवं किसलयं जारं च प्रीत्या गृह्णन्स्वीकुर्वन्नतः फुल्लं विकसितं वक्त्रं यस्य सः कुतुकी कौतूहली शार्ङ्गी हरिः सान्द्रः आमोदः सुगन्धः शृङ्गारजन्यहर्षश्च चिकुरस्य सुमनसां पुष्पाणां सतां च सन्निधानेन सामीप्येन नीत्वा श्रुतिशिरसि कर्णोपरिभागे वेदान्ते च स्थापयति । सुदुराचारमपि केनाऽपि भाग्योदयवशेन भगवति यदि रतिरुत्पद्यते तेन हेतुना तं श्रीहरिः करे कृत्वा सत्सङ्गं दत्त्वा तत्रत्यस्वमाहात्म्यज्ञानाऽऽनन्दपूर्वकं वेदान्तमार्गे निवेशयति । 'अपि चेत्सुदुराचारो भजते मामनन्यभाक्' इत्यादिगीतोक्तेः । मन्दाक्रान्तावृत्तम् । श्लेषाऽलं० ॥ ४१ ॥

दत्ते मातस्तव किल मुखे पाणिना दुर्निवार-
स्वेदेनाऽसौ कमपि तिलकं कौतुकी श्रीनिवासः ।
त्वं तु स्वेदस्रुतिविघटितस्थानविन्यासमेनं
वीक्ष्याऽऽदर्शे हससि दयितं मोघयत्नं विदग्धा ॥ ४२ ॥

दत्ते इति । हे मातः कौतुकी श्रीनिवासः असौ दुर्निवारः निवारयितुमशक्यः स्वेदः घर्मो यस्य तेन पाणिना करेण तव मुखे कमपि तिलकं विशेषकं दत्ते । विदग्धा चतुरा त्वम् एनं पूर्वोक्तम् । द्वितीयाटौस्स्वेन इत्यन्वादेशे एनादेशः । दयितं पतिं स्वेदस्रुत्या घर्मस्रवणेन विघटितः तिलकविषयस्थानस्य वि-

४२ कौतुकी भगवान् तवाऽऽनने सात्त्विकभावोदयादनिवार्यस्वेदोद्गमेन करेण तिलकं विन्यस्यति, तं च तत्कालस्वेदोद्गमात् स्थानगलितमादर्शे विलोक्य तिलकस्य भ्रष्टत्वेन चतुरा त्वं परिहससीत्याह।

न्यासो यस्य सः । अतः मोघो निष्फलः यत्नो यस्य तम् आदर्शं वीक्ष्य हससि हास्यं करोषि । मन्दाक्रान्तावृत्तम् ॥ ४२ ॥

शेषक्ष्माभृत्तटवनचरश्यामजीमूतसङ्घे
संलीय त्वां भ्रमयितुमनाः कल्पिताऽभेदमोहः ।
तस्मिन् विद्युत्पटलजटिले तं विचेतुं विशन्त्या
व्यावृत्तिं ते विशदमविदन् स स्वयं वञ्चितोऽभूत् ॥४३॥

शेषेति । त्वां भ्रमयितुं मनो यस्य सः अतः शेषक्ष्माभृतः तटवनचराणां श्यामजीमूतानां नीलमेघानां सङ्घे संलीय स्वयं सक्तो भूत्वा कल्पितः कृतः अभेदमोहो येन स हरिः विद्युतां पटलेन समूहेन जटिले व्याप्ते तस्मिन्वने तं हरिं विचेतुं गवेषितुं विशन्त्यास्ते व्यावृत्तिं निराकरणं विशदम् अविदन्नजानन् स्वयं वञ्चितः प्रतारितः अभूत् । अत्र पूर्वार्धे अभेदकथनान्मीलिताऽलङ्कारः । अविदन्नित्यत्र विशेषज्ञानाऽभावात्सामान्यमलङ्कारः । ततः स्वयं वञ्चित इति केवलेष्टाऽनवाप्तिर्विषममित्येतेषां सङ्करः । मन्दाक्रान्तावृत्तम् ॥ ४३ ॥

बाले देहि पयोधरं करतले प्रावृट् त्वया याच्यता-
माश्लेषाभिरुचिं विधेहि न शशी तस्याऽस्मि किं तु स्वसा ।

---

४३ भगवान् शेषाचलतटवनचरनीलमेघसमूहे निलीय सावर्ण्यादात्मनो मेघभ्रान्तिं जनयन् त्वां वञ्चयितुं प्रवृत्तः, तमन्वेष्टुं विद्युद्दामभूते तस्मिन् मेघे विशन्त्यास्ते विद्युत्साम्याद्भेदाऽनभिज्ञः परवञ्चनाय प्रवृत्तः स स्वयमेव वञ्चितोऽभूदित्याह ।

४४ अथ वक्रोक्त्या वाग्विलासं वर्णयन्, हे बाले! करतले पयोधरं (स्तनं) देहीति भगवद्वाक्यं श्रुत्वा पयोधरपदस्य मेघपरतामङ्गीकृत्य तस्य प्रावृषि उदयादात्मनि तदभावात्प्रावृट् त्वया याच्यताम-

आस्तामुत्तरमेतदीदृगधरं याचामि वाचा स्वयं
नास्त्यर्थोऽधरयाच्ञयेति चटुभिः पद्मे धिनोषि प्रियम्॥४४॥

बाले इति। हे बाले अनभिज्ञे ! हे पद्मे ! पयोधरं देहि इति भगवता कुचग्रहणे याचिते लक्ष्म्या त्वया ऽत्र पयोधरशब्दस्य मेघार्थत्वं परिकल्प्य त्वया प्रावृड् याच्यतामिति परिहासाय कौटिल्येनोत्तरितम्। एवम् आश्लेषाऽभिरुचिं विधेहीत्यत्र नक्षत्राऽर्थेनोत्तरयति—न शशीति। यतः चन्द्रस्य त्वं स्वसा भगिनी, अत एतत्पूर्वोक्तम् ईदृक्कुटिलमुत्तरमास्तां तिष्ठतु। तर्हि अधरं याचामि इति श्रीकृष्णेन अधरपाने याचिते सति अधरस्य नीचस्य याच्ञया प्रार्थनया अर्थः प्रयोजनं द्रव्यं वा नास्ति न भवति इति चटुभिः प्रेममिथ्याविकत्थनवाक्यैः प्रियं हरिं धिनोषि प्रीणयसि। अधरस्तु पुमानोष्ठे हीने ऽनूर्ध्वे च वाच्यवदिति मेदिनी। अर्थो ऽभिधेयरैवस्तुप्रयोजननिवृत्तिष्वित्यमरः। अस्त्री चाटु चटु श्लाघा प्रेम्णा मिथ्याविकत्थनमित्यमरः। शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम्। वक्रोक्त्यलङ्कारः॥ ४४ ॥

पश्चादुपेत्य परिहासकृते कराभ्यां
दृष्टी तवाऽम्ब विपुले स्थगयन् सशेषम्।

त्युत्तरयन्ती, पुनस्तेन आश्लेषाभिरुचिम् (आलिङ्गनरुचिं) विधेहीति प्रार्थिता आश्लेषानक्षत्रप्रीतिश्चन्द्रस्य प्रसिद्धा नाहं शशी किन्तु तस्य भगिन्यस्मीति उत्तरं ददती, आस्तां मायामयमिदमुत्तरं, स्वयं वाचा अधरं (अधरोष्ठं) याचामीति भगवद्वाक्यं निशम्याऽधरपदस्य नीचार्थकत्वं परिकल्प्य नीचयाच्ञा निष्फलेति छलवचनैर्भगवन्तं प्रीणयसीत्याह।

४५ भगवान् पश्चादागत्य परिहासार्थं करद्वयेन विशालतरे तव

पाणिद्वयं मम न कृत्स्नपिधानकेलौ
पर्याप्तमित्यहिगिरेः पतिरेति लज्जाम् ॥ ४५ ॥

पश्चादिति । हे ऽम्ब ! अहिगिरेः पतिर्हरिः परिहासकृते विनोदार्थं पश्चादुपेत्य तत्र विपुले दृष्टी नेत्रे शेषेण सहितं यथा तथा स्थगयन्नाच्छादयन् मम पाण्योर्द्वयं कृत्स्नस्य सर्वस्य पिधानस्याऽऽच्छादनस्य केलौ क्रीडायां पर्याप्तं नेति लज्जां त्रपामेति । अत्राऽद्भुतनेत्रवैपुल्यवर्णनेनाऽत्युक्तिरलङ्कारः । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥ ४५ ॥

तव लोकमातरवलोकवागुरा
मृगजालदृष्टियुगजाड्यकृद्गुणा ।
ननु भाति चित्रमनुभावमाश्रिता
हरिणाऽपि तत्र हरिणायितं यतः ॥ ४६ ॥

तवेति । हे लोकमातः ! तव अवलोक एव वागुरा मृगबन्धिनी कर्त्री मृगजालस्य जाड्यकृतः स्तब्धताकारिणः गुणाः विपुलत्वादयो रज्जवश्च यस्यां सा सती चित्रम् अनुभावं आश्रिता । ननु इति वितर्के । तत्र हेतुः—हरिणा भगवता नृसिंहेन

नेत्रे अपर्याप्तताम् पिदधत्, मत्करद्वन्द्वं कृत्स्ननेत्रपिधाने न पर्याप्तमिति लज्जामुपैतीत्याह ।

४६ हे लोकमातः! हरिणसमूहनेत्रद्वन्द्वस्तम्भकारिणो गुणाः (चाञ्चल्यादय,स्तन्तवश्च) यस्यास्तथाभूता तव दर्शनमृगबन्धनी विचित्रं प्रभावमुपगता, यत्र हरिणा (भगवता, सिंहेन च) हरिणवदाचरितम् । भगवान् तवाऽवलोकनेन वशीभूतो ऽभवदिति सिंहस्य हरिणसदृशमाचरणं विस्मयावहमित्याह ।

च तत्र नयनजाले यतः हेतोः हरिण इवाऽऽचरितं हरिणायितं आसक्तं सत् स्थितमिति भावः। हरिणशब्दात्कर्तुः क्यङ् सलोपश्चेति क्यङि अकृत्सार्वधातुकयोरिति दीर्घे नपुंसके भावे क्त इति क्तप्रत्यये इट्। श्लेषकाव्यलिङ्गालङ्कारौ। मञ्जुभाषिणीवृत्तम्॥ ४६॥

स्मितचन्द्रिकया कयापि देवि
स्मरसंवृद्धिपुषा सदोन्मिषन्त्या।
मधुसूदनमानसेन्दुकान्ते
द्रवतां चन्द्रमसः स्वसस्तनोषि॥ ४७॥

स्मितेति। हे देवि! कया ऽप्यनिर्वचनीयया सदा उन्मिषन्त्या पुनः स्मरसंवृद्धिं पुष्णाति तया स्मितरूपया चन्द्रिकया हे चन्द्रमसः स्वसः! मधुसूदनस्य मानसेन्दुकान्ते हृच्चन्द्रकान्तोपले द्रवतामार्द्रत्वं तनोषि। चन्द्रिकया हि चन्द्रकान्तो द्रवतीति प्रसिद्धं लोके। औपच्छन्दसिकं वृत्तम्। रूपकालङ्कारः॥४७॥

तव स्तनं शैलघनं विनोदात्
प्रसह्य गृह्णन् प्रभुरब्धिकन्ये।

---

४७ अथ चन्द्रभगिन्यास्तव चन्द्रसाधर्म्यमुचितमित्याशयेन मकरध्वजवृद्धिकारिण्या निरन्तरोदयशालिन्या ऽनिर्वचनीयया मन्दहास्यचन्द्रिकया भगवन्मानसरूपचन्द्रकान्तोपले द्रवं (प्रेम, द्रुति) च तनोषीति वदन् सदोन्मिषन्त्येति प्रसिद्धचन्द्रिकातो व्यतिरेकं च सूचयन्नाह।

४८ पर्वतघनं तव स्तनं विनोदात् प्रसह्य गृह्णन् भगवान् पुरा

पुरा मुरारिः स्वकरोद्धृतस्य
गोवर्धनस्य स्मृतवान् महाऽद्रेः ॥ ४८ ॥

तवेति । हे ऽब्धिकन्ये ! शैलवद्घनं कठोरमुन्नतं च तव स्तनं विनोदात् प्रसह्य बलात्कारेण गृह्णन् प्रभुर्हरिः पुरा उद्धृतस्य महाऽद्रेर्गोवर्धनस्य स्मृतवान् । गोवर्धनं स्मृतवानित्यर्थः । अधीगर्थदयेशामिति कर्मणि षष्ठी । अत्र लक्ष्मीस्तनग्रहणसमये गोवर्धनस्मरणवर्णनात्स्मृत्यलङ्कारः । उपजातिवृत्तम् ॥४८॥

वल्ली तमालमिव विद्युदिवाऽम्बुवाहं
माहेन्द्रनीलभवनं मणिदीपिकेव ।
इन्दोः कलेव गगनाऽङ्गणमिन्दिरे त्व-
माश्लिष्य शौरिमयसे महतीमभिख्याम् ॥ ४९ ॥

वल्लीति । वल्ली लता तमालवृक्षमिव, विद्युत्ताडिदम्बुवाहं मेघमिव, माहेन्द्रनीलभवनं प्रति मणिनिर्मितदीपिकेव, गगनाङ्गणं प्रति इन्दोः कलेव, हे इन्दिरे ! त्वं शौरिम् आश्लिष्य, श्लिष आलिङ्गने ऽस्मात्समासे नञ्पूर्वे इति क्त्वो ल्यबादेशः । महतीम् अभिख्यां शोभां प्राप्नोषीत्युपमालङ्कारः । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥ ४९ ॥

स्वकरोद्धृतगोवर्धनपर्वतस्य सस्मारेत्याह ।

४९. गौराङ्गी त्वं कृष्णमालिङ्ग्य तमालतरुं लतेव, मेघं विद्युदिव, इन्द्रनीलभवनं मणिदीपिकेव, गगनाङ्गणमिन्दुकलेव, सुषमां लभसे इत्याह ।

मदनतरुपल्लवानां
मधुसदनमानसाऽलिकुसुमानाम् ।
तत्कृततपःफलानां
तव ललितानां तु जननि कः स्तोता ॥ ५० ॥

इति श्रीमद्वेङ्कटाऽध्वरिविरचिते श्रीमल्लक्ष्मीसहस्रे
शृङ्गारस्तबको नवमः सम्पूर्णः ॥ ९ ॥

मदनेति । हे जननि ! मदनरूपस्य तरोः पल्लवानां, तथा मधुसूदनस्य मानसरूपस्याऽलेर्भ्रमरस्य कुसुमानां, पुनस्तेन कृतस्य तपसः फलभूतानां, तव ललितानां विलासानां स्तोता कः पुमानिति प्रश्ने । कोऽपि नास्तीत्यर्थः । गीतिवृत्तम् । रूपकोल्लेखावलङ्कारौ ॥ ५० ॥

इति श्रीमद्रावजीमहाराजाऽपरनाम्ना श्रीनिवासपण्डितेन विरचितायां बालबोधिन्याख्यायां
श्रीमल्लक्ष्मीसहस्रटीकायां शृङ्गारस्तबको
नवमः सम्पूर्णः ॥ ९ ॥

---

५० अथ हे मातः ! कामवृक्षकिसलयरूपाणां, भगवन्मानसमधुपपुष्परूपाणां, भगवत्कृततपःफलस्वरूपाणां तव विलासानां लोके स्तोता कः ? तद्वर्णने कस्यापि सामर्थ्यं न चेत्का कथा मम वराकस्य साकल्येन तद्वर्णने ? इत्याह ।

इति श्रीमानवल्ल्युपाख्यतैलङ्गरामशास्त्रिविरचितायां लक्ष्मीसहस्राऽवतरणनिःश्रेणिकायां शृङ्गारस्तबकः ॥ ९ ॥

अथ ऐश्वर्यस्तबकः ॥ १० ॥

सुग्रीवेण कपीन्द्रेण सख्यं कृत्वा ऽग्निसाक्षिकम् ।
ऐश्वर्यमतनोद्वालेः(?) स रामः श्रेयसे ऽस्तु नः ॥ १० ॥

अथाऽस्मिन् दशमे स्तबके लक्ष्म्या ऐश्वर्यं वर्णयितुं प्रथमपद्ये विश्वम्भरसमैश्वर्यामिति तल्लिङ्गं निर्दिशन्मङ्गलमाचरति—

विश्वस्य जननीमेव विश्वस्य शरणं वृणे ।
विश्वेश्वरसमैश्वर्यां विदुर्यां ब्रह्मवादिनः ॥ १ ॥

विश्वस्येति। यां लक्ष्मीं ब्रह्मवादिनो ऽपि विश्वम्भरेण समम् ऐश्वर्यं यस्यास्तां विदुः । तथा च महोपनिषदि श्रुतिः । 'भगः शक्तिर्भगवान् काम ईश उभा दातारा विह सौभगानाम्, समप्रधानौ समसत्त्वौ तयोः समशक्तिरजरा विश्वयोनि'रिति । अतो विश्वस्य । विपूर्वाच्छ्वस प्राणने इत्यस्मात्क्त्वाप्रत्यये तत्स्थाने समासे ऽनञ्पूर्वे इति ल्यप्। 'उपसर्गेण धात्वर्थो बलादन्यत्र नीयते' इत्यभिधानाद्विश्वासं प्राप्येत्यर्थः । विश्वस्य सर्वस्य जगतः जननीं मातरं त्वामेव शरणम् । शरणं गृहरक्षित्रोरित्यमरः । वृणे । वृञ् वरण इत्यस्मात् श्नम्विकरणात्कर्तरि लट्। उदात्तालङ्कारः । विपुलावृत्तम् ॥ १ ॥

---

१ अथ ऐश्वर्यस्तबकेन भगवत्या ऐश्वर्यं स्तोतुकामः प्रथमतो यां वेदविदो विश्वपालकभगवत्समानैश्वर्यामामनन्ति निखिलजगतो मातृतया सर्वाधिकाऽऽदरणीयां तामेव निजरक्षकतया वृणे इति मङ्गलमाचरति ।

अनुपाधिकमम्ब ते मुरारे-
रपि साधारणमाहुरीशितृत्वम् ।
स्फुटमत्र निदर्शनं प्रतीमो
ननु मित्रावरुणादिदेवतात्वम् ॥ २ ॥

अन्विति । हे अम्ब ! ते लक्ष्म्या मुरारेर्हरेरपि ईशितृत्वं नियन्तृत्वम् अनुपाधिकं स्वाभाविकं साधारणं समम् आहुः । अत्र बृहदारण्यकश्रुतिः 'स एवात्मानं द्वेधा ऽपातयत् पतिश्च पत्नी चाऽभवता'मिति । अत्र समत्वे मित्रावरुणादिदेवतात्वं स्फुटं निश्चितं निदर्शनं दृष्टान्तं प्रतीमः । अयं भावः—'मैत्रावरुणीं वशामालभेत' इत्यादौ वशा मेषी तदेकत्वप्रतिपादनेन मित्रावरुणयोरेकदेवतात्वं यथा निश्चीयते तद्वदेव युवयोरपीति । उपमालङ्कारः । औपच्छन्दसिकं वृत्तम् ॥ २ ॥

इदानीं श्रीवासुदेवरमादेव्योरविशेषेण सामान्ये ऽपि विशेषमाह—

अविशेषमशेषशेषिभावं
युवयोर्यद्यपि वर्णयन्ति सन्तः ।

---

२ हे अम्ब ! तव भगवतश्च नैसर्गिकं जगन्नियन्तृत्वं समानमिति एकयागनिरूपितं देवतात्वं मित्रावरुणयोरुभयोर्व्यासज्यवृत्तीति दृष्टान्तसंप्रतिपन्नं स्फुटमवगच्छाम इत्याह ।

३ हे स्वामिनि ! सन्तस्तव भगवतश्चोभयोः अशेषशेषिभावं (सकललोकश्रयेपि शिष्यमाणत्वं, अङ्गाङ्गिभावं वा) समानं वदन्ति तथापि जगद्रक्षणधूर्वहतया कार्याऽनुरोधात् शेषशेषिभावः (अङ्गा-

तनये जलधेर्मिथः प्रतीत-
स्तदपि स्वामिनि शेषशेषिभावः ॥ ३ ॥

अविशेषमिति । हे जलधेस्तनये ! युवयोर्भवन्नाथभवत्योर्यद्यपि सन्तः परमरहस्याऽभिज्ञाः अशेषस्य जगतः क्षयेऽपि शेषित्वमविशेषं तुल्यमेव वर्णयन्ति । तथापि मिथः परस्परं शेषशेषिभावः प्रतीतः । कदा चित्त्वं तस्य वशे भवसि लीलया तथा कदा चित्स त्वद्वशे भवति । तृतीयाऽपेक्षया तु शेषित्वं समानमिति भावः । औपच्छन्दसिकं वृत्तम् ॥ ३ ॥

यथा गरुडगामी शेषशायीत्यादौ गरुडादीनां हरिविशेषणत्वाद्भृत्यत्वं तथा रमापतिरित्यत्र तव तद्विशेषणत्वादप्रधानता स्यादिति चेत्तत्राऽऽह—

तुल्ये ऽपि ते नाथविशेषणत्वे
व्यक्तं गुणादस्ति विशेष एषः ।
प्रत्यक्त्वमब्धेस्तनये भवत्याः
प्राज्ञा गुणानां च पराक्त्वमाहुः ॥ ४ ॥

तुल्ये ऽपि गुणेभ्य अप्रधानादिभ्यो गरुडादिभ्यः तव एष विशेषो ऽस्ति । विशेषणत्वे ऽपि प्राज्ञा गुणानां पराक्त्वं बहिरङ्गत्वं तव तु प्रत्यक्त्वं तत्त्वमाहुः । 'यथा देवस्तथा देवी यथा

ङ्गित्वं, शेषशायित्वेन शेषनिरूपितं प्राधान्यं च) प्रसिद्धम् इति जगद्रक्षणार्थे प्रवृत्तयोरुभयोरपि कार्याऽनुरोधाद् गुणप्रधानभाव इत्याह ।

४ भगवदुपकरणत्वेनोपसर्जनतया शेषगरुडादिसाम्ये ऽपि त्वयि तदुपकरणेभ्यो ऽयं विशेषो यत् बुधास्तव चिच्छक्तिरूपतया ऽहंप्रत्ययगोचरत्वं गुणानां च दृष्टप्रपञ्चकोटिनिविष्टत्वेनेदंप्रत्ययविषयत्वं वदन्तीति भगवत्या भगवदभेदं प्रतिपादयति ।

देवी तथा हरिः । नाऽनयोरन्तरं किं चिच्चन्द्रचान्द्रिकयोरिवे'ति बौधायनस्मृतिः । इन्द्रवज्रावृत्तम् ॥ ४ ॥

संसाराऽब्धौ मज्जतां सज्जनानां
रक्षायज्ञे दीक्षितो राक्षसाऽरिः ।
अम्भोराशेः पुत्रि पत्न्यास्तवाऽसा-
वन्वारम्भं नित्यमेत्यम्बुजाक्षः ॥ ५ ॥

संसारेति । हे ऽम्भोराशेः पुत्रि ! राक्षसानामरिरन्तः संसाराऽब्धौ मज्जतां सज्जनानां रक्षारूपे यज्ञे दीक्षासञ्जाता ऽस्य दीक्षितः । तदस्य सञ्जातमिति तारकादित्वादितच् । अतः अम्बुजाक्षस्तव नित्यम् अन्वारम्भं यज्ञीयसंयोगम् एति । अत्र प्रमाणम्—'अविमुक्तो ऽन्यो ऽथाऽऽतिथ्यं गृह्णाति यज्ञस्य सन्तत्यै पत्न्यन्वारभते पत्नी हि पारिणह्यस्येशे' इति सोमग्रहणे तैत्तिरीयश्रुतिः । आज्यभागान्ते ऽन्वारब्धायामुत्तराऽऽहुतीर्हुत्वेति तत्सूत्रम् । व्यतिरेकालङ्कारः । शालिनीवृत्तम् ॥ ५ ॥

अस्येशानेत्यागमस्तावदास्ता-
मैश्वर्ये ऽस्मिंस्तावदम्ब त्वदीये ।

———

५ कर्मसु पत्न्यन्वारब्धस्यैवाऽधिकारात् सज्जनरक्षणरूपाऽध्वरदीक्षितो भगवान् नित्यं त्वत्साहित्यमेतीति जगद्रक्षणे युवयोर्नित्यसाहित्यमित्याह ।

६ तावदैश्वर्यप्रतिपादको 'ऽस्येशाना जगतो विष्णुपत्नी'त्यादिरागमो विशेषविद्वद्भ्य आस्तां तावत् । साधारणजनेषु तदुपा-

जागर्त्येव व्यासतातप्रणीतं

श्लाघ्यं विष्णोस्तत् पुराणं प्रमाणम् ॥ ६ ॥

अस्येति । हे अम्ब ! त्वदीये अस्मिन्नैश्वर्ये 'विष्कम्भो दिवो धरुणः पृथिव्या अस्येशाना जगतो विष्णुपत्नि । विश्वव्यचा इषयन्ती सुभूतिः शिवा नो अस्त्वदितिरुपस्थे' इत्यापस्तम्बश्रुत्याद्यागमस्तव माहात्म्यप्रतिपादकः प्रमाणमूर्धन्यस्तावदर्वाचीनाविदुषां तत्पठने तदर्थविवेचने चाऽप्रवृत्त्या तज्ज्ञानविरहादास्तां नाम । परं त्वापाततस्त्वन्माहात्म्यविवेचने प्रवृत्तस्य भगवतोऽष्टादशपुराणकर्तुर्व्यासस्य तातेन पराशरेण 'नित्यैवैषा जगन्माता विष्णोः श्रीरनपायिनी । यथा सर्वगतो विष्णुस्तथेयं द्विजसत्तम' इत्यादि त्वन्माहात्म्ये प्रणीतं संवादरूपेणेत्यर्थः । अत एव श्लाघ्यं श्रुतिवन्मान्यं विष्णुपुराणमेव तत्प्रसिद्धं जागर्त्यतो नाऽन्यत्र प्रयतामहे इति भावः । शब्दप्रमाणाऽलङ्कारः । शालिनीवृत्तम् ॥ ६ ॥

जल्पाकास्ते जीवकोटिप्रवेशं

स्वल्पप्रज्ञा ये रमे कल्पयन्ति ।

धनायापि पराशरमुनिरचितं मान्यं विष्णुपुराणं प्रमाणमस्तीति तवैश्वर्यं वेदपुराणवर्णितं नाऽस्मत्कपोलपरिकल्पितमित्याह ।

७ अल्पबुद्धयो वाचाटा ये परब्रह्मस्वरूपिण्यास्तव जीवकोटिप्रवेशं वदन्ति तान् प्रति 'यथा सर्वगतो विष्णुस्तथैवेय'मिति पराशर-

विश्वं व्याप्तं विष्णुना ऽम्ब त्वया चे-
त्युक्तिस्तान् प्रत्युत्तरं शक्तिसूनोः ॥ ७ ॥

जल्पाका इति । हे रमे ! ये स्वल्पप्रज्ञा मन्दबुद्धयो जल्पाकाः केवलतार्किका वैष्णवाश्च ते ' सङ्कर्षणश्च प्रद्युम्नोऽनिरुद्धः श्रीविधिः शिवः । षडस्माकमिमे जीवा ईशो नारायणः परः' इति वैष्णवाऽऽगमबलेनैव ते जीवकोटिप्रवेशं कल्पयन्ति । तान् प्रति हे ऽम्ब ! विष्णुना त्वया च विश्वं व्याप्तम् इति पूर्वोक्ता 'नित्यैवैषे'त्यादिशक्तिसूनोः पराशरस्योक्तिरेवोत्तरं ददातीति यावत् । अन्यदपि 'चितिरूपेण या कृत्स्नमेतद्व्याप्य स्थिता जग'दिति मार्कण्डेयपुराणे । शालिनीवृत्तम् ॥ ७ ॥

वेदोद्याने पारिजातायमानं
श्रीसूक्तं तज्जायतां श्रेयसे नः ।
पारेवाचां भासुरे त्वत्प्रभावे
चक्षुष्मन्तो देवि येनैव सन्तः ॥ ८ ॥

वेदेति । हे देवि ! वाचां पारे वाण्यगोचरे इत्यर्थः । भासुरः तस्मिन् त्वत्प्रभावे येन सन्तश्चक्षुष्मन्तस्त्वत्प्रभावदर्शिनः इत्यन्वयः । अयमाशयः । 'गन्धद्वाराम्' 'आपः सृज'न्त्वित्यादिभिः पृथिव्यादिरूपेण पुन'श्चन्द्रां प्रभासा'मित्यत्र फलदातृत्वेन 'तां

मुनिवचनमेव सर्वव्यापकत्वप्रतिपादनपरमुत्तरमिति भगवत्या ब्रह्मरूपत्वं प्रतिपादयति ।

८ हे देवि ! वाचामगोचरे त्वदैश्वर्ये येन (श्रीसूक्तेन) जनास्तद्विदो भवन्ति वेदोपवने सकलार्थदातृत्वेन पारिजातवदाचरत्तच्छ्रीसूक्तं 'हिरण्यवर्णा'मित्यादिकमस्माकं श्रेयस्करं जायतामित्याशास्ते ।

पद्मिनी'मित्यादौ मन्त्ररूपेण चोपविष्टायास्तव ज्ञानादेव प्रत्यगभिन्नपरमात्मज्ञानवतामपि विश्वस्मिन्विप्रकृष्टव्यवहिताऽतीन्द्रियज्ञानं नाऽन्यथेति प्रतिपादकं वेदरूपे उद्याने आक्रीडे पारिजातायमानम् । कल्पद्रुवदिष्टपूरकमिति भावः । तत्पूर्वोक्तं श्रीसूक्तं नः श्रेयसे कल्याणाय जायतां भवतु । शालिनी वृत्तम् ॥ ८ ॥

दम्पत्योरिह युवयोरधीश्वरत्वं
व्यासज्य स्थितमिति संमतं मतं नः ।
विश्वाऽम्ब श्रुतिविहितं विहाय पत्नीं
कर्तृत्वं क्रतुषु न केवलस्य पुंसः ॥ ९ ॥

दम्पत्योरिति । हे विश्वाऽम्ब ! पत्नीं विहाय केवलस्यैकस्य पुंसः क्रतुषु कर्तृत्वं नेति 'जायापती अग्निमादधीताम्' इति श्रुत्या कथितम् अत इह युवयोर्लक्ष्मीनारायणयोः दम्पत्योः । राजदन्तादिषु निपातनाज्जायाशब्दस्य दम्भावः । अधीश्वरत्वं व्यासज्याऽविभज्य स्थितम् इति । 'अर्धो वा एष आत्मनो यत्पत्नी'त्यापस्तम्बश्रुत्या नः सम्मतम् इष्टमिति भावः । प्रहर्षिणीवृत्तम् ॥ ९ ॥

दत्ताऽऽशयासु भवतीमहिमोपदेशे
तत्तादृशीषु निगमान्तसरस्वतीषु ।

---

९ युवयोरैश्वर्यमुभयपर्याप्तमिति यज्ञेषु सपत्नीकस्यैवाधिकारबोधकवेदप्रामाण्यादस्माकं सङ्गतं प्रतीयते इत्याह ।

१० प्रसिद्धतरासूपनिषत्सु त्वन्माहात्म्योपदेशे प्रकटिताऽभिप्रायासु सकलसम्प्रतिपन्नं रामायणमुपोद्बलकमिति तव माहात्म्यं श्रुति-

नारायणप्रियतमे निखिलाऽभ्युपेतं
रामायणं ननु जयत्युपबृंहणं नः ॥ १० ॥

इत्येति । तत्तादृशीषु प्रसिद्धासु । ‘अहं रुद्रेभिर्वसुभिश्च-राम्यहमादित्यै’रित्यादिदेव्युपनिषदि तद्रूपासु निगमान्तसरस्वतीषु भवत्या महिम्न उपदेशे दत्ताऽऽशयासु सतीषु अखिलैरभ्युपेतं स्वीकृतं रामायणं न उपबृंहणमिति । आदौ त्वत्प्राप्त्यर्थं विवाहसमये यज्ञरक्षागौतमपत्नीदानादिः पुरतोऽपि रावणवधाऽन्तो यत्रः त्वत्प्राप्त्यर्थमेवेत्यध्यात्मे वाल्मीकीये च रामायणे स्पष्टत्वात्त्वन्महिम्न उपबृंहणं व्याख्यानभूतमित्यर्थः । स्मृतिप्रमाणाऽलं० । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥ १० ॥

एका श्रीर्वै निगमशिखरैरिन्दिरे निर्विशेषं
विश्वव्याप्तिर्जननि युवयोर्व्यक्तमुद्घुष्यमाणा ।
ज्ञानद्वारा तव मधुरिपोरात्मनैवेत्यलीका
वैषम्योक्तिः कुत उपनता हन्त केषां चिदेषा ॥ ११ ॥

‘एकेति । हे श्रीः ! एका भगवता अभिन्ना सत्तैश्वर्यं वै निश्चयेनेत्यादिभिर्निगमशिखरैरुपनिषद्भिर्युवयोर्व्याप्तिरैश्वर्यं निर्विशेषं तुल्यं व्यक्तं स्पष्टम् उद्घुष्यमाणाऽस्ति । एवं सति उभयो-

---

रामायणवर्णितमित्याह ।

११ हे श्रीः ! भगवतो भवत्याश्च समानं जगद्व्यापकत्वमुपनिषद्भिः स्पष्टमुद्घुष्यते, तथापि भगवतः स्वतःसिद्धमैश्वर्यं, तव तु तज्ज्ञानद्वारेति तव जीवकोटिप्रवेशसूचिका माध्वादीनामुक्तिः किंप्रमाणिकेति न विद्मो, ब्रह्मरूपायास्तव तद्वैषम्येन जीवत्वकल्पनं निष्प्रमाणकमित्याह ।

रैश्वर्यं सममपि हरेरात्मनैव स्वाभाविकं तव तु सम्यग्ज्ञानं स्वरूपस्य गुणानां च ज्ञानं तद्द्वारा तत्प्रसादोपनतमित्यर्थः । इति केषां चिन्माध्वानाम् अलीका प्रमाणशून्या वैषम्योक्तिः कुत उपनता? कस्मादागतेति हन्त शिव शिव न निद्मः ॥ ११ ॥

वैभवं तव मुकुन्दपत्नि यो
वेद वेदशिखराऽनुवर्णितम् ।
वैभवं भुवि स विन्दति स्थिरं
दुस्त्यजं त्यजति वै भवं ततः ॥ १२ ॥

वैभवमिति । 'यस्याः परतरं नास्ति सैषा दुर्गा प्रकीर्तिता । तां दुर्गां दुर्गमां देवीं दुराचारविघातिनीम्' इति देव्युपनिषदि । इत्यादिवेदशिखरैरुपनिषद्भिरित्यर्थः । अनुवर्णितं वैभवं यः पुमान् वेद जानाति स भुवि स्थिरं वैभवं विभुत्वं विन्दति प्राप्नोति । वैतालीयं वृत्तम् ॥ १२ ॥

ऐश्वर्यमत्र मधुहन्तुरपह्नुते यो
यो वा तवाऽपि जगदम्ब तयोः प्रतीच्यः ।
प्राच्यात् प्रदुष्यति विशिष्य पितृद्विषोऽपि
मातृद्विषस्त्रिभुवने महती हि गर्हा ॥ १३ ॥

ऐश्वर्यमिति । हे जगदम्ब ! मधुहन्तुर्वा तवाऽप्यैश्वर्यं यो

---

१२ हे मुकुन्दपत्नि ! उपनिषदुपवर्णितं ते ऐश्वर्यं यो वेद स भूतले प्रभुतां प्राप्य ततो भवं (संसारं) त्यजति, मुक्तो भवतीत्याह ।

१३ हे जगदम्ब ! यो भगवतस्तव च ऐश्वर्यमपलपति तयोर्मध्ये भगवदैश्वर्यापलापकात्तावकैश्वर्याऽपलापी विशेषदुष्टो, यतो जगति पितृद्वेषिणोऽपि मातृद्विषोऽधिका निन्दा भवतीति प्रतिपादयति ।

यः पुमानपह्नुते तयोर्मध्ये विशिष्य विशेषेण प्राच्यात्पितृद्विषः प्रतीच्यो मातृद्विट् प्रदुष्यति । तथा हि—त्रिभुवने पितृद्विषः एतदपेक्षया मातृद्विषः महती गर्हा । कुत्सा निन्दा च गर्हणे इत्यमरः । अत्र 'प्रमाणम्—'प्रायश्चित्तैर्महर्ष्युक्तैः पुमान्मुच्येत वैरिह । पितृद्वेषी विमुच्येत मातृद्वेषी न मुच्यते' इति भविष्यपुराणे कण्डिमुनिवचनम् । भगवत्पादकृतदेवीस्तोत्रगत'मातृद्वेषो जगति जघनस्तातपादद्विषो ऽपी'तिपद्यव्याख्याने विवरणाऽऽचार्यैरुदाहृतम् इति । प्रमाणाऽलङ्कारः । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥ १३ ॥

श्रीमद्रामाऽवरजसरणिं श्रेयसीमाश्रिताना-
माचार्य्याणामिह च कुह चिद्यस्तवाऽणुत्ववादः ।
तस्याऽऽकूतं परमपुरुषप्रेप्सया ते ऽब्धिकन्ये
शेषत्वेन स्वत उपनतन्यूनतायां प्रतीमः ॥ १४ ॥

श्रीमदिति । हे ऽब्धिकन्ये ! श्रीमद्रामाऽवरजानां रामानुजानाम् इत्यर्थः । सरणिं पद्धतिं श्रेयसीम् आश्रितानाम् आचार्याणां कुह चित्कुत्र चिद्यः तव अणुत्ववादः तस्याऽऽकूतं बीजं तु परमपुरुषस्य प्राप्तुमिच्छया विशेषणत्वे स्वतः अर्थादुपनता या न्यूनता तस्यां सत्यां प्रतीमः । उभयोः साम्ये ऽपि यदा मिथो लीलया विशेषणविशेष्यभावो ऽङ्गीक्रियते तदानीन्तनहरीच्छास्वीकृतत्वादप्राधान्ये ऽर्थादुपगतं यदणुत्वादिकं तद्विषयः स वाद इति भावः । मन्दाक्रान्तावृत्तम् ॥ १४ ॥

---

१४ ननु रामानुजमते देव्या अणुरूपत्वप्रतिपादनेन तदनुयायिना त्वया कथं परमैश्वर्यं ममोच्यते ? इति चेत् न तावदैश्वर्यन्यूनतया तवाऽणुत्वकथनमपि तु कार्याऽनुरोधान्नारायणोपसर्जनत्वेन न्यूनतया तवाऽणुत्ववादस्तन्मते इति न तवैश्वर्यस्य निरतिशयत्वे क्वापि शङ्कापङ्काऽवकाश इत्याह ।

राजन्वन्ति जगौ जगन्ति निगमो द्वाभ्यां युवाभ्यामपि
द्वैराज्यं न हि तावता प्रसजति क्षीराम्बुधेरात्मजे ।
आग्नावैष्णवशब्दभाजि यजने ऽधिष्ठानयुग्माऽऽश्रिता-
मेकामेव हि देवतां सुमनसः शंसन्ति मीमांसकाः ॥ १५॥

राजन्वन्तीति । हे क्षीराम्बुधेः आत्मजे ! युवाभ्यां द्वाभ्यां जगन्ति प्रशस्तौ राजानौ येषु सन्ति तानि । राजन्वान् सौराज्ये इति निपातनात्साधुः । इति निगमः जगौ । तावता द्वयोः राज्ञोर्भावो द्वैराज्यम् । गुणवचनब्राह्मणादिभ्य इति भावे ष्यञ् । न हि प्रसजति । तत्र दृष्टान्तः—अग्नाविष्णू देवता ऽस्य आग्नावैष्णवम् । सा ऽस्य देवतेत्यणि देवताद्वन्द्वे चेत्युभयपदवृद्धौ देवताद्वन्द्वे चेत्यानङ् । विष्णौ नेति निषेधादिद्वृद्धाविनीदादेशाऽभावः । इति शब्दं भजति तस्मिन्यजने अधिष्ठानयुग्माऽऽश्रितां देवतां सुमनसो मीमांसका एकामेव देवतां शंसन्ति । अयं भावः- 'आग्नावैष्णवमष्टादशकपालं निर्वपेत्' इत्यादौ देवताद्वये पुरोडाशद्वयाऽऽपत्तिः । अत्र त्वेकपुरोडाशनिर्वापः कथितः । अत इयमेकैव देवतेति मीमांसकसमयः । तद्वत्पूर्वत्राऽप्येकत्वमेव ज्ञेयम् । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ १५ ॥

रामाऽऽकारे जनकतनया रुक्मिणी कृष्णरूपे
भर्तुः कृष्णाऽजिनमुपगता ब्रह्मचर्ये ऽपि पद्मे ।

---

१५ हे क्षीरोदपुत्रि ! युवाभ्यां द्वाभ्यामपि जगन्ति प्रशस्तराजपालितानि कथयन्ति, नैतावता तत्र द्वैराज्यं (राजद्वयवत्तयोपद्रवः) प्रसज्यते, यतो मीमांसका यागे आग्नावैष्णवशब्देन द्रव्यत्यागे उद्देश्यत्वमुभयपर्याप्तं वदन्ति न देवताद्वित्वमिति प्रतिपादयति ।

१६ अथ रामाऽवतारे सीतारूपा, कृष्णाऽवतारे च रुक्मिणीरूपा,

१ अस्यां चौखम्बा-संस्कृतग्रन्थमालायां प्रतिमासं पृष्ठशतके सुन्दरैः सीसकाक्षरैरुत्तमेषु पत्रेषु एकः स्तबको मुद्रयित्वा प्रकाश्यते ।

२ एकस्मिन् स्तबके एक एव ग्रन्थो मुद्यते ।

३ प्राचीना दुर्लभाश्चाऽमुद्रिता मीमांसावेदान्तादिदर्शन, व्याकरण, धर्मशास्त्र, साहित्य, पुराणादिग्रन्था एवात्र सुपरिष्कृत्य मुद्यन्ते ।

४ काशिकराजकीयप्रधानसंस्कृतपाठालयाऽध्यापकाः पण्डिता अन्येच शास्त्रदृष्टयो विद्वांसः एतत्परिशोधनादिकार्यकारिणो भवन्ति ।

५ भारतवर्षीयै, ब्रह्मदेशीयैः, सिंहलद्वीपवासिभिश्च एतद्ग्राहकैर्देयं वार्षिकमग्रिमं मूल्यम् मुद्राः ७ आणकाः ८

६ कालान्तरे प्रतिस्तबकं " " १ " ०

७ प्रापणव्ययः पृथग् नास्ति ।

८ साम्प्रतं मुद्यमाणा ग्रन्थाः-

		मुद्रिताः स्तबकाः
(१) संस्काररत्नमाला । गोपीनाथभट्टकृता	(संस्कारः)	२
(१) शब्दकौस्तुभः । भट्टोजिदीक्षितकृतः	(व्याकरणम्)	१०
(२) श्लोकवार्तिकम् । भट्टकुमारिलविरचितम् पार्थसारथिमिश्रकृत-न्यायरत्नाकराख्यया व्याख्यया सहितम् सम्पूर्णम् ।	(मीमांसा)	१०
(४) भाष्योपबृंहितं तत्त्वत्रयम् विशिष्टाद्वैतदर्शन प्रकरणम् श्रीमल्लोकाचार्यप्रणीतम् । श्रीनारायणतीर्थ विरचित भाट्टभाषा प्रकाश सहितम् । सम्पूर्णः ।	(वेदान्तः)	२
(५) करणप्रकाशः । श्रीब्रह्मदेवविरचितः सम्पूर्णः	(ज्योतिषः)	१
(६) भाट्टचिन्तामणिः महामहोपाध्यायश्रीगागाभट्ट विरचितः । तर्कपादः	(मीमांसा)	२
(७) न्यायरत्नमाला-श्रीपार्थसारथिमिश्र विरचिता सम्पूर्णः ।	(मीमांसा)	२
(८) ब्रह्मसूत्र भाष्यम्-बादरायण प्रणीत वेदान्त सूत्रस्य यतीन्द्र श्रीमद्विज्ञानभिक्षु कृत व्याख्यानम् । सम्पूर्णः ।	(वेदान्तः)	६
(९) स्याद्वादमञ्जरी-मल्लिषेणनिर्मिता सम्पूर्णा ।	(जैनदर्शनम्)	२
(१०) सिद्धित्रयम्-विशिष्टाद्वैत-ब्रह्मनिरूपणापरम्-श्रीभाष्यकृतां परमगुरुभिः श्री ६ यामुनमुनिभिर्विरचितम् । सम्पूर्णम्	(वेदान्तः)	१

(११) न्यायमकरन्दः । श्रीमदानन्दबोधभट्टारकाचार्यसंगृहीतः आचार्यचित्सुखमुनिविरचितव्याख्योपेतः (वेदान्तः) ३

(१२) विभक्त्यर्थनिर्णयः न्यायानुसारिप्रथमादिसप्तविभक्तिविस्तृतविचाररूपः म० म० श्रीगिरिधरोपाध्यायरचितः । सम्पूर्णः (न्यायः) १

(१३) विधिरसायनम् श्रीअप्पयदीक्षितकृतम् स० (मीमांसा) १

(१४) न्यायसुधा (तन्त्रवार्तिकटीका) भट्टसोमेश्वरविरचिता । (मीमांसा) १३

(१५) शिवस्तोत्रावली । उत्पलदेवविरचिता । श्रीक्षेमराजविरचितवृत्तिसमेता । (वेदान्तः) १

(१६) मीमांसाबालप्रकाशः (जैमिनीयद्वादशाध्यायार्थसंग्रहः) श्रीमद्पदवाक्यप्रमाणपारावारीणधुरीणमीमांसाद्वैतसाम्राज्यधुरन्धरश्रीभट्टनारायणात्मजभट्टशङ्करविरचितः । (मीमांसा) २

(१७) प्रकरणपञ्चिका (प्रभाकरमतानुसारि मीमांसादर्शनम्) महामहोपाध्यायश्रीशालिकनाथमिश्रविरचितम् । श्रीशङ्करभट्टकृता मीमांसासारसंग्रहश्च । सम्पूर्णः (मीमांसा) ३

(१८) अद्वैतसिद्धिसिद्धान्तसारः । पण्डितप्रवरश्रीसदानन्दव्यासप्रणीतस्तत्कृतव्याख्यासमलङ्कृतश्च । (वेदान्त) १

(१९) कात्यायनश्रौतसूत्रम् महामहोपाध्यायश्रीकर्काचार्यविरचितभाष्यसहितम् । १०

(२०) ब्रह्मसूत्रभाष्यम् श्रीभास्कराचार्यविरचितम् (वेदान्तः) १

(२१) श्रीहर्षप्रणीतम् खण्डनखण्डखाद्यम् आनन्दपूर्णविरचितया खण्डनफक्किकाविभजनाख्यया व्याख्यया (विद्यासागरी) ति प्रसिद्धया समेतम् । (वेदान्तः) १

(२२) आख्यातचन्द्रिका श्रीभट्टमल्लविरचिता । १

(२३) श्रीलक्ष्मीसहस्रम्—बालबोधिनीव्याख्यया ऽवतरणिकया च सहितम् । ४

(२४) ब्रह्मसूत्रवृत्तिः मरीचिका श्रीव्रजनाथभट्टकृता श्रीमदाचार्य श्रीवल्लभाधीश्वरगुणाढ्यतसंप्रदाय विदुषा रत्नगोपालभट्टेन संशोधिता । (वेदान्त) २

(२५) क्रोडपत्रसंग्रहः अत्र श्रीकालीशङ्करसिद्धान्तवागीशविरचितानि अनुमानजागदीश्याः प्रत्यक्षानुमानगादाधर्याः प्रत्यक्षानुमानमाथुर्याः व्युत्पत्तिवादस्य शक्तिवादस्य मुक्तिवादस्य शब्दशक्तिप्रकाशिकायाः कुसुमाञ्जलेश्च क्रोडपत्राणि । (न्यायः) १

पुस्तकप्राप्तिस्थानम् }

हरिदासगुप्तः,
श्रीकाशीसंस्कृतपुस्तकालय
बनारस सिटी

September. 1905.

THE

CHOWKHAMBA SANSKRIT SERIES

A

COLLECTION OF RARE & EXTRAORDINARY SANSKRIT WORKS.

NO. 93.

श्रीलक्ष्मीसहस्रम्

श्रीमद्वेङ्कटाध्वरिविरचितम् ।

श्रीमद्रावजीमहाराजाऽपरनाम्ना श्रीनिवासपण्डितेन विरचितया

बालबोधिन्याख्यया व्याख्यया समलङ्कृतम् ।

काशीस्थराजकीय संस्कृतप्रधानपाठशालायां

साहित्यशास्त्राऽध्यापकेन मानवल्ल्युपाख्यतैलङ्गरामशास्त्रिणा स्वकृतया अवतरणनि:-

श्रेणिकया संभूष्य संशोधितम् ।

LAKSHMISAHASRA

BY

VENKATÂDHVARI

WITH THE

COMMENTARY CALLED BÂLABODHINI, BY

Srinivâsa Pandit or Ravji Mahâràja.

EDITED WITH AVATARANIKAS BY

Ràma Sâstri Tailanga,

PROFESSOR, GOVT. SANSKRIT COLLEGE, BENARES.

FASCICULUS V.

PUBLISHED AND SOLD BY THE SECRETARY.

CHOWKHAMBÂ SANSKṚIT BOOK-DEPÔT:

BENARES.

AGENTS:--OTTO HARRASSOWITZ, LEIPZIG:

PANDIT JYESHṬHARAMA MUKUNDJI, BOMBAY.

Printed by Hari Dâs Gupta Proprietor

AT THE VIDYA-VILASÂ PRESS.

BENARES.

Price Rupee One.

॥ श्रीः ॥

-*-

आनन्दवनविद्योतिसुमनोभिः सुसंस्कृता ।
सुवर्णाऽङ्कितभव्याभशतपत्त्रपरिष्कृता ॥ १ ॥
चौखम्बा-संस्कृतग्रन्थमाला मञ्जुलदर्शना ।
रसिकालिकुलं कुर्यादमन्दामोदमोहितम ॥ २ ॥

स्तबकः—९३

अन्तर्यन्तुः सकलजगतामच्युतादच्युतां त्वं
धत्से मूर्ति तदिह युवयोः प्रस्फुटो नित्ययोगः ॥ १६ ॥

रामेति। हे पद्मे! सकलजगतामन्तर्यन्तुरिति। उद्दालके आरुणिना याज्ञवल्क्यायाऽन्तर्यामिणि पृष्टे तेन 'यः पृथिव्यां तिष्ठन् पृथिव्या अन्तर' इत्यादिना 'ऽन्तर्याम्यमृतो ऽन्यदार्त'मित्यन्तेन बृहदारण्यके यः कथितः तस्मादन्तर्यन्तुरच्युतादप्यच्युतां मूर्तिं यद्यस्माद्धत्से। तदेव दर्शयति—रामाऽऽकारे जनकतनया सीता, तथा कृष्णरूपे कृष्णाऽवतारे रुक्मिणी, पुनर्ब्रह्मचर्ये, वामनाऽवतारे इत्यर्थः। तस्मिन्नपि भर्तुः कृष्णाऽजिनम् उपगता स्थिता। तस्मादिह युवयोर्नित्यं योगः प्रस्फुट इति। अत्र जगद्व्यापित्वे उभयत्राऽप्यच्युतेति साऽभिप्रायविशेष्यदानेन परिकराङ्कुराऽलङ्कारः। मन्दाक्रान्तावृत्तम् ॥ १६ ॥

क्रियायां भव्यायां कृतरुचिरमार्गे परिहर-
न्नकम्पं विश्रम्भं विदधदभिरक्षेदियमिति[1]।
व्यवस्यन् गोप्तृत्वं व्यपसरदुपायान्तरकथो
भवत्या संश्लिष्टो[2] भगवति निदध्यान्निजभरम् ॥ १७ ॥

क्रियेति। भव्यायां कुशलरूपायां क्रियायां कृता रुचिः

भर्तुर्वामनस्य ब्रह्मचर्याऽवस्थायामपि कृष्णाजिनरूपा सती जगदन्तर्यामिणं भगवन्तमनुगता सती तत्तन्मूर्तिधारिण्यवतरसीति युवयोर्नित्यसंम्बन्धो विशद इत्याह।

१७ हे भगवति! भवत्या संश्लिष्टः (त्वया ऽनुगृहीतः) पुमान् अतिशुभायां क्रियायां कृतप्रीतिः कुमार्गनिवृत्तश्च सन् इयमभिरक्षेदेवेति स्थिरं विश्वासं धारयन् रक्षकत्वं निश्चिन्वन्नपगतोपायान्तरविचारकथो भूत्वा निखिलमात्मभारं समर्पयेदिति त्वदनुगृहीतस्येमानि फलानि भवन्तीति प्रतिपादयति।

---

१ अयमिति १ पु० पा०।
२ संश्लिष्ट इति १—पु० पा०। एतत्पाठानुसारिणी बालबोधिनी।

प्रीतिर्येन सः अमार्गं प्रतिषिद्धं परिहरन् अयं हरिः अभिरक्षेत् इति विश्वासं दधत् गोप्तृत्वं हरिराश्रितानवतीति तद्रक्षितृत्वं निश्चिन्वन् व्यपसरन्ती विशेषेण गच्छन्ती अन्य उपायः उपाया-न्तरम् । मयूरव्यंसकादित्वात्समासः । तस्य कथा यस्मात्स ता-दृशः सन् जीवः भवत्या लक्ष्म्या संश्लिष्टे एकत्वेन स्थिते । 'ऐ-श्वर्यस्य समग्रस्य धर्मस्य यशसः श्रियः । ज्ञानवैराग्ययोश्चैव षण्णां भग इतीरणा' ईदृक्षड्गुणैश्वर्यवति भगवति हरौ निजभरं निदध्यात्स्थापयतु इति । अत्र स्वसिद्धान्तः कविना समस्य प्रदर्शितः । शिखरिणीवृत्तम् ॥ १७ ॥

न्यासक्रियाकरणमन्त्रपदाऽनुरोधा-
दुद्देश्यमात्महविषि स्वयमर्प्यमाणे ।
वाराशिपुत्रि भवती विशिनष्टि नाथं
यागे महेन्द्रमखिलाऽम्ब यथा महत्त्वम् ॥ १८ ॥

न्यासेति । हे वाराशिपुत्रि ! आत्मनः सर्वमयत्वात् आ-त्मरूपे हविषि स्वयमात्मना ऽर्प्यमाणे न्यासक्रिया यागः तस्मिन् करणभूतो यो मन्त्रः । 'मन्त्राश्च कर्मकरणा' इति सूत्रात् । तत्रत्यपदाऽनुरोधात् । उद्देश्यः अपेक्षितः स चाऽऽत्मैव स, तद् भवती यागे नाथं विशिनष्टि । विशेषणयुक्तं करोति । एवं च ह-विषः केवलविष्णुरूपत्वे ऽपि देवताया लक्ष्मीपतित्वविशिष्टत्वे-

---

१८ हे वाराशिसुते ! भगवतः सर्वमयत्वेन हविषो ऽपि तदात्म-कत्वात्तेनार्प्यमाणे हविषि त्यागक्रियायां करणभूतम् उद्देश्यभूतं भगवन्तं द्रव्यदेवतयोर्भेदसंपादनाय भवती नाथं विशिनष्टि, यथा इन्द्रकर्तृके यागे कर्तृदेवताऽभेदपरिहाराय महत्त्वमिन्द्रविशेषणं तथेति प्रतिपादयति ।

न भेदाद् द्रव्यदेवतैक्यरूपदोषो नाऽऽयातीति भावः । अत्र दृष्टान्तः । यथेन्द्रकर्तृकेन्द्रदेवताके यागे कर्तृदेवतैक्यपरिहाराय यथेन्द्रविशेषणं महत्त्वं तद्वदिति भावः । वसन्ततिलका-वृत्तम् ॥ १८ ॥

इच्छाऽर्जितबहुदेहामिन्द्राऽऽदिपदप्रदाऽवलोकलवाम् ।
ईशानां लोकानामीडीमहि नियतमिन्दिरे भवतीम् ॥ १९ ॥

इति श्रीमद्वेङ्कटाऽध्वरिविरचिते श्रीमल्लक्ष्मीसहस्रे
ऐश्वर्यस्तबको दशमः संपूर्णः ॥ १० ॥

इच्छेति । हे इन्दिरे ! इच्छया स्वेच्छया अर्जिताः सम्पादिता बहवः देहा अवतारा यया सा तां लोकानाम् ईशानां स्वामिनीम् इन्द्राऽऽदिपदप्रदः मघवत्प्रभृतिस्थानदायी अवलोकलवः दर्शनलेशो यस्यास्तां भवतीं महालक्ष्मीम् ईडीमहि स्तुवीमहि । वयमिति शेषः । अत्र साऽभिप्रायबहुविशेषणरूपः परिकराऽलङ्कारः । गीतिवृत्तम् ॥ १९ ॥

इति श्रीमद्रावजीमहाराजाऽपरनाम्ना श्रीनिवासपण्डितेन
विरचितायां बालबोधिन्याख्यायां श्रीमल्लक्ष्मी-
सहस्रटीकायाम् ऐश्वर्यस्तबको दशमः
संपूर्णो ऽभवत् ॥ १० ॥

---

१९ स्वेच्छागृहीतनानाविग्रहा, मिन्द्रादिपदप्रदकटाक्षलेशां, लोकेश्वरीं भवतीं स्तुम इति वदन् स्तबकमुपसंहरति ।

इति श्रीमानवल्लयुपाह्वतैलङ्गरामशास्त्रिविरचितायां लक्ष्मीसहस्राऽवतरणिकाटीकायाम् ऐश्वर्यस्तबकः ॥ १० ॥

अथ क्षान्तिस्तवकः ॥ ११ ॥

क्षमाऽऽत्मजावियोगेन तप्तोऽपि न्यायमाश्रयन् ।
शरत्प्रतीक्षां यश्चक्रे स रामः श्रेयसेऽस्तु नः ॥ ११ ॥

अथाऽस्मिन्नेकादशस्तवके लक्ष्म्याः क्षमास्वभावं वर्णयितुं प्रथमपद्ये क्षममिति तल्लिङ्गं निर्दिशन्मङ्गलमाचरति—

त्रायतामायताक्षं तद्धाम तामरसाऽऽलयम् ।
मदागसां प्रतीकारे महतामपि यत्क्षमम् ॥ १ ॥

त्रायतामिति । महतामपि मदागसां प्रतीकारेऽपराधसहने यत्क्षमं समर्थं तत्तामरसाऽऽलयं कमलगृहमायताक्षं पृथुनेत्रं धाम तेजस्त्रायताम् । त्रैङ् पालने इत्यस्माल्लोट् । उदात्तालङ्कारः । युग्मविपुलावृत्तम् ॥ १ ॥

अपराधपरम्परामपारा-
महमेवं यदि नाम नाऽऽचरेयम् ।
कमलाऽऽयतने क्षमागुणस्ते
कथमात्मानमसौ लभेत मातः ॥ २ ॥

अपराधेति । हे कमलाऽऽयतने ! अहमेवमपराधानां प-

---

१ अथ क्षान्तिस्तवकमेकादशमारिप्सुर्भगवत्या लोकमातृत्वेन प्रसिद्धत्वात्तत्र महापराधक्षमागुणस्य नैसर्गिकत्वात् विशालनयनं कमलनिवासि तत्प्रसिद्धं लक्ष्मीरूपं तेजस्त्रायतां, यन्महतामपि ममाऽपराधानां सहने क्षममिति स्वस्याऽपराधक्षमापणपूर्वकं परित्राणं प्रार्थयते ।

२ अथ भगवत्यां स्वप्रणयमाविष्कुर्वन् हे कमलवासिनि ! यद्यहं निःसीमामपराधततिं नाचरेयं तर्हि नैसर्गिकस्य ते क्षमागुणस्य स्वरूपलाभ एव कथं स्यादिति स्वस्याऽपराधाऽऽचरणव्यसनं भगवत्याश्च तत्सहनं स्वाभाविकमिति प्रतिपादयति ।

रम्परां यदि नाऽऽरचेयं नाम तर्हि हे मातः! ते ऽसौ क्षमागुणः आत्मानं स्वरूपं कथं लभते? अत्र स्वापराधकरणे क्षमागुणस्याऽन्वर्थत्वकथनेन विध्यलङ्कारः। औपच्छन्दसिकं वृत्तम् ॥ २॥

फणिशेखरशैलनाथकान्ते
भवती मूर्तिमती क्षमैव नूनम्।
अभवत् कथमन्यथा न पाप-
स्तव कोपप्रभवाय वायसो ऽपि ॥ ३ ॥

फणीति। हे फणिशेखरशैलनाथकान्ते! भवती त्वं मूर्तिमती क्षमैव। अन्यथोक्तवैपरीत्ये पापरूपः वायस ऐन्द्रकाकः तव कोपप्रभवाय कथं नाऽभवत्? काव्यलिङ्गमलङ्कारः। औपच्छन्दसिकं वृत्तम् ॥ ३ ॥

महतां मम घोरकिल्बिषाणा-
मिह निःशेषगवेषणा ऽपि दूरे।
पततामवलम्बनाय मात-
र्भवपङ्के बत नस्तव क्षमा ऽतः ॥ ४ ॥

महतामिति। हे मातः! इह लोके महतां मम घोरकिल्बिषाणां भीमपापानां निःशेषेण समग्रत्वेन गवेषणा शोधनमपि दूरे ऽस्ति, अतः भवपङ्के पततां नः अवलम्बनाय तव क्षमैव क्षा-

---

३ हे वेङ्कटपतिमहिषि! न केवलं त्वं क्षमाधरा ऽपि तु शरीरधारिणी साक्षात्क्षमैवाऽन्यथा तव स्तनविदारणरूपमहाऽपराधकार्येऽपि वायसो जयन्तः कथं तव कोपोत्पादको नाऽभूदित्याह।

४ हे मातः! मामकानां भीमपापानां साकल्येनाऽन्वेषणमपि न सम्भाव्यते, ऽतः संसारपङ्के पततामस्माकं पङ्के मज्जतामासन्नभूमिरिव तव क्षमा ऽवलम्बभूमिर्भवतीत्याह।

न्तिर्भूमिश्च भवति । 'भूमौ स्खलितपादानां भूमिरेवाऽवलम्बनम् । त्वयि जाताऽपराधानां त्वमेव शरणं विभो इत्युक्तेः । औपच्छन्दसिकं वृत्तम् ॥ ४ ॥

भवतीं प्रति विश्वमातरं
भवसिन्धोस्तरणार्थमातरम् ।
स्वमहं प्रदिशामि रक्ष मा-
मपराधेषु समाचर क्षमाम् ॥ ५ ॥

भवतीमिति । भवसिन्धोः तरणार्थं लङ्घनार्थं विश्वस्य जगतो मातरं पुनः आतरं तरपण्यभूतम् । आतरस्तरपण्यं स्याद्द्रोणी काष्ठाऽम्बुवाहिनीत्यमरः । स्वमात्मानं भवतीं प्रति अहं कविः प्रदिशामि, अतः त्वम् अपराधेषु क्षमां तितिक्षां समाचार । चेत्परं मां रक्ष पालय । अत्र स्वस्याऽऽतरत्वेन परिणामात् परिणामाऽलङ्कारः । वैतालीयं वृत्तम् ॥ ५ ॥

नित्यं त्वकृत्यमवशादपि न त्यजामि
कृत्यं घृणाऽक्षरनयादपि नाऽऽचरामि ।
अत्यन्तमित्थमपराधमहोदधेर्मे
सत्यं शपे शरणमम्ब तव क्षमैव ॥ ६ ॥

नित्यमिति । अकृत्यं निन्द्यं कर्माऽवशात्सहजमपि नित्यं

---

५ विश्वजननीं त्वां प्रति संसारसमुत्तरणायाऽऽतरपण्यरूपमात्मानं समर्पयामि, अतो ममाऽपराधेष्वपि मां रक्ष, निरुमा च त्वं क्षमामाचरेति स्वाऽपराधक्षमां प्रार्थयन्नात्मसमर्पणं करोति ।

६ सर्वदाऽशक्यमपि निषिद्धं कर्माऽत्यजतो विहितं च यदृच्छयापि अनाचरतोऽत एवाऽपराधसागरस्य मम त्वां विना नान्यो रक्षक इति शपथपूर्वकं वदति ।

नियमेन न त्यजामि । कृत्यं सन्ध्यादि नित्यकर्म घुणस्य वज्र-कीटस्याऽक्षरस्योत्कीर्णनिर्गतसहजवर्णस्य न्यायान्न्यायादपि नाऽऽचरामि न करोमि । इत्थम् अत्यन्तम् अपराधानां महोदधेर्मे हेऽम्ब ! तव क्षमैव शरणम् इति सत्यं शपे । शप आक्रोशे अस्माल्लट् । यद्वा शपथं करोमि । वसन्ततिलावृत्तम् ॥ ६ ॥

मातः क्षमा तव सखी मधुवैरिकान्ते
ख्यातः क्षमाधरतया निलयश्च शेषः ।
त्वं तु क्षमानिधिरतः शतमागसां मे
क्षन्तुं तवोचितमशेषत एव तावत् ॥ ७ ॥

मातरिति । हे मधुवैरिकान्ते ! मातः ! क्षमा पृथ्वीवाच्या तव सखी । चेत्यपरं क्षमा पृथ्वी तस्या धरो धारकः तत्तया ख्यातः शेषः शेषाद्रिर्निलयः गृहम् । 'पादक्षमाधरे'ति पाठे पादे चरणे क्षमा पृथ्वी यस्य स विष्णुस्तस्याऽऽसमन्ताद्धरः । यद्वा पादैः प्रत्यन्तपर्वतैः क्षमाया धरः । तत्तया ख्यात इत्यादि पूर्ववत् । पादो ब्रध्ने तुरीयांशे शैलप्रत्यन्तपर्वते इति विश्वः । त्वं तु साक्षात्क्षमाया निधिः शेवधिः, अतः हेऽम्ब ! अशेषतस्तावत् समग्रत्वेनैव मे आगसामपराधानां शतं क्षन्तुं सोढुम् उचितम् । क्षमूष् सहने अस्मात्तुमुन् । यावत्तावच्च साकल्येऽवधौ मानेऽवधारणे इत्यमरः । अनुगुणाऽलङ्कारः । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥७॥

---

७ हे मातः ! क्षमा (पृथ्वी) तव सखी, एवं क्षमाधरतया (धराधरतया) ख्यातः शेषश्च (शेषाद्रिः) ते निवासः, त्वं च क्षमानिधिरतः क्षमामयपरिकरायाः क्षमानिधेस्तव मदपराधशतमपि साकल्येन क्षन्तुं योग्यमित्याह ।

अस्मत्कृतामतितरामपराधपङ्क्तिं
यन्मृष्यसे जननि तत्र न विस्मयो नः ।
एवंविधोऽपि विलिलङ्घयिषे भवं यत्
तत्र क्षमा हि तव कस्य न विस्मयाय ॥ ८ ॥

अस्मदिति । हे जननि ! अतितरामत्यन्तम् अस्मत्कृतां स्वविषयिकाम् अपराधानां पङ्क्तिं मृष्यसे यत् तत्र तत्सहने नोऽस्माकं विस्मयो न । तर्ह्येवंविधः पाप्यपि भवं संसारं शिवं च यः विलिलङ्घयिषे लङ्घितुमिच्छामि तत्र परकीयाऽपराधेऽपि तव क्षमा कस्य न विस्मयायेति वसन्ततिलकावृत्तम् ॥ ८ ॥

तत्तद्विचित्रचरिताऽनुगुणानि तीक्ष्णे
दातुं फलानि दयिते तव बद्धदीक्षे ।
कस्येह जीवितकथा कलशाऽब्धिकन्ये
क्षान्तिं न चेन्नयसि तं विविधैरुपायैः ॥ ९ ॥

तत्तदिति । हे कलशाब्धिकन्ये ! तीक्ष्णे कठोरे तव द-

---

८ हे जननि ! अस्मदाचरितामपराधपरम्परां यत्सहसे तत्र पृथुक्षमाया मातृरूपायास्तव स्वाभाविकत्वान्नास्माकं विस्मयः, परमेवंप्रकारोऽपि अहं भवं (संसारं, शिवञ्च) यदुल्लङ्घितुमिच्छामि तत्रापि तव क्षमा (सहनं, सामर्थ्यं च) कस्याश्चर्यकारिणी न स्यादिति महापराधानप्यस्मान् संसारादुद्धरसीत्याह ।

९ तव प्रिये भगवति तत्तद्विचित्रदुष्कृताऽनुरूपाणि फलानि प्रदातुं गृहीतव्रते सति यदि त्वं नानाविधैरुपायैस्तं न क्षमापयसि चेत् कस्यात्र जीविताशेति न केवलं त्वमेव लोकाऽपराधान् सहसेऽपि तु भगवन्तमपि क्षान्तिं प्रापयसीति निरुपमस्ते क्षमागुण इत्याह ।

यिते विष्णौ तानि विचित्रचरितानि च तेषामनुगुणानि योग्यानि फलानि दातुं बद्धदीक्षे कृतनियमे सति तं विविधैः सान्त्वोपायैः क्षान्तिं न नयसि चेत् इह लोके कस्य जीवितस्य निर्वाहः, प्राणधारणस्य वा कथा ? न कस्याऽपीत्यर्थः ॥ ९ ॥

अक्षान्तकारिणि दशाऽऽस्यवधोक्तिदृप्ते
भक्षाय राक्षसवधूरभियाचमाने ।
हन्त क्षमोदयजुषो ऽप्यनुकम्पयैव
नक्षत्रनाथसहजे तव न क्षमा ऽभूत् ॥ १० ॥

अक्षान्तेति । हे नक्षत्रनाथसहजे ! द्विजराजभगिनि ! अक्षो रावणपुत्रः तस्य अन्तं नाशं करोति तस्मिन् तथा दशाऽऽस्यस्य वधोक्तिः रावणो मृत इत्याकारिका तया दृप्ते आदौ कथितत्वाद्गर्विते हनुमति मारुतौ भक्षाय राक्षसवधूः अभियाचमाने सति अनुकम्पया विश्वपालनकृपयैव न तु कर्मणेति यावत् । क्षमोदयं क्षमायाः भुवः सकाशादुदयम् उत्पत्तिं जुषते तस्याः । जुषी प्रीतिसेवनयोरित्यस्मात् क्विप् । तव लक्ष्म्या अपि क्षमा नाऽभूत् । मारुत्युक्तिसहनं नाऽभूदित्यर्थः । क्षमोदयिन्या अपि क्षमा नाऽभूदिति पुनश्च त्वं क्षत्रनाथसहजा चेत्क्रौर्यं युक्तं, तथा न, तर्हि नक्षत्रनाथसहजेति क्ष-

---

१० हे चन्द्रस्वसः ! अक्षाख्यरावणसुतविनाशिनि दशवदनवधवार्तागर्विते हनूमति राक्षसवधूवधं याचति सति क्षमोदयजुषः (क्षमागुणोदयशालिन्याः, पृथिव्या उदितायाश्च) सीतायास्तव दययैव तद्धनूमत्प्रार्थनसहनं नासीदिति क्षमोदयशालिन्या अपि क्षमा नासीदिति चन्द्रस्वसुस्तवाऽक्रान्तरङ्गत्वं युक्तमित्याह ।

माशीलब्राह्मणभगिन्याः क्षमोदयिन्या अपि क्षमा नाऽभूदित्या- श्चर्यम् । विशेषोक्तिरलङ्कारः । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥ १० ॥

धनपतिपुरुहूतस्थाणुवेधोमुखाना-
मपि च दधति शापं सम्पदः सम्परायम् ।
इति गतिमवबुध्याऽप्यर्थकामाऽभिलाषा-
दजहदघशतं मां रक्ष मातः क्षमातः ॥ ११ ॥

धनपतीति । हे मातः ! धनपतिः कुबेरः, पुरुहूत इन्द्रः, स्थाणुः शिवः, वेधा ब्रह्मा, एते मुखाः प्रमुखा येषां तेषां देवानां सम्पदः शापरूपं संपरायमापत्तिं दधति । इन्द्रादयो ऽपि दुर्वासम- आदिशापात्स्थानच्युता इति प्रसिद्धम् । इत्यनेन प्रकारेण गतिं सम्पदशां अवबुध्य ज्ञात्वा ऽपि अर्थकामयोरभिलाषात् अजहद्- त्यजदघानां शतं यं तं मां क्षमाया इति क्षमातः । पञ्चम्या- स्तसिल् । रक्ष पालय । मालिनीवृत्तम् ॥ ११ ॥

अनिशमुपचितानामागसां भूयसां मे
निगमवितितिरीष्टे निष्कृतिं नाऽभिधातुम् ।

---

११ कुबेरेन्द्रशिवब्रह्मादीनामपि संपदः शापसम्बन्धिनीं रीतिं धारयन्ति (संपदोऽपि कालवशाद्विपद्रूपतामाश्रयन्ते) इति संपत्परि- णाममवबुद्ध्याऽपि अर्थकामादिसिद्धये अपरित्यक्तपापशतं मां स्वीयक्षमागुणाद्रक्षेति प्रार्थयमान आह ।

१२ अहर्निशमर्जितानां बहुतमानामस्मदपराधपापानां प्राय- श्चित्तोपदेशाय श्रुतिततिरपि न प्रभवति, न च भगवाननन्तानामेषां

प्रभवति फलमेषां पद्मनाभो न दातुं
कलशजलधिकन्ये क्षान्तिरेवेह युक्ता ॥ १२ ॥

अनिशेति । हे कलशजलधिकन्ये ! अनिशं सततम् उपाचितानां सम्पादितानां भूयसां मे आगसां निष्कृतिं प्रायश्चित्तम् अभिधातुं निगमविततिर्वेदसङ्घः न ईष्टे न समर्था । अथ पद्मनाभो ऽपि एषां पापानां फलं दातुं न प्रभवति न समर्थः । अतः इह मत्पापेषु क्षान्तिस्तत्र क्षमैव युक्ता उचितेत्यर्थः । मालिनीवृत्तम् । काव्यलिङ्गाऽतिशयोक्ती अलङ्कारौ ॥ १२ ॥

अमितदुरितकृद्भ्यो नित्यमस्मादृशेभ्यो
हतहितचरितेभ्यो हन्त कुप्यन्तमुच्चैः ।
नियतमनुगुणेन न्याययुक्तेन पद्मे
कलयसि वचनेन क्षान्तिमन्तं प्रभुं तम् ॥ १३ ॥

अमितेति । हे पद्मे ! हतं नष्टं हितचरितं कल्याणचरित्रं येभ्यस्तेभ्यः अमितं दुरितं पापं कुर्वन्ति तेभ्यश्चाऽस्मादृशेभ्यः पापिभ्यः । हन्त हर्षाऽनुकम्पायामित्यमरः । उच्चैः कुप्यन्तं कोपं कुर्वन्तं प्रभुं नियतं निश्चयेन अनुगुणेन न्याययुक्तेन वचनेन क्षान्तिः क्षमा ऽस्याऽस्ति तं कलयसि । कुरुषे इत्यर्थः । मालिनीवृत्तम् ॥ १३ ॥

फलदानायाऽलं, तदत्र क्षमैवैक उपायस्तद्दूरीकरणायेत्याह ।

१३ हे पद्मे ! त्वमेव अपरिमितदुरितकारिषु परित्यक्तसच्चरितेष्वस्मादृशेषु पामरेषु संजातक्रोधं भगवन्तमनुरूपेण न्याय्येन वचनोपन्यासेन क्षान्तियुक्तं करोषीत्याह ।

कलयति मनसा वा कर्मणा वा गिरा वा
मधुरिपुमहिले यन् मादृशो नित्यमागः ।
तदिदमगणयन्ती त्रायसे संसृतेर्नः
शरणमिति गिरैव स्वामिनं क्षामयन्ती ॥ १४ ॥

कलयतीति। हे मधुरिपोर्महिले कान्ते ! मनसा ऽन्तःकरणेन वा कर्मणा क्रियया वा गिरा वाण्या मादृशः पुमान् । त्यदादिषु दृशोनालोचनइति कञि आ सर्वनाम्न इत्याकारादेशः । नित्यं यदागः कलयति करोति तदिदमागः अगणयन्ती सती शरणम् इति गिरैव स्वामिनं श्रीहरिं क्षामयन्ती सती नः संसृतेः संसारात् त्रयासे पालयसि । मालिनीवृत्तम् ॥ १५ ॥

नवनवमपराधं साधयित्वा खलत्वा-
ज्जननि कृतवतो मे माधवं क्रोधवन्तम् ।
वरुणनिलयकन्ये क्षामयन्त्या भवत्याः
शरणवरणतो ऽन्यत् केवलं नाऽवलम्बः ॥ १५ ॥

नवेति । हे जननि ! हे वरुणनिलयकन्ये ! खलत्वाद् दुष्टत्वान्नवं नवम् अपराधं साधयित्वा सम्पाद्य माधवं क्रोधवन्तं रोषयुक्तं कृतवतः मे मम क्षामयन्त्या अपराधक्षमापनं कुर्वन्त्याः

---

१४ हे कमले! मादृशो ऽधमो जन्तुर्मनोवाक्कर्मभिर्यमपराधं करोति तमुपेक्ष्य केवलं शरणमिति शब्दमात्रेणैव प्रभुं क्षामयन्ती संसारादस्मान् रक्षसीत्याह ।

१५ हे मातः! खलत्वाद्धेतोर्नव्यं नव्यमपराधं संपाद्योत्पादितप्रभुकोपस्य मम त्वच्चरणशरण करणादन्यो ऽवलम्बो नास्तीत्याह ।

भवत्याः शरणस्य वरणतः स्वीकारात् अन्यत् इतरत् केवलं मुख्यम् अवलम्बः आधारो न, नास्तीति भावः। मालिनीवृत्तम् ॥ १५ ॥

प्रथिततमसि वर्गैरागसां रागसान्द्रे
मयि यदि तु विधत्से नाऽनुकम्पामकम्पाम्।
उपचितिमतिचित्रामेनसो मे न सोढुं
प्रभवति स भवत्या नायको ऽजेयकोपः ॥ १६ ॥

प्रथितेति। आगसां वर्गैः समूहैः रागसान्द्रे ऽतिविषयप्रीतिमतीति यावत्। प्रथितं तमः यस्य तस्मिन्। तमो ध्वान्ते गुणे शोके इति मेदिनी। मयि अकम्पां निश्चलाम् अनुकम्पाम्। कृपा दया ऽनुकम्पा स्यादित्यमरः। यदि तु न विधत्से न करोषि तर्हि अजेयकोपः दुर्निवाररोषः सः भवत्याः नायकः श्रीहरिः अतिचित्राम् अनिर्वचनीयां मे एनसः उपचितिमुपचयं सोढुं न प्रभवति। अपि तु कोपं करिष्यतीति भावः। मालिनीवृत्तम् ॥ १६ ॥

रचयति यदयं ते नेतरागः सराग-
स्तदखिलमपि मृष्यं रक्ष दीनं त्वमेनम्।

---

१६ हे भगवति! बहुलाऽज्ञाने ऽपराधसमूहे सहजप्रीतिभाजि मयि स्थिरां करुणां यदि न कुरुषे तर्हि दुर्निवारक्रोधः स भवत्याः पतिर्भगवान् नानाविधां मदपराधततिं मर्षयितुं क्षमो न भवतीति त्वद्दयैवैकमालम्बनं ममेत्याह।

१७ हे ऽमृतोदधिपुत्रि! विषयरक्तोऽयं तव अपराधकार्यपि इतरापराधं न करोतीति विचार्य स्वाऽपराधसहने तव स्वतन्त्रत्वात्सर्वानस्याऽपराधान् सोढ्वा दीनमेनं रक्ष, नात्र विचाराऽवसरः कोऽपि,

ननु क इह विमर्शो नाऽपराधीति शौरेः
कलशजलधिकन्ये कर्णयोर्वर्णयोच्चैः ॥ १७ ॥

रचयतीति । हे कलशजलधिकन्ये ! सरागः अयं वेङ्कटाऽध्वरी ते आगः रचयति, इतरस्याऽऽगः न रचयति, यत्ते रचयति तदखिलमपि त्वया मृष्यम् । ततो हेतोर्हे भगवन् एनं दीनं रक्ष । इहाऽस्मिन् विषये विमर्शो विचारः कः ? अयमपराधी नेति शौरेः कर्णयोः उच्चैर्वर्णय कथय । अयं भावः । अत्र 'पत्ताडिता ऽपि बाले रुष्यति किमितीह मानुषी जननी'ति रामार्याकाम् 'अपराधपरम्परावृतं न हि माता समुपेक्षते सुतम्, कुपुत्रो जायेत क्वचिदपि कुमाता न भवति इति चाऽप्पय्यदीक्षिताः(?) अतस्त्वयि कृताऽपराधस्य तव क्षमापनं युक्ततरमिति । मालिनीवृत्तम् ॥ १७ ॥

जलजटिलतडित्वद्दीप्तिकृष्णोपलाल्या-
ऽऽकृतिरुरुकटकश्रीरुज्ज्वलन्मेखलाऽऽभा ।

अनपराध एवाऽयमिति मत्कर्मणा कुपितस्य भगवतः कर्णयोरुच्चैः कथयेति भगवतीद्वारा भगवत्कोपशमनं प्रार्थयते ।

१८ हे हरिगृहिणि ! सजलजलदकान्तिभाजा भगवता लालनीयाऽऽकृतिर्महावलयशालिनी दीप्यत्काञ्चीकान्तिः श्रेष्ठा वनमाला-(आपादलम्बिनी भगवतो माला)ऽलङ्कृतभगवद्वक्षः स्थलवासिनी त्वमुचितं क्षमाभृत्त्वं (सहनशीलत्वं) वहसीति प्रकृतार्थं प्रतिपादयन् सोदकमेघतुल्यकान्तिर्नीलोपलसमूहशरीरे रुरु (कृष्णसार)विशिष्टनितम्बशोभा दीप्यमानमेखलाकान्तिः, एवं श्रेष्ठविपिनपङ्क्त्यलङ्कृतस्थानयुक्ता योग्यं क्षमाभृत्त्वं (पर्वतत्वं) वहसीति भग-

वरतमवनमालाऽलङ्कृतस्थानजुष्टा
वहसि हरिपुरन्ध्रि त्वं क्षमाभृत्त्वमर्हम् ॥ १८ ॥

जलेति । हे हरिपुरन्ध्रि ! त्वम् अर्हं योग्यं क्षमाभृत्त्वं क्षान्तिमत्त्वं पर्वतत्वं च वहसि । लक्ष्मीपक्षे जलजटिलस्य तोयपूर्णस्य तडित्वतः तडित्वान्वारिदोम्बुभृदित्यमरः । दीप्तिरिव दीप्तिर्यस्य तेन कृष्णेन उपलाख्या आकृतिर्यस्याः, अथ गुरुः कटकस्य कङ्कणस्य श्रीर्यस्याम् । पक्षे जलजटिलतडित्वतः दीप्तिवत्कृष्णावर्णोपलानामसितपाषाणानाम् आलयः पङ्क्तयस्तन्मय्याम् आकृतौ रुरुभिर्युक्ता कटकश्रीर्यस्य । कटकं वलये सानाविति विश्वः । कृष्णसाररुरुन्यङ्कित्यमरः । उज्ज्वलन्ती मेखलायाः काञ्च्याः । पक्षेऽद्रिनितम्बस्य आभा यस्यां सा । मेखला खड्गबन्धे स्यात्काञ्चीशैलनितम्बयोरिति मेदिनी । तथाऽतिशयेन वरा वरतमा । अतिशायने तमप् । तया वनमालयाऽलंकृतं स्थानं हरिवक्षस्तज्जुष्टं यया । पक्षे वरतमयाऽरण्यपङ्क्त्येति । समालङ्कारः । मालिनीवृत्तम् ॥ १८ ॥

पापाऽरण्यहिरण्यदानववपुर्व्यापाटनप्रज्वलत्-
कोपाऽऽटोपकृपीटसम्भववज्ज्वालाकरालाऽऽननम् ।

यस्यां श्लेषेणाऽप्रकृतपर्वतसारूप्यं वर्णयन् तत्र क्षमाभृत्त्वौचित्यं प्रतिपादयति ।

१९ दुष्कृतकाननरूपहिरण्यकशिपुदानवशरीरविदारणे समुज्ज्वलत्कोपव्याजवह्निजन्यज्वालाभीषणमुखं सुरादिभिरपि अशक्यप्रसादनं नृसिंहं भगवन्तं क्षणमात्रेण शमं प्रापयन्त्यास्तव किमन्यद् दुष्करमिति निरवधिकाऽपराधकारिणोऽपि मम त्वत्साम-

देवाद्यैरपि दुष्करप्रसदनं देवं नृसिंहं रमे
क्षान्तिं नीतवती क्षणेन भवती किं ते परं दुष्करम् ॥१९॥

पापेति । पापरूपः यः हिरण्यः । विना ऽपि प्रत्ययं पूर्वोत्तरपदयोर्लोप इति कशिपुशब्दलोपे 'नामैकदेशे नामग्रहण'मिति न्यायेन तस्य हिरण्यकशिपुसंज्ञस्य दानवस्य वपुषः पाटने भेदने प्रज्वलन् यः कोपाऽऽटोपः स एव कृपीटसम्भवो ऽग्निस्तस्मात्सम्भवन्तीभिर्नवज्वालाभिः करालमाननं यस्य तं देवाऽऽद्यैरपि दुष्करं प्रसदनं प्रसादो यस्य तं नृसिंहं देवं भवती क्षणेन क्षान्तिं नीतवती प्रापितवती, हे रमे ! ऽतः ते परं मदागःक्षपणरूपं दुष्करं किं वास्तीत्यर्थः । काव्यार्थाऽऽपत्तिरलङ्कारः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ १९ ॥

नियन्ता यः पद्मे निरवधिदुरागःशतकृता-
मपर्याप्तं जानात्यखिलनिरयव्रातमपि नः ।
स एष त्वद्वाचा निखिलमपि सोढ्वा ऽपरिमितं
फलं वेत्ति स्वल्पं तदपि शरणोक्तेर्निजपदम् ॥ २० ॥

नियन्तेति । हे पद्मे ! यः निरवधीनां दुरागसां शतं कुर्वतां नः नियन्ता सन्नखिलश्चाऽसौ निरयव्रातश्च तमपर्याप्तं जानाति

र्थ्यपर्यालोचनया धैर्योदयान्न भगवत्कोपभीतिरित्याह ।

२० हे पद्मे ! दुरपराधशतकारिणामस्माकं दण्डदानोद्यतो यो भगवान् सकलं नरकसमूहमपि तत्कृते ऽपर्याप्तं जानाति सो ऽयं क्षमामय्यास्तवास्य त्वंशरणमिति वाचा सकलमपि मदीयाऽपराधजातं मर्षयित्वा तस्यास्त्वद्वाचः फलं निजपदमपि अननुरूपं जानातीति त्वद्वाङ्मात्रेणाऽपराधक्षमापुरस्सरं योगिभिरपि दुरासदं निजपदं प्रयच्छतीत्याह ।

स एष हरिः निखिलमपि त्वद्वाचा सोढ्वा तत्प्रसिद्धम् अपरिमितं महाफलरूपं निजपदं शरणोक्तिरेनं दीनं त्वं रक्षेति, तस्याः स्वल्पं फलं वेत्ति । शिखरिणीवृत्तम् ॥ २० ॥

क्षमां मूर्तामुद्यत्करचरणयोगां च करुणां
हताऽवद्यां विद्यामवयववतीमम्ब भवतीम् ।
समाश्रित्याऽपत्याऽभ्युदयधनधान्यादिनिबिडो
बिडौजःसम्पत्तिं परिहसति भूमावपि जनः ॥ २१ ॥

क्षमेति । हे ऽम्ब! मूर्तिमतीं क्षमां च परम् उद्यन् करयोश्चरणयोश्च योगो यस्यास्तां करुणां पुनर्हताऽवद्यां हतपापाम् । अवद्यपण्यवर्येति निपातनात्साधुः । अवयववतीम् । प्रशंसायां मतुप् । विद्यां तद्रूपिणीं भवतीं समाश्रित्य अपत्यं चाऽभ्युदयश्च धनं च धान्यादि च तैर्निबिडः जनः बिडौजस इन्द्रस्य सम्पत्तिं भूमावपि परिहसति । हसे हसने ऽस्मात्कर्तरि लट् । शिखरिणीवृत्तम् ॥ २१ ॥

क्षान्ते मन्तौ जननि सकले क्षम्यतांशब्दमात्राद्
भूयो भूयः कमपि निचयं पाप्मनां निर्मिमाणः ।

---

२१ हे अम्ब! साक्षात् शरीरधारिणीं क्षमां हस्तपादादिसंपन्नां करुणां साऽवयवामनवद्यां विद्यां भवतीमाश्रित्य सुतधनधान्यादिसमृद्धिभाग् जनो भूमावपि वसन् इन्द्रसंपदं तुच्छां मन्यते इति तवाऽऽश्रयणं सर्वसंपत्प्रदमिति प्रतिपादयति ।

२२ हे जननि ! त्वत्पुरतः क्षम्यतामिति शब्दोच्चारणमात्रादेव कारुणिकया त्वया तावत्पर्यन्तं कृते निखिले ऽपराधे क्षान्ते ऽपि पुनः पुनरपि व्यसनितयेव पापराशिं कुर्वन्नहं पुनः क्षमस्वेति वक्तुं जिह्नेमि, तथापि अचला तवाऽनिर्वचनीया दया त्वां क्षमां नयतीति निरन्त-

वक्तुं लज्जे पुनरपि सहस्वेति वाराशिकन्ये
क्षान्तिं सा त्वां तदपि नयते काऽप्यकम्पाऽनुकम्पा ॥२२॥

क्षान्त इति । हे वाराशिकन्ये ! हे जननि ! क्षम्यतां क्षमां कुरु इति शब्दमात्रादुच्चारादेव सकले मन्तौ मदपराधे क्षान्ते सति भूयो भूयः पुनः पुनः कमपि पाप्मनामपराधानां निचयं समूहं निर्मिमाण उत्पाद्यमानो(?) ऽहं पुनरपि सहस्वेति वक्तुं लज्जे जिह्रेमि । तदपि तथापि सा प्रसिद्धा अकम्पा स्थिरा ऽनुकम्पा कृपा त्वां क्षान्तिं नयति प्रापयति । मन्दाक्रान्तावृत्तम् ॥ २२ ॥

कादाचित्कप्रपदनजुषां काङ्क्षतां पूरुषार्था-
नत्राऽमुत्राऽप्यखिलजननि प्राणिनामर्पयन्तीम् ।
संत्यज्य त्वामपकृतिशतैरप्यशुष्यत्कटाक्षां
कृच्छ्राऽऽराध्यां प्रसभमपरां देवतां सेवतां कः ॥ २३ ॥

कादाचिदिति । हे ऽखिलजननि ! कदा चिद्भवा ये प्रपदनजुषस्तेषां प्रपन्नानां शरणागतानामिति यावत् । तथा ऽत्राऽमुत्र इह परलोके च पुरुषार्थान् धर्मादिरूपान्काङ्क्षतामिच्छतां प्राणिनाम् अर्पयन्तीं ददतीं अपकृतीनामपराधानां शतैरपि अशुष्यन्नशुष्कीभवन् कटाक्षो ऽपाङ्गो यस्यास्तां त्वां सन्त्यज्य कृच्छ्रेणाऽऽराधयितुं शक्यामपरां त्वदितरां देवतां कः ज्ञाता सेवतां ? न कोपीति भावः । मन्दाक्रान्ता० ॥ २३ ॥

राऽपराधकारिणामस्माकमपराधान् दयामयी त्वं सर्वदा सहसे इति यथा वयं पापव्यसनिनस्तथा त्वं क्षमाव्यसना ऽसीत्याह ।

२३ जातु चित्प्रपन्नानामर्थिनाम् ऐहिकामुष्मिकपुरुषार्थानर्पयन्तीमपराधशतैरप्यरूक्षकटाक्षां सुलभप्रसादां त्वां विहाय कष्टाऽऽराध्यां त्वदन्यां देवतां को वा विवेकशाली सेवतामित्याह ।

कृत्याऽकृत्यत्यजनकरणोत्साहिनां मादृशाना
को वा दोषः कमलनिलये त्वत्क्षमायाः स दोषः ।
नैतस्याः क चिदविषयो नाऽपराधः स मेऽस्ती-
त्युद्यद्धैर्या वयमिह बहूनाचरामोऽपचारान् ॥ २४ ॥

कृत्येति । हे कमलनिलये ! कृत्यं चाऽकृत्यं च तयोः त्य-
च करणं च कृत्यत्यजनमकृत्यकरणं च ताभ्यामुत्साहिनां
ाहवतां मादृशानां मद्विधानां को वा दोषः? येन हेतुनैतस्याः
याः क चिदपि अविषयः स मेऽपराधः नास्ति इति उद्यत्
र्यं प्राप्नुवद्धैर्यं येषां ते वयं पापिनः अतिबहूनपचारान्
ान् आचरामः स त्वत्क्षमाया एव दोषः । व्याजस्तुतिले-
ऽलङ्कारौ । मन्दाक्रान्तावृत्तम् ॥ २४ ॥

अशेषैर्निर्वेशैरखिलनरकाऽऽवल्यभिभवै-
रघौघानास्माकानपि भृशमशक्याऽपनयनान् ।
क्षमस्वेत्युक्त्यैव क्षपयासि मधुध्वंसिदयिते
क एष क्षान्त्यात्मा कथय निरुपाख्यस्तव गुणः ॥ २५ ॥

अशेषैरिति । हे मधुध्वंसिनः दयिते ! अखिलानां नर-

---

४ हे कमलवासिनि ! विहितकर्माऽननुष्ठायिनां निषिद्धकर्मकरणो-
हिनां च मद्विधानामपराधकरणे को दोषः ?, अयं त्वत्क्षमागुणस्यैव
ं, यतो नास्ति मम सोऽपराधो यस्तव क्षमाया अगोचरः स्यादिति
वयं बहुलानपराधानाचराम इत्यतिपापिनोऽप्यस्मानुद्धर-
स्तव क्षमागुणोऽबाधित इत्याह ।
२५ हे विष्णुगृहिणि ! निखिलनरकसमूहानामभिभवो येभ्य ईदृशैः
शैः (पापफलोपभोगैरपि) अशक्यसमुच्छेदानस्मदीयान्पा-
ङ्घान् केवलं क्षमस्वेति वाचैवोन्मूलयसि, कोऽयं तवाऽनिर्व-
ीयः क्षमागुण? इति भगवतीक्षमाया अगाधत्वं प्रतिपादयन्नाह ।

काऽऽवलीनामभिभवो येभ्यस्तैरशेषैर्निर्वेशैः। प्रायश्चित्तैरपि भृशम् अशक्यमपनयनं दूरीकरणं येषां तानास्माकानस्मत्सम्बन्धिनः। युष्मदस्मदोरन्यतरस्यामित्यण् तस्मिन्नणि चेतस्माकादेशश्च। अघौघान् क्षमस्वेत्युक्त्यैव क्षपयसि, अतः क्षान्त्यात्मा क्षमास्वरूपः तव निरुपाख्यो निरुपम एष गुणः को नाम? कियानित्यर्थः। शिखरिणी वृत्तम् ॥ २५ ॥

निर्मातुं प्रभवेम कर्म न वयं नित्यं किमप्यन्ततो
यत्खल्वाचमनं तदप्यकुशलाः कर्तुं यथाचोदनम् ।
दूरे ज्ञानकथा तथाऽपि तु तवाऽक्षामक्षमावेदिनो
जानीमो मनसैव देवि सुगमौ स्वर्गाऽपवर्गावपि ॥ २६ ॥

निरिति। हे देवि! वयं नित्यं सन्ध्यादि कर्म किमपि निर्मातुं न प्रभवेम। यत्खल्वन्ततो गत्वा नाम किं बहुनेति यावत्। आचमनं तत्प्रकारः। 'देव्यास्त्रयः पादा आपोहिष्ठेति नवपादाः सप्त व्याहृतयो देवीपादत्रयं द्वेधा विभक्तं देवीशिरश्चेति चतुर्विंशतिस्थानानि'। इदं श्रौतमाचमनम्। 'केशवाद्यैस्त्रिभिः पीत्वा एकेन दक्षकरं मृजेदि'त्यादि पौराणम्। इदमपि यथाचोदनमिति। 'गोकर्णकृतहस्तेन माषमात्रं जलं पिबेत्'। इत्यादि विधिवत्कर्तुमकुशला असमर्थाः ज्ञानस्य 'तत्त्वमसी'त्यादिमहावा-

---

२६ हे देवि! वयं नित्यं सन्ध्योपासनादिकर्मानुष्ठानं न जानीम इति किं वक्तव्यं, यथाविधि आचमनमपि कर्तुं न क्षमाः, एवं स्थिते ज्ञानवार्ता दवीयसी, तथापि तवाऽनन्तं क्षमागुणं जानन्तो वयं स्वर्गमोक्षावपि करस्थौ मन्महे इति अज्ञानामस्माकमपि स्वर्गाऽपवर्गदात्र्या भवत्याः क्षमागुणोऽगाध इत्याह।

श्रमजन्यस्य कथा तु दूरे स्वप्ने ऽपि नाऽऽयातीति यावत्। तथापि तवाऽक्षामां विपुलां क्षमां विदन्ति तच्छीला वयं स्वर्गो नाको, ऽपवर्गो मोक्षस्तावपि सुगमौ सुखप्राप्यौ जानीमः। शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ २६ ॥

कथयामि सारमिह किं कथया
परमन्यया ऽर्थितभवोपरमम् ।
क्षमया त्वमेतमभिरक्ष मया
विहितानि मा गणय देवि हिता ॥ २७ ॥

कथयामीति। हे देवि! इह सारं तात्पर्यं कथयामि। परम् अन्यया कथया किं प्रयोजनं? नास्तीति भावः। हिता हितकर्त्री त्वं मया विहितानि निन्द्यकर्माणि मा गणय। अर्थितः भवस्योपरमः शान्तिर्येन तम् एतं क्षमया ऽभिरक्ष। प्रमिताऽक्षरा आर्यागीतिर्वा वृत्तम् ॥ २७ ॥

निगमविहितं प्रायश्चित्तं मदीयमहांहसां
निरसनकृते नाऽलं मातस्तव क्षमया विना ।

---

२७ अथ एतावत्या स्तुत्या ऽभ्यर्थनीयसारं दर्शयन्—हे देवि! सर्वसारमिदं निवेदयामि, इतरया ऽप्रसक्तया वार्तया किं प्रयोजनं?, प्रार्थितसंसारोपशमं मां हितकारिणी त्वं स्वीयया ऽबाधितया क्षमयैवाऽस्मद्दुराचरणान्यविगणयन्ती रक्षेत्याह।

२८ हे मातः! तव क्षमां विना मामकमहापातकानां विनाशाय वेदबोधितं प्रायश्चित्तं न क्षममिति दर्पोद्गिलितं दुर्भरं लोहपिण्डं जीर्णं

गुरुतरमयःपिण्डं गर्वान्निगीर्णमहो रमे
किमु जरयितुं शक्तं शुण्ठीकषायनिषेवणम् ॥ २८ ॥

निगमेति । हे मातः ! तव क्षमया विना निगमविहितं वेदकथितं प्रायश्चित्तं पापनिष्कृतिम् । प्रायस्य चित्तिचित्तयोरिति सुडागमः । मम महतामंहसां पापानां निरसनकृते निष्कासनेऽलं समर्थं न । तत्र दृष्टान्तः—अतिशयेन गुरुर्गुरुतमस्तम् अयसो लोहस्य पिण्डं गर्वान्निगीर्णं भक्षितं जरयितुं जीर्णं कर्तुं शुण्ठ्याः कषायस्य निषेवणं पानं शक्तं किम् ? अपि तु नेत्यर्थः । हरिणीवृ० । प्रतिवस्तूपमालङ्कारः ॥ २८ ॥

भगवति वपुश्चेतोवाग्भिः प्रतिक्षणमार्जितं
नवनवमिमं पापस्तोमं क्षमस्व मम स्वयम् ।
कटकटरवक्रीडद्दंष्ट्राकरालकमाननं
पुनरपि यथा नो पश्येयं भयङ्करमान्तकम् ॥ २९ ॥

भगवतीति । हे भगवति ! कटकटरवैः क्रीडद्भिर्दंष्ट्राभिः करालम् आन्तकं यमसम्बन्ध्याननं पुनरपि यथा नो पश्येयं तथा वपुः चेतश्चतुर्विधमन्तःकरणं वाक्चाऽऽभिः प्रतिक्षणं वारं वारमित्यर्थः । वीप्सायामव्ययीभावः । नवम् इमं पापस्य स्तोममोघं स्वयं क्षमस्व । हरिणीवृत्तम् । स्वभावोक्तिरलं० ॥ २९ ॥

कर्तुम् अजीर्णनाशकत्वेन प्रसिद्धमपि शुण्ठीकषायसेवनं शक्नोति किमिति वदन् समर्थयते ।

२९. हे भगवति ! देहचित्तवचनैः प्रतिक्षणमुपार्जितं नव्यं नव्यं मम पापसमूहचयं करुणामयी त्वं क्षमस्व, यथा ऽहं कोपकटकटायमानदंष्ट्रं भयङ्करमन्तकस्यास्यं न पश्येयमित्याह ।

सहमाना ऽहरहर्मे
सहस्रमागांसि सागरेन्द्रसुते ।
स्थापयसि मां दयालो
शरणव्रज्याऽऽधिराज्यपीठे त्वम् ॥ ३० ॥

इति श्रीमद्वेङ्कटाऽध्वरिविरचिते श्रीलक्ष्मीसहस्रे
क्षान्तिस्तबक एकादशः संपूर्णः ॥ ११ ॥

सहेति । हे सागरेन्द्रसुते ! अहरहः । नित्यवीप्सयोरिति द्विर्भावः । मे सहस्रम् आगांसि सहते ऽसौ सहमाना । लटः शतृशानचाविति शानच् । हे दयालो ! दयाशीले ! स्पृहिगृहिपतिदयीत्यालुच् । मां शरणानां रक्षितॄणां लोकपालकानां व्रज्याया आधिराज्यस्य पीठे । व्रज्या पर्यटने वर्गे इति मेदिनी । त्वं स्थापयसि । रक्षितृवर्गमुख्यं करोषीत्यर्थः । गीतिवृत्तम् ॥ ३० ॥

इति श्रीमद्रावजीमहाराजाऽपरनाम्ना श्रीनिवासपण्डितेन
विरचितायां बालबोधिन्याख्यायां श्रीमल्लक्ष्मीसहस्र-
टीकायां क्षान्तिस्तबक एकादशः
संपूर्णः ॥ ११ ॥

---

३० हे दयालो! सागरसुते! प्रतिदिनं मामकान् सहस्रमपराधान् सहमाना त्वं लोकपालतां प्रापय्य मां जनरक्षणधुरीणं करोषीति अपारस्ते क्षमागुणमहिमेति ब्रुवन् स्तबकं पूरयति ।

इति श्रीमानवल्ल्युपाह्वतैलङ्गरामशास्त्रिविरचितायां लक्ष्मी-
सहस्राऽवतरणनिःश्रेणिकायां क्षान्तिस्तबकः ॥ ११ ॥

सीतां दृष्ट्वा दग्धलङ्कस्तद्वृत्तकथनात्कपिः ।
दत्तवानुत्सवं यस्य स रामः श्रेयसेऽस्तु नः ॥१२॥

अथाऽस्मिन् द्वादशस्तबके लक्ष्म्या उत्सवं वर्णयितुं प्रथमपद्ये उत्सवानिति तल्लिङ्गं निर्दिशन्मङ्गलमाचरति—

त्रिख्यातविभवा सा मां विष्णुपत्नी विलोकताम् ।
विपुलानुत्सवान् यस्या विरिञ्च्याद्या वितन्वते ॥ १ ॥

विख्यातेति । यस्याः श्रीलक्ष्म्याः विरिञ्च्याद्या ब्रह्मादिदेवा विपुलान् उत्सवान् वितन्वते कुर्वते सा विख्यातः विभवो यस्याः सा विष्णुपत्नी मां विलोकयतां कृपया पश्यत्वित्यर्थः ॥ १ ॥

विधिशिवप्रमुखा विबुधेश्वरा
विविधमच्युतपत्नि तवोत्सवम् ।
अकलयन् सकलस्य शरीरिणो
निरवधीरवधीरयितुं व्यथाः ॥ २ ॥

विधीति । हे ऽच्युतपत्नि ! सकलस्य समग्रस्य, यद्वा षोडशकलाऽऽत्मकस्य । इमाः कला मुण्डकोपनिषद्युक्ताः, मयाऽपि भारतचम्पुटीकायां प्रथमस्तबके सप्तविंशतिपद्ये स्पष्टीकृताः । शरीरिणो देहिनः निरवधीर्निःसीमाः व्यथाः अवधी-

---

१ अथोत्सवस्तबकेन द्वादशेन यमकप्रधानेन तुष्टूषुर्यस्याः बहुलानुत्सवान् ब्रह्मादयो विदधाति प्रथितैश्वर्या सा लक्ष्मीर्मामवलोकतामित्याशास्ते ।

२ हे ऽच्युतगृहिणि ! निखिलप्राणिनिःसीमपीडानिवारणाय विधिशिवादयो देवपुङ्गवा नानाविधं तवोत्सवमकुर्वन्नित्याह ।

(यितुं तिरस्कर्तुं विधिशिवौ प्रमुखौ येषु ते विबुधेश्वरा देवाः विविधं बहुप्रकारं तव उत्सवम् । मह उद्धव उत्सव इत्यमरः । अकलयन् कुर्वते स्म । अस्मिन् स्तबके सर्वत्र यमकाऽलङ्कारः । एतल्लक्षणं यमकस्तबके वक्ष्यते । द्रुतविलम्बितं वृत्तम् । 'द्रुतविलम्बितमाह नभौ भरा'विति तल्लक्षणात् ॥ २ ॥

निरुपमं युवयोः शुभमुत्सवं
जननि लोकयितुं धृतकौतुका ।
उपगता किल का ऽपि परा त्वरां
पुरवधूरवधूतगृहक्रिया ॥ ३ ॥

निरिति । हे जननि ! निरुपममसदृशं युवयोः पित्रोः शुभम् उत्सवं लोकयितुं धृतकौतुका सा परा ऽन्या का ऽपि पुरवधूः त्वराम् उपगता सती अवधूता गृहक्रिया यया सा तादृशी अभूत् ॥ ३ ॥

जननि सत्वरचङ्क्रमसम्भ्रमे
चरणतः पतितौ मणिनूपुरौ ।
तव महोत्सवभूभजनोन्मिषत्-
कुतुकया तु कया चिदनादृतौ ॥ ४ ॥

जननीति । हे जननि ! तव महस्योत्सवस्य भुवः भज-

---

३ अथोत्सवशोभां वर्णयितुं पौराऽङ्गनानां चेष्टितानि वर्णयन् हे जननि ! पुरा भगवतो भवत्याश्च शुभोत्सवमवलोकयितुं निर्धूतगृहकार्या कापि पौराऽङ्गना त्वरां प्रापेति पुराऽङ्गनानामुत्सवाऽवलोकनलौल्यं प्रतिपादयति ।

४ हे मातः ! तावकमहोत्सवभूमिप्राप्तावुदितकौतुकया कया चिदङ्गनया सत्वरगमनसंभ्रमे चरणश्लथौ मणिनूपुरौ अनादृत्य तत्र गतमित्याह ।

ने । भज सेवायामित्यस्माल्ल्युट् । उन्मिषत् कुतुकं यस्यास्तया कया चित्स्त्रिया त्वरया सहितस्य चङ्क्रमस्य गमनस्य संभ्रमे त्वरायां चरणतः पतितौ मणियुक्तौ नूपुरौ । मञ्जीरो नूपुरो ऽस्त्रियामित्यमरः । अनादृतौ त्यक्तौ इति भूषणे ऽप्यनादरः सूचितः ॥४॥

तव महे गतिमान्द्यकृतौ कुचा-
विति रुषा चलिता ऽऽशु रमे ऽपरा ।
अनुगृहीततदञ्चलनिर्गल-
न्नवसरा ऽवसराऽत्ययभीरुका ॥ ५ ॥

तवेति । हे रमे ! तव महे कुचौ स्थूलत्वेन गतेर्मान्द्यं कुरुत इति रुषा ऽवसरस्य समयस्याऽत्यये नाशे भीरुका ऽपरा नायिका ऽनुगृहीतः निष्कासितः तदञ्चलात् कुचप्रान्तान्निर्गलन् नवसरो नवमाला यया सा सती आशु चलिता । यथा केनाऽपि विघ्नः कार्ये क्रियते चेत्तस्य किमपि धनादि दत्त्वा रोपात्पुनर्यथा गृह्यते तद्वत्स्थौल्याद्गतिविघ्नकारिकुचेभ्यो माला पुनर्गृहीतेति गूढोत्प्रेक्षा ॥ ५ ॥

श्रुतभवन्महवाद्यरवा जवात्
पथि रमे चलिता ऽऽभरणस्वनैः ।

---

५ हे देवि ! तवोत्सवे योग्यसमयाऽपगमभीरुः कुचौ गुरुतया सत्वरगमनप्रतिबन्धकाविति तत्र रुषेव निजकरगृहीतकुचप्रान्तलम्बमाननवमालिका सती चलितेत्याह ।

६ भवदुत्सवाऽवसरे मङ्गलवाद्यनिनादं श्रुत्वा जवात् प्रचलिता का ऽपि चञ्चलनूपुराद्यलङ्कारध्वनिभिः पूर्वश्रुतोत्सववाद्यध्वनौ तिरो-

श्रुतरुते ऽन्तरिते ऽसि सुवञ्चिते-
त्यपरया ऽपरया हसिता वधूः ॥ ६ ॥

श्रुतेति । श्रुतः भवत्या महवाद्यस्य रवो यया सा ऽतः ज-वात्पथि चलिता ऽत आभरणस्वनैः श्रुतरुते महवाद्यरवे अन्त-रिते सति अपगतः रयः गमनवेगो यस्याः सा ऽत इयं वधूः सु-वञ्चिता विप्रलब्धेति परया नायिकया हसितेति भावः ॥ ६ ॥

महमहीभजनोत्कलिकाकृत-
द्रुतगतिः श्लथपुष्पपरम्परा ।
कृतवतीव मुदा कुसुमाऽञ्जलिं
तव रमे वरमेखलमध्यमा ॥ ७ ॥

महेति । हे रमे ! वरा मेखला मध्ये यस्याः सा महमही-भजनस्योत्कलिकयोत्कण्ठया कृता द्रुतगतिर्यया सा ऽतः श्लथो गलितः पुष्पाणां सरो माला यस्याः सा परा नायिका तव मुदा कुसुमपूर्णमञ्जलिं कृतवती ददातीवेत्युत्प्रेक्षा ॥ ७ ॥

महजुषस्तव देवि सिषेविषा
दिशति मन्दगतेरपि सद्गतिम् ।

हिते सति गमनाकर्ण्य मन्दीकृतवेगा ऽपरया साधु विप्रलब्धा ऽसीति परिहसितेत्याह ।

७ त्वदुत्सवभूमिप्राप्त्युत्कण्ठास्वीकृतसत्वरगमना उत्कृष्टका-ञ्चीसमलङ्कृतमध्यभागा काचिद्गतिसंभ्रमच्युतकुसुममालिका सती तत्कुसुमनिकरैस्तव पुष्पाञ्जलिमिव रचितवतीत्याह ।

८ महोत्सवजुषस्तव सेवाऽभिलाषा मन्दगतेरपि (मन्दगमनस्य, निःशरणस्य च) सद्गतिं (वेगगमनं, साधुपरिणामं च) दिशत्यतस्त्वं

तदिह दिव्यगतिं वितरिष्यसि
त्वममले मम लेखदुरासदाम् ॥ ८ ॥

महजुष इति। हे देवि! महजुषस्तव सेवितुमिच्छा सिषेविषा। सन्नन्तात्सेवृ सेवायामित्यस्माद प्रत्ययादिति अप्रत्ययः। मन्दगतेः पङ्गोरपि सद्गतिं त्वरितगतिं दिशति। तत्तस्माद्धे ऽमले! शुद्धस्वरूपे! त्वं लेखैर्देवैर्दुरासदां दुष्प्रापां गतिं मम वितरिष्यसि। अत्र शुद्धस्वरूपा त्वं मन्दबुद्धेर्मम सद्विद्यां दत्वा मोक्षं नयसीति ध्वनिरपि ज्ञेयः ॥ ८ ॥

अभिचकाङ्क्ष मनःप्रभवं जवं
चरणयोरपि का चन साऽऽदरा।
कलयितुं भवतीं कलशाऽम्बुधे-
र्दुहितरं हितरम्यमहोत्सवाम् ॥ ९ ॥

अभीति। साऽऽदरा का चन स्त्री हितः रम्यश्च महोत्सवो यस्यास्तां कलशाऽम्बुधेः दुहितरं कन्यां भवतीं कलयितुमवलोकयितुं मनःप्रभवं स्वान्तोद्भवं जवं वेगं चरणयोरप्यभिचकाङ्क्ष इच्छति स्म। अत्राऽतिशयगमनत्वरा, ऽतिशयोक्तिरलङ्कारश्च सूचितः ॥ ९ ॥

देवदुरापां दिव्यां गतिं मे वितरिष्यसीति विश्वासिमित्याह।

९ हे रमे! जगद्धितकारकसुन्दरमहामहाया भवत्या दर्शनायाऽऽदरिणी का चित् मानसं वेगं चरणयोराचकाङ्क्ष, औत्कण्ठ्याऽतिशयादित्याह।

जननि तामरसोदरसोदर-
श्रियमवेक्ष्य सविस्मयमुत्सवे।
न ततृपुर्नरदैवतयोषितः
शुभवतीं भवतीं सह शौरिणा ॥ १० ॥

जननीति। हे जननि! तामरसस्योदरस्याऽन्तर्भागस्य सोदरा सदृशी श्रीर्यस्याः तां शुभवतीं भवतीं शौरिणा सह उत्सवे सम्यगवेक्ष्य सविस्मयं साऽऽश्चर्यं यथा तथा नराणां दैवतानां च योषितः न ततृपुर्न तृप्तिं प्रापुः। उभयोरप्यत्यन्ताऽऽसेचनकस्वरूपत्वात् ॥ १० ॥

प्रियतमाऽर्पितयावकपादया
तव महोत्सवभूर्न यया रमे।
द्रुतमगामि पदोर्न परं धृतः
कुपितयाऽपि तया ऽरुणिमा दृशोः ॥ ११ ॥

प्रियेति। हे रमे! प्रियतमेनाऽर्पितो लापितः यावकः अलक्तको यस्यास्तथा पादौ यस्यास्तया यया तव महोत्सवभूर्द्रुतं नाऽगामि न प्रापि, तया पदोश्चरणयोरेवाऽरुणिमा धृत इति न, तर्हि कुपितया क्रुद्धया दृशोरप्यरुणिमा धृत इत्यन्यत्राऽऽरक्तत्ववर्णनेनाऽसङ्गत्यलङ्कारः ॥ ११ ॥

---

१० हे जननि! उत्सवाऽवसरे भगवता सह शुभवतीं कमलोदरसमानशोभां भवतीं सविस्मयमवलोक्य मनुजानां सुराणां चाऽङ्गना न तृप्तिमुपजग्मुरित्याह।

११ दयितविन्यस्तलाक्षारसाऽलङ्कृतपादया तद्व्यापारे जातविलम्बतया ऽपगतोत्सवभूमिप्राप्त्यवसरया यया ऽङ्गनया सा भूर्द्रुतं नाऽगामि तया चरणयोः केवलमरुणिमा न धृतो,ऽपि तु महोत्सवदर्शनवञ्चितया कुपितया तया दृशोरप्यरुणिमा धृत इत्याह।

अभिवृषाऽचलमापततां द्रुतं
तत्र रमे परमोत्सवलिप्सया ।
अजनि नो पथिभिः समयाऽत्ययो
दिविषदां विषदाऽन्तरितैरपि ॥ १२ ॥

अभीति । हे रमे ! तत्र परमस्योत्सवस्य लब्धुमिच्छया वृषाऽचलम् अभि, अभिलक्ष्येत्यर्थः । अभिरभागे इति कर्मप्रवचनीयत्वेन द्वितीया । द्रुतम् आपततां दिविषदां देवानां विषमुदकं गरलं च ददतीति विविषदस्तैर्घनैर्गरलदैरपि अन्तरितैः पथिभिर्मार्गैः समयस्योत्सवकालस्य अत्ययो ऽतिक्रमः नो अजनीत्यर्थः ॥ १२ ॥

प्रसृमराऽगरुधूपपरम्परा-
सुरभिताः शुभदीपशताऽऽवृताः ।
त्रियुगपत्नि महोत्सवभूमयः
सुरचयं रचयन्ति सविस्मयम् ॥ १३ ॥

प्रसृमरेति । हे त्रियुगपत्नि ! शुभानां दीपानां शतैः आवृता युक्ताः प्रसृमरैर्विस्तृतैः अगरूणां धूपानां परम्पराभिः सुरभिताः सुगन्धयुक्ता उत्सवभूमयः कर्त्र्यः । सुराणां चयं

---

१२ अथोत्सवदर्शनाय देवाऽऽगमनं वर्णयन्—शेषाचलमभि तत्रोत्सवदर्शनलाभाय सवेगमागच्छतां देवानां विषदैः (जलदैः) अन्तरितैरपि मार्गैः अवसराऽतिक्रमो नाऽभूदित्याह ।

१३ हे त्रिविक्रमपत्नि! विसृत्वरकालाऽगरुधूपपरम्परापरिमलोद्गारिणः शुभदीपशतपरीतास्तवोत्सवभूमयो देवसमूहं साऽऽश्चर्यं विरचयन्तीति देवानामपि समृद्धतरस्तवदुत्सवदर्शनेन विस्मयाऽतिशयो भवतीत्याह ।

समूहं सविस्मयं साऽऽश्चर्यं रचयन्ति स्म कुर्वते स्मेति ॥ १३ ॥

तव महं प्रति यज्जनकम्पितैः
सुरतरोः शिखरैः स्वयमीरिताः ।
जननि वेङ्कटशैलमभूषयन्
सुमनसो मनसो हरणक्षमाः ॥ १४ ॥

तवेति । हे जननि ! तव महं प्रति यन्ति गच्छन्ति ते च ते जनास्तैः । कम्पितैश्चालितैः सुरतरोः कल्पद्रोः शिखरैरग्रैः स्वयम् ईरिताः प्रेरिताः मनसः हरणे आकर्षणे क्षमाः समर्थाः सुमनसः पुष्पाणि वेङ्कटशैलम् अभूषयन् अलञ्चक्रुरित्यर्थः ॥ १४ ॥

शुभतराऽऽभरणाऽऽभरणात्मना
रुचितरङ्गपिशङ्गितसद्मना ।
जननि सार्थयसे मरुतां महो-
त्सवपुषा वपुषाऽनिमिषा दृशः ॥ १५ ॥

शुभेति । हे जननि ! शुभतरस्याऽत्यन्तशुभस्याऽऽभरणस्याऽऽभरणं भूषणरूपः आत्मा स्वरूपं यस्य । एवं रुच्यास्तरङ्गैः परम्पराभिः पिशङ्गितं सद्म भवनं येन । पिशङ्गौ कद्रुपिङ्गलौ इ-

---

१४ तवोत्सवं प्रति यद्भिः (गच्छद्भिः) जनैः कम्पितैः कल्पद्रुमशिखरैः प्रेरितानि मनोहरणपटूनि कुसुमानि शेषाऽचलमलञ्चक्रुरिति उत्सवाऽवसरे देवैः कल्पवृक्षकुसुमवृष्ट्या त्वमभ्यर्चितेत्याह ।

१५ शुभतराऽलङ्काराणामप्यलङ्काररूपेण प्रभातरङ्गपिङ्गलीकृतमन्दिरेण महोत्सवजुषा निजवपुषा देवानां दृष्टीर्निर्निमेषा अन्वर्थयसे इति वदन् उत्सवाऽवसरं सुन्दरतरं ते वपुरवलोक्य देवा एकाग्रदृष्टितया निर्निमेषाः सार्था भवन्तीत्याह ।

त्यमरः । तथा महोत्सवं पुष्णाति तेन वपुषा स्वशरीरेण मरुतां देवानाम् अनिमिषाः दृशः दृष्टीः सार्थयसे अन्वर्थयसे । त्रिविध-रिकरावलङ्कारौ ज्ञेयौ ॥ १५ ॥

मधुजिता सममुत्सवमण्डपे
स्थितवतीं भवतीमवलोकितुम् ।
अभिरुचिः पुनराप्तकुतूहलै-
र्निजगृहे जगृहे न वधूजनैः ॥ १६ ॥

मधुजितेति । मधुजिता समं सह उत्सवमण्डपे स्थितवतीं भवतीम् अवलोकितुम आप्तं कुतूहलं यैस्तैः । कौतुकं च कुतूहल-मित्यमरः । वधूनां जनैः । वधूर्जाया स्नुषा स्त्री स्यादित्यमरः । निजगृहे, पुनः अभिरुचिर्दर्शनेच्छा न जगृहे । गृहू ग्रहणे इत्यस्मा-त्कर्मणि लिट् ॥ १६ ॥

अधिमहोत्सवमर्णवकन्यके
परमभक्तिजुषा प्रणतिस्तव ।
तनुधनुर्लतया सुदृशां गुरु-
स्तनतया नतया सुकरा ऽभवत् ॥ १७ ॥

अधीति । हे अर्णवकन्यके ! महोत्सवे इत्यधि महोत्सवं परमां

---

१६ मध्ये प्रसङ्गादेववृत्तमभिधाय पुनः पौराङ्गनाचेष्टितानि वर्णयन् भगवता सहोत्सवे भद्रपीठोपविष्टां भवतीमवलोकयितुमु-त्पन्नकौतुकैः पुरस्त्रीजनैर्निजगृहे प्रीतिर्न प्राप्तेति तासामुत्कण्ठा-ऽतिशयमुत्सवदर्शने प्रतिपादयति ।

१७ हे सागरसुते ! महोत्सवे परमभक्तिमतीनां पौराऽङ्गनानां प्र-णतिः स्तनगौरवेण नम्रया देहधनुर्लतया सुकरा ऽभूदित्याह ।

भक्ति सेवनं जुषन्ते तेषां सुदृशां स्त्रीणां तत्र प्रणतिर्नमस्क्रिया गुरुस्तनतया पृथुकुचत्वेन नतया नम्रया ऽत एव तनुर्धनुर्लतेव तया सुकरा सुगमा ऽभवत् । काव्यलिङ्गमलंकारः ॥ १७ ॥

भजनहर्षजनाट्यजवोज्ज्वलन्-

मुकुटलोलमरुत्सरिदुज्झितैः ।

जलकणैर्भवदुत्सवमेदिनीः

शशिशिराः शिशिराः कुरुते रमे ॥ १८ ॥

भजनेति । हे रमे ! भवत्या उत्सवः भवदुत्सवः । सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे पुंवद्भावः । तस्य मेदिनीः । भजने । भज सेवायामस्माल्ल्युट् । हर्षजेन नाट्यस्य नृत्तस्य जवेनोज्ज्वलन्त्या मुकुटे लोलाया मरुत्सरितो भागीरथ्याः सकाशादुज्झितैर्निर्गतैर्जलकणैः शशिशिराश्चन्द्रमौलिः शिवः शिशिराः शीताः कुरुते । अत्र शिवेनाऽप्यानन्दताण्डवं कृतमिति भावः ॥ १८ ॥

त्रिनयनेन विनम्रशिरःक्षरत्-

त्रिदशसिन्धुमहोर्मिभिरुत्सवे ।

किमपि पाद्यमदायि पदाऽब्जयो-

र्नतवता तव तामरसाऽऽनने ॥ १९ ॥

त्रिनयनेति । हे तामरसाऽऽनने ! कमलमुखि ! तव उत्सवे

---

१८ अथ देवसेवां वर्णयन् चन्द्रभूषितमस्तकः (शिवः) भजनप्रमोदजन्यनृत्तवेगपरिचलन्मुकुटप्रवहन्मन्दाकिनीगलितैर्जलशीकरैस्तवोत्सवभूमीः शीतलाः करोतीति महोत्सवे शिवस्य सभजनं नृत्तं वर्णयन् भगवत्या माहात्म्याऽतिशयं प्रतिपादयति ।

१९ हे कमलवदने ! तव पदाऽब्जप्रणतेन शिवेन नम्रमूर्धस्रवन्मन्दाकिनीकल्लोलैः किमपि पाद्यमदीयतेत्याह ।

नतवता नम्रेण त्रिनयनेन हरेण विनम्राच्छिरसः क्षरन्त्याः स्रवन्त्यास्त्रिदशसिन्ध्वा ऊर्मिभिः पद्माऽब्जयोः किमपि विलक्षणं पादार्थमुदकं पाद्यमदायि दत्तम् ॥ १९ ॥

तत्र महे मिलितात् त्रिदशीगणा-
न्न बिभिदे नरलोकवधूजनः ।
त्वदवलोकनविस्मयतो यतो
जननि मे न निमेषमवाप सः ॥ २० ॥

तत्रेति । हे मे मम जननि ! यद्वा हे मे ! जननि ! तत्र महे तवाऽवलोकनस्य विस्मयतः । हेतुपञ्चमीयम् । नरलोकानां वधूजनः स्त्रीसङ्घः । यतः निमेषं पक्ष्मपातं न अवापत्, ततः मिलितादुत्सवसङ्गतात्त्रिदशीगणाद्देवतासङ्घान्न बिभिदे । अत्र भेदज्ञानाऽभावान्मीलितमलङ्कारः ॥ २० ॥

प्रणयिना सममुत्सवमण्डपे
स्थितिमतीं भवतीं प्रणिनंसवः ।
अहिगिरिं हरिपत्नि समाश्रिता-
स्त्रिदिविनो दिवि नोपययुः स्पृहाम् ॥ २१ ॥

प्रणयीति । हे हरिपत्नि ! प्रणयिना पत्या समं सहोत्सव-

---

२० मम जननि ! त्वदुत्सवमिलिताद्देवाङ्गनाजनान्मानुषीणां त्वदवलोकने निर्निमेषदृष्टित्वाऽविशेषाद्भेदग्रहो नाऽभूदिति देवाङ्गना मानवाङ्गनाश्च निर्निमेषं तवोत्सवमविशेषेण पश्यन्तीत्याह ।

२१ भगवता सहोत्सवे भद्राऽऽसनास्थितां भवतीं प्रणन्तुमिच्छवो वेङ्कटाचलमुपाश्रिता देवा दिवि प्रेम नाऽधारयन्निति त्वदुत्सवसङ्कुलतया स्वर्गाऽधिकरमणीयशेषाऽचलमिलितानां देवानामप्येतदपेक्षया न्यूनरामणीयके स्वर्गे ऽनादरः संवृत्त इति स्वर्गाऽधिकरमणीयत्वमुत्सवं ऽहिगिरेः प्रतिपादयति ।

मण्डपे स्थितिमतीं भवतीं प्रकर्षेण भक्त्या नन्तुं नमस्कर्तुं इच्छन्ति ते त्रिदिविनो देवाः। अहिगिरिं वृषाऽचलं समाश्रिताः सन्तः दिवि स्पृहां नोपययुः । इममुत्सवं दृष्ट्वा देवाः स्वर्गे निरादरा आसन्निति भावः ॥ २१ ॥

अधिमहं कमले भवतीं स्तुव-
न्नभिमुखः स्तिमितेक्षणमग्रतः ।
अपि सुरेष्वसुरेषु नरेषु वा
शिरसि को रसिको न दधेऽञ्जलिम् ॥ २२ ॥

अधीति । हे कमले ! ऽधिमहम् उत्सवे ऽभिमुखः स्तिमितेक्षणं स्तब्धचक्षुर्यथा भवति तथा ऽग्रतः पुरः भवतीं स्तुवन् । ष्टुञ् स्तुतावित्यस्माच्छतृप्रत्ययः । सुरेषु देवेषु असुरेषु दैत्येषु नरेषु वा निकृष्टेष्वपि को रसिकः शिरस्यञ्जलिं न दधे ? अपि तु सर्वैरपि प्रणतिः कृतेति भावः ॥ २२ ॥

अधिमहोत्सवमप्सरसां गणैः
सह रमे परभक्तिजुषस्त्वयि ।
पुलकिनः कलगद्गदगीतयो
मुनिजना निजनाट्यमदर्शयन् ॥ २३ ॥

अधीति । हे रमे ! ऽधिमहोत्सवं त्वयि परां भक्तिं जुषन्ते

---

२२ तवोत्सवाऽवसरे निर्निमेषं संमुखीभूयाऽग्रतस्त्वां स्तुवन् देवाऽसुरनरेषु अरसिकोऽपि को वा शिरसि अञ्जलिं न दध्याविति सुराऽसुरनरेषु निसर्गोऽरसिकस्यापि अलौकिकतावकोत्सवदर्शने कोऽपि भक्त्युद्रेकः स्फुरतीत्याह ।

२३ तवोत्सवे त्वयि भक्तिभाजो मुनयः सञ्जातरोमाञ्चा मधुरं-गद्गदगीतयः सन्तस्तथाविधाभिर्देवाऽङ्गनाभिः सह निजनाट्यमदर्शयन्निति देवाऽङ्गनानां मुनीनाञ्च भक्त्यतिशयं दर्शयति ।

ऽतः पुलकिताः सञ्जातरोमाञ्चाः अतः कला अव्यक्तमधुराः गद्गदाः स्खलन्त्यः गीतयो येषां ते मुनिजना ऋषयः अप्सरसां गणैः सह निजनाट्यं स्वनृत्यमदर्शयन् । मातृमहोत्सवं दृष्ट्वा सर्वे ऽप्यानन्देन ननृतुरिति भावः ॥ २३ ॥

उपनतोत्सवदिव्यगृहाऽङ्गणः
कमलवासिनि संयमिनां गणः ।
निगमसौरभशोभनया स्तुतिं
स हि गिरा ऽहिगिरावकरोत्तव ॥ २४ ॥

उपेति । हे कमलवासिनि ! उपनतं प्राप्तम् उत्सवस्य दिव्यं गृहाऽङ्गणं येन सः स प्रसिद्धः संयमिनां योगिनां गणः अहिगिरौ वृषाऽद्रौ निगमस्य वेदस्य सौरभेण सम्बन्धेन शोभनया रुचिरया गिरा वाण्या तव स्तुतिं स्तोत्रमकरोत् । योगिनो ऽप्यस्तुवन्निति भावः ॥ २४ ॥

मधुविरोधिपुरन्ध्रि महोत्सवे
शुभगुणग्रथिता किल मालिका ।
स्तवमयी स्तबकैस्तव कैर्गिरा
न कलिता कलिताडनकाङ्क्षिभिः ॥ २५ ॥

मध्विति । हे मधुविरोधिपुरन्ध्रि ! तव महोत्सवे स्तबकैर्गु-

---

२४ उत्सवदिव्यमन्दिराऽङ्गणं प्राप्तो योगिगणो वैदिकैर्मन्त्रैः शेषाऽचले तव स्तुतिमकरोदित्याह ।

२५ हे विष्णुपत्नि ! महोत्सवे शुभगुणैः (रमणीयैस्तन्तुभि,र्माधुर्यादिगुणैश्च) गुम्फिता, स्तबकैः (गुच्छैः, स्तवकाख्यैरवान्तरविरामैश्च) उपलक्षिता स्तुतिरूपा स्रक् कलिविजयाऽऽकाङ्क्षिभिः कैर्वा गिरा नाऽङ्क्रियतेत्याह ।

च्छैरुपलक्षिता शुभैर्गुणैस्तन्तुभिरोजःप्रभृतिभिश्च ग्रथिता गुम्फिता तव स्तवमयी स्तवप्रचुरा । तत्प्रकृतवचने मयट् । मालिका कलेर्युगस्य ताडनं नाशं काङ्क्षन्तीच्छन्ति तैः कैर्नरैः गिरा न कलिता ? तर्हि सर्वैरपि स्तुतेत्यर्थः ॥ २८ ॥

तव महे स्तवकोटिचिकीर्षया
दृगधिका रसनाश्चकमे रमे ।
रचयितुं स्तवमेकरसज्ञया
कृशतमं शतमन्युरतित्रपः ॥ २९ ॥

तव महे इति । हे रमे ! तव महे एका चाऽसौ रसज्ञा च तया । रसज्ञा रसना जिह्वेत्यमरः । कृशतममतिकृशं स्तवं रचयितुं कर्तुम् अत्यन्तं त्रपा यस्य सः शतमन्युः सहस्राक्षः स्तवानां कोटीनां कर्तुमिच्छया दृशः दृष्टेरप्यधिकाः रसज्ञाः चकमे । कमु कान्तौ, कान्तिरिच्छा, अस्मात्कर्तरि लिट् ॥ २९ ॥

तव हरेर्दयिते दृढभक्तित-
श्चतसृभिः श्रुतिभिश्चतुराननः ।

---

२६ उत्सवे तवैकया जिह्वया ऽत्यल्पं स्तवं कर्तुमतीव लज्जमानः सहस्राक्षः स्तवकोटिचिकीर्षया नेत्राऽधिकाः (सहस्राऽधिका) जिह्वाः पर्याप्ततया त्वां स्तोतुमाचकाङ्क्षेति त्वत्स्तवकोटेः सहस्राऽधिकरसनासाध्यत्वं कथं चिन्मन्यमानस्तदाचकाङ्क्षेत्याह ।

२७ हे हरिप्रिये ! गाढभक्त्या चतुर्वदनश्चतुर्भिर्वेदैर्हरिहरस्तुतां

अभिनुतिं तनुते स्म महोत्सवे-

ष्वहरहर्हरिहर्यभिनन्दिताम् ॥ २७ ॥

तव हरेरिति । हे हरेर्दयिते ! तव महोत्सवेषु चतुराननो ब्रह्मा दृढभक्तितः चतसृभिः ऋग्यजुःसामाऽथर्वरूपाभिः श्रुतिभिर्वेदैः अहरहः प्रतिदिनमित्यर्थः । हरेण हरिणा च अभिनन्दितां सम्भाविताम् अभिनुतिं स्तुतिं तनुते स्म । विस्तारयामासेत्यर्थः ॥ २७ ॥

जननि गन्धवहैर्भवदुत्सवे

खगपतिः श्रुतिसौरभशोभनैः ।

श्रमहरैर्जनितैर्निजपक्षति-

व्यजनतो जनतोषणमातनोत् ॥ २८ ॥

जननीति । हे जननि ! भवत्याः उत्सवे खगपतिर्गरुडः निजे ये पक्षती पक्षमूले तद्रूपाद्व्यजनतस्तालवृन्तात् । स्त्री पक्षतिः पक्षमूलमित्यमरः । जनितैः श्रुत्याः । तस्य वेदमयत्वात् । तस्याः सौरभेण शोभनैः श्रमहरैर्गन्धवहैर्वायुभिर्जनानां तोषणं तृप्तिमकरोत् ॥ २८ ॥

तनुभृतां तव देवि महोत्सवे

नटनगाननतिस्तवनादयः ।

त्वामुत्सवाऽवसरेषु स्तौतीत्याह ।

२८ हे मातः ! भवदुत्सवे भवद्वाहनं वैनतेयस्तस्य वेदमयत्वेन वेदगन्धसुन्दरैः श्रान्तिहारिभिरात्मपक्षरूपतालवृन्तसमुत्थैर्मारुतैर्मिलितानां जनानां सन्तोषमाततानेत्याह ।

२९ देवि ! समुद्रपुत्रि ! तावके महोत्सवे नृत्यगानप्रणामस्तोत्राद-

परमभक्तिभरादिह नाऽभवन्
श्रमकरा मकराऽऽलयकन्यके ॥ २९ ॥

तन्विति। हे मकराऽऽलयस्य सिन्धोः कन्यके ! हे देवि ! तव परमाया भक्तेर्भरात् आधिक्यात् तनुभृतां देहिनां नटनं च गानं च नतिश्च स्तवनं च तान्यादिर्येषां ते। सेवनोद्योगा इति यावत्। श्रमकरा आयासकारकाः नाऽभवन्॥२९॥

पदयुगं तव भक्तिभरादहं-
प्रथिमकामुपगम्य सुरस्त्रिया।
हरिपुरन्ध्रि महे ऽङ्गजितस्फुर-
त्कनकया न कया परिचर्यते॥ ३० ॥

पदेति। हे हरिपुरन्ध्रि ! तव महे अहं प्रथममित्याग्रहपुरःसरं गमनमहंप्रथमिका। अहं प्रथममिति सुप्सुपेति समासे स्वार्थे कन्। तामुपगम्य प्राप्य अङ्गेन शरीरकान्त्या जितं स्फुरत् कनकं सुवर्णं यया तया कया सुरस्त्रिया देवाऽङ्गनया पदयोर्युगं न परिचर्यते? अपि तु सर्वाभिरपि त्वत्पादसेवा क्रियतइति भावः॥३०॥

दिनकरं तमसामिव राजयः
कमलवासिनि कल्मषपङ्क्तयः।

य आयासकारिणोऽपि व्यापारा देहिनां भक्त्युद्रेकाच्छ्रमाऽऽधायिनो नाऽऽसन्नित्याह।

३० हरिपत्नि ! महोत्सवे भक्त्यतिशयादहंपूर्विकां प्राप्य निजशरीरकान्तिविजितस्फुरत्सुवर्णया कया देवाङ्गनया तव चरणयुगलं न सेव्यते? इत्याह।

३१ कमलवासिनि! तावकमहोत्सवदर्शिनं नरं पापपरम्परा सूर्य-

अपि विलोकयितुं प्रभवन्ति ते

जनमहो न महोत्सवदर्शिनम् ॥ ३१ ॥

दिनेति । हे कमलवासिनि ! दिनकरं तमसां राजयः पङ्क्तय इव ते महोत्सवं पश्यति स महोत्सवदर्शी तं जनं कल्मषाणां पापानां पङ्क्तयः । पापं किल्बिषकल्मषे, वीथ्यालिरावलिः पङ्क्तिरित्यमरौ । विलोकयितुमपि न प्रभवन्ति, तत्र साक्षात्तद्व्यथाकरणं कुत ? इति भावः ॥ ३१ ॥

तव महे सुरमानवदानव

प्रभृतिपादहतिप्रभवै रमे ।

क्षितिरजोनिचयैः स्थगिताऽऽतपो

दिनकरो न करोति जनव्यथाम् ॥ ३२ ॥

तवेति । हे रमे ! सुराश्च दानवाश्च ते प्रभृतयो येषु तेषां पादानां हतेस्ताडनात् प्रभव उत्पत्तिर्येषां तैः । क्षितिरजसां निचयैः समूहैः स्थगित आच्छादितः आतपः प्रकाशो यस्य स दिनकरः सूर्यः जनव्यथां न करोति।अयोगे योगकल्पनात्सम्बन्धाऽतिशयोक्तिरलङ्कारः ॥ ३२ ॥

मन्धकारराशय इव विलोकयितुमपि न प्रभवन्तीति निखिलपापविनाशस्त्वदुत्सवदर्शनस्य फलमित्याह ।

३२ उत्सवे देवदानवमानवादीनां तद्दर्शनाय मिलितानां पादघातसमुत्थितैर्भूरेणुपटलैराच्छादिताऽऽतपो दिनकरो घर्मजन्यां जनपीडां न करोतीति महान्तं जनसंमर्दं वर्णयन्नाह ।

अथ तवाऽऽस्यविधोरवलोकनात्
सुरकराऽम्बुरुहाणि महोत्सवे ।
मुकुलितान्युडुपङ्क्तिपरिस्फुर-
न्नवरदे वरदे कमलाऽऽलये ॥ ३३ ॥

अथेति । हे उडूनां नक्षत्राणां पङ्क्तिवत् स्फुरन्तः शोभमाना नवरदा रुचिरदन्ता यस्यास्तत्सम्बुद्धौ, हे वरदे ! हे कमलाऽऽलये ! तवाऽऽस्यविधोर्मुखचन्द्रस्याऽवलोकनान्महोत्सवे सुराणां कराऽम्बुरुहाणि हस्तकमलानि मुकुलितानि । सर्वैरपि करसम्पुटाः कृता इति भावः ॥ ३३ ॥

मुकुलितं लपनेन कराऽम्बुजै-
र्मुदितमक्षिचकोरकुलैः सताम् ।
तव महे ऽम्ब हरौ नयनीभव-
द्रविविधौ विविधौजसि भात्यपि ॥ ३४ ॥

मुकुलितमिति । हे ऽम्ब ! तव महे ऽनयने नयने भवन्तौ,

---

३३ हे नक्षत्रराजिवद्विद्योतमानदशने ! वरदायिनि ! देवि ! तव महोत्सवे देवहस्तरूपाणि कमलानि त्वदीयमुखचन्द्राऽवलोकाद् मुकुलितानीति देवकराणामञ्जलिबन्धं प्रतिपादयति ।

३४ हे अम्ब ! तवोत्सवे नयनताऽऽपन्नसूर्यचन्द्रे ऽत एव विविधतेजसि भगवति भासमाने ऽपि त्वदीयाऽऽननेन (चन्द्ररूपेण) करणेन सज्जनानां करकमलैर्मुकुलितं, नेत्रचकोरैश्च प्रमुदितमिति भगवद्वामनयनत्वद्वदनरूपचन्द्रद्वयेन भगवद्दक्षिणाक्षिभूतस्याऽसहायस्य सूर्यस्य तेजोव्याघाताच्चन्द्रकार्यमेवाऽजनि न सूर्यकार्यमिति बोधयन् प्रणमतां सतां तवोत्सवो नयनाऽऽनन्ददो ऽभूदित्याह ।

स्त्व्यन्तमेतत् । रविविधू यस्याऽतः द्विविधम् ओजस्तेजः यस्मिन् तस्मिन् हरौ विष्णौ भाति सत्यपि तव लपनेन मुखेन्दुना सता कराऽम्बुजैः मुकुलितम् । च परमक्षीण्येव चकोरकुलानि तैर्मुदितम् । दिवा नभसि सूर्याचन्द्रमसोः सत्त्वे ऽपि पद्मविकासादि-सूर्यकार्यमेव भवति न कुमुदविकसनम्, तदत्र सूर्यकार्यमसच्चन्द्रकार्यं जातमिति त्वन्मुखनिष्कलङ्कचन्द्रभगवद्वामनेत्रचन्द्रोभयमाहात्म्यमिति भावः ॥ ३४ ॥

तव सिषेविषया विषयान्तर-
त्यजननिश्चलचेतस उत्सवे ।
प्रजहुरम्ब तपो ऽपि पराशर-
प्रभृतयो भृतयोगकलाः स्वयम् ॥ ३५ ॥

तवेति । हे ऽम्ब ! तवोत्सवे भृतयोगकलाः पराशरप्रभृतयो मुनयो ऽपि अन्ये विषया विषयान्तराणि । मयूरव्यंसकादिः । तेषां त्यजनेन निश्चलं चेतो येषां ते सन्तः । सिषेविषया तपो ऽपि जहुः । इति तपसो ऽप्यधिकं त्वत्पूजनमिति भावः ॥३५॥

सुमनसो मुनयश्च तवोत्सवे
त्रिदिवधेनुपयोरसधारया ।

---

३५ तवोत्सवे विषयान्तरत्यागेनैकाग्रचित्ताः पराशरादयो योगिनः सेवनेच्छया तपो ऽपि त्यक्तवन्त इत्याह ।

३६ अथोत्सवे पूजाविधिं वर्णयिष्यन्नादौ देवा मुनयश्च कामधेनु-

विरचयन्त्यभिषेकविधानमु-
च्छ्रयजुषां यजुषां प्रकरै रमे ॥ ३६ ॥

सुमनस इति। हे रमे! उच्छ्रयं श्रैष्ठ्यं जुषन्ते सेवन्ते तेषां यजुषां, यजुरुपनिषदामिति यावत्। प्रकरैः समूहैः सुमनसो देवा मुनयश्च तव उत्सवे त्रिदिवधेन्वाः पयोरसस्य दुग्धस्य धारया ऽभिषेकस्य विधानं विधिं विरचयन्ति ॥ ३६ ॥

विधिशिवाऽऽदिसुरेषु तवोत्सवे
विरचयत्स्वभिषेचनमिन्दिरे ।
मनुशतं मुनिमाणवकाः स्फुट-
ध्वनि जगुर्निजगुर्वभिचोदिताः ॥ ३७ ॥

विधीति। हे इन्दिरे! तव उत्सवे विधिश्च शिवश्च आदी येषां तेषु सुरेषु अभिषेचनं विरचयत्सु सत्सु निजेन गुरुणा ऽभिचोदिताः प्रेरिताः मुनीनां माणवका बटवः स्फुटः ध्वनिः स्वरः यस्मिन् तन्मनूनां मन्त्राणां शतं जगुः उच्चारयामासुरित्यर्थः ॥ ३७ ॥

तव महेष्वभिषेकविधौ कृते
जगदशेषमगादपतापताम् ।

———

क्षीररसधारया उत्कृष्टयजुःसमूहैस्ते स्नपनविधिं विरचयन्तीत्याह ।

३७ त्वदीये उत्सवे ब्रह्मशिवादिदेवेषु तवाऽभिषेचनं कुर्वत्सु निजगुरुप्रेरिता मुनिबटवः असङ्कीर्णस्वरं मन्त्रशतं जगुरित्याह ।

३८ तवोत्सवेषु अभिषेकविधौ संपादिते निखिलं जगदपगतताषमभूदिति विस्मयास्पदं, यतः फलिस्थलात् (फलाधिष्ठानात्, वृक्षाच्च):

तदिदमद्भुतमम्ब फलिस्थलात्
फलगतिर्लगति स्म परत्र यत् ॥ ३८ ॥

तवेति । हे अम्ब ! महेषु तवाऽभिषेकविधौ कृते सति अपगतो नष्टः तापो यस्य तस्य भावस्तत्ता ताम् । अशेषं कृत्स्नं जगत् आप प्राप । तदिदमद्भुतम् ! तदेवाऽऽह । फलिस्थलात् फलिस्थानं परित्यज्येत्यर्थः । ल्यब्लोपे कर्मण्यधिकरणे चेति पञ्चमी । फलगतिः फलप्राप्तिः परत्राऽन्यत्र लगति सङ्गच्छतीत्युभयत्राऽप्यसङ्गत्यलङ्कारः । लगे सङ्गे इत्यस्मात् कर्तरि लट् । अत्र अभिषेकफलं तापशान्तिः सा यत्राऽभिषेकस्तत्र भवितव्या(?) । सा तत्र असती सती अन्यत्र जगति जायते स्म । इत्ययमद्भुताऽऽकारो ज्ञेयः सरसधुरीणैः ॥ ३८ ॥

अथ तवोत्सवधाम्नि बुधाः सुधा-
करसहोदरि साऽऽदरमर्चयन् ।
सुरहिते भवतीं श्रुतषट्पदा-
ऽऽरवकुलैर्वकुलैरपि चम्पकैः ॥ ३९ ॥

अथेति । हे सुरेभ्यो हितकारिणि ! हे सुधाकरस्य सहोदरि ! अथ तत्र उत्सवस्य धाम्नि गृहे बुधाः । ज्ञातृचान्द्रसु-

---

अन्यत्र फलगतिः (अर्थनिष्पत्ति,राम्रादिफलोत्पत्तिश्च) सम्बध्यते । वृक्षेषु फलोत्पत्तिप्रसिद्धेस्ततोऽन्यत्र तदुत्पत्तिरदृष्टपूर्वा, परमभिषेकस्त्वयि, तापोपशमश्च जगतीति विस्मयाऽऽवहमिति वदन् तवाऽऽभिषेककरणं निखिलतापनाशकमित्याह ।

३९ हे देवहितकारिणि ! चन्द्रसहोदरि ! स्नपनानन्तरं देवा उत्सवमन्दिरे भवतीं कर्णगोचरीभूतभ्रमरझङ्कारैर्वकुलकुसुमैश्चम्पकपुष्पैश्चाऽऽदरेणाऽपूपुजन्नित्याह ।

रा बुधा इति हेमचन्द्रः । श्रुताः षट्पदानां भ्रमराणामारवाणां शब्दानां कुलानि येषु तैर्वकुलानां पुष्पाणि वकुलानि । पुष्पमूलेषु बहुलमित्यणो लुक् । तैः चम्पकपुष्पैरपि भवतीमादरेण सहितं यथा भवति तथा ऽऽर्चयन् पूजयामासुरित्यर्थः ॥ ३९ ॥

मधुलिहां भवदङ्घ्रिसमर्पित-
प्रसववासवतां कमले तदा ।
सुरकिरीटगताज्जगृहे भिदा
रवलवैर्बलवैरिशिलाकुलात् ॥ ४० ॥

मध्विति । हे कमले ! तदा ऽर्चनसमये सुराणां किरीटेषु गतादुच्छ्रिताद्बलवैरिशिलानामिन्द्रनीलमणीनां कुलात्समूहाद्भवत्या अङ्घ्रयोः समर्पितेषु प्रसवेषु । प्रसवस्तु फले पुष्पे इत्यमरः । वासो वसतिरस्ति येषां तेषां मधुलिहां भृङ्गाणां भिदा भेदः रवाणां शब्दानां लवैः जगृहे । अत्र मधुलिहेन्द्रनीलयोर्नीलिम्ना भेदाऽभावेपि शब्दकरणभेदमात्रेण भेदकथनादुन्मीलितमलङ्कारः ॥ ४० ॥

सुमनसो भवदङ्घ्रिजुषां रमे
सुमनसामनुषङ्गत उत्सवे ।

---

४० कुसुमार्चनाऽवसरे भवच्चरणसमर्पितपुष्पसौरभलाभोपगतानां मधुव्रतानां झङ्कारैश्चरणनतदेवमौलिगतनीलोपलनिकराज्जनैर्भेदो ज्ञात इति चरणयोः पुष्पसौरभलोभमिलितानां नतदेवकिरीटगतनीलोपलानां च नीलत्वेनैक्यप्रतिभासेपि झङ्कारैर्भ्रमराणां ततो भिन्नत्वग्रहः समजनीत्याह ।

४१ उत्सवसमये कुसुमसम्बन्धाद्भवच्चरणलग्नां मलिनामपि भ्रमरततिं देवा अर्चयामासुः, कुसुमसम्बन्धाच्चरणलग्नानां तेषां

तव पदाऽम्बुजभाजमपूजयन्
सुमलिनामलिनामपि मण्डलीम् ॥ ४१ ॥

सुमनस इति । हे रमे ! भवत्याः अङ्घ्रिजुषां पदसेविनां सुमनसां पुष्पाणाम् अनुषङ्गादित्यनुषङ्गतः । सञ्ज सङ्गे इत्यस्माद्घञि चजोः कुघिण्ण्यतोरिति कुत्वम् । उपसर्गात्सुनोतीति षत्वम् । उत्सवे तव पदयोरन्तिकं भजति ताम् । उपकण्ठाऽन्तिकाऽभ्यर्णेत्यमरः । सुष्ठु मलिनामपि । मलीमसं तु मलिनमित्यमरः । अलीनां मण्डलीं सुमनसो देवा अपूजयन् । त्वत्सङ्गिसंसर्ग्यपि देवैः पूज्यते तस्यास्तव माहात्म्यं किमु केनकथं वक्तव्यमिति भावः ॥ ४१ ॥

स्वशिरसा दधतः कुसुमं मुदा
सुमहिता इति नाऽद्भुतमुत्सवे ।
चरणयोः सुरपङ्क्तिभिरर्पितं
तव नरा वनराशितनूभवे ॥ ४२ ॥

स्वशिरसेति । हे वनराशेस्तनूद्भवे ! उत्सवे तव चरणयोः सुरपङ्क्तिभिः अर्पितं दत्तं कुसुमं स्वशिरसा मुदा दधतः नराः

चरणपूजने स्वन एव पूजा समपद्यतेति वदन् त्वच्चरणलग्नाः पापा अपि देवैरपि पूज्यन्ते इति चरणमाहात्म्याऽतिशयं दर्शयति ।

४२ हे जलधिसुते ! त्वच्चरणयोः सुरसमूहसमर्पितं कुसुमं शिरसा वहन्तो नराः सुमहिताः (कुसुमहिताः, साधु पूजिताश्च) इति पुष्पधारिणां पुष्पहितत्वं नाऽद्भुतमिति वदन् त्वच्चरणनिर्माल्यधारिणां पूज्यत्वं भवतीति प्रतिपादयति ।

सुमहिता इति नाऽद्भुतम्। कुसुमधारका हि सुमहिताः, ये च कुसुमाहितास्ते सुमाहिता एव, न ततोऽन्ये इति चित्राऽभावाऽऽकारः ॥ ४२ ॥

पनसचूतफलादिभिरुज्ज्वलं
सरससूपमपूपशताऽऽवृतम्।
अथ निवेदनमम्ब सुरैः क्षरद्-
घृतवरं तव रम्यमकल्प्यत ॥ ४३ ॥

पनसेति। हेऽम्ब! पनससंज्ञकैश्चूतसंज्ञकैः फलादिभिरुज्ज्वलं रुचिरं रसैर्मधुरादिभिः सूपेन च सहितं अपूपानां शतैः आवृतं युक्तम्। पूपोऽपूपः पिष्टक इत्यमरः। क्षरता स्रवता घृतेन वरं घृतप्लुतमिति यावत्। रम्यं निवेदनं नैवेद्यं सुरैस्तवाऽकल्प्यत समर्पितम् ॥ ४३ ॥

जननि शेषतया भृशमुत्सुकै-
स्तव निवेदितशेषमभुज्यत।
सुमधुरं सुमनोभिरथोत्सवा-
ऽपवरके वरकेतनभूषिते ॥ ४४ ॥

जननीति। हे जननि! अथ तव निवेदिताच्छेषम् अतः सु-

---

४३ पुष्पपूजाऽनन्तरं च पनसाऽऽम्रफलादिशोभितनानाविधपिष्टकयुक्तं स्रवद्घृतधारं सस्वादुसूपं रम्यं नैवेद्यं सुरैरकल्प्यतेत्याह।

४४ अथ श्रेष्ठध्वजविभूषिते तवोत्सवमन्दिरे बहिर्गतनिर्माल्यादिप्रक्षेपस्थानेऽत्युत्कण्ठितैर्देवैस्तव निवेदितशेषस्त्वदुच्छिष्टतयाऽतिमधुरः समभुज्यतेत्याह।

मधुरं भृशम् उत्सुकैः सुमनोभिर्देवैः शेषतया वरेण केतनेन ध्व-
जेन भूषिते उत्सवस्याऽपवरके स्थाने ऽभुज्यत भक्षितम् ॥ ४४॥

अथ सुधान्यभवं जनमोदनं
जनानि मानसरञ्जनमोदनम् ।
भवदवेक्षणसंस्कृतमत्ति यो
रसनया स न याचति तां सुधाम् ॥ ४५ ॥

अथेति । हे जननि ! अथ सुधान्याद्भवं एवं जनान्मोदयति तं च मानसस्य हृदो रञ्जनं च भवत्या अवेक्षणेन संस्कृतं पवित्रमोदनं यः पुमान्रसनया जिव्हया अत्ति स नरः तां सुधां न याचतीति । नैवेद्यपावित्र्ये प्रमाणम् भागवते एकादशे 'त्वयोपभुक्तस्रग्गन्धवासोऽलङ्कारचर्चिताः । उच्छिष्टभोजिनो दासास्तव मायां जयेमहि' । व्यासो ऽपि । 'विष्णोः पादोदकं जुष्टं नैवेद्यस्य च भक्षणम् । निर्माल्यं शिरसा धार्यं महापतकनाशकम् ॥ इति ॥ ४५ ॥

अधिभवद्भवनाऽग्रवितर्दिकं
जनानि जाग्रत एव जयाऽऽदयः ।

---

४५ अथ शोभनशालिसंसाधितं जनमनःसंतोषप्रदं भवत्या दर्शनेन संस्कृतमोदनं यो नरो ऽश्नाति स प्रसिद्धमाधुर्यां सुधां न वाञ्छतीति भवन्निवेदितस्यौदनस्य सुधाऽधिकं माधुर्यमित्याह ।

४६ तव महोत्सवे भवन्मन्दिरबहिर्वेदिकागताः सावधाना दौवा-

अगणयन्नमरानपि तावके
धनमहे न महेन्द्रपुरःसरान् ॥ ४६ ॥

अधीति । हे जननि ! भवत्याः भवनस्याऽग्रवितर्दिकाया-मित्यधिभवद्भवनाऽग्रवितर्दिकम् । स्याद्वितर्दिस्तु वेदिका इत्य-मरः । जाग्रतो जयाऽऽदयो द्वारपालाः । नाऽभ्यस्ताच्छतुरिति नुमभावः । तावके त्वत्संबन्धिनि घने निबिडे महे उत्सवे महेन्द्रः पुरःसरो येषु तानप्यमरान्नाऽगणयन् तत्राऽन्येषां का कथेति भावः ॥ ४६ ॥

जनविमर्दशमोद्यतनिर्दयो-
द्भटचमूपतिवेत्रहतिस्पृशाम् ।
प्रहृतिरस्ति मदम्ब महे तवा-
ऽर्चनकृतां न कृतान्तकृता ऽन्ततः[१] ॥ ४७ ॥

जनेति । हे मदम्ब ! महे तवाऽर्चनकृतां जनानां विमर्दस्य शमे प्रशमने उद्यतानाम् अतः निर्दयानाम् उद्भटचमूपतीनां वेत्रस्य हतिं ताडनं स्पृशन्ति तेषां प्रहृतिः प्रहारः यतो ऽस्ति ततः कृ-तान्तेन यमेन कृता नेत्यर्थः ॥ ४७ ॥

तव महोत्सववैभवदर्शिनां
तनुभृतां विविधैः स्तवनाऽऽदिभिः ।

रिका जयविजयादयो महेन्द्रादिदेवानपि निवारयन्तो नाऽऽदद्रिरे किं पुनरन्यान्, इत्याह ।

४७ जनविमर्दप्रशमनोद्युक्तपरुषोद्दण्डसेनापतिवेत्राऽऽहतानामुत्सवे त्वत्पूजाकारिणां जनानामन्ततो(मरणोत्तरं)यमदण्डभयं नास्तीत्याह ।

४८ त्वन्महोत्सवाऽवलोकिनां प्राणिनां नानाविधस्तुतिभिस्तुष्टा त्वं

---

१ कृतान्तकृता ततः इति १—२ पु० पा० ।

प्रमुदिता कमले भवती सती-
रपरिपूः परिपूरयति श्रियः ॥ ४८ ॥

तवेति । हे कमले ! तव महोत्सवस्य वैभवं पश्यन्ति तेषां तनुभृतां प्राणिनां विविधैः स्तवनादिभिः शुश्रूषाभिरिति यावत् । प्रमुदिता भवती सतीः शोभना एवं अपगता रिपवो याभ्यस्ताः श्रियः परिपूरयति ददातीत्यर्थः ॥ ४८ ॥

जननि तस्य जनस्य वृथा सुधा-
सहभवे विदधे विधिरीक्षणे ।
य इह नाऽनुभवेदलसस्तवो-
त्सवरसं वरसंमदकारणम् ॥ ४९ ॥

जननीति । हे सुधायाः सहभवे भगिनि ! इह यः अलसो नरः वरस्य संमदस्य कारणम् । प्रमोदाऽऽमोदसंमदाः, हेतुर्ना कारणं बीजमित्यमरौ । तवोत्सवस्य रसं स्वादं नाऽनुभवेदनुभवगोचरं न कुर्यात् तस्य नरस्य ईक्षणे नयने । लोचनं नयनं नेत्रमीक्षणं चक्षुरक्षिणी इत्यमरः । विधिर्ब्रह्मा वृथा निष्फले विदधे चकारेत्यर्थः ॥ ४९ ॥

शोभना निःसपत्नाः श्रियः परिपूरयसीति महोत्सवदर्शनस्तुतिफलं प्रतिपादयति ।

४९ हे सुधासोदरि ! अलसो यस्तव प्रमोदकरमुत्सवं नाऽवलोकयति विधिस्तस्य नेत्रे वृथा विदधे इति उत्सवदर्शनाऽलसस्य नयननैष्फल्यं प्रतिपादयति ।

भवदीयोत्सवविभवं
फणिपतिवाचस्पतिप्रभृतिवर्ण्यम् ।
कथमल्पीयःकवयः
कथयन्तु क्षीरनीरधेः कन्ये ॥ ५० ॥

इति श्रीमद्वेङ्कटाऽध्वरिविरचिते श्रीमल्लक्ष्मीसहस्रे
उत्सवस्तबको द्वादशः सम्पूर्णः ॥ १२ ॥

भवदीयेति । हे क्षीरनीरधेः कन्ये ! फणिपतिः शेषः, वाचस्पतिर्बृहस्पतिः, तौ प्रभृती आदी येषु तैः वर्णयितुं योग्यं वर्ण्यं भवदीयस्य त्वत्सम्बन्धिन उत्सवस्य विभवं माहात्म्यम् अल्पीयांसः मत्सदृशा लघवः इत्यर्थः । कवयः कथं कथयन्तु ग्रथ्नन्तु ? अपि तु मादृशमन्दमतीनां वर्णने अधिकारो ऽपि नास्ति, तथापि शिशुना मया मातुस्तव तुष्टिकारकं किमपि प्रजल्पितमिति भावः ॥ ५० ॥

इति श्रीमद्रावजीमहाराजाऽपरनाम्ना श्रीनिवासपण्डितेन
विरचितायां बालबोधिन्याख्यायां श्रीलक्ष्मी-
सहस्रटीकायाम् उत्सवस्तबको द्वादशः
सम्पूर्णो ऽभवत् ॥ १२ ॥

---

५०. हे दुग्धोदधिपुत्रि ! शेषबृहस्पतिप्रमुखैः सहस्रवदनतया वाक्पतित्वेन च प्रथितैर्वर्णनीयं भवदुत्सवमाहात्म्यं क्षोदीयांस एकमुखा अल्पप्रज्ञाश्च कवयः कथङ्कारं वर्णयन्तु? इति साकल्येन तद्वर्णने आत्मनो ऽसामर्थ्यं बोधयन् स्तबकं समापयति ।

इति श्रीमानवल्ल्युपाह्वतैलङ्गरामशास्त्रिविरचितायां लक्ष्मी-
सहस्राऽवतरणिकाश्रेणिकायामुत्सवस्तबकः ॥ १२ ॥

अथौदार्यस्तबकः ॥ १३ ॥

सेतुं बध्नन्ननायत्तामपि लङ्कां विभीषणे ।
औदार्यादर्पयामास स रामः श्रेयसेऽस्तु नः ॥ १३ ॥

अथाऽस्मिंस्त्रयोदशस्तबके लक्ष्म्या औदार्यं वर्णयितुं प्रथमपद्ये वदान्यतामिति तल्लिङ्गं निर्दिशन्मङ्गलमाचरति—

वाराशिदुहितुस्तस्या वरिवस्यां विदध्महे ।
अनन्यजनसामान्यामाहुर्यस्या वदान्यताम् ॥ १ ॥

वाराशीति । समानमेव सामान्यम् । ब्राह्मणादित्वात् ष्यञ् । अन्यैर्जनैः सामान्या न भवति तामसाधारणामिति भावः । यस्या वदान्यतां दातृत्वमाहुः तस्या वाराशेर्दुहितुः पुत्र्याः । वरिवस्या तु शुश्रूषा इत्यमरः । तां विदध्महे कुर्मः । पथ्यावक्त्रं युग्मविपुला वा वृत्तम् । उदात्तालंकारः, भेदकाऽतिशयोक्तिश्च ॥ १ ॥

द्वित्वं चेदधिरसनं विलोचनेषु
त्रित्वं वा यदि वदनेषु वा चतुष्ट्वम् ।
यद्वा स्यादधिभुजमेतदेव वक्तुं
दातृत्वं तव कवयस्तदा क्षमेरन् ॥ २ ॥

द्वित्वमिति । अधिरसनं रसनायां द्वित्वं शेषत्वमित्यर्थः । विलो-

---

१ अथौदार्यस्तबकं त्रयोदशमारिप्सुर्यस्या औदार्यम् अनितरसाधारणं जना निष्प्रतिरवं मन्यन्ते तस्याः सागरसुतायाः शुश्रूषां कुर्म इत्याह ।

२ हे अम्ब ! कवीनां सहस्राऽऽननशेषरूपत्वं त्रिनेत्रशिवरूपत्वं चतुर्वदनब्रह्मरूपत्वं चतुर्भुजहरिरूपत्वं वा स्याच्चेत् तर्हि ते तव वादान्यकं वर्णयितुं क्षमेरन्, तदभावात्कवीनां तवौदार्यमशक्यवर्णनं, तदन्तःपातित्वादेव ममापि तद्वर्णनमशक्यमित्यर्थासिद्धमेवेत्याह ।

चनेषु त्रित्वं शिवत्वमित्यर्थः। चतुष्टमित्यस्य देहलीदीपन्यायेनोभयत्र संबन्धाद्वदनेषु चतुष्टं ब्रह्मत्वम्, अधिभुजं बाहौ चतुष्टं विष्णुत्वं वा यद्यदा स्याद्भवेत् तदा तव दातृत्वं वक्तुं कवयः काव्यकर्तारः क्षमेरन्। अत्र यदीत्थं स्यादित्यर्थस्फुरणात्सम्भावनं, पर्यायोक्तं चाऽलङ्कारः। प्रहर्षिणीवृत्तम् ॥ २ ॥

यः पिबेज्जलधिमम्ब यस्तरेद्
यश्च तत्र नियतं शयीत वा।
तेन वर्णयितुमर्णवाऽऽत्मजे
शक्यते तव वदान्यता न वा ॥ ३ ॥

य इति। हे ऽर्णवाऽऽत्मजे! यः जलधिं पिबेत् अगस्त्यः, यस्तरेन्मारुतिः, नियतं सदा यश्च तत्राऽर्णवे शयीत हरि, स्तेन तव वदान्यता वर्णयितुं शक्यते न वा। अत्युक्तिः पर्यायोक्तं चालङ्कारौ। रथोद्धतावृत्तम ॥ ३ ॥

अम्ब त्वमेवाऽऽश्रितमृत्युहन्त्री
सनातनी सर्वफलप्रदा ऽसि।

---

३ हे समुद्रपुत्रि! यः समुद्रं पिबेत्, तं तरेद्वा, तत्र शयीत वा, तेनैव तवौदार्यं शक्यवर्णनमिति वदन् अगस्त्यहनूमद्धरय एव तथाकारिणस्त्वद्दातृत्ववर्णने शक्ता नान्ये इत्याह।

४ हे अम्ब! नित्या त्वमेवाऽऽश्रिताऽमरत्वप्रदाऽसि, स्वयं पञ्चत्वं (मृत्युं, पञ्चसंख्याकत्वं च) उपाश्रितेभ्यः सुरतरुभ्यः को वा फलं लभताऽमिति त्वदग्रे प्रेतानां तेषां फलदानसामर्थ्यं कुत इति व-

स्वयं च पञ्चत्वमुपाश्रितेभ्यो
देवद्रुमेभ्यो लभतां फलं कः ॥ ४ ॥

अम्बेति । हे अम्ब ! आश्रितानां मृत्युं हन्ति नाशयति सा सनातनी चिरन्तनी तथा सर्वाणि मोक्षादीनि फलानि प्रददाति सा त्वमेवाऽसि ततः स्वयं पञ्चत्वं पञ्चसङ्ख्याकत्वम् उपाश्रितेभ्यो देवद्रुमेभ्यः कल्पवृक्षेभ्यः फलं कः पुमान् लभता ? मिति काकुः । अत्र पञ्चत्वं मरणधर्मवत्त्वं कल्पद्रुमेषु दोषः । इयं तु सनातनीति । पञ्चता पञ्चभावे स्यात्पञ्चता मरणेऽपि चेति विश्वः । उपजातिवृत्तम् ॥ ४ ॥

तामत्युदारां कमले भजे त्वां
यया सुधाऽब्धौ सहजन्ममात्रात् ।
एकस्तरुर्लुब्धवतंसको ऽन्यः
पशुश्च कश्चित्प्रथितो वदान्यः ॥ ५ ॥

तामिति । हे कमले ! सुधाऽब्धौ यया सह समं जन्ममात्रादुत्पत्तिकारणेनैवैकः कश्चित्तरुः स्थावरः कल्पद्रुः लुब्धः

वन् भगवत्या वादान्यकं कल्पवृक्षाऽतिशायीति प्रतिपादयति ।

५ अथ लोकप्रसिद्धं कल्पवृक्षकामधेन्वादीनां वादान्यकं महावदान्यायास्तव सम्बन्धादेवत्याशयेन सुधासागरे सहोत्पत्तिमात्रादेव लुब्धवतंसकः (किसलयलुब्धानां कर्णाभरणं, कृपणश्रेष्ठश्च) एकः कल्पवृक्षः, पशुः (चतुष्पदतया मूढः, कामधेनुश्च) जगति वदान्यतया प्रसिद्ध इति यत्सम्बन्धात् कृपणपशुरूपयोः कल्पतरुकामधेन्वोर्वादान्यकप्रसिद्धिस्तस्यास्ते औदार्यगुणो निरवधिक इत्यत्युदारां त्वामेवान्यान्विहायाश्रये इत्याह ।

वतंसकः शेखरः येन कृपणश्रेष्ठश्च । अन्यः कश्चित्पशुश्च कामधेनुर्ज्ञानशून्येति ध्वनिः । वदान्यो दातेति प्रथितः प्रख्यातः ताम् अत्युदारां त्वां भजे सेवयामि । अत्र लक्ष्म्या गुणवर्णनेनाऽन्यगुणवर्णनादुल्लासालङ्कारः । उपजातिवृत्तम् ॥५॥

त्वमम्ब दात्रीति किमत्र चित्रं
त्वद्वासदेशेपि न लोभवार्ता ।
निदर्शनं तत्र भवन्निवासः
सर्वस्वदायी स वृषाऽद्रिनाथः ॥ ६ ॥

त्वमिति । हे ऽम्ब ! त्वं दात्री दानशीला इत्यत्र किं चित्रम् ? यतः तव वासदेशे वासस्थाने ऽपि लोभवार्ता नास्ति । तत्र त्वद्दातृत्वे भवत्या निवासो वासस्थानं वृषाऽद्रेर्नाथः वेङ्कटपतिः श्रीनिवासः निदर्शनं प्रमाणम् । तत्र नलः नरः मनुष्या अभवा आर्ता भवेनाऽऽर्ता न भवन्ति तथोक्ताः । एवं च न लोभवार्ताः सन्ति । अतः सर्वस्वदायी स्वमात्मानं ददातीति । तदुक्तमध्यात्मे सीताशुद्ध्यनन्तरं हनुमन्तं प्रति श्रीरामेण । 'इदानीं ते प्रयच्छामि सर्वस्वं मम मारुते । इत्यालिङ्ग्य समाकृष्य गाढं वानरपुङ्गव'मिति । काव्यलिङ्गमलङ्कारः । उपजातिवृत्तम् ॥ ६ ॥

---

६ हे अम्ब ! त्वं वदान्येत्यत्र को विस्मयः ? यत्र त्वं निवससि तत्रापि लोभचर्चैव न भवति, अत्र त्वदाश्रितभक्तेभ्यः सर्वस्वदायी भगवान् श्रीनिवास उदाहरणमित्याह ।

औदार्यमास्तां नृहरेर्य एष
हिरण्यदानाऽवसरे सरोषः ।
साऽऽनन्दमिष्टं सकलं ददत्या-
स्तुत्यं वदान्यत्वमिदं भवत्याः ॥ ७ ॥

औदार्यमिति । यो हिरण्यस्य सुवर्णस्य दानस्य वितरणस्याऽवसरे सरोषः सक्रोधः तस्य नृहरेः औदार्यम् आस्ताम्, इत्युक्ते हिरण्याऽसुरस्य दानस्य खण्डनस्याऽवसरे सरोष इतिश्लेषः । किं तु आनन्देन सहितं यथा तथा इष्टं ददत्या भवत्या लक्ष्म्या वदान्यत्वं स्तुत्यं स्तुत्यर्हमित्यर्थः ! दानं गजमदे त्यागपालनच्छेदकर्मस्विति मेदिनी । व्यतिरेकालङ्कारः । उपजातिवृत्तम् ॥ ७ ॥

देहि देवि दयया निरामया-
मत्र च श्रियममुत्र च स्वयम् ।
सञ्चरेम न यथा वयं मुहु-
र्याचका इह पिशाचका इव ॥ ८ ॥

देहीति । हे देवि वयं मुहुः पुनः पुनः याचकाः सन्तः पिशाच-

---

७ नृहरेर्भगवतः प्रसिद्धमप्यौदार्यं न तथा, यतः स हिरण्यदानावसरे (सुवर्णवितरणसमये, हिरण्यकशिपुविदारणसमये च) सकोपः, अर्थिभ्यः सकलमीप्सितं सहर्षं ददत्या भवत्यास्तु वदान्यत्वमतिश्लाघ्यमित्याह ।

८ हे देवि ! कृपया स्वयमिहाऽमुत्र च निर्बाधां श्रियमस्मभ्यो देहि, येनेह वयं याचकाः सन्तः कुत्सिताः पिशाचा इव न संचरेमेत्याह ।

का इवेह लोके यथा न सञ्चरेम सञ्चारं न कुर्याम तथा दय-था निरामयामनपायिनीम् अत्रेह लोके ऽमुत्र परलोके च स्वयं श्रियं देहि वितरेत्यर्थः । रथोद्धतावृत्तम् ॥ ८ ॥

त्वमेव सर्वकाङ्क्षितप्रदा पदाऽब्जसेविनां
वदान्यतागुणस्तु ते वदाऽन्यतः क दृश्यते ।
सुधापयोधिकन्यके मुधा समुन्नतिस्पृशा
न दानवारिदारुणोत्तमेन विद्यते फलम् ॥ ९ ॥

त्वमिति! हे सुधापयोधेः कन्यके! मुधा समुन्नतिम् उच्चत्वमौ-द्धत्यं च स्पृशति दधाति तेन स्थावरत्वादङ्गेन फलं न विद्यते। तर्हि पदाऽब्जसेविनां पुंसां सर्वं काङ्क्षितमिष्टं प्रददाति सा त्वमेवाऽसि। अतस्ते ऽन्यतः त्वद्भिन्ने वदान्यताया औदार्यस्य गुणः क दृश्यते ? इति वद, त्वदन्यो वदान्यः को ऽपि नास्तीति भावः। अत्र उत्तमेन दानवारीणां देवानां दारुणा वृक्षेण फलं न विद्यते। कुत इति चेद, स हि दानं वारयति निवारयति त-च्छीलोपि दारुणेषूत्तम इति श्लेषेण फलाऽभावसमर्थनम् । प-ञ्चचामरं वृत्तम् ॥ ९ ॥

श्रीवत्सजुष्टं स्थलमाश्रिता त्वं
मनोहराक्षीरचिताऽऽश्रितश्रीः ।

---

९ हे सुधासागरसुते ! चरणकमलसेविनां त्वमेव सर्वेष्टप्रदाऽसि, औदार्यगुणस्तु त्वत्तो ऽन्यत्र क दृश्यते ? कथय, वृथाप्रवृद्धेन दानवारिदारुणोत्तमेन (श्रेष्ठेन कल्पवृक्षेण, दानवारकेण अत एव कठिनतमेन च) किं फलं प्राप्यते ? अतस्त्वमेवोदारा नाऽन्ये इत्याह।

१० हे रमे! श्रीवत्सनामकचिह्नयुक्तं भगवद्वक्ष आश्रिता रम्यन-

प्रवालदीधित्यवलम्बिताऽङ्घ्रिः

सत्यं रमे कामदुघा ऽस्युदारा ॥ १० ॥

श्रीति । हे रमे ! श्रीवत्सेन चिह्नेन श्रिया युक्तेन वत्सेन बालकेन च जुष्टं सेवितं स्थलं विष्णूरः गोष्ठं चाऽऽश्रिता सती मनोहरे अक्षिणी यस्याः सा रचिता ऽऽश्रितानां श्रीर्यया । पक्षे मनोहरा क्षीरेण दुग्धेन चिता संपादिता आश्रितश्रीर्यया च । प्रवालस्य विद्रुमस्याऽन्यत्र पुच्छस्य दीधित्या शोभया अवलम्बितः अङ्घ्रिश्चरणो यस्याः सा त्वं सत्यमुदारा कामदुघा कामधेनुरसि । अत्र कामधेनुरमादेव्योरभेदप्रतिपादनाद्रूपकालङ्कारः । उपजातिवृत्तम् ॥ १० ॥

ख्यातः कलामात्रद एष चन्द्रो

मातः शिबिश्चेत् पलमात्रदायी ।

विषप्रदो वारिधरः श्रितानां

कल्याणि काङ्क्षाऽधिकदा त्वमेव ॥ ११ ॥

ख्यात इति । हे मातः ! एष चन्द्रः राजा वसूत्सर्गेऽपि

यना उत्पादिताऽऽश्रितसंपत् किसलयशोभाशालिचरणा वदान्या त्वं, सशोभतर्णकयुतं गोष्ठमाश्रिता सुन्दरी दुग्धपूर्णा सशोभा प्रकृष्टपुच्छकान्तिशोभितपादा उदारा कामधेनुरसीति श्लेषेण भगवत्याः कामगवीरूपत्वेन सर्वेष्टदातृत्वं वर्णयति ।

११ ननु चन्द्रशिबिप्रभृतिषु दातृषु सत्सु कथं त्वमेवोदारेति वदसीत्याशङ्क्य एष चन्द्रो निजाश्रिताय शिवाय कलामात्रं (षोडशभागं, लेशमात्रं च) ददाति, शिबिरपि शरणागताय कपोताय पलमात्रं (मांसं, कर्षचतुष्टयं च)ददौ, मेघश्चाश्रितानां विषं (जलं, गरलं च) ददातीति पूर्वौ द्वावल्पदायिनौ, चरमस्तु विषप्रदत्वेन विपरीतफलदायीति श्लेषेण वदन् त्वमेवाऽभीप्सिताऽधिकप्रदेति त्वय्येवौदार्याऽतिशय इत्याह ।

भिक्षुकाय शिवाय कला तेजोरूपा एव कलामात्रम् ईषच्च ददाति स ख्यातः । शिबिश्चैव पलं स्वमांसं कर्षचतुष्टयं च तन्मात्रं ददाति सः । वारिधरो मेघः विषमुदकं गरलं च प्रददाति सः । अतः हे कल्याणि ! श्रितानां काङ्क्षाऽधिकदा त्वमेवेत्यर्थः । काव्यलिङ्गमलङ्कारः । उपजातिवृत्तम् ॥ ११ ॥

कल्पद्रुमः सुमित एव घनो ऽप्रदाता
कर्णो ऽप्यपार्थकरुणः स बलिः कुदाता ।
नाथस्तवाऽपि कमले स हिरण्यहारी
नाऽतो ऽस्ति ते वितरणे प्रतिवस्तु किं चित् ॥१२॥

कल्पद्रुम इति । हे रमे ! कल्पद्रुमः सुमितः पुष्पितो ऽपि सुष्ठु परिमित एव । घनः अप(?)उदकस्य प्रदाता ऽपि न प्रकृष्टदाता । अस्मिन्नर्थे अनचि चेति पाक्षिकाद्वित्वविधानात्पकारद्वयस्य साधुत्वम् । कर्णो ऽपि नास्ति पार्थे करुणा यस्य सो ऽपि अपगता अर्थे करुणा(?) यस्य सः । अर्थो ऽभिधेयरैवस्तुप्रयोजननिवृत्तिषु इत्यमरः । स प्रसिद्धो बलिः कुदाता भूदाता ऽपि कुत्सितदाता । तव स नाथः हिरण्याऽसुरहार्यपि सुव-

---

१२ किं च, हे कमले ! कल्पवृक्षः सुमित एव (सुतरां परिमितदाता, पुष्पितश्च) मेघश्चाऽप्रदाता (अदाता, जलदायी च) राधेयः (अर्जुने निष्करुणो, व्यर्थदयश्च) सः बलिर्दानवेन्द्रः कुदाता (कुत्सितो दाता, पृथ्वीप्रदश्च) तव नाथोऽपि भगवान् हिरण्यहारी (हिरण्याक्षस्य हिरण्यकशिपोर्वा हन्ता, पर सुवर्णाऽपहारी च) इति दातृत्वेन प्रसिद्धानां सर्वेषामीदृग्रूपत्वाद्दान्यके तव प्रतिस्पर्धि किञ्चिदपि वस्तु नास्तीति त्वय्येवौदार्यपर्याप्तिरित्याह ।

र्थहारी । अतस्ते रमाया वितरणे प्रतिवस्तु प्रतिद्वन्द्वि उपमानमिति यावत् । विश्राणनं वितरणमित्यमरः । वस्तु किंचिदपि नास्तीत्यर्थः । वसन्ततिलका वृत्तम् ॥ १२ ॥

आमोदजुष्टं मधुकालयोगात्
फलं ददानं भजतामभीष्टम् ।
शाखाशतोदारसुपर्णवाहं
देहं रमे कल्पतरुं तवाऽऽहुः ॥ १३ ॥

आमोदेति । हे रमे ! मधुकालस्य हरेर्वसन्तसमयस्य च योगात्संबन्धादामोदजुष्टम्, एवं भजताम् सेवकानाम् अभीष्टं ददानं, समानमुभयत्र । तथा शाखानां वेदशाखानां शतेनोदारः सुपर्णश्छन्दोमयो गरुडः स वाहो यस्य । पक्षे शाखानां शिफानां शतेन उदारः स चाऽसौ सुष्ठु पर्णानि दलानि वहति तं तव देहं कल्पतरुम् आहुः । बुधा इति शेषः । उपजातिवृत्तम् । रूपकश्लेषाऽलङ्कारौ ॥ १३ ॥

मुदा वदान्या ऽऽश्रितमब्धिकन्ये
यं किन्नरेशादधिकं करोषि ।

---

१३ हे देवि ! मधुकालयोगात् (भगवत्सम्बन्धात्, वसन्तकालसम्बन्धाच्च) आमोदजुष्टं (सानन्दं, ससौरभञ्च) एवं भजतामभीप्सितार्थं ददानं तथा शाखाशतोदारसुपर्णवाहं (वेदमयत्वाद्वैदिकशाखाशतशालिगरुडवाहनकं, शिफाशतेन महाशोभनपत्रधारकं च) तव देहं कल्पवृक्षसाधर्म्यात् कल्पतरुमाहुरिति श्लेषेणाह ।

१४ हे देवि ! उदारा त्वं यमाश्रितं नरं मुदा कुबेरादधिकं करोषि तं सन्तो भुवि एष नरेशात् (नृपतेः) अधिको न किंमिति

न किं नरेशादधिकः स एष
इतीममाहुर्भुवि हन्त सन्तः ॥ १४ ॥

मुदेति । हे ऽब्धिकन्ये! वदान्या त्वं यं कं चनाऽऽश्रितं नरेशाद्राज्ञ अधिकं करोषि स नरेशादधिक इति न, किं तु सन्त इमं भुवि किन्नरेशात्कुबेरादधिक इति वदन्ति । अत्र त्वमाश्रितं जनं किन्नरेशात्कुबेरादधिकं करोषि तं भुवि नरेशादधिकं बुधा वदन्त्येवेति । उपजातिवृत्तम् ॥ १४ ॥

विविधविभवदात्रीमिन्दिरे विश्वधात्रीं
भगवति भवतीं यः सेवते देवतेड्याम् ।
अधिकृतिलवमात्रादन्तरिक्षोन्मुखाक्षा-
नयमगणितसत्त्वानल्पकान्नोपसर्पेत् ॥ १५ ॥

विविधेति । हे भगवति ! हे इन्दिरे ! विविधानां विभवानामर्थानां दात्रीं विश्वस्याऽशेषस्य धात्रीं मातरम् एवं देवतैः ईड्यां स्तुत्यां त्वां यः सेवते भजते सो ऽयम् अधिकृतेरधिकारस्य लवमात्राल्लेशादेव अन्तरिक्षे ऊर्ध्वं मुखं येषां तान्, पुनः अगणितानि तुच्छीकृतानि सत्त्वानि प्राणिनो यैस्तान्, अल्प-

---

वदन्तीति त्वदाश्रितः क्षुद्रोऽपि राजत्वं प्राप्य धनदाऽधिकविभवो भवतीत्याह ।

१५ हे भगवति इन्दिरे! नानैश्वर्यप्रदां लोकमातरं देवस्तुत्यां भवतीं यः सेवते सः अधिकारलेशमात्रं प्राप्योर्ध्वोक्षाननाहनेतरजनान् नीचान् धनिकान्नोपसर्पेदिति त्वत्सेवनमतिदुःखाकरनीचोपसर्पणनिवारकमित्याह ।

कान्नीचान् नोपसर्पेन्न गच्छेत् । मालिनीवृत्तम् ॥ १५ ॥

त्वयि सति भगवत्यां सर्वमिष्टं ददत्यां
किमपि नृपपिशाचं याचते यः कुचेताः ।
फलवति सहकारे भासुरे सत्यदूरे
श्रयति दुरधिरोहं देवि शाकोटकं सः ॥ १६ ॥

त्वयीति । हे भगवति ! सर्वम् अविकलम् इष्टं वाञ्छितं ददत्यां त्वयि रमायां सत्यामपि कुत्सितं चेतो यस्य सः यः पुमान् नृप एव पिशाचः तं याचते । याचृ याच्ञायामित्यस्मात्कर्तरि लट् । स पुमान् भासुरे देदीप्यमाने । भञ्जभासेति घुरच् । फलवति सहकारे आम्रे अदूरे निकटवर्तिनि भासति(?) सति हे देवि ! दुःखेनाऽधिरोढुं शक्यं शाकोटकं 'सावरी'ति लोके । वृक्षं श्रयते इत्यर्थः । निदर्शनालङ्कारः । मालिनीवृत्तम् ॥ १६ ॥

प्रपदनजुषां दृष्टाऽदृष्टाऽर्पणैकवदान्ययो-
स्तव चरणयोः सेवामेवाऽऽचराणि हरेः प्रिये ।

---

१६ हे सति ! सकलवाञ्छितार्थदात्र्यां भवत्यां वर्तमानायां कुबुद्धिर्यः कुत्सितं नृपं किमपि याचते स फलभरभरिते आम्रतरौ समीपे स्फुरति सति दुरारोहं छायाशून्यं शाकोटकवृक्षमाश्रयतीति निदर्शयन्नाह ।

१७ हे हरिपत्नि ! प्रपन्नानामैहिकपारलौकिकनिखिलफलार्पणैकोदारयोस्तव चरणयोरेव सेवामाचरेयं, विवित्सया (लिप्सया) विद्वदनादरकारिणां निष्ठुरवचसां राज्ञां वचनात् त्रासी (त्रासयुक्तः) पुनर्नासीय (न तिष्ठेयम्) इति पुनः पुनर्मत्सकुनृपतिपरुष-

सकृदपि पुनस्त्रासी नाऽऽसीय हन्त विवित्सया
परुषवचसां राज्ञां प्राज्ञाऽवमानकृतां गिरः ॥ १७ ॥

प्रपदनेति। हे हरेः प्रिये! प्रपदनजुषां त्वच्चरणसेविनां दृष्टानामदृष्टानां च विषयाणामिति यावत्। अर्पणे दाने एकवदान्ययोरद्वितीयदानशौण्डयोः तव चरणयोः सेवां भक्तिमेवाऽऽचरामि करोमि। ततः। हन्त हर्षेऽनुकम्पायामित्यमरः। विवित्सया लब्धुमिच्छया परुषं निष्ठुरं वचो येषां तेषां प्राज्ञानां पण्डितानामवमानं कुर्वन्ति तेषां राज्ञां गिरः प्रति पुनः सकृदेकदाऽपि त्रासी सन्न आसीय न स्थास्यामि। आस उपवेशने इत्यस्माद्विधिलिङ्। हरिणीवृत्तम् ॥ १७ ॥

दृष्टाऽदृष्टदया ऽऽर्द्रया शिशिरया दत्ताऽखिलार्थास्त्वया
मातर्वातविधूतवारिदचलश्रीलेशलब्धोन्नतेः।
दर्पोद्रेकविनर्तितभ्रुपरुषं दन्दह्यमानेक्षणं
दासेरास्यमुपास्य कस्य चिदमी न स्याम हास्या वयम्॥ १८॥

दृष्टेति। हे मातः! दृष्टं चाऽदृष्टं च ऐहिकमामुष्मिकं चेत्यर्थः।

वचनश्रवणत्रस्तोऽहम् इहामुत्राऽर्थदं त्वच्चरणमेव सेवेयेति प्रार्थयते।

१८ हे मातः! इहाऽमुत्रफलप्रदया आर्द्रचित्तया शीतलया त्वया वितीर्णनिखिलाऽभीष्टा वयं मारुतचालितजलदचञ्चलविभवलेशप्राप्तया उन्नतेर्हेतोः गर्वाधिक्यनाटितभ्रूयुगलम् अतितापदनयनं भयङ्करं दासेरास्यं (सदोन्नमितत्वादुष्ट्रमुखं कुनृपतिं समुपास्य कस्य चित् पामरस्यापि उपहासपात्राणि न स्यामेत्याह।

ते ददाति तया । तथा शिशिरया शीतलया पुनः आर्द्रया द-याक्लिन्नया त्वया रमया दत्ताः समर्पिताः अखिलाऽर्थाः सर्व-पुमर्था येभ्यः ते वयं कस्य चित् वातेन विधूतस्तिरस्कृतो यो वारिदो मेघस्तद्वच्चलात् श्रीलेशात् लब्धा उन्नतिरौद्धत्यं येन तस्य दासेरस्योष्ट्रस्याऽस्यमित्रास्यम् ऊर्ध्वाऽवलोकित्वाद्यस्य तं धनिकमुपास्य वयं हास्या उपहास्या न स्याम न भवामः । धनिकं विशिनष्टि—दर्पस्योद्रेकेण विनर्तिते भ्रुवौ यत्र तत्परुषं गर्हितं दहति इति दन्दह्यमानम् । दह भस्मीकरणे इत्यस्मा-ल्लुपसदचरजपजभदहेति सूत्रेण गर्हायां यङि लटः शतृशा-नचाविति शानचि आने मुक् । तदीक्षणं यस्मिन् तदिति । शार्दूलवि० ॥ १८ ॥

कातर्येण कदर्यवर्यनृपतिप्रीतिप्रतीक्षोदितः
कष्टं कष्टमपास्तवास्तवचमत्कारो न मे रोचते ।
रामे वेङ्कटनेतुरद्भुतगुणग्रामे दयामेदुरां
त्वामेव श्रितकामधेनुमसकृत्सा मे स्तुतां भारती ॥ १९ ॥

कातर्येणेति । कातर्येण । अधीरे कातरत्रस्तावित्यमरः । कदर्येषु कृपणेषु वर्याणां श्रेष्ठानां नृपाणां प्रीत्याः या प्रतीक्षा तयोदितः, एवमपास्तं गतं वास्तवं सत्यं यस्मात्स चमत्कारः मे कष्टं कष्टम् । आबाधे चेति द्वित्वम् । न रोचते, अपि तु अ-

---

१९. हे अद्भुतगुणसमूहे ! वेङ्कटाचलाधिपपत्नि ! चेतश्चाञ्चल्ये-न कृपणनरराजाऽनुग्रहप्रतिपालनोत्पन्नः परित्यक्तवस्तुतत्त्वो यश्चमत्कारो (वाग्विलासः) स मे न स्वदते, तत मे भारती दयार्द्रा-माश्रितजनकामप्रदात्रीं त्वामेव वारं वारं स्तवीत्विति भगवत्या एव स्तुतिं याचते ।

द्भुता गुणग्रामा यस्यास्तत्सम्बुद्धौ । हे वेङ्कटनेतुः रामे! आश्रितानां कामधेनुं दयया मेदुराम् । सान्द्रः स्निग्धस्तु मेदुरः इत्यमरः । तां प्रसिद्धां त्वामेव सा नृपवर्णनाखिन्ना भारती स्तुतां स्तवीतु इत्यर्थः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ १९ ॥

भीमानहं न भीमान्
राज्ञां निचयान् श्रयेय साराऽज्ञान् ।
कल्पककल्पकटाक्षान्
दारान् शौरेर्भजे महोदारान् ॥ २० ॥

इति श्रीमद्वेङ्कटाध्वरिविरचिते श्रीमल्लक्ष्मीसहस्रे
औदर्यस्तबकस्त्रयोदशः सम्पूर्णः ॥ १३ ॥

भीमानिति । भीर्भयमस्याऽस्ति स भीमानहं सारे न्याय्यसारग्रहणे अज्ञान् मूढान् एवं भीमान् भयङ्करान् राज्ञां निचयान् समूहान् न श्रयेय नाऽऽश्रयामि । कल्पकेन कल्पवृक्षेण कल्पाः सदृशाः । यद्वा ईषदसमाप्ताविति कल्पप्प्रत्ययः । कटाक्षा येषां तान्महोदारान् शौरेर्दारान् भजे सेवे इत्यर्थः । गीतिवृत्तम् ॥ २० ॥

इति श्रीमद्रावजीमहाराजाऽपरनाम्ना श्रीनिवासपण्डितेन
विरचितायां बालबोधिन्याख्यायां श्रीमल्लक्ष्मीसहस्रटी-
कायाम् औदार्यस्तबकस्त्रयोदशः सम्पूर्णः ॥ १३ ॥

---

२० अथ भीतिमान् भयङ्करान् तत्त्वाऽज्ञान् राज्ञां समूहान्न श्रयेय, किं तु कल्पवृक्षतुल्यकटाक्षशालिनीं महावदान्यां शौरेर्गृहिणीं भजे इति राजाश्रयणनिवृत्तिपूर्वकं भगवतीभजनमेव प्रतिजानानः स्तबकं पूरयति ।

इति श्रीमानवल्ल्युपाख्यतैलङ्गरामशास्त्रिविरचितायां लक्ष्मी-
सहस्राऽवतरणिकायामौदार्यस्तबकः ॥ १३ ॥

अथ यमकस्तबकः ॥ १४ ॥

इन्द्रजित्कुम्भकर्णाख्यं यमकं लक्ष्मणाऽन्वितः ।
यमं मृत्युपदीचक्रे स रामः श्रेयसेऽस्तु नः ॥ १४ ॥

अथाऽस्मिंश्चतुर्दशस्तबके लक्ष्मीं यमकाऽलङ्कारेण भूषयितुं प्रथमपद्ये यमकमिति तल्लिङ्गं निर्दिशन्मङ्गलमाचरति—

यशस्विनीमुपासीय यदुनाथसधर्मिणीम् ।
यमकं कथयन्त्यार्या यत्पदं कल्पशाखिनः ॥ १ ॥

यशस्विनीमिति । यस्याः पदं चरणं कल्पशाखिनः यमकं पौनरुक्त्यम् अपरं कल्पद्रुमम् इति भावः । आर्याः श्रेष्ठाः कथयन्ति तां यशस्विनीं कीर्तिमतीं यदुनाथस्य हरेः सधर्मिणीं स्त्रियं लक्ष्मीमुपासीयोपासीमहि । यमकलक्षणं वाग्भट्टाऽलङ्कारे ।

"स्यात्पादपदवर्णानामावृत्तिः संयुताऽयुता ।
यमकं भिन्नवाच्यानामादिमध्यान्तगोचरा" ॥ इति ।

अस्य यमकाऽलङ्कारस्यादिमध्यान्तभेदेन संयुताऽसंयुताऽऽदिभेदेन च मुख्या अष्टादश भेदाः । दण्डी तु ।

अव्यपेतव्यपेतात्मा या वृत्तिर्वर्णसंहतेः ।
यमकं, तच्च पादानामादिमध्यान्तगोचरम् ॥
एकद्वित्रिचतुष्पादयमकानां प्रकल्पना ।
आदिमध्यान्तमध्यान्तमध्याद्याद्यन्तसर्वतः" ॥ इति ।

अस्य पूर्वोक्ताऽष्टादशभेदेभ्यो ऽन्ये बहवो भेदा भवन्ति । तल्लक्षणानि विस्तृतिभिया इह सर्वत्र न प्रपञ्चयामः । परन्त्वग्रे यथायथं दिक्प्रदर्शनार्थं कांश्चिद्विशेषान् कांश्चिद्भे-

---

१ साम्प्रतं चतुर्दशेन यमकप्रधानेन यमकस्तबकेन स्तोतुमिच्छुरादौ आप्ता यस्याश्चरणं सकलेप्सितदातृतया कल्पवृक्षसहजं वदन्ति तां कीर्तिमतीं हरिपत्नीं संवेयेति मङ्गलमाचरति ।

दांश्च दर्शयामः। अनयैव दिशा विस्तरभयात् अनुक्ता अपि भेदा यथासंभवं सुधीभिः सूक्ष्ममतिभिरूह्याः। एवं अर्थाऽलङ्कारैः अनुप्रासयमकशब्दाऽलङ्काराणां संसृष्टिरपि यथासम्भवम् ऊहनीया। तत्र अस्मिन् श्लोके असंयुतः चतुष्पादाद्यपदगोयं यमकरूपः शब्दालङ्कारो ज्ञेयः। इदं पथ्यावक्त्रं वृत्तम् ॥१॥

दयासंपूर्णहृदया मया कृतमनामया।
रमा गुणेन परमा स्तवं गृह्णातु वास्तवम् ॥ २ ॥

दयेति। दयया सम्पूर्णं हृदयं यस्याः सा तथा गुणेन गुणैर्जातावेकवचनं परमोत्कृष्टा एवम् अनामया निर्दोषा सा रमा मया कृतं वास्तवं स्तवं स्तोत्रं गृह्णातु स्वीकरोतु। अयमसंयुतैकपादग आद्यपदगो यमकरूपः शब्दालङ्कारः ॥ २ ॥

मातस्त्वदङ्घ्रौ मम देहि भक्तिं
मा ऽतः परस्मिन् हृदयं प्रसाङ्क्षीत्।
सा कंसशत्रोर्दयिते शुभेन
साकं चरीकर्त्वशुभप्रशान्तिम् ॥ ३ ॥

मातरिति। भो मातः! त्वदङ्घ्रौ तव चरणे मम भक्तिं सेवां देहि। अतस्त्वदङ्घ्रेः परस्मिन् वस्तुनि हृदयं मा प्रसाङ्क्षीत्

---

२ कृपापरिपूर्णहृदया ऽनामया साऽऽनन्दा दाक्षिण्यादिनोत्कृष्टा रमा मया रचितमवितथं स्तवं स्वीकरोत्विति प्रार्थयते।

३ हे जननि! त्वच्चरणे मम भक्तिं वितर, अतो ऽन्यस्मिन् मे हृदयं न लगतु, हे कंसारिप्रिये! सा (भक्तिः) शुभदानपुरःसरममङ्गलस्य शान्तिं करोत्यत एव तां देहीति याचते।

प्रसज्जतु । किं च । हे कंसशत्रोर्हरेर्दयिते ! सा त्वद्भक्तिः शुभेन मङ्गलेन साकम् अशुभस्य प्रशान्तिं नाशं चरीकर्ति । डुकृञ् करणइत्यस्माल्लुटि यङ्लुकि रीङ् ऋत इति रीङादेशः । जीवन्मुक्तिदशां ददातीत्यर्थः । तथा च श्रुतिः । 'तत्सुकृतदुष्कृते विधुनुते' इति । ज्ञानवांस्तु पापं पुण्यं च विधुनुतइत्यर्थः । अयमसंयुताद्विपादग आद्यपदगो यमकालङ्कारभेदः । इन्द्रवज्रावृत्तम् ॥ ३॥

रमा ऽरमापत्तिमपास्यतां मे
दयोदयोपेक्षितभक्तमन्तुः ।
मुदामुदारां च दिशेत् समृद्धिं
नतानतापान् कुरुते यदीक्षा ॥ ४ ॥

रमेति । दयायाः कृपाया उदयेनोत्कर्षेण उपेक्षितः क्षान्तः भक्तानां मन्तुरपराधो यया सा रमा लक्ष्मीः मे आपत्तिं विपत्तिम् अरं शीघ्रमपास्यतां निरस्यतु । किं च यदीक्षा यत्कटाक्षः नतान् अतापान् तापरहितान् कुरुते सा मुदां सन्तोषाणाम् उदारां विपुलां समृद्धिं सम्पदं दिशेत् । अयमसंयुत आद्यपदगो यमकाऽलङ्कारः । उपेन्द्रवज्रावृत्तम् ॥ ४ ॥

रमे पदाऽब्जे तव ते मनोरमे
नमेयमुच्चैरितरा गतिर्न मे ।

---

४ करुणाऽविर्भावसमुपेक्षितभक्तजनाऽपराधा रमा ऽरं (शीघ्रं) मम आपदं दूरीकरोतु, एवं यदपाङ्गपातो नम्रान् अतापान् (अपगतसन्तापान्) करोति सा उदारां (महतीं) हर्षाणां संपदं ददात्वित्याह ।

५ हे रमे ! यत्सेवनेन इन्द्रो दैत्यनाशप्रदे भास्वरे पदे (ऐन्द्रपदे)

सुरेश्वरो यद्भजनेन भासुरे
पदे पुना राजति दैत्यलोपदे ॥ ५ ॥

रमे इति । हे रमे ! मे मम इतरा त्वदन्या गतिर्न, यतः सुरेश्वर इन्द्रः ययोश्चरणयोर्भजनेन पुनर्दुर्वासमः शापात्तरं दैत्यानां लोपं नाशं ददाति तस्मिन् भासुरे देदीप्यमाने पदे राजति विराजने ते तव पदाऽब्जे मनोरमे उच्चैर्नमेयम आदरेण नमेयमित्यर्थः । अत्राऽर्थान्तरन्यासालङ्कारः । अयमसंयुत एकपादग आद्यपदगतेन यमकेन संसृष्टः । वंशस्थं वृत्तम् ॥ ५ ॥

उदारविभवा भवाऽऽमयहरा
हराऽऽदिमहिता हिताय कमला ।
सुधौघसदृशा दृशा शुभदया
दयालुरधुना धुनातु दुरितम् ॥ ६ ॥

उदारेति । उदारः महान्विभवो यस्याः सा तथा भवः संसार एवाऽऽमयो रोगस्तं हरति सा पुनर्हिताय हरादिभिः शिवादिदेवैः महिता पूजिता सा दयालुः कमला लक्ष्मीः शुभं ददाति तया सुधाया ओघेन सदृशा दृशा ऽधुना सम्प्रति मम दुरितं पातकं धुनातु । धूञ् कम्पनइत्यस्मात्कर्तरि लोट् । अयमसंयुतः पादपद्ममध्यगः सर्वचरणगो यमकालङ्कारः । जलोद्धतगतिर्वृत्तम् ॥ ६ ॥

राजति ते मनोहरे तव चरणकमले नमेयम (नमस्कुर्याम) ममाऽन्या गतिर्नास्तीत्याह ।

६ महैश्वर्या संसाररोगविनाशिनी हरादिपूजिता दयालुः कमला मे हितं कर्तुं पीयूषपूरसमया शुभदात्र्या दृशा इदानीं दुरितं दूरीकरोत्वित्याह ।

घनाघनाऽऽभस्य घनाऽघनाशिनः
सदा सदाचारसदा सदार्यधीः[1] ।
हिताऽहिताक्ष्यां रहिताऽहिता मनो-
रमे ऽरमेवाऽऽचर मे रमे मुदम् ॥ ७ ॥

घनेति। हे मनोरमे! रमे ! घनस्य सान्द्रस्याऽघस्य नाशिनः एवं वर्षुकाऽब्दो घनाघन इति अभिधानाद्धनाघनाऽऽभस्य मजलमेघकान्तेर्हरेः सदा सर्वदा अर्थे जगद्रक्षणविषयप्रार्थने धीर्बुद्धिर्यस्याः सा सदा सं शं सुखं ददाति सा सशयोरभेदात् । यद्वा देन दानेन सहिता । दं कलत्रं बुधैः प्रोक्तं छेदे दाने इत्येकाक्षरः । सदाचारे सीदति गच्छति सा। पचाद्यच् । हितौ अहिताक्ष्यौ शेषगरुडौ यस्याः सा रहिता न सन्त्यहिता यस्याः सा त्वं रमा मे मम अरम् । लघु क्षिप्रमरं द्रुतमित्यमरः। एवं मुदं हर्षमाचर कुर्वित्यर्थः । अयं संयुताऽसंयुतपादादिपादमध्यगो यमकालङ्कारः। वंशस्थं वृत्तम् ॥ ७ ॥

सरोरुहाऽऽरामगृहां सुमल्लिका-
सरोरुहारां कमलां मधुद्विषः ।

---

७ हे मनोरमे ! रमे ! घनाघनाभस्य (वर्षुकमेघनीलस्य,) घनानामघानां नाशकस्य भगवतः सदा सदाचारसदा (सदाचारवर्तिनी, धर्मपत्नीति यावत्) सदार्यधीः (सत्सु सती वा आर्या (श्रेष्ठा) धीर्यस्याः सा) एवं हितौ हितकारिणावहिताक्ष्यौ शयनीयत्वाद्वाहनत्वाच्च शेषगरुडौ यस्याः सा, रहिताऽहिता (रिपुविधुरा) ईदृशी त्वं मम मुदम् अरमेव (शीघ्रमेव) आचरेत्याह ।

८ सरोरुहाऽऽरामगृहां (कमलवननिलयां) सुमल्लिकासरोरुहारां

---

१ सदार्थधीः—इति २ पु०पा० ।

भुजान्तराऽऽमोदकरीं नुमः क्षमा-

भुजां तरामोऽनुसृतिं व्यथाऽम्बुधिम् ॥ ८ ॥

सरेति । सरोरुहाणां कमलानामाराम उपवनं गृहं यस्यास्तां शोभनमल्लिकानां सराणां पङ्क्तीनाम् उरवः बहवो हारा यस्यास्तां तथा मधुद्विषो हरेः भुजान्तरस्य बाहुमध्यस्याऽऽमोदकरीं तोषिणीं कमलां नुमो नमस्कुर्मः(?) तेन च क्षमाभुजां मूढराजानाम् अनुसृतिर्द्रव्यार्थमनुसरणं तदेव व्यथाऽम्बुधिर्दुःखसमुद्रस्तं तरामः उल्लङ्घयामः । इदम् असंयुतद्विपादगमाद्यपदगतं यमकम् । वंशस्थं वृत्तम् ॥ ८ ॥

नृपो निरास्थः सुमनोजने यो

मनोजनेयो न हि तेन मेऽर्थः ।

स्थितां प्रणम्यासमुरस्यहं तु

मुरस्य हन्तुः स्वयमिन्दिरे त्वाम् ॥ ९ ॥

नृप इति । यः नृपः सुमनोजने पण्डितसङ्घे निरास्थो निराशः सन् मनोजेन मदनेन नेतुं स्ववशीकर्तुं योग्यः, कामवश इति यावत् । तेन मेऽर्थः प्रयोजनं नास्ति । तु इति पुनः हे इन्दिरे ! अहं मुरस्य हन्तुर्मुरारेरुरसि वक्षसि स्थितां

(शोभनमल्लिकाकुसुममालालंकृतां) मधुसूदनस्य भुजमध्यशोभाकारिणीं कमलां स्तुमः, ततश्च क्षमाभुजां (राज्ञां) दुःखसमुद्ररूपाम् अनुसृतिम् (अनुवर्तनम्) तरामः (लङ्घयामः) इत्याह ।

९ हे इन्दिरे ! यो नृपो मनोजनेयः (कामवशः) सुमनोजने (विद्वज्जने) निरास्थः (निरादरः) तेन (नृपेण) मे ऽर्थः (प्रयोजनं) नास्ति । अहन्तु मुरस्य हन्तुः (मुरजितो भगवतः) उरसि स्थितां त्वां स्वयं प्रणम्यासम् (प्रणमानि) इत्याह ।

त्वां प्रणम्य नमस्कृत्य स्वयं केवलः आसम् (?)अस्मि । अयं वर्तमानवद्भेति भूतप्रत्ययः । अत्र नृप इत्यादिवाक्यस्य साऽभिप्रायत्वात्परिकरालङ्कारः । स च यमकालङ्कारेण संसृष्टः । इदमेव शृङ्खलायमकमित्येके । उपेन्द्रवज्रावृत्तम् ॥ ९ ॥

दृष्टिर्दयैकावनि ते रमे न-
श्छिनत्तु विष्णोर्वनिते ऽरमेनः ।
भवे तवास्येयमपीडनेन
कुतः क्षतिर्मे यमपीडनेन ॥ १० ॥

दृष्टिरिति । हे दयाया एकाऽवनि ! मुख्यभूमे ! हे विष्णोर्वनिते ! रमे ! ते दृष्टिर्नो ऽस्माकम् एनः पापमरं द्रुतं छिनत्तु । तवेडनेन स्तवेन भवं संसारं मार्कण्डेयमरणकाले यमनाशकं भवमपि च अस्येयं दूरं निरस्येयं, तत्र यमस्य पीडनेन बाधया मे क्षतिर्दुःखं कुतः ? नास्तीत्यर्थः । इदमसंयुतद्विपादगाऽन्त्यपदगतयमकम् । उपेन्द्रवज्रावृत्तम् ॥ १० ॥

कुभूभुजां सम्प्रति माननेन
फलं सुधांशुप्रतिमानने न ।

---

१० हे दयैकाऽवनि ! (दयैकभूमे !) विष्णोर्वनिते ! रमे ! तव दृष्टिः अरं (शीघ्रं) नः एनः (पापम्) छिनत्तु, तव ईडनेन (स्तवेन) भवमपि (संसारमपि, शिवमपि च) अस्येयं निराकुर्यां, मे यमस्य पीडनेन क्षतिः कुतः स्यात् ? इति वदन् त्वत्स्तोत्रेण मृत्युञ्जयस्य भवस्य निरासे तर्जितस्य यमस्य पीडनेन मम किं भावी?ति त्वत्स्तवो यमबाधानिरासपुरस्सरं संसारं विनाशयतीत्याह ।

११ हे सुधांशुप्रतिमानने ! (चन्द्रमुखि !) साम्प्रतं कुत्सि-

शुभं प्रयच्छाऽविकलं कलेश-
स्वसस्त्वहं स्यां विकलङ्कलेशः ॥ ११ ॥

कुभूभुजामिति । हे सुधांशुप्रतिमानने ! चन्द्रमुखि ! सम्प्रतीदानीं कुभूभुजां कुत्सितराजानां माननेन संमाननेन फलं न नास्ति । किं च हे कलेशस्वसः ! चन्द्रभगिनि ! अविकलं सम्पूर्णं शुभं कल्याणं प्रयच्छ देहि । ततः अहं विगतः कलङ्कस्य लेशः यस्य सः स्यां भवामीत्यर्थः । अयमसंयुतद्विपादगाऽन्त्यपदगो यमकालङ्कारः ॥ ११ ॥

करोतु मोदं कमला समुन्मिष-
त्कलाविलासा रसिनी विभावसौ ।
कृपानिधौ वेङ्कटशैलनायके
कलाविला सारसिनी विभावसौ ॥ १२ ॥

करोत्विति । कृपाया निधौ शेवधौ वेङ्कटशैलनायके विभौ प्रभौ कलानां गीतादीनां विलासा यस्याः सा, एवं रसः शृङ्गारो ऽस्त्यस्याः सा कमला रमा विभावसौ सूर्ये करैः किरणैराविला युक्तेति यावत् । सारसिनी कमलिनीव स्थिता मोदं हर्षं

तानां राज्ञां माननेन (आदरकरणेनाऽनुसरणेन) मे फलं नास्ति । हे कलेशस्वसः ! (चन्द्रसोदरि !) अविकलं (सम्पूर्णं) शुभं देहि, ये नाऽहं विगतकलङ्कलवः स्यामित्याह ।

१२ करुणानिधौ विभौ वेङ्कटाऽचलपतौ रसिनी (सप्रीतिः) समुन्मिषन्तः कलानां चतुःषष्टिसंख्यानां विलासा यस्यास्तादृशी असौ कमला विभावसौ (सूर्ये) कलाविला (रलयोरभेदात् कराऽऽविला, रविकरस्पृष्टा) सारसिनीव (कमलिनीव) मोदं करोत्वित्याह ।

करोतु । अयं लुप्तोपमाऽलङ्कारः । स चाऽसंयुताऽन्त्यपदगतेन यमकेन संसृष्टः । वंशस्थं वृत्तम् ॥ १२ ॥

योगाय यो गायति भावुकेन
रामे वरामेव हरेस्तवाऽऽख्याम् ।
नालीकनालीकसवित्रि धाम
तेनाऽक्षतेनाऽक्षतमाप्यते तत् ॥ १३ ॥

योगायेति । हे हरेः रामे ! वरां श्रेष्ठां ते तवाऽऽख्यां नामैव भावुकेन शुभेन हेतुभूतेन योगाय योगप्राप्तये यः पुमान् गायति हे नालीकं कमलं नालीकः शरो यस्य स मदनस्तस्य सवित्रि ! मातः ! नालीकः शरशल्याऽङ्गेष्वब्जपण्डे नपुंसकमिति मेदिनी । अक्षतेन जन्ममरणशून्येन तेन पुरुषेण अक्षयम् अविनाशि तद्धाम वैकुण्ठाऽऽख्यं स्थानम् आप्यते प्राप्यते। आप्लृ लम्भनइत्यस्मा त्कर्मणि लट् । इन्द्रवज्रावृत्तम्॥१३॥

नृणां दृशं सार्थयितुं तवाऽभूद्
रमे यदेहा नरमेयदेहा ।

---

१३ हे हरेः रामे ! यः भावुकेन (कुशलेन) सह योगाय (सम्बन्धाय) वरां (श्रेष्ठां) तवाऽऽख्यामेव (नामैव) गायति नालीकनालीकसवित्रि ! (कमलशरस्य (कामस्य) मातः !) अक्षतेन (सोद्यमेन) तेन अक्षतम् (अविनाशि) तत्ते धाम पदमाप्यते इति त्वन्नाममात्रगानेनाक्षयपदप्राप्तिर्भवतीत्याह ।

१४ हे रमे ! यदा मानवानां दृष्टिं कृतार्थीकर्तुं तवेहा (चेष्टा) अभूत् तदा नरमेयदेहा (मनुष्यदृश्यमूर्तिः) त्वं नवीननारिकेलाव्यतरुयुक्तां फणिराजशैलसम्बन्धिन्यां हरयोरभेदाङ्गनाऽऽलौ

प्राप्ता तदा त्वं फणिराजशैल-

वनारिकेलां नवनारिकेलाम् ॥ १४ ॥

नृणामिति। हे रमे ! नृणां भूचराणां दृशं दृष्टिं सार्थयितुं कृतार्थीकर्तुं यदा तव ईहा। इच्छा काङ्क्षा स्पृहेहा तृडित्यमरः। अभूद्बभूव तदा त्वं नरैर्मानवैरपि मेयः परिमातुं शक्यः देहो यस्याः सा सती नवा नूतनाः नारिकेलवृक्षाः यस्यां तां फणिराजशैलस्य शेषाऽद्रेः सम्बन्धिवनस्याऽलिकेलां ललाटस्थानीयां भूमिं रलयोः सावर्ण्यात्(?) ललाटमलिके गोधीत्यमराच्च। प्राप्ता प्राप्तवतीत्यर्थः। उपजातिर्वृत्तम् ॥ १४ ॥

त्वया ऽऽश्रितस्याऽत्र परत्र चोच्चै-

रकारि रा मे नरकारिरामे।

गोपालकं त्वं नयसे रसं या

गवा समेतं नगवासमेतम् ॥ १५ ॥

त्वयेति। हे नरकारेर्विष्णोः रामे ! स्त्रि ! या त्वं गवा भू-

केलां (क्रीडां) प्राप्तेति फणिशैले तव विहारो लोकानां दृशः कृतार्थीकर्तुमित्याह।

१५ हे नरकारिरामे ! (नरकजयिविष्णुभार्ये !) या त्वं गवा (किरणेन तेजसेति यावत्) समेतमेतं गोपालकं (भगवन्तं) नगवासं (वेङ्कटाचलनिवासं) रसेन (प्रीत्या) प्रापयसि तया आश्रितस्य मे इहाऽमुत्र च उच्चैः राः लक्ष्मीः (इह धनधान्यादिसंपत्, परत्र च मोक्षसंपत्) अकारीति गवा सहितं अरसम् (अलसम्) गोपालं त्वं नगवासं (शिवं) नयसे इति विचित्रार्थं द्योतयन्, गवा समेतं न गवा समेतमिति विरोधमाभासयन् त्वदाश्रितस्य मम इहाऽमुत्रं सम्पल्लाभो निश्चित इत्याह।

देव्या समेतं नगे वासो यस्य तमेतं गोपालकं हृषीकेशं रसं प्रीतिं नयसे प्रापयसि । गौः स्वर्गे च बलीवर्दे रश्मौ च कुलिशे पुमान् । स्त्री सौरभेयीदृग्बाणदिग्वाग्भूष्वप्सु भूम्नि चेति मेदिनी । शृङ्गारादौ विषे वीर्ये गुणे रागे द्रवे रस इत्यमरः । अत्र गवा समेतं वृषयुक्तं गोपमपि रसं शृङ्गारं नयसे इति चातुर्यद्योतको ध्वनिः । कया ऽपि गोप्या कृष्णं प्रति ।

"मुञ्चाञ्चलं चञ्चल पश्य लोकं
बालो ऽसि नाऽऽलोकयसे कलङ्कम् ।
भावं न जानासि विलासिनीनां
गोपाल गोपालनपण्डितो ऽसि" ॥

इत्यभिधानात् । अथ च या विद्यारूपिणी त्वं गोपालकं वज्रस्य स्वर्गस्य वा पालकमिन्द्रं गवा वाण्या समेतं ब्रह्माणम् अथ च नगवासं हरं चेतं(?) रसं ब्रह्म नयसि, विद्यारूपेण प्रापयसि । 'रसो वै स' इति श्रुतेः । तथा त्वया ऽऽश्रितस्य मे अत्रेह लोके राः संपत्परत्र मोक्षलक्ष्मीरकार्यकृतेत्यर्थः । उपजातिवृत्तम् ॥ १५ ॥

शुद्धया त्वदभिधासहस्रकं
यो गिरा जपति ना समन्ततः ।

---

१६ हे हरिसखि ! यो ना (नरः) शुद्धया (संस्कृतया) गिरा समन्ततस्ते नामसहस्रं जपति ततो हेतोः त्रयीविदो (वेदतत्त्वज्ञाः) तं योगिराजपतिना (योगी सन् यो राजपतिर्जनकस्तेन) समं विदुरिति

तं विदुर्हरिसखि त्रयीविदो
योगिराजपतिना समं ततः ॥ १६ ॥

शुद्धयेति । हे हरिसखि ! यो ना नरः शुद्धया पवित्रया गिरा वाण्या तव अभिधानां नाम्नां सहस्रकं समन्ततः सर्वतः जपति ततो जपाद्धेतोः तं नरं मानवं त्रयीम् ऋग्यजुःसामरूपां विदन्ति जानन्ति ते ऋषय इत्यर्थः । योगिराजपतिर्याज्ञवल्क्यः शिवो वा तेन । 'योगीश्वरं याज्ञवल्क्य'मित्युक्तेः । 'अव्यक्तलक्षणो योगी योगीशो योगिपुङ्गवः' इति शिवसहस्रनामनि । समं तुल्यं विदुः जानीयु(?)रित्यर्थः । रथोद्धतावृत्तम् ॥ १६ ॥

दानश्रिया विहसिताऽमरसालयेतां
तापाऽपहां जननि तामरसालये ताम् ।
पादद्वयीं स हि भजेद्रुचिरागमां ते
यस्याऽस्ति निर्मलधियो रुचिरागमाऽन्ते ॥१७॥

दानेति । हे तामरसाऽऽलये ! हे जननि ! निर्मला मायामलरहिता धीर्बुद्धिर्यस्य तस्य यस्य पुंसः आगमान्ते वेदान्ते रुचिः प्रीतिरस्ति सः विहसिताः अमरसालाः कल्पद्रवो यया तया दानश्रिया वितरणसंपत्त्या इतां युक्तां तथा रुचिरस्य मनो-

---

त्वन्नामसहस्रजपशीलः पुमान् योगिप्रवरमहाराजजनकसमो भवतीत्याह ।

१७ हे तामरसाऽऽलये ! जननि ! निर्मलबुद्धेर्यस्य रुचिरागमान्ते(शास्त्रमध्ये) अस्ति स (श्रद्धालुः) विहसिताः अमरसाला (देवतरवः) यया तथाभूतया दानलक्ष्म्या इतां (युक्तां), रुचिरः आगमः (फलप्राप्तिः) यस्याः सकाशात् तां ते पादयुगलीं भजेदिति कस्य चिच्छास्त्रविचारशीलस्य त्वत्पदप्राप्तिर्भवतीत्याह ।

ज्ञफलस्याऽऽगमः प्राप्तिर्यस्याः सकाशात्तां पादद्वयीं भजेद् । हीति प्रसिद्धम् । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥ १७ ॥

वशितसर्वजगत्पतिरक्षया
दृगशुभं तव लुम्पति रक्षया ।
हृदयमुज्झतु देवि न मामकं
त्वदिनमन्यमितो ऽपि नमाम कम् ॥ १८ ॥

वशितेति । हे देवि ! वशितः स्वाधीनीकृतः सर्वस्य समग्रस्य जगतो लोकस्य पतिः स्वामी हरिर्यया सा अक्षया अविनाशिनी तव दृक् दृष्टिः रक्षया रक्षणेन अशुभं लुम्पति नाशयति अतः मामकं मदीयं हृदयं चेतः तव इनं स्वामिनं नोज्झतु । कुत ? इति चेत् । अतो ऽन्यं कं नमाम ? न कमपि नमस्कुर्यामित्यर्थः । द्रुतविलम्बितं वृत्तम् ॥ १८ ॥

त्यजति यच्छुभलाभवती न तान्
जननि मत्प्रभृतीन् भवती नतान् ।

---

१८ वशीकृतः सकलजगत्पतिर्भगवान् हरिर्यया तादृशी अक्षया ते दृष्टिः रक्षाविधानेनाऽशुभं लुम्पति, मामकं (मदीयहृदयं कर्तृ) त्वदिनं (त्वत्पतिं हरिं) न त्यजतु । इतो (हरेः) अन्यं कं नमाम (नमस्करवाम) इति त्वद्दृष्ट्या लोपिताऽशुभानामस्माकं त्वत्प्रियं विहायनाऽन्यनमनमनुचितमिति त्वत्प्रेयान् भगवानस्माकं हृदये सदा स्फुरत्वित्याह ।

१९ हे जननि ! शुभलाभवती भवती नतान् (नम्रान्) मत्प्रमुखान् तान् (जनान्) यत् न त्यजति (अतः) मे मतिः अंहसा (पापेन) य-

१ लाभवती जनान् इति १ पु० पा० ।

मिलति मे न यथा मतिरंहसा
मम तथा दयतामतिरंहसा ॥ १९ ॥

त्यजतीति । हे जननि ! यद्यस्माच्छुभः शुभस्य वा लाभो ऽस्त्यस्याः सा भवती अहं प्रभृनिराद्विर्येषां तान्ननान्नम्रान् जनान्न त्यजति अत्रोत्तरार्धगो नशब्दः काकाऽक्षिन्यायेनोभयत्राऽन्वेतीति बोध्यम्(?) । तत्तस्मान्मे मम मतिः अंहसा दुरितेन यथा न मिलति तथा ऽतिरंहसा शीघ्रं दयतां दयां कुरुतात् । अंहो दुरितदुष्कृते, रंहस्तरसी तु रयः स्यद इत्यमरौ । द्रुतविलम्बितं वृत्तम् ॥ १९ ॥

पद्मे ऽस्तु तुभ्यं प्रथमा नमस्या
स्थिरं फलं हि प्रथमानमस्याः ।
विधाय मान्यामहतामहं तां
हराम्यरीणां महतामहन्ताम् ॥ ॥ २० ॥

पद्मे इति । हे पद्मे ! हीति यतः अस्याः त्वन्नमस्यायाः स्थिरमविनाशि फलं प्रथमानं प्रख्यातं ततस्तुभ्यं प्रथमा नमस्या नमस्कृतिरस्तु । कुत ? इति चेत् अहम् अहताम् अक्षतां मान्यां

था न मिलति (न युज्यते) तथा भवती अतिरंहसा (अतिशीघ्रम्) मम (मयि) दयतां (दयां करोत्विति प्रार्थयते ।

२० हे पद्मे ! तुभ्यं प्रथमा (आदिमा) नमस्या (नमस्कारः) अस्तु, अस्याः (नमस्यायाः) प्रथमानं (विस्तृतिशालि) फलं स्थिरं भवति, अहम् अहताम् (अविनाशिनीम्) माननीयां तां (नमस्यां विधाय महतां (प्रबलानाम्) अरीणाम् अहन्ताम् (अहङ्कारं) हरामीति त्वन्नमस्कारेणाऽक्षयशुभफललाभः शत्रुजयश्च प्राप्यते इति प्रतिपादयति ।

योग्यां तां नगर्यां विधाय कृत्वा महतां श्रेष्ठानागरीणां कामादिषणणाम् अहन्ताम् अहङ्कारं हरामि । उपजातिवृत्तम् ॥ २० ॥

भवत्यजेयं तनुते ऽजसेव्या
जनाय लोकं दययैव तं श्रीः ।
भवत्यजे यं तनुतेजसे व्या-
ध्यघोज्झितं मे कुहृदे ऽपि दत्ते ॥ २१ ॥

अवतीति । अजेन ब्रह्मणा सेव्या इयं प्रसिद्धा ऽजा ऽनादिर्भवती श्रीः भवं संसारं त्यजति तस्मै भवत्यजे, किंवन्तं, विरक्तजनायेति यावत् । दययैव व्याध्या दुःखेनाऽघेन पापेन चोज्झितं त्यक्तं यं लोकं मोक्षं वितनुते विस्तारयति तं लोकं कुहृदे कुत्सितहृदयाय मे मह्यमपि दत्ते अर्पयति अतस्तवाऽतिवात्सल्यं वादान्यकं चेति भावः । अजेयं जेतुमशक्यमिति लोकविशेषणं वा । उपेन्द्रवज्रावृत्तम् ॥ २१ ॥

निधाय भवती दृशं नवसरोजपत्राऽऽयतां
श्रितं हरिपुरन्ध्रि मां हृतनमद्विपत् त्रायताम् ।

---

२१ अजा (अनादिसिद्धा) अजेन (ब्रह्मणा सेव्या) इयं श्रीर्भवती भवत्यजे (संसारत्यागिने विरक्ताय) यं व्याध्यघोज्झितं (निर्व्याधिदुःखं लोकं (वैकुण्ठलोकं) दयया वितनुते तमेव (लोकं) तनुतेजसे (अल्पतेजसे) कुहृदे (कुत्सितमानसाय) मह्यमपि दत्ते इति पुण्यवद्भिर्लभ्यं लोकं दयया पापिष्ठाय मह्यं ददासीति दयाऽतिशयं वर्णयति ।

२२ हे अस्मदम्ब ! हरिपुरन्ध्रि ! परिहृतनम्रजनविपत्तिर्भवती नवीनकमलदलदीर्घां दृष्टिं निक्षिप्य श्रितं मां रक्षतु, त्वया विना अयःकठोरहृदयः (लोहकठिनमनाः) खलजनं ऽदयो हरिः आपदि (प्राणाऽत्ययापत्तौ) तमःकदम्बात् (अज्ञानराशेः) न त्रा-

न मां किल विना त्वया ऽऽपदि तमःकदम्बादयः-
कठोरहृदयो हरिः खलजने ऽस्मदम्बाऽदयः ॥ २२ ॥

निधायेति । हे ऽस्मदम्ब ! त्वया विना ऽयोवल्लोहव-त्कठोरं हृदयं यस्य अतः खलजने दुष्टे अदयः निष्कृपः ह-रिः आपदि विपत्तौ आगसः पापस्य कदम्बात्समूहान्मां कि-ल निश्चयेन न त्रायताम् । त्रैङ् पालने ऽस्माल्लोट् । अतः हे-हरिपुरन्ध्रि ! हृता नमतां पुंसां विपद्यया सा भवती त्वं न-वस्य सरोजस्य पत्त्रमिवाऽऽयतां विस्तृतां दृशं निधाय स्थापयि-त्वा श्रितमाश्रितं मां त्रायताम् । प्रार्थनायां लोट् । पृ-थ्वीवृत्तम् ॥ २२ ॥

न स माधवस्तव गुणानसमा-
ऽऽयतनेत्र एव कमलाऽऽयतने।
क्षमते ऽभिधातु,मतिदक्षमतेः
स्तवनाय कः पटुमतिस्तव ना ॥ २३ ॥

नेति । हे कमलाऽऽयतने ! अतिदक्षमतेरत्यन्तकुशलबुद्धे-स्तव तुवन्ति वर्धन्ते ते तवास्ते च ते गुणाश्च(?) तान्सौन्दर्यौ-दार्यादीन् अभिधातुं कथयितुं स माधवः एवाऽऽश्चर्ये अ-

---

यतामिति खलस्य मम प्राणोत्क्रमणसमये दुष्टेषु निर्दये हरौ अ-ज्ञानहरणभारमनारोप्य करुणादृष्ट्या त्वमेव मां रक्षेत्याह ।

२३ हे कमलायतने ! अतिकुशलमतेस्तव गुणानभिधातुम् अ-समाऽऽयतनेत्रः (निरुपमदीर्घनेत्रः) स माधवः, (स हरिः) असमानि त्रीणि आयतानि नयनानि यस्यैवंभूतः शिवो ऽपि वा न क्ष-मते, एवं सति को वा ना (नरः) तव स्तवनाय पटुमतिः स्यादिति हरिहराभ्यामप्यसुकरे त्वत्स्तवे कस्य पुंसः सामर्थ्यमित्याह ।

व्ययानामनेकार्थत्वात् । चेत्यपरमसमान्यायतानि नेत्राणि यस्य स हरः न क्षमते न समर्थो भवति, तत्र कः ना पुमान्नर-स्तवनाय पटुमतिः कुशलबुद्धिर्न को ऽपीति भावः। प्रमिताक्षरा, आर्यागीतिर्वा वृत्तम् ॥ २३ ॥

भवती जगदम्ब कृताऽऽर्तभवो-
परमा परमा परमाप रमा ।
कुहृदो ऽद्रितटीमवनाय कृपा-
महिता महितामहिताऽऽमहिता ॥ २४ ॥

भवतीति । हे जगदम्ब ! कृत आर्तानां भवस्योपरमो नाशो यया पुनः अहितानां शत्रूणामामो रोगस्तस्मै हिता व-र्धिनीत्यर्थः । आमो रुक्तद्भिदोः पुंसीति मेदिनी । तथा परमो-त्कृष्टा परं तु कृपामहिता सती भवती रमा कुहृदो ऽवनाय म-हितां सञ्जातोत्सवाम् अद्रेः शेषाऽद्रेस्तटीमाप प्रापेति । तोटकं वृत्तम् ॥ २४ ॥

---

२४ हे जगदम्ब ! कृताऽऽर्तभवोपरमा (कृतदीनसंसारशान्तिः) परमा (श्रेष्ठा) कृपामहिता (दयया पूजिता) अहिताऽऽमहिता (अ-हितानाम् आमा (रोगः दुःखं, तस्मै हिता, शत्रुदुःखदेति यावत्) ईदृशी रमा (तदाख्या) भवती कुहृदः (कुत्सितमनसो मम) अ-वनाय महितां पूजितामद्रितटीं (शेषाचलतटम्) आप (प्राप्तवती) इति भवत्याः शेषाद्राववतारो मद्रक्षणायेत्याह ।

१ कृताऽऽर्तभवोपरमा, परमा, परम्, आप, रमा, कृपामहिता, महिता, अहितामहिता, इति विषमपदच्छेदः ।

रमा ऽऽर मारमारमाद्युपासितं यमर्णवात्।
धियो हरिं वृषाचलोत्तमेतमेतमेत मे[1] ॥ २५ ॥

रमेति। रमा लक्ष्मीः अर्णवान्निर्गत्य। ल्यब्लोपे पञ्चम्यधिकरणे चेति पञ्चमी। मारमारो हरः मो ब्रह्मा तदाद्युपासितं यं हरिम् आर प्राप, हे मे धियः! मद्बुद्धयः! वृषाऽऽचलोत्तमं श्रेष्ठशेषाऽद्रिमित्यर्थः। प्रशंसावचनैश्चेति कर्मधारयः। इतं प्राप्तम् एतं नाम तं हरिम् एत प्राप्नुत। इण् गतौ इत्यस्माल्लोट्। नगस्वरूपिणी प्रमाणिका वा वृत्तम् ॥ २५ ॥

त्रातुमप्रच्युता वारिजातेक्षणा
त्वं नतान् ध्वस्तदेवाऽरिजाते क्षणात्।

---

२५ रमा अर्णवात् मारमारमाद्युपासितं (मारं कामं मारयतीति मारमारः शिवः, मो ब्रह्मा, तदादिभिरुपासितं) यम् आर प्राप। अथवा रमा मारमाद्युपासितं (मारस्य कामस्य या मा लक्ष्मीस्तदादिभिः सौन्दर्यादिगुणैरुपासितं) यम् अरं (शीघ्रम्) आर प्राप, हे मे धियः! वृषाचलोत्तमेतं (वृषपर्वतोत्तमम् इतं प्राप्तं, शेषाचलवासिनमिति यावत्।) एतम् (भगवन्तम्) एत (आगच्छत, प्राप्नुतेति यावत्) इति निजबुद्धिं रमाश्रितस्य भगवत उपासने प्रवर्तयन्नाह।

२६ हे शोभितश्रीः! (शोभिता श्रीर्यस्यास्तादृशे!) अघध्वान्तलोपाऽहिमांशो! (पापतिमिरनाशे सूर्यरूपे!) क्षणात् ध्वस्तदेवाऽरिजाते (क्षणमात्रेण नाशितदैत्यसङ्घे!) इन्दिरे! नतान् त्रातुम् अप्रच्युता (संनद्धेति यावत्) वारिजातेक्षणा (कमलनेत्रा) त्वम् अ-

---

१ रमा, आर, मारमारमाद्युपासितम्, (रमा, अरम्, आर, मारमाद्युपासितम् इति वा) वृषाचलोत्तमेतम्, एतम्, एत, मे।

पातकादिन्दिरे पाहि मां शोभित-
श्रीरघध्वान्तलोपाऽहिमांशोऽभितः ॥ २६ ॥

त्रातुमिति । हे इन्दिरे । हे शोभिता श्रीः संपद्यस्यास्तत्संबुद्धौ, भो क्षणाद् ध्वस्तं देवाऽरीणां दैत्यानां जातं समूहो यया अघमेव ध्वान्तं तस्य लोपे नाशे ऽहिमांशुः सूर्यस्तत्सम्बुद्धौ नतानस्मान् त्रातुम् अप्रच्युता अस्खलिता त्वं मां पातकात् अभितः सर्वतः पाहि रक्षेत्यर्थः । स्रग्विणीवृत्तम् ॥ २६ ॥

मन्दाराऽमन्दाऽऽरामं दारा मन्दाऽऽरा-
द्व्याधिघ्ना दैत्यारेः शेषाऽद्रिं तं प्राप्ताः ।
सारावासारावासारावासाराऽवा-
गालीढा शृङ्गाली यस्याऽऽर्तान् संभर्तुम्[1] ॥ २७ ॥

मन्देति । दैत्यारेर्दाराः श्रीः मन्दानां जडानाम् आराद् द्रुतं व्याधीन् घ्नन्ति तादृशः सन्तो मन्दाराणां कल्पद्रूणाम् अमन्दा

भितः पातकात् मां पाहीति स्वस्य पातकाद्रक्षणं याचते ।

२७ मन्दाऽऽराद्व्याधिघ्नाः (मन्दानाम् आराद् दूराद् व्याधिघातुकाः) दैत्यारेर्दाराः मन्दाराऽमन्दाऽऽरामं (मन्दारवृक्षाणाममन्दा बहुला आरामा उपवनानि यस्मिन् तथा भूतम्) तं शेषाऽद्रिं प्राप्ताः । यस्य (पर्वतस्य) अवाक् (अधः) सारावासाऽऽरावाऽऽसाराऽऽवासा (रलयोरैक्यात् सालाऽऽवासा वृक्षनिवासिनः पक्षिणः, तेषामारावाणां रुतानामासारस्य परम्परायाः आवासा वसतिः, नानापक्षिविरुतस्थानम्) आलीढा (सर्वतो व्याप्ता) यस्य शृङ्गाली आर्तान् संभर्तुम् आर (प्राप) इति आर्तजनमनोविनोददायिनि रम्यवृषशैले भगवत्या अवतारं प्रतिपादयति ।

---

[1] मन्दाराऽमन्दाऽऽरामम्, दाराः, मन्दाऽऽराद्व्याधिघ्नाः, सारावासाऽऽरावाऽऽसाराऽऽवासा, आर, अवाक् ।

महान्तः आरामा यस्मिन् तं शेषाऽद्रिं प्राप्ताः, यस्य शृङ्गाली शिखरपङ्क्तिः आर्तान् सर्वान्तु रमयितुं सारः श्रेष्ठः अवनप आवः वृद्धिः समर्थना वा यस्यास्तादृशी आस्ते । रक्षाद्यर्थादवतेर्घञ् । शृङ्गालीं विशिनष्टि—साराः साला वृक्षास्तेष्वासा येषां तेषां पक्षिणामारावाणाम् आसारो भूमा यत्र सा पुनर्वाचा आलीढा वर्ण्या न भवति सा चेति । श्रीलीलावृत्तम् ॥ २७ ॥

शमदमौ मदमौढ्यहरौ वहन्
मधुरिपुं धुरि पुण्यकृतां स्थितः ।
विनमतीनमतीव तवाऽर्चको
निजगदं जगदम्ब जहाति च ॥ २८ ॥

शमेति । हे जगदम्ब ! तवाऽर्चकः पूजकः मदः संपदगादिजन्यः, मौढ्यमज्ञत्वम्, एतौ हरतस्तौ शमो वासनात्यागः, यमो बाह्यवृत्तिरोध,स्तौ वहन् स्वीकुर्वन् पुण्यवतां धुर्यग्रे स्थितः सन् तवेनं पतिं मधुरिपुमतीव नमति, च परं निजगदं भवरोगं जहाति । ओहाक्त्यागे, कर्तरि लट् । द्रुतविलम्बितम् ॥ २८ ॥

जननि त्वया परिचरत्सुरकि-
न्नरकान्तया नयजुषा स्तुतया ।

---

२८ हे जगदम्ब ! तवाऽर्चकः मदमौढ्यहरौ (अहंकारमौर्ख्यनाशकौ) शमदमौ वहन् पुण्यकारिणामग्रगण्यः सन् तव इनं (स्वामिनं) मधुरिपुम् अतीव विनमति, एवं निजगदं (स्वकीयं गदं संसारव्याधिं) च जहातीति त्वत्पूजकस्य पुण्यलाभपूर्वकं शमदमादिप्राप्तिर्विष्णुभक्तिः, संसारदुःखनिवृत्तिश्च भवतीत्याह ।

२९ हे जननि ! परिचरत्सुरकिन्नरकान्तया (परिचरणनिरतदेवकिन्नराऽङ्गनया) कलृप्तनमन्नरकाऽन्तया (कृतनम्रजननरकनाशया)

हृदि मे विना किमपि कल्मषनम-

नरकान्तया न यजुषा स्तुतया ॥ २९ ॥

जननीति । हे जननि ! कल्मषः कुतः नमतां नरकस्याऽन्तो यया एवं परिचरन्त्यः सेवमानाः सुराणां किन्नराणां च कान्ताः यां पुनर्नयजुषा सशास्त्रेण यजुषा वेदेन स्तुतया तया त्वया विना मे मम हृदि किमपि नाऽस्तु । अस भुवि, प्रार्थनायां लोट् । प्रमिताक्षरावृत्तम् ॥ २९ ॥

त्वमेव सेव्या सुदृशां तव स्थिरं

रमे यतो यादवनायके बलम् ।

उरो हि शौरेरुदधेस्त्वमग्रही-

रमेयतोयादवनाय केवलम् ॥ ३० ॥

त्वमिति । हे रमे ! यतः यादवनायके हरौ स्थिरं बलं सामर्थ्यं तवैव शक्तिरूपत्वात् अतः अमेयमपरिमितं तोयं यस्मिन् तस्मादुदधेर्निर्गत्य शौरेः उरः वक्षः जगतः केवलमवनाय रक्षायै अग्रहीः, अतः सुदृशां पुंसां त्वमेव सेव्याऽसि । वंशस्थं वृत्तम् ।

नयजुषा (नीतिपूर्णेन) यजुषा (यजुर्वेदेन) स्तुतया त्वया विना मे हृदि किमपि नाऽस्तु, इति निजहृदि भगवत्याः केवलं स्फूर्तिं प्रार्थयते ।

३० हे रमे ! यतः कारणात् यादवनायके (हरौ) तव बलं (शक्तिः) स्थिरम् एवं त्वम् अमेयतोयात् (अपरिच्छिन्नजलात्) उदधेः सकाशात् शौरेः उरो (वक्षः) अवनाय (जगद्रक्षणाय) केवलम् अग्रहीः (आश्रिता) अतः त्वमेव सुदृशां (बुधानां) सेव्येति हरौ प्रभवन्ती जगद्रक्षणाय हरिवक्षःस्थलमाश्रिता त्वमेव विवेकिनां सेवनीयेत्याह ।

सारसं श्रितवती ससारसं-
माननां हिमकरोपमाननाम् ।
देवतां प्रणमतो मुदेव तां
वेदनादमहितां न वेदना ॥ ३१ ॥

सारसमिति । सारसं कमलं श्रितवतीं स्थिताम(?) सारसः पक्षिभेदेन्द्वोः सारसं सरसीरुहमिति विश्वः । पुनः सारं श्रेष्ठं यत्संमाननं पूजनं तेन सहितां, यद्वा सारं चक्रं तेन सहितं विष्णुं समायाति सा । नन्द्यादित्वाल्ल्युः । इवशब्दो वाक्यालङ्कारे । पुनर्हिमकरोपमम् आननं यस्याः सा तां चन्द्रमुखीमित्यर्थः । तथा वेदनादेन वेदशब्देन महितां पूजितां देवतां मुदा प्रणमतः पुंसः वेदना दुःखं न भवतीति । रथोद्धता वृत्तम् ॥ ३१ ॥

सा मयि देयादीक्षां रमा ऽऽर्तरक्षार्थमाददे या दीक्षाम् ।
यत्पदजलजनतानां सुगमं दिव्यधाम जलजनतानाम् ॥ ३२ ॥

सेति । यस्याः पदजलजयोर्नतानां जडानामज्ञानां जनतानां जनसमूहानाम् । ग्रामजनबन्धुभ्य इति तल् । दिव्यं धाम मो-

---

३१ सारसं (पद्मं) श्रितवतीं, ससारसंमाननां (श्रेष्ठसंमानसहितां) हिमकरोपमाऽऽननां (चन्द्रसदृशमुखीं) वेदनादमहितां (वैदिकशब्दस्तुतां) तां (प्रसिद्धां रमारूपां) देवतां प्रणमतो वेदना (दुःखं) नेति त्वां प्रणमतः पुंसो दुःखाऽनुभवो न भवतीत्याह ।

३२ या ऽऽर्तानां रक्षार्थं दीक्षां (व्रतम्) आददे, एवं यत्पदजलजनतानां (यच्चरणकमलनम्राणां) जलजनतानां (लडयोरैक्यात् जडानां जनतानां जनसमूहानां) दिव्यं धाम सुगमं, सा रमा मयि ईक्षां (कृपाकटाक्षं) देयादिति आर्तत्राणगृहीतदीक्षा नतजनदिव्यपदप्रदात्री भगवती मयि कृपाकटाक्षं निक्षिपत्वित्याह ।

क्षरूपं सुगमम् । अपि च या आर्तानां दीनानां रक्षार्थं दीक्षाम् आददे जग्राह सा रमा मयि ईक्षां कृपाकटाक्षं दयात् । अव्यसंयुनाऽन्त्यपदगतः सर्वचरणगो यमकालङ्कारभेदः । वृत्तं त्वार्यागीतिः । इदमेव वृत्तं श्रीर्हितकरवाणीयानिति पञ्चाशच्छ्लोकपर्यन्तं ज्ञेयम् ॥ ३२ ॥

कमले राजीवानां कुले स्थिता त्वं गतिः परा जीवानाम् ।
जगदाराध्या यन्ति श्रेयस्त्वां ये कृताऽऽदरा ध्यायन्ति ॥३३॥

कमले इति । हे कमले ! राजीवानां कमलानां कुले स्थिता त्वं जीवानां प्राणिनां परा उत्कृष्टा गतिः प्राप्यस्थानमसि अतः कृताऽऽदरा ये नरास्त्वां ध्यायन्ति ते जगता आराध्या अर्चनीयाः सन्तः श्रेयः यन्ति प्राप्नुवन्ति । इण् गताविस्यस्माल्लट् ॥ ३३ ॥

किमपि महोदारेषु प्रथमं मधुवैरिणो महो दारेषु ।
जयति सपर्या यस्य स्थिरफलदात्री सुरद्रुपर्यायस्य ॥३४॥

किमिति । सुरद्रोरिष्टदात्कल्पतरोः पर्यायस्याऽपरशब्द-

---

३३ हे कमले! राजीवानां (कमलानां) कुले (समूहे) स्थिता त्वं जीवानां प्राणिनां परा (उत्कृष्टा) गतिः (प्राप्तव्या) असि, ये कृतादराः (सादराः सन्तः) त्वां ध्यायन्ति जगदाराध्याः (लोकपूज्याः) ते श्रेयः (कल्याणं मोक्षरूपं) यन्ति (प्राप्नुवन्तीति त्वमेव प्राणिनां गति,स्त्वद्ध्यानं च तेषां कल्याणकरं भवतीत्याह ।

३४ महोदारेषु (अतिमहत्सु) मधुवैरिणो दारेषु (लक्ष्म्यां) किमपि (अनिर्वचनीयं)प्रथमम् (उत्कृष्टं) महः (तेजः) जयति, सुरद्रुपर्यायस्य (कल्पतरुकार्यनिर्वाहकस्य वदान्यस्य) यस्य (लक्ष्मीमहसः)सपर्या (पूजा) स्थिरफलदात्री (अविनश्वरशुभफलप्रदा) भवतीति भगवतीतेजसः पूजया ऽक्षयशुभफलाऽवाप्तिर्भवतीत्याह ।

वद् द्वितीयस्य महसः सपर्या पूजा स्थिरमविनाशि फलं ददाति सा ऽस्ति तन्महद्यथा तथा उदारेषु समर्थेषु मधुवैरिणः दारेषु स्त्रीषु मध्ये किमप्यनिर्वचनीयं प्रथममाद्यं पूज्यं वा महः जयतीत्यर्थः ॥ ३४ ॥

धृतां हरिणा ऽङ्केन
त्वां प्रतिवददाननां हि हरिणाङ्केन ।
प्रणमन् जननि बिडौजा
जनो भुवि स्यात् स्वबन्धुजननिबिडौजाः ॥ ३५ ॥

धृतामिति । हे जननि ! हरिणाङ्केन चन्द्रेण प्रतिवदत् प्रतिस्पर्धां कुर्वदाननं यस्यास्ताम् एवं हरिणा कृष्णेनाऽङ्केन उत्सङ्गेन धृतां त्वां प्रणमन् जनः स्वबन्धुषु निबिडम् ओजः यस्य स सन् भुवि बिडौजा इन्द्रः स्याद्राजा भवतीत्यर्थः ॥ ३५ ॥

कलशोदधिकन्या यं
पश्यति विद्यात् स तावदधिकन्यायम् ।

---

३५ हे जननि ! हरिणा ऽङ्केन (उत्सङ्गेन) धृतां, हरिणाङ्केन (चन्द्रेण) प्रतिवददाननां (प्रतिस्पर्धमानमुखीं) त्वां प्रणमन् जनः स्वबन्धुजननिबिडौजाः (निजबान्धवेषु मध्ये सविशेषतेजस्कः) सन् भुवि बिडौजाः (इन्द्रः, राजा) स्यात् इति त्वत्प्रणामेन जनस्य स्वबन्धुषु तेजः प्रसरति, राज्यप्राप्तिश्च भवतीत्याह ।

३६ कलशोदधिकन्या (सुधोदधिसुता लक्ष्मीः) यं पश्यति स तावत् अधिकन्यायं (सविशेषं न्यायशास्त्रं) विद्यात्, एवं त्रयीविदा (निखिलवेदविदुषा) जितकथकवितानेन (विजितवा-

जितकथकवितानेन
त्रयीविदा लभ्यते च कविता ऽनेन ॥ ३६ ॥

कलशेति । कलशोदधेर्दुग्धाब्धेः कन्या लक्ष्मीर्यं जनं पश्यति कृपयाऽवलोकयति स पुमान् तावदादौ साकल्येन वाऽधिकं न्यायं शास्त्रं विद्याज्जानीयात्, चेत्यपरं त्रयीम् ऋग्यजुःसामरूपां वेत्ति तेन अतः जितं कथकानां वितानं विस्तारो येन । वितानो यज्ञविस्तारोल्लोचेषु क्रतुकर्मणीति विश्वः । अनेन पुंसा कविता कवित्वं लभ्यते प्राप्यते । डुलभष् प्राप्तौ कर्मणि लट् ॥ ३६ ॥

श्रीः सेवानरकेषु
त्वया ऽर्थ्यतां हरिरिताढ्यवानरकेषु ।
मां विनिपात्य न घोराः
शुचो यथा नयति किं तु पात्यनघोराः ॥ ३७ ॥

श्रीरिति । हे श्रीः ! अनघं निष्पापम् उरः हृदयं यस्य ह-

दिजनेन) अनेन कविता (काव्यरचनाशक्तिः) लभ्यते इति रमाकटाक्षवीक्षितस्य वेदन्यायशास्त्रवित्त्वं वादिजयः कवितालाभश्चेत्येतानि फलानि सिध्यन्तीत्याह ।

३७ हे श्रीः ! अनघोराः (पुण्यवक्षःस्थलः) हरिः इताऽऽढ्यवानरकेषु (उपासितधनिकरूपवानरेषु) सेवारूपेषु नरकेषु मां विनिपात्य घोराः (दारुणाः) शुचः (शोकान्) यथा न नयति, किं तु पाति, तथा त्वया अर्थ्यतामिति धनिकसेवारूपरौरवेषु मामपातयित्वा यथा मां त्रायेत हरिस्तथा त्वया स प्रार्थ्यतामित्याह ।

रिः इताः प्राप्ताः आढ्या धनिन एव वानराः कपयो यैस्तेषु। शेषाद्विभाषेति कप्। एतादृशेषु सेवारूपा ये नरका निरयास्तेषु मां विनिपात्य यथा येन प्रकारेण शुचः शोकान् न नयति किं तु पाति रक्षति तथा त्वया लक्ष्म्या अर्थ्यतां प्रार्थ्यतामित्यर्थः॥ ३७॥

सततविकाराऽकल्पं
प्राप्तो ऽहं देहमम्ब काराकल्पम्।
कुभवादाशु भवत्या
स्वयमुद्धार्यो रमे सदा शुभवत्या॥ ३८॥

सततेति। हे अम्ब! हे रमे! सततं सर्वदा विकारा रोगाः आकल्पानि भूषणानि यस्य। आकल्पवेषौ नेपथ्यमित्यमरः। यद्वा सततं विकाराः यस्मिन् अत एव अकल्पमसमर्थं काराकल्पं बन्धनशालासदृशं, कारा स्याद्बन्धनाऽऽलये इत्यमरः। देहं शरीरम् अहं कविः प्राप्तो ऽस्मि, अतः सदा सर्वदा शुभवत्या कल्याणविशिष्टया कुत्सिताद्भवात्संसारात् स्वयम् आत्मनैव उद्धारयितुं योग्यः अस्मीत्यर्थः॥ ३८॥

साराऽसाराऽज्ञान-
स्थानेन किमस्ततेजसा राज्ञा नः।

---

३८ हे अम्ब! रमे! अहं सततविकाराऽकल्पं (सन्ततविकारैरसमर्थं) काराकल्पं (बन्धनालयतुल्यं) देहं प्राप्तो ऽस्मि, सदा शुभवत्या (कल्याणिन्या) भवत्या कुभवात् (कुत्सितसंसारात्) आशु उद्धार्यं इति देहबन्धं प्राप्तस्याऽऽत्मनः संसारोद्धारं प्रार्थयते।

३९ हे श्रीः! साराऽसाराऽज्ञानस्थानेन (साराऽसारविचारविधुरेण) अस्ततेजसा (नष्टतेजसा) राज्ञा नः किम्? अभिमानस-

श्रीस्त्वयि मानसमेतद्
न्यस्येम विमुक्तये ऽभिमानसमेतम् ॥ ३९ ॥

सारेति । सारश्चाऽसारश्च । मारो बले स्थिरांशे चेत्यम-रः । तयोरज्ञानस्य स्थानभूतेन तथा अम्तं तेजो यस्य तेन रा-ज्ञा नो ऽस्मान् प्रति किं कारणं (?) न किमपीति भावः। हे श्रीः! अभिमानेन समेतं युक्तम् इदं मानसं विमुक्तये मुक्त्यर्थं त्वयि न्यस्येम वयमिति शेषः ॥ ३९ ॥

व्यक्तिं विन्देमहि ता-
मिन्द्रादिसुरैर्नवाऽरविन्दे महिताम् ।
मध्यमतारकवर्णा-
ऽभिहिता या नखजितोरुतारकवर्णा ॥ ४० ॥

व्यक्तिमिति । या श्रीः मध्यमेन अकारोकारात्मना ता-रकस्य प्रणवस्य वर्णेन उकारेण अभिहिता उक्ता उकारवाच्ये-

---

मेतं (साऽहङ्कारम्) एतन्मानसं विमुक्तये त्वयि न्यस्येम (स्थापयेम) इति अविवेकिराजोपसर्पणेन नाऽस्माकं प्रयोजनं, मोक्षप्राप्तये त्वय्येव स्वीयं मनो निवेशयेमेत्याह ।

४० या मध्यमतारकवर्णाऽभिहिता (अकारोकारमकारघटितस्य तारकस्य 'ओम्' इत्याकारकस्य मध्यमेन वर्णेन उकारेणाऽभिहिता, उकारवाच्येति यावत्) एवं नखजितोरुतारकवर्णा (कररुहविजितमहानक्षत्रवर्णा, उज्ज्वलनखेति यावत्), इन्द्रादिदेवैर्नवेऽरविन्दे महितां तां व्यक्तिं (रमारूपां) विन्देम (लभेमहि) इति भगवतीलाभमाशास्ते ।

त्यर्थः। तदुक्तं शङ्करपादकृतप्रणवव्याख्याने।

"अकारः पद्मजः प्रोक्त उकारः पद्मलोचनः।
मकारः शङ्करः प्रोक्तस्तस्मादेतत्त्रयाऽऽत्मकम्॥
अकारो भारती प्रोक्त उकारः कमला स्मृता।
मकारः शाङ्करी प्रोक्ता तस्मादेतत्त्रयात्मकम्॥ इति।

अन्यच्च 'उमेति मात्रा तपसो निषिद्धे'ति कालिदासकृत-कुमारसंभवे। उकारः शक्तिपरत्वेन मल्लिनाथसूरिभिर्व्याख्यातः। साहित्यरत्नाऽऽकरे ऽपि।

"शक्तिग्रहं व्याकरणोपमान-
कोशाऽऽप्तवाक्याद्व्यवहारतश्च।
वाक्यस्य शेषाद्विवृतेर्वदन्ति
सान्निध्यतः सिद्धपदस्य वृद्धाः" ॥ इति।

ताम् इन्द्रादिभिः सुरैर्देवैः नवे नूतने अरविन्दे कमले महितां पूजितां लक्ष्मीरूपां व्यक्तिं विन्देमहि वयं प्राप्नुयाम इत्यर्थः॥ ४०॥

हृतसदरिद्रव्याधिश्रितमुच्छिन्नदुर्दरिद्रव्याधिः।
अतुलकृपा या देवप्रणुता सा रमा ऽत्र पायादेव॥४१॥

हृतेति। या हृतं सतामरीणां द्रव्यं यया सा अधिश्रि-

---

४१ या हृतसदरिद्रव्या (अपहृतोत्तमशत्रुद्रव्या) उच्छिन्नदुर्दरिद्रव्याधिः (उन्मूलितदुष्टदारिद्र्यपीडा) अतुलकृपा (निरुपमदया) देवप्रणुता सा रमा आधिश्रितं (समनोव्यथं) मामत्र पायाद्देवेति निजपालनमाशास्ते।

तमधिकं श्रितम आधिं मनोव्यथां वा ऽऽश्रितं उच्छिन्नः नाशितः दुष्टः दरिद्रः तद्रूपो(?) व्याधिर्यया सापुनर्देवैर्ब्रह्मादिभिः प्रकर्षेण नुता स्तुता, अन्यच्च अतुला निरुपमा कृपा दया यस्याः सा प्रसिद्धा रमा श्रितमाश्रितं मां प्रति अत्र इह लोके पायात् रक्षतु इत्यर्थः ॥ ४१ ॥

शोषितभवनदया ऽग-
स्तन्येशः कचजितोत्प्रभवनदया ऽऽगः ।
सो ऽनभिभवनदयागः
सोढा प्रभवेत् त्वया ऽभवनदयागः ॥ ४२ ॥

शोषितेति । शोषितः भवरूपो नदो यया तथा ऽगवत्पर्वतवत् स्तनौ यस्याः सा तया पुनः कचजितः उत्प्रभः वनदः मेघो यया तया त्वया स ईशो भगवान् नास्ति अभिभवः प्रतिषेधो यस्यास्तां दयां गच्छति तादृशः सन् आगः अस्मदपराधान् सोढा प्रभवेत्, कीदृशः अभवनं जननाऽऽभावं मो-

---

४२ शोषितभवनदया (शुष्कीकृतसंसाररूपनद्या) अगस्तन्या (पर्वतोच्चकुचया) कचजितोत्प्रभवनदया (केशविजितप्रौढमेघया) त्वया अनभिभवनदयागः (अतिरस्कृतदयागामी) अभवनदयागः (अपुनर्भवप्रदपूजः) स ईशो (हरिः) आगः (मदीयमपराधं) सोढा प्रभवेत् (क्षमेत) इति त्वया सहितो भगवान् मदपराधं मर्षयेदित्याशास्ते ।

क्षं ददाति तादृशो यागः पूजादिर्यस्य सः अस्य वासुदेवस्य भवनं वैकुण्ठं वा ॥ ४२ ॥

त्वां हि सुधी राजयति
स्तुतां स्तवैर्यः प्रमानिधी राजयतिः।
भवति स, धी राजयति
श्रीस्तं, स भुवोऽत्र सोदधीरा जयति ॥ ४३ ॥

त्वामिति। हे श्रीः ! यः सुधीः त्वां स्तवैः स्तुतां कृत्वा राजयति नीराजयति, इदं सर्वपूजोपलक्षणम् । स प्रमानिधिर्ज्ञानसागरः राजयतिः यतीनां राजा भवति । अत्रा ऽनुस्वारस्य चित्रत्वभङ्गाऽभावे प्रमाणं वाग्भटालङ्कारे। 'नाऽनुस्वरविसर्गौ हि चित्रभङ्गाय कल्पत (?) इति। राजदन्तादिरयम् । धीर्बुद्धिस्तं राजयत्यलङ्कुरुते । सः अत्रोदधेः इरया जलेन सहिता भुवः जयति । इरा मद्ये च वारिणीति कोशः ॥ ४३ ॥

भक्ततमानायतया
स्वदृशा कमले सुरोत्तमानायत या।

---

४३ हे श्रीः ! प्रमानिधिः (तत्त्ववित्) यः सुधीः स्तुतां त्वां स्तवैः राजयति (शोभयति) स राजयतिः (यतिराट्) भवति, धीः बुद्धिः तं राजयति (राजानं करोति, सूक्ष्मबुद्धिः सन् स राजा भवतीति यावत्) अतश्च सोदधीराः (उदधेः समुद्रस्य,इरा जलानि तत्सहिताः 'सागरजलान्ता इति यावत्)भुवः जयतीति तव स्तुत्या योग,-सुबुद्धि,राज्य,जय,लाभो भवतीत्याह।

४४ हे कमले ! या (ते दृक्) भक्ततमान् सुरोत्तमान् आयत (प्रापत्) तया स्वदृशा असमानाय (निरुपमाय) श्रेयसे (मोक्षरूपकल्याणप्राप्तये) आनायतया (जालरूपतया, बन्धत्वेनेति यावत्) विश्रुतं भवं (संसारं) छमय इति अतिभक्तदेवोत्तमगा-

विश्रुतमानायतया

शमय भवं श्रेयसे ऽसमानाय तया ॥ ४४ ॥

भक्तेति । हे कमले ! त्वं भक्तनम्रा एकान्तभक्ता आनायो जालं यस्यास्तस्या भावस्तत्ता तया एवं सुरोत्तमेषु अनायतया अविस्तृतया पुनः समानाय केवलाय श्रेयसे मोक्षाय तं दातुमित्यर्थः । विश्रुतौ विख्यातौ मान अभिमानः आयतः प्रभावश्च(?) यस्याः सा तया प्रसिद्धया स्वस्य दृशा भवमस्मत्संसारं शमय नाशय इत्यर्थः ॥ ४४ ॥

श्रीः परभागवती य-

म्यभिष्टुता सा मुकुन्दभागवती यम् ।

फणिवृषभाऽगवतीयं

पश्यति भाजते पदं स भागवतीयम् ॥ ४५ ॥

श्रीरिति । परभागवती गुणोत्कर्षवती । परभागो गुणोत्कर्ष इति हैमः । पुनर्यामिभिर्गभिष्टुता मुकुन्दस्य भगवतः इयं मुकुन्दभागवती शिवभागवतादीनां भाष्ये साधुत्वोक्तेः फणिवृषभः

भिन्या निजदृशा ऽस्माकं मोक्षलाभाय बन्धरूपं संसारं शमयेति प्रार्थ्यते ।

४५ परभागवती (गुणोत्कृष्टा) यम्यभिष्टुता (संयमिभिरभितः स्तुता)मुकुन्दभागवती(मुकुन्दस्य भगवतः इयं,पत्नी)फणिवृषभाऽगवती (फणीन्द्राऽचलवती, शेषशैलवासिनीति यावत्) सेयं श्रीर्यं पश्यति स भागवतीयं (भाग्यवत्सम्बन्धि, भाग्यवद्गम्यमिति यावत् । भगवत्सम्बन्धि वा) पदं (वैकुण्ठं) भजते इति भगवतीकटाक्षवीक्षितस्य वैकुण्ठप्राप्तिर्भवतीत्याह ।

फणिश्रेष्ठः तत्संज्ञको ऽयः अगः पर्वतः तद्वतीयं सा प्रसिद्धा श्रीः यं जनं पश्यति स, भगवतः महाभाग्यवतः इदं भागवतीयं,(?) वृद्धाच्छः । पदंभजति । यद्वा भगवतः इदं भागवतीयं, वा-नामधेयस्येति छप्रत्यये साधुत्वम् । 'भागवतीयत्वेनैव परिसमप्ता' इति भागवतप्रयोगात् ॥ ४५ ॥

मिथ्यातनयाऽऽचार्यारहितेनाऽन्तस्त्वया ऽब्धितनया चार्या।
त्वं चित्त न याचार्याप्रभृतीरितरा नमच्छितनयाचार्याः॥४६॥

मिथ्येति । हे चित्त ! त्वया मिथ्या निरर्थया तनयानां पुत्राणाम् आचार्यस्य भावः आचार्या आचार्यत्वं तया रहितेन सता अन्तः स्वमध्ये अब्धितनया श्रीः आचार्या आ समन्तात्सञ्चार्या । ण्यन्ताद्यत् । किं च त्वं आर्या चण्डी प्रभृतिर्यासां ताः इतरा देवताः न याच न प्रार्थय । कीदृशीस्ताः ? नमन्तः नमस्यन्तः शिताः दुर्बला ये नयानाम् आगमानाम् आचार्याः प्रवक्तारो(?) यास्ताः। निशिते दुर्बले शितमिति मेदिनी। सकलमनोरथपूरणकारिणीम् इमां श्रीदेवीमपहाय वारं वारं कामाऽऽकुलिततया कामिनीभोगमन्यतनयसंस्कारकरणव्यापृततया वृथा पुनः पुनः कुतः भ्राम्यसि ? इति भावः ॥ ४६ ॥

४६ हे चित्त ! मिथ्यातनयाचार्यारहितेन (मृषाभूतपुत्राऽऽचार्यादिभिरा समन्ताद् रहितेन) त्वया ऽन्तः अब्धितनया चार्या (संचारणीया) एवं त्वं नमच्छितनयाऽऽचार्याः (नमतां शितस्याऽल्पस्य नयस्य आचार्याः प्रबोधिकाः) आर्याप्रभृतीः (गौरीमुखाः) इतरा न याचेति मिथ्याभूतपुत्रप्रभृतीनां परिचरणादिकं कार्यं विहाय त्वया लक्ष्मीर्ध्येया, प्रणमतामल्पनीतिबोधिनीर्गौर्यादिदेवता मा किं चित् त्वं याचस्वेति निजं चित्तमनुशास्ति ।

मां हरिरामा ऽऽयतया दृशा पुनात्वेनसां विरामाय तया ।
प्रथितकरामायतया काकेऽप्यसुरे परां कृपामायतया ॥ ४७ ॥

मामिति। या दृक् अमायतया निष्कपटत्वेन असुखदेऽविचार्यकारित्वात् असुरेऽपि काके परां कृपामायत प्राप्ता । अय गतावित्यस्माल्लङ् । तया आयतया दृशा हरेः रामा स्त्री मां पुनातु पावयत्वित्यर्थः । कीदृशी सा एनसां पापानां विरामाय प्रथितः प्रख्यातः करो यस्याः सा ॥ ४७ ॥

राशेर्वारामस्य श्रीस्त्वं दुहिता नवोत्सवाऽऽरामस्य ।
अवनिभवा रामस्य प्रिया धियं नः सदोषवारामस्य ॥ ४८ ॥

राशेरिति । हे श्रीः ! अस्य वारां राशेः सिन्धोर्दुहिता कन्या पुनरवनिभवा सती नवोत्सवानामारामस्य उपवनभूतस्य रामस्य प्रिया सा त्वं नः दोषवारेण दोषसमूहेन सहितां धियं अस्य क्षिप दूरीकुर्वित्यर्थः । असु क्षेपणे इत्यस्माल्लोट् ॥ ४८ ॥

---

४७ एनसां विरामाय (नाशाय) प्रथितकरा (प्रसिद्धहस्ता) हरिरामा (रमा) अमायतया (मायारहिततया, 'शुद्धचित्ततयेति यावत्) असुरे काकेऽपि (महाऽपराधे जयन्तेऽपि) परां कृपाम् आयतया (आप्तया) तया (प्रसिद्धया) आयतया (दीर्घया) दृशा मां पुनात्विति कटाक्षक्षेपेण स्वपावनं याचते ।

४८ हे श्रीः ! अस्य वारां राशेः (समुद्रस्य) दुहिता, नवोत्सवाऽऽरामस्य (नवीनोत्सवोपवनरूपस्य) रामस्य प्रिया अवनिभवा (पृथिव्युत्पन्ना सीतारूपा) त्वं सदोषवारां (दोषसमूहसहितां) नो धियम् अस्य (प्रक्षिप) इति निजधियो दोषदूरीकरणं प्रार्थयते ।

हरिसुरदारुण्येनःस्थितिमुषि वल्लिवदभूद्यदारुण्येन ।
भृतवन्दारुण्येनत त्वीडे दैवतमसङ्गि दारुण्येन ॥ ४९ ॥

हरीति । एनसः पातकस्य स्थितिं वसतिं मुष्णाति नाशयति तस्मिन्, तथा भृताः पोषिताः वन्दारवः येन तस्मिन् । वन्दारुरभिवादके इत्यमरः । हरिर्वेङ्कटपतिरेव सुरदारु तत्प्रकृतिभूतः कल्पवृक्षः तस्मिन् आरुण्येन श्रीविद्यारूपेण 'बालार्कसन्निभा'मित्यादिना तस्या आरक्तत्ववर्णनात् । लक्षितलक्षणया रागेण वा वल्लिवत् लतासदृशम् अभूत् वृक्षे वल्लिवत् हरौ संलग्नं बभूवेति भावः । एनवत् दारुणस्य कठिनस्य भावः दारुण्यं तेन असङ्गि अभाववत् दैवतं श्रीरमादेव्याख्यम् अहं स्तौमीत्यर्थः ॥ ४९ ॥

श्रीर्हितकरवाणी यान् पश्यति तेभ्यो नमांसि करवाणीयान् ।
हृतशोकरवा ऽणीयान् हातुमनर्थान्सुमप्रकरवाणीयान्॥ ५० ॥

श्रीरिति । हितकरा वाणी यस्याः सा । अत्र कबभावश्चि-

---

४९ आरुण्येन उपलक्षितम् (अरुणवर्णं) यत् (दैवतम्) एनःस्थितिमुषि (पापस्थितिविनाशके) भृतवन्दारुणि (पोषिताऽभिवादके) हरिसुरदारुणि (हरिरूपे कल्पवृक्षे) वल्लिवत् (लतावत्) अभूत् दारुण्येन (क्रौर्येण) असङ्गि (अस्पृष्टं) तद्दैवतमीडे (स्तौमि) इति हरिरूपे कल्पवृक्षे लतामिव शोभमानां दयामयीं श्रीदेवीं स्तौमीत्याह ।

५० इयान् अणीयान् (अत्यल्पकः) अहं सुमप्रकरवाणीयान् (पुष्पबाणसम्बन्धिनः) अनर्थान् हातुं हितकरवाणी (हितोत्पादकवाक्) हृतशोकरवा (अपहृतदुःखशब्दा) श्रीर्यान् पश्यति तेभ्यो नमांसि करवाणि, इति भगवतीदृग्विषयान् नमस्करोति ।

न्त्यः। समासान्तविधेरनित्यत्वाद्वा। तथा हृतः शोक इति हृत्वः शब्दो यथा भक्तशोकनाशिकेति यावत्। सा श्रीः यान् पुरुषान् पश्यति तेभ्यः सुमप्रकराः पुष्पसमूहा बाणाः शरा यस्य स कामः तस्य इमे सुमप्रकरबाणीयास्तान्। वा नामधेयस्येत्यत्र वृद्धसंज्ञाविकल्पाच्छप्रत्ययस्य साधुत्वम्। अनर्थान् हातुं त्यक्तुं इयान् अणीयानत्यल्पो ऽहं नमांसि नमस्कारान् करवाणि कर्तुमर्हामि(?) ॥ ५० ॥

महोदयासारभुजात्वयातया
महोदया सारभुजा त्वया तया।
त्विलोपकारातिशयास्तदे त्विभा-
त्विलोपकारातिशया ऽऽस्त देवि भा ॥ ५१ ॥

मह इति। विलोपकानामरातीनाम् अतिशयस्योत्कर्षस्याऽस्तं ददाति तत्संबुद्धौ हे देवि! महस्तेजः ददाति तया, तथा सारम् उत्कृष्टभोगं भुनक्ति तया, तथा महतः विपुलस्योदयस्य आसारः संपातः यत्र स भुजो यस्यास्तत्त्वं यातया प्राप्तया त्वया लक्ष्म्या

---

५१ हे विलोपकाऽरातिशयाऽस्तदे! (विलोपकानां लोकनाशकानामरातीनां शयेन हस्तेन अस्तं नाशं ददाति तत्संबुद्धौ) देवि! महोदयाऽऽसारभुजात्वयातया (महान् उदयाऽऽसार उदयपराम्परा ययो स्तथाविधौ भुजौ यस्याः सा महोदयाऽऽसारभुजा, तस्या भावस्तत्त्वं तद् यातया प्राप्तया) महोदया (तेजोदायिन्या) सारभुजा (सारं भुनक्ति तया) तया (प्रसिद्धया) त्वया हेतुभूतया विभौ (हरौ) इलोपकाराऽतिशया (इलाया भूम्या उपकारस्याऽतिशयो यस्यास्तादृशी) भा (कान्तिः) आस्त (अवर्तत) इति हरौ भूम्युपकारकारिणी प्रभा त्वद्धेतुकैवेत्याह।

१ अस्यां चौखम्बा-संस्कृतग्रन्थमालायां प्रतिमासं पृष्ठशतके सुन्दरै सीसकाक्षरैरुत्तमेषु पत्त्रेषु एकः स्तबको मुद्रयित्वा प्रकाश्यते ।

२ एकस्मिन् स्तबके एक एव ग्रन्थो मुद्र्यते ।

३ प्राचीना दुर्लभाश्चाऽमुद्रिता मीमांसावेदान्तादिदर्शन, व्याकरण, धर्मशास्त्र, साहित्य, पुराणादिग्रन्था एवात्र सुपरिष्कृत्य मुद्र्यन्ते ।

४ काशिकराजकीयप्रधानसंस्कृतपाठालयाऽध्यापकाः पण्डिता अन्येच शास्त्रदृष्टयो विद्वांसः एतत्परिशोधनादिकार्यकारिणो भवन्ति ।

५ भारतवर्षीयै, ब्रह्मदेशीयैः, सिंहलद्वीपवासिभिश्च एतद्ग्राहकैर्देयं वार्षिकमग्रिमं मूल्यम् मुद्राः ७ आणकाः ८

६ कालान्तरे प्रतिस्तबकं " " १ " ०

७ प्रापणव्ययः पृथग् नास्ति ।

८ साम्प्रतं मुद्र्यमाणा ग्रन्थाः- मुद्रिताः स्तबकाः

(१) संस्काररत्नमाला । गोपीनाथभट्टकृता	(संस्कारः)	२
(२) शब्दकौस्तुभः । भट्टोजिदीक्षितकृतः	(व्याकरणम्)	१०
(३) श्लोकवार्तिकम् । भट्टकुमारिलविरचितम् पार्थसारथिमिश्रकृत-न्यायरत्नाकराख्यया व्याख्यया सहितम् सम्पूर्णम् ।	(मीमांसा)	१०
(४) भाष्योपबृंहितं तत्त्वत्रयम् विशिष्टाद्वैतदर्शन प्रकरणम् श्रीमल्लोकाचार्य्यप्रणीतम् । श्रीनारायणतीर्थ विरचित भाट्टभाषा प्रकाश सहितम् । सम्पूर्णः ।	(वेदान्तः)	२
(५) करणप्रकाशः । श्रीब्रह्मदेवविरचितः सम्पूर्णः	(ज्योतिषः)	१
(६) भाट्टचिन्तामणिः महामहोपाध्याय-श्रीगागाभट्ट विरचितः । तर्कपादः	(मीमांसा)	२
(७) न्यायरत्नमाला-श्रीपार्थसारथिमिश्र विरचिता सम्पूर्णः ।	(मीमांसा)	२
(८) ब्रह्मसूत्र भाष्यम-बादरायण प्रणीत वेदान्त सूत्रस्य यतीन्द्र श्रीमद्विज्ञानभिक्षु कृत व्याख्यानम् । सम्पूर्णः ।	(वेदान्तः)	६
(९) स्याद्वादमञ्जरी-मल्लिषेणनिर्मिता सम्पूर्णा ।	(जैनदर्शनम्)	२
(१०) सिद्धित्रयम-विशिष्टाद्वैत-ब्रह्मनिरूपणपरम्-श्रीभाष्यकृतां परमगुरुभिः श्री ६ यामुनमुनिभिर्विरचितम् । सम्पूर्णम्	(वेदान्तः)	१

(११) न्यायमकरन्दः । श्रीमदानन्दबोधभट्टारकाचार्यसंगृहीतः आचार्यचित्सुखमुनिविरचितव्याख्योपेतः } (वेदान्तः) ३

(१२) विभक्त्यर्थनिर्णयः न्यायानुसारिप्रथमादिसप्तविभक्तिविस्तृतविचाररूपः म० म० श्रीगिरिधरोपाध्यायरचितः । सम्पूर्णः } (न्यायः) ५

(१३) विधिरसायनम् श्रीअप्पयदीक्षितकृतम् स० (मीमांसा) २

(१४) न्यायसुधा (तन्त्रवार्तिकटीका) भट्टसोमेश्वरविरचिता । } (मीमांसा) १३

(१५) शिवस्तोत्रावली । उत्पलदेवविरचिता । श्रीक्षेमराजविरचितवृत्तिसमेता । } (वेदान्तः) २

(१६) मीमांसाबालप्रकाशः (जैमिनीयद्वादशाध्यायार्थसंग्रहः) श्रीमद्पदवाक्यप्रमाणपारावारीणधुरीणमीमांसाद्वैतसाम्राज्यधुरन्धरश्रीभट्टनारायणात्मजभट्टशङ्करविरचितः । } (मीमांसा) २

(१७) प्रकरणपञ्चिका (प्रभाकरमतानुसारि मीमांसादर्शनम्) महामहोपाध्यायश्रीशालिकनाथमिश्रविरचितम् । श्रीशङ्करभट्टकृता मीमांसासारसंग्रहश्च । सम्पूर्णः (मीमांसा) ३

(१८) अद्वैतसिद्धिसिद्धान्तसारः । पण्डितप्रवरश्रीसदानन्दव्यासप्रणीतस्तत्कृतव्याख्यासमलङ्कृतश्च । (वेदान्त) ३

(१९) कात्यायनश्रौतसूत्रम् महामहोपाध्यायश्रीकर्काचार्यविरचितभाष्यसहितम् । ११

(२०) ब्रह्मसूत्रभाष्यम् श्रीभास्कराचार्यविरचितम् (वेदान्तः) १

(२१) श्रीहर्षप्रणीतम् खण्डनखण्डखाद्यम् आनन्द पूर्णविरचितया खण्डनफक्किकाविभजनाख्यया व्याख्यया (विद्यासागरी)ति प्रसिद्धया समेतम् । } (वेदान्तः) १

(२२) आख्यातचन्द्रिका श्रीभट्टमल्लविरचिता । १

(२३) श्रीलक्ष्मीसहस्रम्—बालबोधिनीव्याख्यया ऽवतरणिकया च सहितम् । } ५

(२४) ब्रह्मसूत्रवृत्तिः मरीचिका श्रीव्रजनाथभट्टकृता श्रीमदाचार्य श्रीवल्लभाधीश्वरशुद्धाद्वैतसंप्रदायविदुषा रत्नगोपालभट्टेन संशोधिता । } (वेदान्त) २

(२५) क्रोडपत्रसंग्रहः अत्र श्रीकालीशङ्करसिद्धान्तवागीशविरचितानि अनुमानजागदीश्याः प्रत्यक्षानुमानगादाधर्याः प्रत्यक्षानुमानमाथुर्या व्युत्पत्तिवादस्य शक्तिवादस्य मुक्तिवादस्य शब्दशक्तिप्रकाशिकायाः कुसुमाञ्जलेश्च क्रोडपत्राणि । (न्यायः) १

पत्रादिप्रेषणस्थानम् } हरिदासगुप्तः, चौखम्बासंस्कृतपुस्तकालय बनारस सिटी

December 1905

THE

CHOWKHAMBÂ SANSKṚIT SERIES

A

COLLECTION OF RARE & EXTRAORDINARY SANSKṚIT WORKS.

NO. 96.

श्रीलक्ष्मीसहस्रम्

श्रीमद्वेङ्कटाध्वरिविरचितम् ।

श्रीमद्रावजीमहाराजाऽपरनाम्ना श्रीनिवासपण्डितेन विरचितया

बालबोधिन्याख्यया व्याख्यया समलङ्कृतम् ।

काशीस्थराजकीय संस्कृतप्रधानपाठशालायां

साहित्यशास्त्राऽध्यापकेन मानवल्ल्युपाख्यतैलङ्गरामशास्त्रिणा स्वकृतया अवतरणानि :-

श्रेणिकया संभूष्य संशोधितम् ।

LAKSHMISAHASRA

BY

VENKATÂDHVARI

WITH THE

COMMENTARY CALLED BÂLABODHINI, BY

Srinivâsa Pandit or Ravji Mahârâja.

EDITED WITH AVATARANIKAS BY

Râma Sâstri Tailanga,

PROFESSOR, GOVT. SANSKRIT COLLEGE, BENARES.

FASCICULUS VI.

PUBLISHED AND SOLD BY THE SECRETARY

CHOWKHAMBÂ SANSKṚIT BOOK-DEPÔT;

BENARES.

AGENTS:-OTTO HARRASSOWITZ LEIPZIG.

PANDIT JYESHṬHARAMA MUKUNDJI, BOMBAY.

Printed by Hari Dâs Gupta, Proprietor,

AT THE VIDYA-VILASA PRESS.

BENARES.

Price Rupee One.

Registered According to Act XXV of 1867.

॥ श्रीः ॥

-*-

आनन्दवनविद्योतिसुमनोभिः सुसंस्कृता ।
सुवर्णाऽङ्कितभव्याभशतपत्त्रपरिष्कृता ॥ १ ॥
चौखम्बा-संस्कृतग्रन्थमाला मञ्जुलदर्शना ।
रसिकालिकुलं कुर्यादमन्दामोदमोहितम् ॥ २ ॥

स्तबकः—९६

हेतुभूतया विभौ वेङ्कटनायके इलायाः पृथ्व्याः उपकारे अति-शयो यस्याः सा भा कान्तिः आस्त स्थिता । आस उपवेशने इत्यस्माल्लङ् । अयं अर्धाऽभ्याससमुद्गकयमकालङ्कारभेदः । त-दुक्तं दण्डिना ।

'अर्धाऽभ्यासः समुद्गः स्यात्तस्य भेदास्त्रयो मताः ।
पादाऽभ्यासोऽप्यनेकात्मा दर्श्यते स निदर्शनैः'॥ इति।

वंशस्थं वृत्तम् । इदं पादाऽभ्यासयमकचित्रम् ॥ ५१ ॥

सुरक्षया देवहिता दृशा ऽवमा-
ऽसुरक्षयादेव हि तादृशा ऽव मा ।
मुदा रमे धेहि गिरा विहानता-
मुदारमेधे ऽहिगिराविहाऽऽनता ॥ ५२ ॥

सुरेति । उदारा मेधा बुद्धिर्यस्यास्तत्सम्बुद्धौ हे रमे ! अ-हिगिरौ आनता प्राप्ता असुराणां क्षयादेव देवानां हिता हि-तकारिणी, तथा अवमा अवस्थिता मा कान्तिर्यस्याः, कान्ति-मतीत्यर्थः। रक्षणकर्त्री वा। अव रक्षणादावित्यस्माच्छाद्यवेति सू-त्रेणाऽऽम्प्रत्ययान्तो निपातः। सुष्ठु रक्षति तया प्रसिद्धया दृशा मा इति माम् अव रक्ष । अव्ययानामनेकार्थत्वात् । हि पुनः

---

५२ हे उदारमेधे ! (महाप्रज्ञे !) रमे ! इह अहिगिरौ (शेषाऽचले) आनता (प्राप्ता) त्वं मुदा गिरा (वाचा) विहानतां (हान्यभावं) धेहि ! एवम् अवमाऽसुरक्षयात् (अवमा अधमा ये ऽसुरास्तेषां नाशात्) सुरक्षया (शोभनया रक्षया) देवहिता (सुरहितकारिणी) त्वं तादृशा (हितकारिण्या) दृशा मा (माम्) अव ही-ति निश्चये, इति स्वहानिविनाशं पालनं च प्रार्थयते ।

मुदा गिरा विहानतां हान्यभावं धेहि देहि । डुधाञ् धारणपोषणयोः, दानेऽप्येके इत्यस्माल्लोटि घ्वसोरेद्धावभ्यासलोपश्चेत्येत्वाऽभ्यासलोपौ ॥ ५२ ॥

केवलं तुच्छविमता हरिणा क्षितवामताः ।
के वलन्तु च्छविमता हरिणाक्षि तवामताः ॥ ५३ ॥

केवलमिति । हे हरिणाऽक्षि ! तव अक्षिता अक्षया वामता सुन्दरता सा केवलम् एकं तुच्छानां विमता मान्या न भवति । वरं तु छविः कान्तिरस्याऽस्ति तेन सुन्दरेणेत्यर्थः । हरिणा श्रीकृष्णेन के सुखविषये । कं वारिणि सुखे ऽपि च इत्यमरः । आमता सर्वतो मता अङ्गीकृतां, किं पुनरन्यैर्विद्वद्भिरिति भावः । यद्वा छविमता ऽपि हरिणा ते अक्षि तवामता आमता इति तु वरं(?)श्रेष्ठमिति भावः । यद्वा हरिणा मनोहरेणाऽपि भगवता ते अक्षितवामता वरं श्रेष्ठं यथा भवति तथा आमता न तु सामान्येन इति भावः । यद्वा हे इ ! तव तुच्छवद्विमता के?ति प्रश्ने आमता भक्ते अपक्वत्वमेवेति । इदमर्धाऽभ्यासयमकचित्रम् ॥ ५३ ॥

---

५३ हे हरिणाऽक्षि ! केवलं तुच्छविमताः (तुच्छमसारं विरुमतं येषां ते) तव अमताः (असंमताः) छविमता (कान्तिमता) हरिणा क्षितवामताः (विनाशितसौभाग्याः सन्तः) के जले वलन्तु (मज्जन्तु) इति त्वदनभिता निःसारविपरीतमताऽवलम्बिनो भगवता विनाशितसौभाग्याः सन्तो लज्जया जले मज्जन्त्वित्याह ।

वैरस्य हानिदा ऽनेन मा ऽन्यासाध्येन सा ऽद्य तु[1]।
वैरस्यहानिदानेन मान्या साध्येन सा द्यतु[2] ॥ ५४ ॥

वैरस्येति । अपराधे सत्यपि वैरस्यं दुःखं तस्य हानिः सुखं तस्य दानेन समर्पणेन मान्या श्रीदेवी साध्येन भुक्तिमुक्तिरूपफलेन साध्यति फलिता भवति, माऽन्या मायाः अन्या सा का चित्प्रसिद्धा यक्षिण्यादिः वैरस्य विरोधस्य निदानेनाऽऽदिकारणेनैनसा पातकेनाऽपराधेन हेतुना अधि अधिकम् आध्यति आधेर्दुःखस्य निमित्तं यद्वस्तु शत्र्वादि तदाध्यम् । गोद्व्यचोसङ्ख्येति निमित्ते यत् । यस्येति लोपः । तद्वदाचरति आचारे क्विप् । ईषदपराधे सति या शत्रुर्भवति तत्र का साध्याशेति भावः । विपुलावृत्तम् ॥ ५४ ॥

वृषाचले ऽशङ्करतोद्यमान-
वृषाचले शंकरतोद्यमा न ।

---

५४ अद्य तु (अस्मिन्नेव समये) अन्याऽसाध्येन (इतरदुष्करेण, मदेकसाध्येन) अनेन (स्तवेन) वैरस्य (विरोधस्य) हानिदा (नाशप्रदा) सा मा लक्ष्मीः) असाधि, (साधिता, ऽनुकूलिता) एन (वासुदेवेन) मान्या (आदरणीया) सा वैरस्यहानिदान् (वैरस्यं विरसत्वमप्रीतिः, तत्प्रदान् खलान्) द्यतु (खण्डयतु) इति अनेन मत्स्तवेन प्रसादिता भगवती अप्रीतिप्रदान् खलान् नाशयत्विस्याशास्ते ।

५५ हे उद्यमानवृषाऽचले ! (उद्यमानस्य विधीयमानस्य वृषस्य सुकृतस्य अचले, भूरूपे !) हे ऽम्ब ! यद्वा (उद्यमानेन विधीयमानेन वृषेण धर्मेण अचले स्थिरे धर्मपूर्णे इति सप्तम्यन्तं वृषाचले इत्यस्य विशेषणम् !) वृषाचले (शेषाद्रौ) अशङ्करता (निःशङ्कमासक्ता) शङ्करतोद्यमा (शङ्करतायां शुभकारितायाम् उद्यमो यस्यास्तथाभूता

१-२ साध्यति, १ पु० पा० ।

वृषाचलेशं करतोद्यमान-
मंब त्यजेर्वष्टि दृशो गिरस्ते ॥ ५५ ॥

वृषाचलेति । हे अम्ब ! वृषाऽचले शेषाऽद्रौ शङ्करतोद्यमा शं कल्याणं करोतीति शङ्करा तस्या भावस्तत्ता जगतः सुखं तत्र उद्यमः उद्योगो यस्याः सा त्वम् मा इति मां करतः हस्तात् न त्यजेः त्यागं मा कुरु मा मुञ्चेत्यर्थः । तां रमां विशिनष्टि—वृषा इन्द्रः सङ्कटे सति वृषः नन्दी अचलः कैलासपर्वतः तयोरीशं महादेवमपि न वष्टि कामयते किं तु करतोद्यमानं करैस्तत्र द्वार-पालहस्तैस्ताड्यमानो व्यथां प्राप्यमाणो यथा भवति तथा ते गिरः वाणीः किं बहुना ते दृशः दृष्टिर्लेशं लवं वष्टि कामयते । उपजातिवृत्तम् । इदं पादत्रयाऽभ्यासयमकचित्रम् ॥ ५५ ॥

राजीवाऽऽयतनाऽगबाहुमहतीं कुर्यान्मुदे नः कृपां
राजीवायतनागबाहुरघहृत् कृष्णो न देवो ऽपरः ।

त्वं) करतोद्यमानं (त्वन्मन्दिरदौवारिकपाणिभिः पीड्यमानं) वृषाऽचलेशं (नन्दिकैलासेश्वरं शिवं) न त्यजेः, स ते दृशो (दृष्टिपातान्) गिरः (प्रसादवचनानि) च वष्टि वाञ्छतीति त्वन्मन्दिरद्वा-रपालकिङ्करनिःसार्यमाणं शिवं न त्यजेः, स ते कटाक्षवचनान्यभि-वाञ्छतीति भगवतीमाहात्म्याऽतिशयं बोधयति ।

५६ राजीवाऽऽयतना (कमलाऽऽलया, लक्ष्मीः) अगबाहुमहतीं (गिरिप्रस्थपृथुलां) नः मुदं कुर्यात्, कृपाराजी (दयया राजते यः सः) आयतनागबाहुः (दीर्घकरिशुण्डादण्डसमबाहुः) देवः

रा जीवाय तनाविहापि सुखदा शुद्धा तवैवाऽऽप्यते
राजीवाऽऽयत नायकं फणिगिरेर्या ऽसौ दयास्रोतसाम्॥५६॥

राजीवेति । राजीवाऽऽयतना पद्माऽऽलया भवती नोऽस्माकम् अगबाहुमहतीं पर्वतशिखरपृथुलां मुदं कुर्यात्, ननु हरिमपहायेयमहमेव कुतः प्रार्थ्यत ? इति चेत्, नागवद्भुजङ्गवत् आयता दीर्घा बाहवो यस्य स इति। आहिताऽग्न्यादित्वात् साधुः। बाहाधरः कृष्ण एव देवः उपास्यः, न अपरः। यद्यप्येवं तथा ऽपि सः कृपया राजतीति कृपाराजी एवंशीलो ऽपि अघहृगपराधं गणयति[१], तस्माच्छुद्धा ऽनुकम्पा न भवति, तव तु दया आदौ स्रोतसां प्रवाहाणां राजीव पङ्क्तिरिवाऽपारेत्यर्थः। तादृशी सती इहाऽपि अघसत्त्वे ऽपि जीवाय रा इव धनमिव तनौ सुखदा, तस्माच्छुद्धैवाऽऽप्यते इति त्वामेवमभ्यर्थये, यद्यस्माज्जगत्कल्याणकृते एव या ऽसौ भवती फणिगिरेः शेषाऽचलस्य नायकं हरिम् आयत प्रापत् तस्याऽघहृत्त्वनिवारणायेति भावः ॥ ५६॥

कौमारमारचयतः सफलं तपो ऽस्य
सा मारमारकनुतस्य वृषाऽचलेन्दोः ।

(कृष्णो) वा ऽघहृत् (दुःखनाशकः, सन्तोषद इति यावत्) अपरो देवो न, (अघहृत् न) तव या दयास्रोतसां राजी फणिगिरेर्नायकं हरिं प्राप, इहापि (अस्मिन् लोके ऽपि) तनौ रा इव (धनमिव) सुखदा शुद्धा ऽसौ (दयास्रोतसां राजी) (अस्माभिः) अवाप्यते। इति भगवतो दुःखाऽपहारकत्वे ऽपि त्वद्दयाया एव तत्रोपसंक्रमात् शुद्धा तवैव दया ऽस्माभिः प्राप्यते इति त्वमेवाऽस्माकं मुदं कुर्या इत्याह ।

५७ कौमारं (कुमाराऽवस्थायां कृतं) तपः सफलं (लक्ष्मीप्रा-

१ अघहृगिति पाठानुसारेणेयं व्याख्या ।

रामा रमा रहितकोपतया कृताऽस्मत्-

क्षेमा ऽरमारविसुधांशु जयत्यवन्याम् ॥ ५७ ॥

कौमारेति । मारमारकेण शिवेन नुतस्य स्तुतस्याऽस्य पुनः कुमारयतीति कुमारः । कुमार क्रीडायां,मस्माव पचाद्यच् । तस्य भावः कौमारं वाल्यम् आ आरभ्य वामनतया रचयतः कुर्वतः अर्थात्तप एव । ततो ऽन्यत्राऽपि दृश्यते इति द्वितीया, गुणमूते इति वत् । वृषाऽचलेन्दोर्वेङ्कटेशस्य सफलं तपस्तपःफलभूता रमारूपा रामा स्त्री रहितकोपतया कृपयेति यावत् । अरं शीघ्रं कृतम् अस्माकं क्षेमं यया सा अवन्यां पृथिव्यां रविश्च सुधांशुश्च तौ मर्यादीकृत्य जयति शो तेभइत्यर्थः । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥५७॥

कलितमसारमनाशा-

ऽऽध्यायामहितं न रामरामाऽन्यम् ।

ष्या कृतार्थम्)आरचयतः मारमारकनुतस्य (स्मरहरस्तुतस्य) वृषाचलेन्दोः (हरेः) रामा, रहितकोपतया (कोपशून्यतया, दययेति यावत्) कृताऽस्मत्क्षेमा (संपादिताऽस्मत्कुशला, रमा आरविसुधांशु (आसूर्यचन्द्रम्) अवन्यां जयतीति सर्वदा ऽस्मच्छुभकारिणी भगवती पृथिव्यां सर्वोत्कर्षेण वर्तते इत्याह ।

५८ कलितमसारम् (अतिशयितः कलिः कलितमो ऽतिद्वेषः, स एव सारो यस्मिन् तम्) अनाशाऽऽध्यायामहितम् (अनाशो नाशरहितो य आधिर्मनोव्यथा तस्य य आयामो विस्तारस्तस्मै हितं, मनोव्यथाविस्तारकमिति यावत्) तं रामरामाऽन्यं (रामरामा सीतारूपा लक्ष्मीस्तदन्यं) न ध्यायाम, किं तु कलितमसारम् (कलितो ऽवलम्बितो मसार इन्द्रनीलमणिरत्नेनाऽध्यवसितो

कलितमसारमनाशा

ध्यायाम हि तन्नरामतं नराऽऽमान्यम् ॥ ५८ ॥

कलीति। हि यस्माद्वयम् अनाशाऽथा अक्षयया मानसव्यथया कलितं व्याप्तम्। अत्र पुंस्याधिरित्यमरादाधिशब्दस्य पुंस्त्वे ऽपि स्त्रीत्वप्रयोगोपपत्तिर्मारमातरित्यग्रिमतृतीयश्लोकस्थवक्ष्यमाणरीत्या ऽवसेया। अत एव असारं तुच्छं नराणाममराणां चाऽमान्यं तं संसारमिति शेषः। अयाम प्राप्तवन्तः। यातेर्लङि रूपम्। तेन कलितमसा कलिरूपेणाऽन्धकारेण अरं शीघ्रम् इदानीं अनाशा आशारहिताः निष्कामाः सन्तः रामस्य या रामा स्त्री सीतारूपिणी त्वं त्वया अन्यः तं हितं हितकारकं कमपि न ध्यायाम न स्मरामः। ध्यै चिन्तायामित्यस्मादाशीर्लिङ्। आर्यागीतिवृत्तम् ॥ ५८ ॥

सारसेनमहितापहारिका-

सारसेनमहितापहारिका।

भगवान् येन तत्) · नराऽमराऽऽमान्यं (नरैरमरैश्च आसमन्ताद् मान्यं) हि तत् (रमाभिधं दैवतम्)· अनाशाः (निराशाः निरभिसन्धयः सन्तः ध्यायाम लोट् चिन्तयाम) इति इतरं सर्वं देवं विहाय रमारूपं दैवतमेव ध्यायामेत्याह।

५९ सारसेन (कमलेन) महिता, हारिका (हारिण्येव हारिका मनोहारिणी) अहिताऽपहारिका (अहितानपहरति सा) या (रमा) सारसेनमहितापहारिकासारसेनम् (सारसानां पक्षिविशेषाणाम् इनैः श्रेष्ठैर्महिताः पूजिता आपो येषां ते सारसेनमहिताऽपाः, तथाभूता हारिणो मनोहरा ये कासारास्ते एव सेना बलं यस्य तं, सकलजलाधिपं समुद्रम्) आप, अनन्तगा (अनन्तो भगवान् तं

सारसेन महिता ऽऽप हारिका

ऽनन्तगा जयति सा ऽनघं रमा ॥ ५९ ॥

सारसेनेति। सारसश्चन्द्रः इनः सूर्यः ताभ्यां महिता पूजिता। यद्वा सारसेनेन स्कन्देन स्ववाञ्छिताऽऽप्तये महिता। यद्वा सारसेनस्य विष्णोर्मह्या निवासस्थानस्य साधुहृदयस्य तापहारिका। यद्वा सः शिवः अः विष्णुः रसाया इनः तद्धारकत्वाच्छेषः भूपो वा तैर्महिता। सः शूलिनि च कीर्तित इत्येकाऽक्षरः। यद्वा सारसेन कमलेन वा सारसस्य इनेन श्रेष्ठकमलेन महिता सहिता, अपहारिका अपगतं हारि हरणभावो यस्य तत्कं सुखं यस्याः नित्यसुखशालिनीत्यर्थः। यद्वा अपगता हालिका सुरा यस्याः सा रलयोरैक्यात्। सात्त्विकत्वात्। सारा दृढा सेना यस्मिन्कर्मणि तद् यथा भवति तथा अहितान् शत्रून् अपहरति हन्ति सा, पुनः महेर्भूमेस्तापं दुष्टशुम्भादिकृतं हरति सा, सा श्रीः रसेन प्रेम्णा अनन्तं शेषाऽचलं वा विष्णुं वा विष्णुपदं वा गच्छति सा, तथा एन हारिणा सहिता सा अनघं निर्दोषं यथा तथा जयति। सारसः पक्षिभेदेन्द्वोः क्लीबं तु सरसीरुहे। इनः पत्यौ नृपाऽर्कयोः इति मेदिनी। महिर्मही इत्यमरटीकायाम्। रथोद्धतावृत्तम्॥ ५९ ॥

त्वं गतिं जननि यच्छ वैभवीं

मानयामितरसामहोदयाम्।

गच्छति तादृशी) सा रमा अनघं (निर्दोषं यथा तथा) जयतीति समुद्रपुत्रीत्वेनाऽनन्तभार्यात्वेन श्रेष्ठपितृपतिकुला रमादेवी निर्दोषं सर्वाऽतिशायितया वर्तते इत्याह।

६० हे जननि ! त्वं वैभवीं (विभुसम्बन्धिनीं) गतिं यच्छ

मानयामितरसामहोदयां
मानयामितरसामहोदयाम् ॥ ६० ॥

त्वमिति । अहो जननि ! त्वं वैभवीं गतिं वैष्णवीं गतिं वैकुण्ठमिति यावत् यच्छ देहि। भक्तियोगस्य मद्गातिरिति भागवतात् । किं च मा माम् अमितरसां दयां नय प्रापय, मयि दयां कुर्वित्यर्थः । अहं मा नास्त्यनयो यस्यां ताम् इतरेषां साम सख्यं हन्ति तादृशः उदयो यस्यास्तां यस्यास्तवोदये सति इतरसख्यकारणं नास्तीति भावः । महः दयते ददाति सा महोदया ताम् । दय दानरक्षणादिषु पचाद्यच् । त्वामिति शेषः । तरसा तीव्रसंवेगेन मानयामि पूजयामि ।

अस्मिन् पद्ये प्रथमार्धस्य द्विरावृत्तिकल्पनयापि पद्यं भवति । तद्यथा—

"त्वं गतिं जन नियच्छ वैभवी-
मानयाऽमितरसामहोदयाम् ।
त्वं गतिं जननि यच्छ वैभवीं
मानयामि तरसा महोदयाम् ॥"

त्वमिति । अहो जन ! त्वं वैभवीं विभवसम्बन्धिनीं गतिं

(अर्थ) अहो ! आम् (एवम्) अमितरसां (अपरिच्छिन्नसुखां) दयाम् आनय, इतरसामहोदयाम् (इतरां त्वदन्यां सामहः शान्तिनाशक उदय आविर्भावो यस्या स्तां देवतां) मा नय (न प्रापय, माम्) महोदयां (महानुदयो यस्या स्तां त्वां तरसा (दृढं) मानयामि (पूजयामि) इति त्वमेव कृपां कृत्वा मामितरदेवताऽधीनामकृत्वा शुभां गतिं मह्यं देहि, त्वामहं दृढमुं पूजयामीत्याह ।

रीतिं नियच्छ नियमय त्यजेति यावत् । धनमदाकुलो मा भूः । अमितरसां बहुलाऽऽनन्दां श्रियं दयाम् आनय प्रापय । यथा दयां कुर्यात्तथा कुर्विसर्थः । एवं श्रुत्यादिकं बोधयति । तत्त-स्मादहो जननि ! महोदयां त्वां तरसा वेगेनाऽन्यत्र व्या-पृतो न भूत्वा मानयामि पूजयामि, त्वं वैभवीं विभोरियं वैभवी तां वैष्णवीमित्यर्थः गतिं यच्छ देहि । श्रियं मे, इति चाऽऽर्थि-कशेषौ ज्ञेयौ । रथोद्धतावृत्तम् ॥ ६० ॥

[1]मारमातरणिमानमस्यतां
मा रमातरणिमानमस्यताम् ।

---

६१ हे मारमातः ! (कामजननि !) अणिमानं) लघुत्वम्) अ-स्यतां (त्यजताम्) तां (प्रसिद्धां) रमातरणिं (त्वत्सौन्दर्यरूपां नावम्) आनमस्यतां (समन्ततः प्रणमतां,) मारमाऽऽतरणिमानं (मा-रस्य कामस्य या मा शोभा सौन्दर्यं ताम् अनन्ति सततं प्राप्नुव-न्ति तथाभूता अतिसुन्दरा ये रणिनो युद्धवन्तः शूरास्तेषां मानम् अहङ्कारम् अस्यतां प्रतिक्षिपताम् अतिसुन्दराणां शूरतराणामिति यावत्) अरमा अलक्ष्मीः मा मा ऽस्तु) (त्वं) तेषां) मानं (चित्त-समुन्नतिम्) आतरणि (जगति सूर्यस्थितिपर्यन्तं) मा ऽस्य (मा प्रति-क्षिप) इति लघुतां विहाय त्वत्सौन्दर्यरूपां नावमाश्रित्य त्वां प्रणमता-मत एव सुन्दराणां शूराणां चाऽभिमानप्रतिक्षेपसमर्थानां जनानां

---

१ मारमातः, अणिमानम्, अस्यताम्, मा, रमातरणिम्, आनमस्यताम्, मारमाऽऽतर-णिमानमस्यताम्, मा, अरमा, आतरणि, मानम्, अस्य, ताम्, इति पदविभागः ।

मारमाऽऽतरणिमानमस्यतां
मा ऽरमा ऽऽतरणि मानमस्य ताम् ॥ ६१ ॥

इति श्रीमद्वेङ्कटाऽध्वरिविरचिते श्रीमल्लक्ष्मीसहस्रे
यमकस्तबकश्चतुर्दशः सम्पूर्णः ॥ १४ ॥

मारमातरिति। अस्य पञ्जिका—मारमातः अणिमानं अस्य तां मा रमातरणिम् आनमस्यतां मारम् आतरणिमानं अस्यतां मारम् आतरणिमानं अस्यताम्। हे मारमातः! स्मरजननि! मा माता त्वम् अस्यतां अस्यन्ति उपतापं भवाख्यं प्राप्नुवन्ति तेषाम्। असु उपतापे कण्ड्वादिः। अतः रमातमणिं रमारूपां तरणिं भवसिन्धुनौकां आनमस्यतां नमस्कुर्वतां किं च अस्यताम् अं वासुदेवं स्यतां स्पृहयताम्। सर्वप्रातिपदिकेभ्यः क्यचि लालसायामिति सुक्। अस्माकमिति शेषः। ताम् अणिमानं कार्श्यं दारिद्र्यम्। किं च आतः सततव्याप्तः। आङ् पूर्वादत सातत्यगमने इत्यस्मात्पचाद्यच्। रणेषु योधेषु मानो ऽभिमा-

---

चित्तौन्नत्यं कदापि मा दूरीकुर्विति प्रार्थयमानः प्रकृतं स्तबकमुपसंहरति।

इति श्रीमानवल्ल्युपाख्यतैलङ्गरामशास्त्रिविरचितायां लक्ष्मीसहस्रावतरणानिःश्रेणिकायां यमकस्तबकः ॥ १४ ॥

नः सन्मानो वा यस्य तं महाशूरमित्यर्थः । मारं मदनम् । किं च आतरणि सूर्यमभिव्याप्य मानः सत्कारो यस्य तं प्रत्याख्यानाऽयोग्यमित्यर्थः। मारं मृत्युम् अस्यतां दूरीकुर्वित्यर्थः(?) । अत्र अणिमानमित्यस्य इमनिच्प्रत्ययान्तत्वेन, ल्युः कर्तरीमनिज् भावे इत्यमरात्पुंस्त्वेपि लिङ्गमशिष्यं लोकाऽऽश्रयत्वाल्लिङ्गस्येति भाष्यात् तवेयं महिमेत्यादिप्रयोगदर्शनाच्च । स्त्रीत्वमपि । यथा ऽन्यत्र । नाभिरक्षत्रिये इति सूत्रेण शरीराऽवयवनाभिशब्दस्य स्त्रीत्वे ऽपि । 'समुल्लसत्पङ्कजपत्रकोमलैरुपाहितश्रेण्युपनीविनाभिभि'रिति भारविः पुंस्त्वं प्रायुङ्क्त । स्यान्निकायः पुञ्जराशी इति राशिशब्दस्य पुंस्त्वे ऽपि 'अलभ्यं घोराभिः सुविमलतपोराशिभिः' इति पण्डितराजो ऽपि स्त्रीत्वमभ्यधत्त । अयं चतुष्पादयमकरूपालङ्कारः । समुद्गकभेदः । इन्द्रवज्रावृत्तम् ॥ ६१ ॥

इति श्रीरावजीमहाराजाऽपरनाम्ना श्रीनिवासपण्डितेन
विरचितायां बालबोधिन्याऽऽख्यायां श्रीमल्लक्ष्मीसहस्रटीकायां यमकस्तबकश्चतुर्दशः
सम्पूर्णतामगमत् ॥ १४ ॥

यथा नक्षत्रमालायां द्विजराजः प्रकाशते ।
तथा यः कपिसेनायां स रामः श्रेयसे ऽस्तु नः ॥ १५ ॥

अथाऽस्मिन्पञ्चदशस्तबके 'सैव नक्षत्रमाला स्यात्सप्तविंशतिमौक्तिकैः' इत्यमरात्सप्तविंशतितारावलिग्रथितसप्तविंशतिश्लोकरूपनक्षत्रमालया लक्ष्मीं भूषयन् मालायाश्च ग्रथनाऽनन्तरं समर्पणीयत्वात्समर्पणप्रतिपादकेनाऽष्टाविंशतिश्लोकेन नक्षत्रमालेति लिङ्गं दर्शयिष्यन् तदर्थं प्रतिपद्यं तत्तन्नक्षत्रनाम निर्दिशिष्य(?)न्नुद्देश्यक्रमाऽनुसारेण प्रथममश्विनीनक्षत्रनाम बध्नन्नाह ।

आनन्दमैन्दिराः कुर्युरपाङ्गा यत्प्रसादतः ।
अश्विनीहस्तिसंपन्ना संपदुज्जृम्भते नृणाम् ॥ १ ॥

आनन्दमिति । येषामपाङ्गानां प्रसादतो ऽनुग्रहात् नृणां अश्विनी वडवा, अश्विनीकुमारादिषु दृष्टत्वात्, हस्ती च ताभ्यां संपन्ना युक्ता, यद्वा अश्वा अस्यां सन्ति सा हस्तिभिः संपन्ना चेति पदद्वयं संपदुज्जृम्भते वर्धते ते इन्दिराया रमाया इमे ऐन्दिरा अपाङ्गाः कटाक्षाः आनन्दं कुर्युः । अस्मिन्स्तबके सर्वपद्ये नक्षत्रनामसूचनेन मुद्राऽलङ्कारस्तथाऽपि क्वचि-

१ अथ प्रतिश्लोकं यथाक्रमं तत्तन्नक्षत्रनामविन्यासचातुरीपुरस्सरं नक्षत्रमालाख्येन पञ्चदशेन स्तबकेन स्तोतुकाम आदौ प्रथमनक्षत्रनाम अश्विनी इति निर्दिशन् ऐन्दिराः (रमासम्बन्धिनः) नेत्रप्रान्ता आनन्दं कुर्युः,यत्प्रसादात् पुरुषाणाम् वडवावारणसमृद्धा सम्पत्तिरुदयते, इति मङ्गलमाचरति ।

यथासम्भवमन्ये ऽपि लिख्यन्ते । तैरस्य सङ्करो ज्ञेयः । पथ्यावक्त्रं वृत्तम् ॥ १ ॥

भगवति सुधाऽब्धिकन्ये भवतीं भूष्णुः प्रपद्ये ऽहम् ।
परमाऽऽभरणीभूतां भुजान्तरे भोगिशैलेन्दोः ॥ २ ॥

भगवतीति । भो भगवति ! हे सुधाऽब्धिकन्ये ! भोगिशैलेन्दोर्विष्णोः भुजाऽन्तरे बाहुमध्ये परमत्यन्तमाभरणीभूतां भूषीभूतां भवतीं भूष्णुः । भूष्णुर्भविष्णुर्भवितेत्यमरः । अहं प्रपद्ये । उपगीतिवृत्तम् ॥ २ ॥

निजशिरसि निदधदुच्चैः संपन्मय्यास्तवाऽम्ब सोदर्यम् ।
अपि सकलविभवदायी हा वस्त्रीभूतकृत्तिको भिक्षुः ॥३॥

निजेति । हे ऽम्ब ! संपन्मय्याः । तत्प्रकृतवचने मयट् । तव सोदर्यम् । समानोदर्यसोदर्येत्यमरः । उच्चैर्निजशिरसि दध-

---

२ हे क्षीरसागरसुते ! भगवति ! भूष्णुः भविष्णुर्विवर्धिषुः अहं वैकुण्ठपतेर्वक्षसि श्रेष्ठाऽलङ्कारतां प्राप्तां भवतीं प्रपन्नो ऽस्मीति स्वोदयाय भगवतीप्रपन्नतां प्रतिजानानो भरणीमिति द्वितीयं नक्षत्रं निर्दिशन्नाह ।

३ हे अम्ब ! सम्पत्स्वरूपायास्तव सहोदरं (चन्द्रम्) उच्चैर्निजोत्तमाङ्गे धारयन् सकलैश्वर्यप्रदो ऽपि अजिनवासाः (शिवः) भिक्षुः (आस) हा खेदे, इति संपद्रूपायास्तव भ्रातुरादरेण सविशेषसंपल्लाभो भविष्यतीति बुद्ध्या तं शिरसि वहन् शिवः सकलसम्पत्प्रदोऽपि स्वयं कृत्तिवासा भिक्षुरजायतेति तस्य विपरीतफलप्राप्त्या साश्चर्यं खेदं प्रकटयन् अजिनवाससो भिक्षुकस्य शिवस्य त्वत्सोदरस्य चन्द्रस्य निजशिरसि धारणादेव निखिलसम्पत्प्रदत्वमजायतेति बोधयन् त्वद्भ्रातुरादरे ईदृशफललाभः किं पुनस्तव सेवकस्येति कृत्तिका इति तृतीयं नक्षत्रनामोपन्यस्यन्नाह ।

त् अवस्त्रं वस्त्रं सम्पन्नं भवतीति वस्त्रीभूता, कृभ्वस्तियोगे इति च्विः। कृत्तिरजिनं यस्य सः। शेषाद्विभाषेति समासान्तः कप्। भिक्षुरपि सकलं विभवं दयते स आस। अत्र लक्ष्मीगुणवर्णनेन शिवस्यौदार्यगुणवर्णनादुल्लासालङ्कारः। गीतिर्वृ० ॥३॥

तामसह्यभवतापशान्तये
स्तौमि तामरसवासिनीमहम्।
वर्णयन्ति यदपाङ्गमालिकां
वासुदेवनिलयाऽधिरोहिणीम् ॥ ४ ॥

तामिति। यस्याः अपाङ्गानां मालिकां पङ्क्तिं वासुदेवनिलयस्य वैकुण्ठस्याऽधिरोहिणीं निःश्रेणिं वर्णयन्ति तां तामरसवासिनीं सोढुमशक्यस्य भवतापस्य शान्तये शमायाऽहं वेङ्कटाऽध्वरी स्तौमि स्तुतां करोमि ॥ ४ ॥

तुहिनधामजयाऽभिमुखं मुखं
मृगशिरोमणिदर्पमुषौ दृशौ।
विघटकं च वपुस्तडिदुन्नते-
र्भुवनमातरतो न तवोपमा ॥ ५ ॥

तुहिनेति। हे भुवनमातः! तव मुखं तुहिनधाम्नश्चन्द्रस्य

---

४ यदपाङ्गपङ्क्तिं वैकुण्ठलोकाऽऽरोहणनिःश्रेणिकां जना वदन्ति तां कमलवासिनीमहम् असह्यस्य संसारसन्तापस्य शान्तये नौमीति रोहिणीमिति चतुर्थनक्षत्रनाम निबध्नन्नाह।

५ हे लोकमातः! तव वदनं चन्द्रविजयाऽभिमुखं, नेत्रे च हरिणश्रेष्ठगर्वापहारिणी, शरीरं च विद्युद्दामविवृद्धिविनाशकम्, अतो जगति तवोपमा नास्तीति पञ्चमं मृगशिर इति नक्षत्रनाम निर्दिशन् भगवत्या निरुपमत्वं प्रतिपादयति।

जये विजये ऽभिमुखं संमुखमस्ति, हशौ मृगशिरोमणेर्मृगश्रेष्ठस्य दर्पं गर्वं मुष्णीतश्चौर्यं कुर्वतः ते स्तः, चेत्यपरं वपुः तडित उन्नतेः श्रैष्ठ्यस्य विघटकं नाशकं भवति, अतस्तवोपमा साम्यं नास्ति। द्रुतविलम्बितं वृत्तम् ॥ ५ ॥

वरुणाऽऽलयेन्द्रतनये करुणाऽऽर्द्रा-
स्तव लोकमातुरवलोकविशेषाः ।
परितन्यमानदुरितस्तम्बकं मा-
मधुना पुनन्तु मधुनाशनकान्ते ॥ ६ ॥

वरुणेति। हे वरुणाऽऽलयेन्द्रस्य तनये! भो मधुनाशनस्य कान्ते! लोकस्य भुवनस्य मातुस्तव करुणया ऽऽर्द्राः स्निग्धाः अवलोकविशेषाः कटाक्षाः परितन्यमानः विस्तार्यमाणः दुरितस्य स्तबकः समूहः येन तं मामधुना पुनन्तु पावयन्त्वित्यर्थः। कुटजाऽऽख्यं वृत्तम् ॥ ६ ॥

शापेन रोषणमुनेः शमितप्रभावो
देवोत्तमो मधुजितो दयिते विषण्णः ।

---

६ हे सागरसुते! मधुरिपुप्रिये! जगज्जनन्यास्तव दयाऽऽर्द्रा दृक्पातविशेषाः प्रसरत्कल्मषराशिं मामिदानीं पवित्रयन्त्विति आर्द्रापदं षष्ठनक्षत्रबोधकमुपन्यस्यन् सपापस्याऽऽत्मनः पवित्रीकरणं याचते।

७ हे मधुविजयिप्रिये! रोषणमुनेः (दुर्वाससः) शापेन कुण्ठितपराक्रमः (स्वाराज्याच्च्युतः) (अत एव) विषादं प्राप्तो देवेन्द्रस्तव वचःस्तबकैः (स्तोत्रवचननिचयैः) तव सपर्यां (पूजां) कुर्वन् भूयो वसुरुद्रगणसेवनीये स्थाने (स्वाराज्यपदे) विराज-

तन्वंस्तत्र स्तवत्रचःस्तबकैः सपर्यां
स्थाने विराजति पुनर्वसुरुद्रसेव्ये ॥ ७ ॥

शापेनेति । हे मधुजितः दयिते ! रोषणमुनेर्दुर्वाससः शापेन आक्रोशेन शमितः शान्तः प्रभावः सामर्थ्यं यस्य सः अतो विषण्णः खिन्नः देवोत्तम इन्द्रः स्तवस्य स्तोत्रस्य स्तबकैः सङ्घैः तव सपर्यां पूजां तन्वन्वसुभिरष्टभिरुद्रैरेकादशैः(?) सेव्ये स्थाने पुनर्विराजति शोभते । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥ ७ ॥

निगमकथितमायुर्निस्तुलाऽऽरोग्यभाग्यं
निरवधिकविभूतिं नित्यहृद्यां च विद्याम् ।
भगवति गुणपूर्तिं भासमानां च कीर्तिं
बलिरिपुपदभक्तिं भेजुषां पुष्यसि त्वम् ॥ ८ ॥

निगमेति । हे भगवति ! बलिरिपोर्विष्णोर्भक्तिम्, भज सेवायामित्यस्मात् क्विन् । भेजुषां सेवितवतां क्वस्वन्तमेतत् । कवीनां निरङ्कुशत्वात् । कुर्वतामिति पाठः श्रेयान् । त्वं निगमैर्वेदैः कथितमुक्तम् आयुः । 'जीवेद्वर्षशतं साग्र'मित्यादि जीवितं चेत्यपरं निस्तुलं निरुपममारोग्यरूपं भाग्यं च परं निरवधिका अनन्ता चाऽसौ विभूतिः संपच्च तां च परं नित्यं सदा हृदय-

---

तीति पुनर्वस्विति सप्तमनक्षत्रवाचकपदोपन्यासपूर्वकं त्वत्पूजया निखिलाऽरिष्टशान्तिपूर्वकमुत्तमपदप्राप्तिर्भवतीत्याह ।

८ हे भगवति ! त्वं कृतसेवानां वेदोक्तं शतसंवत्सरं पूर्णमायुः, निरुपममनामयभागधेयं, निर्मर्यादमैश्वर्यं, सर्वदा रमणीयां विद्यां, गुणपूर्णतां, विराजमानां कीर्तिं, हरिपदभक्तिं च पुष्णासीति त्वत्सेवाया एतानि फलानीति पुष्येत्यष्टमनक्षत्रनाम निर्दिशन्नाह ।

स्य प्रियां हृद्याम् । हृदयस्य हृल्लेखयदण्लासेष्विति हृदादेशः । तां विद्यां च परं गुणानामौदार्यादीनां पूर्तिं समग्रत्वं च परं भासमानां शोभमानां कीर्तिं पुष्यसि पुष्टां करोषि, भक्ताय सर्वमप्यभीष्टं ददासीति भावः । मालिनीवृत्तम् ॥ ८ ॥

शेषाऽचलाऽधीशाऽङ्काऽऽश्लेषाऽचलाऽऽमोदोन्नतिः
सैषा भवोन्मेषाऽब्धिसंशोषाऽवहा विश्वप्रसूः ।
तोषाय नः कल्पेत दुर्दोषाऽपहं यस्याः पदं
भाषाशचीमुख्यद्युसद्योषाशिरोभूषायते ॥ ९ ॥

शेषेति । दुर्दोषाऽपहं दुष्टदोषनाशकं यस्याः पदं चरणं भाषा वाणी शचीन्द्राणी ते मुख्ये यासु तासां द्युसदां देवानां योषाणां स्त्रीणां शिरोभूषायते, मुकुटमणिरिवाऽऽचरतीत्यर्थः । सा प्रसिद्धा एषा लक्ष्मीः शेषाऽचलाऽधीशस्य श्रीकृष्णस्य अङ्कस्य शरीरस्येत्यर्थः आश्लेष आलिङ्गनं तेनाऽऽमोदस्य हर्षस्य उन्नतिराधिक्यं यस्याः सा अन्यच्च भवोन्मेषः संसारोदय एवाऽब्धिः समुद्रस्तस्य शोषाऽऽवहा नाशिका विश्वप्रसूर्जगन्माता नो ऽस्माकं तोषाय हर्षाय कल्पेत भवेता(?)मित्यर्थः ॥९॥

इहोपास्ते यस्ते चरणकमलद्वन्द्वममलं
स पूज्यः स्वाराज्यं जननि कलयिष्यन्नविकलम् ।

---

९ दुष्टदोषविनाशिकं यस्याश्चरणं सरस्वतीशचीप्रभृतिदेवाङ्गनाशिरोलङ्कारवदाचरति सा वेङ्कटाऽचलपतिशरीराऽऽलिङ्गनाप्तस्वरसंतोषाऽतिशया संसाराऽऽविर्भावसागरशोषिका एषा लोकमाता ऽस्माकमानन्दाय प्रभवत्विति आश्लेषेति नवमं नक्षत्रनामोल्लिखन्नाह ।

१० यः पुमानस्मिन् लोके तव चरणकमलं सेवते महनीयः सो

मघोनः साम्राज्यं मदनमथनस्याऽपि विभवं
तृणप्रायं प्रायो गणयति पदं द्रौहिणमपि ॥ १० ॥

इहेति । इह लोके अमलं निर्दोषं ते चरणकमलयोर्द्वन्द्वं युग्मं यः पुमानुपास्ते पूजयति हे जननि ! स पूज्यः सन्नविकलं पूर्णं स्वाराज्यं कलयिष्यन्स्वीकुर्वन्सन्(?) मघोनः साम्राज्यमिन्द्रपदं तथा मदनमथनस्य शिवस्य विभवं संपदं प्रायः । प्रायो भूम्न्यन्तगमने इत्यमरः । द्रौहिणं पदं ब्रह्मपदमपि तृणप्रायं तृणसदृशं गणयति । शिखरिणीवृत्तम् ॥ १० ॥

आर्यसेवितमक्षयं फलमिष्टमर्यमतारकं
यत् क्षणेन निजेक्षणेन मुदा ददाति सनातनम् ।
तत् तडित्समधाम मङ्गलनाम तामरसाऽऽलयं
पालयत्विममानमत्सुरयौवतं परदैवतम् ॥ ११ ॥

आर्येति । यत् अर्यम्णः सूर्यस्य तारकं रक्षकम् । आर्यसे-

ऽखण्डितं परलोकराज्यं मोक्षरूपं पश्यन् इन्द्रस्याऽऽधिराज्यं, शिवस्याऽणिमादिवैभवं, ब्रह्मपदमपि तृणतुल्यं जानातीति त्वच्चरणोपासका ऐहिकाऽऽमुष्मिकफलभोगे विरक्तः सन्निःश्रेयसभाग् भवतीति मघेति दशमनक्षत्रनामोट्टङ्कयन्नाह ।

११ यत् (परदैवतं) आर्यैः (श्रेष्ठैः) सेवितम् अर्यमतारकं (सूर्यमण्डलस्य विभेदपुरःसरं तत्पारप्रापकम) अभीप्सितमक्षयं फलं मोक्षरूपं स्वकटाक्षपातमात्रेण क्षणमात्राद्ददाति तद्विद्युत्समानदेहकान्ति, मङ्गलकराऽभिधेयं, कमलवासि, देवाऽङ्गनानम्यमान,मुत्कृष्टं, दैवतं (रमारूपम) इमं जनं (मां) पालयत्विति अर्यमदेवतमित्यनेन सूर्यदेवताकपूर्वाफल्गुनीति एकादशनक्षत्रनाम निवेशयन्नाह ।

ति पाठे तदेवाऽऽर्यमतारकमिति स्वार्थे ऽण् । तथा सनातनं पुराणं पुनस्तामरसाऽऽलयं पद्माऽऽवासं अन्यच्च युवतीनां समूहो यौवतम् । शत्रन्तादनुदात्तादेरञ् । आनमत् नम्रीभवत्सुराणां यौवतं यस्मिन् तत् अपि च मङ्गलं नाम यस्य तत् च परं तडिता समं सदृशं धाम तेजो यस्य तत् यत्परदैवतं रमारूपं आर्यैः सेवितम् इष्टमक्षयमविनाशि फलं क्षणमात्रेण मुदा ददाति तद्दैवतमिमं कविं पालयतु । अत्राऽर्यमस्वामितारकमिति पूर्वाफल्गुन्युक्ता । मार्तण्डादिज्योतिर्ग्रन्थेषु चाऽर्यमस्वामिकम् उत्तरानक्षत्रमुक्तम्, अतो ऽयं कविभ्रम एवेति चेत् शृणु । 'फल्गुनी नक्षत्रमर्यमा देवता'इत्यापस्तम्बश्रुतिः । 'गवां पतिः फल्गुनीनामसि त्वं तदर्यमन्वरुणमित्रचारु तं त्वावयꣳ सवितारꣳसतीनां जीवाजीवन्तुमुपसंविशेम येनेमा भुवनानि सञ्जिताअस्य देवा अनुसंयन्ति चेतः अर्यमा राजा जरस्तुविष्मान्' इत्यापस्तम्बब्राह्मणम्, इति निगमप्रमाणत्वात्यथा तवभ्रमसहितानि सर्वाण्यपि गणकपञ्चाङ्गान्युद्धतानीत्यवेहि । विबुधप्रियावृ० ॥ ११ ॥

एकेनाऽञ्जलिनैव कञ्जनिलये सर्वोऽर्थमुर्वीतले
सन्दायाऽथ मुकुन्दमन्दिरगतिं संतन्वतीं त्वां विना ।

१२ हे कमलालये! एकेनाऽञ्जलिना (सकृत्प्रणाममात्रेण) (नमते जनाय) भूतले सकलमभीप्सितार्थं वितीर्य परत्र वैकुण्ठगतिं विस्तारयन्तीं भवतीं विहाय (मम) श्रेष्ठा वाक् अतिचञ्चले क्षुद्रे नरपतिगणे मा रंस्त (न रमताम्) इति इयं सदा मम वाञ्छा, तदन्यत् (किं चिदपि) कदा चिदपि न याचामीति उत्तराफल्गुनीति

मा रंस्ताऽतिखले चले नृपकुले वागुत्तरा फल्गुनी-
त्याशासेयमहर्निशं तदितरद्याचामि नो जातु चित्॥१२॥

एकेनेति । हे कञ्जनिलये ! एकेनाऽञ्जलिना करसंपुटेनैव उर्वीतले पृथ्व्यां सर्वार्थं चतुर्विधपुरुषार्थं सन्दाय अथाऽनन्तरं मुकुन्दमन्दिरस्य वैकुण्ठस्य गतिं सन्तन्वतीं ददतीं त्वां विना अतिचले तथा खले दुर्जने पुनः फल्गुनि निःसारे नृपकुले उत्तरोत्तमा वाक् मम वाणी मा रंस्त मा क्रीडतु(?) । रमु क्रीडायामित्यस्मात् लुङि न माङ्योगे इत्यटो निषेधः । इति इयमहर्निशं रात्रिन्दिवम् आशासा इच्छा ममेति शेषः । तस्मादितरदन्यत् जातु चित्कदा चिदपि नो याचामि । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ १२ ॥

क्षिपतु क्षिप्रमनल्पमप्रतिहतस्तापत्रयं मामकं
भवदवाग्निभयाऽपहस्तव कृपावीक्षासुधानिर्झरः ।

द्वादशं नक्षत्रनाम विन्यस्यन् पुरुषार्थचतुष्टयप्रदां त्वामेव मद्वाक् स्तवीतु, न निःसारान् चञ्चलान् नृपानित्येव मे वाञ्छेत्याह ।

१३ हे शीतमहःसहोदरि ! अम्ब ! अप्रतिबद्धसंसारदावानलभीतिविनाशकस्त्वदीयदयाकटाक्षपीयूषप्रवाहः सत्वरं मदीयं बहुलमाध्यात्मिकाऽऽधिदैविकाऽऽधिभौतिकतापत्रयं प्रतिक्षिपतु, यतः साधुकदम्बं (सज्जनसमूहं, नीपसङ्घं च) पीडयन् विहितप्रौढागमव्याहतिः (कृततरुरुहशाखोल्लुङ्घनः, कृतप्रवृद्धवृक्षविनाशश्च) हानिदाधाविभवः (हानिप्रदपापपराक्रमः, हा (खेदे) निदाघस्य ग्रीष्मस्य ऐश्वर्यं (संतापः) शान्तिं प्राप्नोतीति श्ले-

व्यथयन् साधुकदम्बमम्ब विहितप्रौढागमव्याहृतिः
शशिनः सोदरि हानिदाघविभवः शान्तिं यतो विन्दति॥ १३॥

क्षिपत्विति । हे ऽम्ब अप्रतिहतः अनिवार्यः तथा भव एव दवाऽग्निस्तस्य भयाऽपहः भीतिनाशकः तव कृपायुक्ता वीक्षा कृपावीक्षेति शाकपार्थिवादित्वान्मध्यमपदलोपिसमासः । सैव सुधानिर्झरो ऽमृतप्रवाहः अनल्पं बहु मामकं तापत्रयं क्षिपतु नाशयतु । हे शशिनः सोदरि ! निर्झरपक्षे विहिता कृता प्रौढानामगमानां वृक्षाणां, वीक्षापक्षे आगमानां शास्त्राणां च व्याहृतिर्नाशो येन सः तथा साधुकदम्बं मत्कदम्बवृक्षं सद्वृन्दं च व्यथयन्व्यथां कुर्वन्(?) हा इति खेदे, निदाघस्योष्णोपगमस्य अन्यत्र हानिदस्य नाशकस्याऽघस्य पापस्य च विभवः ऐश्वर्यं यतः कटाक्षसुधाझराच्छान्तिं विन्दति स इति पूर्वाऽन्वयेन सम्बन्धः ? ॥ १३ ॥

लोके पाकाऽरिमेके विरचितयजनश्रेणयः प्रीणयन्ते
के चित् त्रासाऽपनुत्त्यै विदधति नृहरेर्योगिवर्याः सपर्याम् ।

षेण प्रचण्डग्रीष्मसंतापसदृशः पापतापो यस्मात् शाम्येत्स ते कटाक्षनिर्झरो मम तापत्रयं शमयत्विति त्रयोदशं हस्तेति नक्षत्रनामोपन्यस्यन्नाह ।

१४ हे जलधिसुते ! जगति के चित्पुरुषाः कृतयागपरम्पराः सन्त इन्द्रं तोषयन्ति, के चिच्च योगिश्रेष्ठा भयविनाशाय नृसिंहस्य पूजां रचयन्ति, अन्ये शिवसेवां कुर्वन्ति, अमी वयं तु इह अनवगम्य-

अन्ये पाथोधिकन्ये हरपरिचरणं कुर्वते सर्वदेह
त्वामेवाऽमेयरूपां मनसि वयममी सर्वदा भावयामः ॥ १४॥

लोके इति । हे पाथोधिकन्ये ! इह लोके विरचिताः कृताः यजनानां श्रेणयः पङ्क्तयः यैः एके पुरुषाः पाकारिमिन्द्रं प्रीणयन्ते, के चिदन्ये योगिवर्याः त्रासस्याऽपनुत्त्यै नाशाय नृहरेर्विष्णोः सपर्यां विदधते । सपर्याऽर्चाऽर्हणाः समा इत्यमरः । अन्ये हरस्य शिवस्य परिचरणं सेवनं कुर्वते, अमी वयम् अमेयरूपामपरिमितस्वरूपां त्वामेव मनसि हृदि सेवया भक्त्या सर्वदा । सर्वैकान्यकिंयत्तदः काले दा इति दाप्रत्ययः । भावयामः ध्यायामः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ १४ ॥

मयि सर्वाऽपकृतिक्षमे ऽपि कलय स्वातीव शीतां दयां
हरिकान्ते भुवनोपकारनिरतेष्वन्येषु धन्येष्विव ।
पनसाऽऽम्रादिमहीरुहेषु ददती भूरीणि वारीणि सा
विषवृक्षे ऽपि मुहुः प्रवर्षति न किं विश्वाऽम्ब कादम्बिनी १५

मयीति । भुवनस्य जगत उपकारेषु निरतेषु तत्परेषु हे हरिकान्ते ! अन्येष्वितरेषु धन्येषु पुरुषेष्विव सर्वाऽपकृतिषु

स्वरूपां त्वामेव सर्वदा ध्यायाम इति चित्रेति चतुर्दशनक्षत्रनामनिर्देशपूर्वकमाह ।

१५ हे जगन्मातः ! हरिप्रिये ! लोकोपकारासक्तेषु धन्यपुरुषेष्विव सकलाऽपकारसमर्थे मयि अतीव शीतां कृपां कलयस्व, (कुरु) पनसाऽऽम्रादिवृक्षेषु बहूनि जलानि ददाना मेघमाला विषद्रुमे ऽपि भूयो न वर्षति किम्? इति पञ्चदशस्वातीनक्षत्रनाम निबध्नन् पुण्यवत्स्विव पापिष्ठे ऽपि मयि कृपां कुर्विति याचते ।

सकलाऽपकारेषु क्षमे समर्थे ऽपि मयि अतीवाऽत्यन्तं शीतां शीतलां दयां कृपां कलयस्व कुरु। तत्र दृष्टान्तः। हे विश्वाऽम्ब! जगन्मातः! पनसश्चाऽऽम्रश्च। पनसः कण्टकिफलः, आम्रश्चूतो रसालो ऽसौ इत्यमरः। तौ आदी प्रथमौ येषु तेषु महीरुहेषु वृक्षेषु भूरीणि। स्फारं भूयश्च भूरि चेत्यमरः। वारीण्युदकानि ददती कादम्बिनी मेघमाला सा जडरूपा ऽपि विषवृक्षे न प्रवर्षति किं न वर्षणं करोति किम्? अपि तु प्रवर्षत्येव, तस्मात्तदधिका त्वं पापिन्यपि मयि दयां कुर्विति भावः॥१५॥

पूर्णं वर्णयितुं तवाऽङ्ग निगमा न प्राभवन् प्राभवं
यस्याः स्वर्गणिका मुदं विदधते दास्येन लास्येन च।
वाणी सा ऽपि विशाखदन्तिमुखयोर्माता ऽपि जाताऽऽदरे
धन्ये चामरवीजनं रचयतो धत्ते कलाचीं शची॥१६॥

पूर्णमिति। अङ्ग! धन्ये! यस्यास्तव स्वर्गणिका अप्सरसः लास्येन नर्तनेन दास्येन सेवया च मुदं विदधते कुर्वन्ति तथा सा वाणी सरस्वती, विशाखः षण्मुखः, दन्तिमुखो हेरम्बः, तयोर्माता च जाताऽऽदरे सत्यौ चामरयोर्वीजनं कुरुतः, एवं कलाची। 'पिकदानी'ति लोके। तां शची इन्द्राणी धत्ते, तस्यास्तव

---

१६ अङ्ग रमे! यस्या अप्सरसः परिचरणेन नृत्येन च संतोषं जनयन्ति, प्रसिद्धतमा शारदा स्कन्दहेरम्बजननी (पार्वती) च सादरं चामरं वीजयन्तः. इन्द्राणी च कलाचीं (निष्ठीवनपात्रं) धारयति, तस्यास्तव पूर्णां प्रभुतां वर्णयितुं वेदा अपि न समर्था इति भगवत्याः सामर्थ्यमपरिच्छिन्नमिति वदन् विशाखेति षोडशनक्षत्रनाम प्रदर्शयन्नाह।

प्राभवं सामर्थ्यं वर्णयितुं निगमा वेदाः न प्राभवन्न समर्थाः।
शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ १६ ॥

बहुतरमनूराधारयता मुखैरखिलश्रुती-
र्नलिनजनुषा निर्मातुमहो यदम्ब न शक्यते।
कथमिह तव स्तोत्रे कवयः शक्ता स्वयमिन्दिरे
जगति शिशवः शक्याऽर्थकृतोऽथं वा जननीमुदे ॥ १७॥

बह्विति। हे इन्दिरे ? मुखैश्चतुर्ष्वाद्बहुत्वम। बहुतरा मनवो मन्त्रा यासु ताः श्रुतीर्वेदानाधारयताऽप्येवा नलिनजनुषा ब्रह्मणा यत्स्तोत्रं निर्मातुं कर्तुं न शक्यते, अहो आश्चर्यं, इहैतस्मिन् तव स्तोत्रे जगति कवयः स्वयं त्वत्कृपां विना शक्याऽर्थकृतः कथं भविष्यन्तीति काकुः। अथ वा जनन्या मातुर्मुदे हर्षाय शिशवो वयं शक्याऽर्थकृतः कवने समर्था इति यावत्। आक्षेपालङ्कारः ॥ १७ ॥

त्यस्यत्ताताऽभिहितवचनत्राणधर्माय सीते
ज्येष्ठैकाऽर्हे रघुपरिवृढे राज्यमुत्सृज्य याते।

---

१७ हे अम्ब! इन्दिरे! चतुर्भिः मुखैः समधिकमन्त्रघटितान् वेदान् धारयता कमलोद्भवेनापि यत् (त्वत्स्तोत्रं) रचयितुं न शक्यते (तस्मिन्) तं स्तोत्रे कवयो वयं कथं शक्ताः? अथ वा आत्मना यावच्छक्यकार्यकृतो बाला जननीं संतोषमुत्पादयन्तीति साकल्येनाऽशक्यो ऽपि तव स्तवो यथाशक्ति मया क्रियमाणस्त्वां तोषयेदेवेति अनूराधेति सप्तदशनक्षत्रनाम्नो न्यासपूर्वकमाह।

१८ हे सीते! उद्वजमानपितृकथितवचनपालनधर्ममनुष्ठातुं रामचन्द्रे ज्येष्ठाऽत्यमात्रयोग्यं राज्यं परित्यज्य (वनं) याते सति

विश्वं त्रातुं त्वमनुचलिता वीरमेनं हि नो चेत्
कस्माल्लस्मीभवतु जगतां कण्टकः पङ्क्तिकण्ठः॥ १८॥

त्रस्यादिति । हे सीते ! त्रस्यता कैकेयीवचसा त्रासं प्राप्नुवता तातेन दशरथेनाऽभिहितस्योदितस्य वचनस्य त्राणाय पालनाय । 'ज्ञानतोऽपि सुतः कुर्यात्पितुः कार्यं स उत्तमः' इत्यध्यात्मरामायणे श्रीरामोक्तेः । ज्येष्ठः ज्यायान् एकः केवलम् अर्हः योग्यः यस्य तद्राज्यमुत्सृज्य त्यक्त्वा रघुषु परिवृढे श्रेष्ठे श्रीरामे । प्रभौ परिवृढ इति निपातनात्साधुः । याते चलिते सति विश्वं जगत् त्रातुं रक्षितुं वीरं शूरमेनं श्रीरामं त्वं लक्ष्मीः अनुचलिता पश्चाद्गता ऽसीत्यर्थः । नो चेत्त्वदनुगमं विना जगतां भुवनानां कण्टकः कण्टक इव सर्वदा पीडक इत्यर्थः । पङ्क्तिकण्ठः दशकण्ठः कस्माद्धेतोर्लस्मीभवतु ? नाशं प्राप्नोतु । शक्तिं विना किमपि कर्म न भवति, अतः शक्तिरूपया त्वयैव तद्दुष्करं कर्म कृतमिति भावः । मन्दाक्रान्तावृत्तम् ॥ १८ ॥

द्विषच्चमूलयेच्छया तवाऽङ्घ्रिपद्ममिन्दिरे
स्फुरत्सरोजमन्दिरे सुराः पुरा ववन्दिरे ।

एनं वीरं (रामं) त्वं जगद्रक्षणायाऽनुयाता, अन्यथा लोकपीडको दशग्रीवः कुतो हतः स्यात् ? इति रामे पितृवचनपालनमात्रकृते याते त्वं सकललोकपालनायैवैनमनुगतेति भगवतोऽपि त्वयि रक्षणलालसा साऽतिशयेति सूचयन् अष्टादशज्येष्ठा[?]क्ष्मानाम निर्दिशन्नाह ।

१९. हे विलसत्कमलगृहे ! इन्दिरे ! पुरा देवाः शत्रुसेनानाशेच्छया तव चरणसरोजं प्रणेमुस्तुष्टुवुर्वा, तदेव (चरणसरोजं वयम-

तदेव संपदे वयं निरापदे तमोभिदे
भजामहे भुजायुगीयुजा नतेन मौलिना ॥ १९ ॥

द्विषादिति । हे इन्दिरे ! हे स्फुरत् सरोजं शोभमानकमलं मन्दिरं यस्यास्तत्सबुद्धौ, सुराः पुरा पूर्वं द्विषतां शत्रूणां चमूनां सेनानां लयस्येच्छया यत्तवाऽङ्घ्रिपद्मं ववन्दिरे तदेव तव पादपद्मं वयं तमो ऽज्ञानं भिनत्ति तस्यै निर्गता आपद्यस्यास्तस्यै संपदे मुक्तिरूपाश्रये भुजयोर्युग्या युग्मेन युनक्ति युक्तो भवति तेन मौलिना मूर्ध्ना भजामहे । पञ्चचामरं वृत्तम् ॥ १९ ॥

कलितनियमपूर्वाऽऽषाढकाषायचेला
यतसकलहृषीका यद्यन्तीन्द्रा विशन्ति ।
तदपि भजति धाम न्यस्य भारं त्वदङ्घ्रौ
मम जननि नृपाशो मादृशो बालिशो ऽपि ॥ २० ॥

कलितेति । हे मम जननि ! कलिते स्वीकृते नियमपूर्वे आषाढः दण्डः । यतिनां दण्ड आषाढ इत्यभिधानम् । कषायेण रक्तं काषायम् । तेन रक्तं रागादित्यण् । तच्च तच्चेलं वस्त्रं च ते यैस्ते तथा यतानि स्वाधीनीकृतानि सकलानि हृषीकाणीन्द्रियाणि यैस्ते यतीन्द्रा यत् धाम विशन्ति तदपि धाम

———

ज्ञाननाशिकायै विगताऽऽपत्यै सम्पदे (मोक्षलाभाय) भुजयुगलसंयुक्तेन शिरसा सेवामहे इति ऊनविंश मूल नक्षत्रनामोपन्यस्यन्नाह ।

२० हे मम मातः ! धृतनियमपूर्वदण्डकाषायवस्त्रा नियमितनिखिलेन्द्रिया यतिवर्या यत्र प्रविशन्ति तदपि धाम (वैकुण्ठरूपं) त्वयि भारं निवेश्य मत्सदृशो मूढा नराऽपसदः प्राप्नोतीति विंशपूर्वाषाढानक्षत्रनामनिर्देशपूर्वकमाह ।

तेजः प्रति बालिशो ऽज्ञः मादृशो मत्सदृशः कुत्सितो ना नृपाशः । याप्ये पाशप् । त्वदङ्घ्रौ भारं न्यस्य भजति प्राप्नोति । अत्र हितेषु साधुषु अहितेषु बालिशेषु समानवर्तनात्तुल्ययोगिताऽलङ्कारः । मालिनीवृत्तम् ॥ २० ॥

सारापदानशतमोदितविश्वदेव-
तारापतिस्थमपि भानुसुतेन राज्यम् ।
त्वत्प्राप्तिकार्यसहकारिगिरैव लब्धं
कार्योद्यमो हि महतां कमले शिवाय ॥ २१ ॥

सारेति । हे कमले ! पद्मे ! साराणां सारभूतानाम् अपदानानां वृत्तकर्मणां शतेन बहुनेत्यर्थः । मोदिता हर्षिता विश्वदेवाः समग्राऽमरा येन तस्मिन् तारापतौ तिष्ठति तत्तारापतिस्थं तदपि राज्यं भानुसुतेन सुग्रीवेण तव प्राप्तिकार्ये उपलब्धिकर्मणि सहकारिणी साहाय्यकारिणी गीर्वाणी य(?) स्तयैव लब्धं प्राप्तं, तथा हि—महतां श्रेष्ठपुरुषाणां कार्योद्यमः कर्तव्योद्योगः शिवाय कल्याणाय भवति । 'उद्योगः खलु कर्तव्यः फलं मार्जारकर्मवत् । जन्मप्रभृति गौर्नास्ति पयः पिबति नित्यशः' 'उद्योगिनं पुरुषसिंह मुपैति लक्ष्मी'रित्याद्यभियुक्तोक्तेः' । अर्थान्तरन्यासाऽलङ्कारः । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥ २१ ॥

---

२१ हे ककले ! बलकृतनानाकर्मसमूहसंतोषितनिखिलाऽमरे तारापतौ (वालिनि) स्थितमपि राज्यं त्वल्लाभकर्मणि साहाय्यवाङ्मात्रेण सुग्रीवेण लब्धमिति महात्मनां कार्यप्रयत्नः कल्याणाय भवतीत्युक्त्वा समर्थयन् विश्वदेवतारेति आश्विनेयदेवताकैकाविंशोत्तराषाढानक्षत्रनामोपन्यासपुरस्सरमाह ।

दुरितं विषह्य निखिलं दयानिधे
परिपात्वकिञ्चनजनं भवानिति ।
जगदुद्भवाऽऽदिनिरतस्य शार्ङ्गिणः
श्रवणे ऽभिधेहि रहसि स्वयं रमे ॥ २२ ॥

दुरितमिति । हे दयानिधे ! रमे ! 'अखिलं समग्रं दुरितं दुष्कृतं विषह्य सोढ्वा भवान् भगवान् अकिञ्चनं दरिद्रं जनं परिपातु रक्षतु' इति जगत उद्भवादिः, आदिशब्देन पालनसंहारौ, तेषु निरतस्याऽऽसक्तस्य शार्ङ्गिणो हरेः श्रवणे कर्णे रहसि स्वयम् अभिधेहि कथय। मञ्जुभाषिणी वृत्तम् ॥ २२ ॥

अशक्तो ऽस्मि दुःसाधनिष्ठासहस्रे-
ष्वहं कर्मबोधाद्युपायान्तरेषु ।
अतस्तावकीने सुरद्रोरनूने
पदे लोकमातः प्रपद्ये ऽतिभीतः ॥ २३ ॥

अशक्त इति । हे लोकमातः ! अहं दुःखेन साधितुमशक्यो दुःसाधः । साध संसिद्धावित्यस्मादीषद्दुःसुषु कृच्छ्राऽकृच्छ्रार्थेषु खल् । स निष्ठायाः सहस्रं सहस्रांशः येषु तथा क-

---

२२ हे रमे ! त्वं, "हे दयानिधे ! भवान् दीनं जनं समग्रं दुष्कृतं मर्षयित्वा रक्षतु" इति लोकसर्गादिकार्यव्यापृतस्य हरेः कर्णे स्वयं कथयेति द्वाविंशश्रवणानक्षत्रनामोद्गिरन्नाह ।

२३ हे जगन्मातः ! अहं दुष्कराऽनुष्ठानसहस्रेषु कर्मज्ञानप्रभृतिष्वन्येषूपायेषु असमर्थो ऽस्मि, अतो ऽत्यन्तं चकितः सन् कल्पवृक्षकल्पं तावकं चरणं शरणं कुर्वे इति त्रयोविंशधनिष्ठानक्षत्रनामोपनिबध्नन्नाह ।

सन्ध्याऽऽदिबोध आत्मज्ञानम् एते आदी येषु तेषु उपायान्त-रेषु अन्योपायेषु अहमशक्तः असमर्थः अस्मि, अतः सुरद्रोः अनूने अधिके इति यावत्, तावकीने त्वदीये पदे स्थाने(?) अत्यन्तं भीतः भययुक्तः अहं प्रपद्ये प्राप्तो ऽस्मीत्यर्थः। भुजङ्गप्रयातं वृत्तम् ॥ २३ ॥

त्वत्परिग्रहजुषं द्विषन् रमे
क्षीयते बहुसहायवानपि ।
तन्निदर्शनमपास्तवारिज-
श्चन्द्रमाः शतभिषङ्निषेवितः ॥ २४ ॥

त्वदिति। हे रमे ! तव परिग्रहं गृहीतं जनं, पत्नीपरिज-नादानमूलशापाः परिग्रहा इत्यमरः। तं जुषते सेवते तं पुरुषं द्विषन् जनः बहवः सहाया अस्य सन्ति तादृशो ऽपि क्षीयते क्षयं प्राप्नोति तस्य निदर्शनं दृष्टान्तः अपास्तं वारिजं येन स चन्द्रमा इन्दुः शतभिषग्भिः शततारार्भिर्बहुवैद्यैश्च सेवित इति। अत्र श्लिष्टमायाऽलङ्कारः। रथोद्धतावृत्तम् ॥ २४ ॥

भगवति यस्य भवद्गुणकीर्तनकम्प्रौष्ठपदमास्यम् ।

---

२४ हे रमे ! त्वया परिगृहीतं जनं द्विषन् पुरुषः बहुलसहायसंपन्नो ऽपि क्षयं प्राप्नोतीत्यत्र त्वद्वासभूतकमलविरोधी शतभिषङ्निषेवितः (शतसंख्यकचिकित्सकसेवितः, शततारकाख्यताराभिश्च) चन्द्र उदाहरणमिति चतुर्विंशशतभिषङ्नक्षत्रनाम प्रदर्शयन्नाह।

२५ हे भगवति ! यस्य पुरुषस्य मुखं त्वद्गुणवर्णनेन कम्पमानस्यौष्ठस्याऽऽस्पदं भवति तत्पादकमलधूलिर्जगत्यस्माकं शरणं भवतीति

भवति हि जगति गतिस्तच्चरणाऽम्बुजरेणुरस्माकम् ॥ २५ ॥

भगवतीति । हे भगवति ! यस्य पुंस आस्यं भवत्या गुणानां कीर्तने वर्णने कम्प्रस्य कम्पमानस्य ओष्ठस्य । चलने कम्पनं कम्प्रमित्यमरः । पदं स्थानं भवति तस्य चरणाऽम्बुजस्य रेणुर्धूलिः अस्माकं गतिर्भवति इति जगति लोके हीति प्रसिद्धम् । उपगीतिवृत्तम् ॥ २५ ॥

त्वत्पदमरविन्दगृहे वन्दन्ते जन्तवो भुवि ये ।

भुवनोत्तरभाद्रपदक्षुण्णममीषां गृहद्वारम् ॥ २६ ॥

त्वदिति । हे अरविन्दगृहे ! कमले ! भुवि त्वत्पदं भवच्चरणं ये जन्तवः प्राणिनः वन्दन्ते नमस्कुर्वन्ति अमीषां जन्तूनां गृहद्वारं भुवने उत्तराण्यधिकानि भद्रस्य भद्राजातीयगजस्येमानि भाद्राणि । भद्रः शिवे खञ्जरीटे वृषभे तु कदम्बके । करिजातिविशेषे चेति मेदिनी । पदानि तैः क्षुण्णं चूर्णितम् । क्षुदिर् संपेषणे इत्यस्मान्निष्ठायां रदाभ्यां निष्ठातो नः पूर्वस्य च द इति नः । भवतीत्यर्थः । उपगीतिवृत्तम् ॥ २६ ॥

शिशिरेऽवतीर्य सिन्धौ साकं शीतांशुना पद्मे ।

पञ्चविंशपूर्वभाद्रपदानक्षत्रनाम प्रोष्ठपदमित्यनेन विन्यस्यन्नाह ।

२६ हे कमलालये ! भूतले ये जनास्त्वच्चरणमभिवादयन्ते स्तुवते वा एतेषां मन्दिरद्वारं भुवनोत्तरभाद्रपदक्षुण्णं (लोकोत्तरहिमवदाकरजभद्राख्यगजसम्बन्धिपादक्षुण्णं) भवतीति त्वां नमतां गजादिसमृद्धसम्पल्लाभो भवतीति उत्तरभाद्रपदमिति षड्विंशनक्षत्रनाम निर्दिशन्नाह ।

२७ हे कमले ! त्वं शीतले सागरे शिशिरकरेण सहाऽवतीर्य

करुणाऽऽर्द्रे कान्तहृदि स्थास्नुर्मुष्णासि तापं मे ॥२७॥

शिशिरे इति । हे पद्मे ! शीतांशुना चन्द्रेण साकं सह। अत्र चन्द्रस्याऽप्रधानत्वद्योतिका सहयुक्ते ऽप्रधाने इति तृतीया ज्ञेया । शिशिरे शीतले सिन्धौ अवतीर्य, यद्वा हे करुणाऽऽर्द्रे ! दयाक्लिन्ने ! अतः हे शिशिरे ! इति सम्बुद्धिः। कान्तस्य हरेर्हृदि हृदये तिष्ठतीति स्थास्नुः । ग्लाजिस्थश्च क्स्नुरिति क्स्नुप्रत्ययः । मे तापं सन्तापं मुष्णासि चोरयसि । अत्र लक्ष्म्याः शीतलत्वगुणस्य अन्यसंसर्गेणाऽधिक्यवर्णनादनुगुणालङ्कारः । उपगीतिवृत्तम् ॥ २७ ॥

संग्रथ्य चित्रैः पदरत्नखण्डैः
समर्पिता दास्यजुषा मयैषा ।
नक्षत्रमाला नदराजकन्ये
हृद्या त्वदीये हृदये चकास्तु ॥ १८ ॥

इति श्रीमद्वेङ्कटाऽध्वरिविरचिते श्रीमल्लक्ष्मीसहस्रे नक्षत्रमालास्तबकः पञ्चदशः सम्पूर्णः ॥ १५ ॥

संग्रथ्येति । हे नदराजकन्ये ! हे सुधाऽब्धिपुत्रि ! चित्रैः

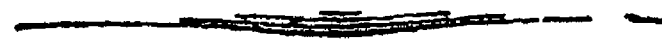
दयार्द्रे हरिहृदये ऽवस्थिता सती मम सन्तापं शमयसीति रेवतीति सप्तविंशनक्षत्रनामोपन्यासमुखेनाह ।

२८ एवं सप्तविंशत्या क्रमात्तत्तन्नक्षत्रनामघटितैः श्लोकैः स्तुत्वा सम्प्रति हे सागरसुते ! विचित्रैः पदरूपैर्मणिशकलैः संगुम्फ्य दासेन मया समर्पिता हृदयप्रियेयं नक्षत्रमाला (सप्तविंशतिमौक्तिकघटितहारसदृशी तत्तन्नक्षत्रनामघटितसप्तविंशतिपद्यकृता स्तुतिः) तावकीने हृदये दीप्यतामिति भगवत्यै समर्पयन् स्तबकं परिपूरयति ।

इति श्रीमानवल्ल्युपाख्यनैलङ्गरामशास्त्रिविरचितायां
लक्ष्मीसहस्राऽनुवादरूपायां व्याख्यायां
नक्षत्रमालास्तबकः ॥ १५ ॥

मिचित्रैः पदानि सुश्लिष्टान्तानि तान्येव रत्नानां मौक्तिकादीनां खण्डास्तैः संग्रथ्य सम्यक् गुम्फयित्वा दास्यं सेवनं जुषते तेन दासेनेति यावत्, मया वेङ्कटाऽध्वरिकविना समर्पिता कण्ठे दत्तेति यावत् । हृद्या हृदयप्रिया मनोहारिणीति यावत् । एषा नक्षत्रमाला पूर्वोक्ता त्वदीये हृदये वक्षसि चकास्तु दीप्यतु(?) इत्यर्थः । उपजातिवृत्तम् ॥ २८ ॥

इति श्रीरावजीमहाराजाऽपरनाम्ना श्रीनिवासपण्डितेन विरचितायां बालबोधिन्याख्यायां श्रीमल्लक्ष्मीसहस्रटीकायां नक्षत्रमालास्तबकः पञ्चदशः सम्पूर्णः ॥ १५ ॥

अथ विचित्रस्तबकः ॥ १६ ॥

एकवक्त्रो ऽपि समरे दशवक्त्रं जघान यः ।
इत्थं विचित्रचरितः स रामः श्रेयसे ऽस्तु नः ॥ १६ ॥

अथाऽस्मिन् षोडशस्तबके लक्ष्म्या विचित्रचरित्रं वर्णयितुं प्रथमपद्ये विचित्रमिति तल्लिङ्गं निर्दिशन्मङ्गलमाचरति ।

पवित्रं पद्मनाभस्य कलत्रं तत् पुनातु नः ।
विचित्रं त्रिषु लोकेषु चरित्रं यस्य गीयते ॥ १ ॥

पवित्रमिति । यस्य विचित्रं चरित्रं त्रिषु लोकेषु गीयते तत् पवित्रं पद्मनाभस्य हरेः कलत्रम् । कलत्रं श्रोणिभार्ययोरित्यमरः। नो ऽस्मान् पुनातु पवित्रान् करोतु। युग्मविपुलावृत्तम्॥१॥

अप्राकृते ऽपि भगवानवताररूपे
प्रायः प्रजाऽनुगुणमेव करोति जन्म ।
मातस्त्वया हि मथिते प्रथमे हि भूते
चित्रं पुरा जनिरकारि तथा द्वितीये ॥ २ ॥

अप्राकृतेति । हे मातः ! भगवान् अप्राकृते प्रकृतिकार्य-

---

१ अथेदानीं षोडशं विचित्रस्तबकमारिप्सुर्यस्य विचित्रं चरितं लोकत्रये गीयते तत् हरेः पवित्रं कलत्रं नः पवित्रयत्वित्याह ।

२ हे जननि ! भगवान् हरिः लोकोत्तरे ऽप्यवताररूपे प्रजाऽनुरूपमेव जन्म करोति, त्वया तु पुरा मथिते प्रथमे भूते (जलराशौ) यथा जन्माऽकारि तथैव द्वितीये ऽपि भूते (पृथिव्यां) जन्माऽकारीति त्वमेकरूपेणैव जलपृथिव्योरुत्पन्नेति जलोत्पन्नाया जलीयत्वे पृथिव्युत्पन्नायाश्च पार्थिवत्वे समुचिते ऽप्येकरूपेणैवोभयोस्त्वमुत्पन्नेति चित्रं, भगवांस्तु जले ऽवतीर्णो मत्स्यादिरूपेण दशरथादिमनुष्ये ऽवतीर्णो रामादिमनुष्यरूपेण कारणाऽनुरूपं विभिन्नरूपेणाऽजायतेत्याह ।

पिके ऽपि तस्य स्वेच्छाऽऽविर्भावत्वत्वादपाञ्चभौतिके सत्यपि अवतारस्य रूपे स्वरूपे प्रायो बाहुल्येन प्रजाऽनुगुणं लोकाऽनुरूपं जन्म करोति । प्रकृत्यवशत्वेपि प्रकृतिवशाल्लोका यथा स्वयोनिसदृशं जन्म बिभ्रति गोर्गोवत् तथा दशरथान्मनुष्यान्मनुष्य इति । हिस्त्वर्थे । त्वया प्रथमे भूते नीरे मथिते सति यथा जनिरकारि येन रूपेण जन्म कृतं द्वितीये ऽपि भूते मथिते लाङ्गलेन कर्षिते सति तेनैव रूपेण न तु तद्योनिसदृशं यादोवृक्षादिरूपेण जनिर्जन्माऽकारि कृतम् । तथा च सर्जनश्रुतिः । 'आप एव ससर्जाऽदौ तासु बीजमवासृज'दिति श्रुतेः(?) । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥ २ ॥

ख्यातो भुवि ज्वलनशीतलिमाऽनुमानं
बाधाऽनुविद्धमिति तार्किकसम्प्रदायः ।
वालाऽनले कमलवासिनि वायुसूनो-
श्चित्रं चकर्थ कृपया शिशिरं त्वमेव ॥ ३ ॥

ख्यात इति । हे कमलवासिनि ! ज्वलनस्य वह्नेः शीतलिम्न अनुमानं बाधेन प्रत्यक्षेणाऽनुविद्धं बाधितम् इति तार्किकाणां संप्रदायः आचारः ख्यातः प्रसिद्धः, इति सति वायुसूनोर्वालस्य पुच्छस्याऽनलं वह्निं कृपया त्वमेव शिशिरं शीतं चकर्थ इदं चित्रम् । अत्र पक्षे साध्याऽभावो बाधः, अनुमानं च वह्निः शीतः द्रव्यत्वात् वन्हिशीतत्वं प्रत्यक्षबाधितमिति

---

३ लोके ज्वलने शैत्याऽनुमानं बाधितमिति नैयायिकसंप्रदायः प्रसिद्धः, परं हे कमलालये ! त्वं मारुतेः पुच्छाऽग्नौ कृपया शैत्यमकार्षीरिति बाधितकार्यकरणमेतच्चित्रमिति भगवतीमाहात्म्याऽतिशयं प्रतिपादयति ।

बाधाऽनुविद्धत्वम् । यो ऽग्निर्मारुतिबालाऽग्रे शीतः प्रत्यक्षदृष्टः, अत इदं चित्रमित्यर्थः । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥ ३ ॥

निमग्नमग्नौ किल वस्तु भूयो
ऽप्युन्मज्जतीति क नु देवि दृष्टम् ।
वपुर्विजित्रं तव वह्निमग्न-
मुन्मज्जनं मज्जननि प्रपेदे ॥ ४ ॥

निमग्नमिति । हे देवि ! अग्नौ किञ्चिन्निमग्नं वस्तु भूय उन्मज्जतीति क नु दृष्टं ? हे मज्जननि ! तव वपुः वह्निमग्नमप्युन्मज्जनं निर्गमं प्रपेदे इति विचित्रम् । उपजातिवृत्तम् ॥ ४ ॥

स्वबाधकान् साधुजनो ऽपि शक्तौ
बाधेत पाथोधिसुते जगत्याम् ।
बाधाविधात्रीर्भवती ररक्ष
रक्षःस्त्रियः प्रत्युत वायुपुत्रात् ॥ ५ ॥

स्वेति । हे पाथोधिसुते ! साधुजनो ऽपि शक्तौ सामर्थ्यप्राप्तौ जगति स्वस्य बाधकान् पीडकान् बाधेत । भवती तु बाधाविधात्रीः कुर्वतीः रक्षःस्त्रियः प्रति वायुपुत्रात् मारुतेः सकाशाद्ररक्ष इति उत । विचित्रं ज्ञेयम्(?) उपजातिवृत्तम् ॥ ५ ॥

---

४ हे देवि ! वह्नौ प्रविष्टं वस्तु भूय उन्मज्जतीति क नु दृष्टं? परं हे मन्मातः ! तव वपुरग्निनिमग्नमपि पुनरुन्ममज्जेति विचित्रमित्याह ।

५ हे समुद्रपुत्रि ! पृथिव्यां सत्पुरुषो ऽपि सामर्थ्ये सति निजपीडकम् बाधेतेति प्रसिद्धं, तथापि भवती स्वबाधाप्रदा राक्षसयोषितः प्रत्युत (वैपरीत्येन) हनूमतो ऽरक्ष इति वैचित्र्यं प्रदर्शयन्नाह ।

शोकादपेतः स तवाऽवलोकात्
पाकारिपाकः किल काक एकः ।
लोकाननेकान् लभते स्म चित्रं
भुजान्तरस्थे भुजगेश्वरस्य ॥ ६ ॥

शोकेति । हे भुजगेश्वरस्य भुजान्तरस्थे ! तवाऽवलोकात् कृपाकटाक्षमात्रात्स पाकारेरिन्द्रस्य पाकः । पोतः पाकोऽर्भक इत्यमरः । एकः काकः त्वत्पीडकत्वेन प्रसिद्धः करटः शोकात् अपेतो मुक्तः सन्ननेकान् बहून् लोकान् लभते स्म प्राप इदं विचित्रम् । उपजातिवृत्तम् ॥ ६ ॥

कान्तः प्रियां वहति कामवशाद् दृशीति
वाङ्मात्रमेव भुवि शुश्रुम वार्धिकन्ये ।
आश्चर्यमब्जनयनो हरिरब्जवासा
त्वं यत्ततो दृशि बिभर्ति तव प्रियस्त्वाम् ॥ ७ ॥

कान्त इति । हे वार्धेः सिन्धोः कन्ये ! कान्तः प्रियः प्रियां स्त्रियं कामवशादिच्छावशात् दृशि चक्षुषि बिभर्तीति भुवि यच्छु-

---

६ हे हरिवक्षःस्थलस्थे ! असहायः स इन्द्रपुत्रो जयन्तनामा काकः तव कृपाकटाक्षात् निःशोकः सन् बहून् लोकान्प्रपेदे इति काकस्योत्तमलोकाऽवाप्तिराश्चर्यकरीति भगवत्याः कृपामाहात्म्यं प्रतिपादयति ।

७ हे जलधिकन्ये ! पतिः कामवशात् पत्नीं दृशि धारयतीत्याश्चर्यकारकं वाङ्मात्रमेव वयं श्रुतवन्तः, परं कमलनयनो हरि, स्त्वं च यत्कमलालया ऽतस्त्वां दृशि बिभर्तीति पूर्वश्रुतमिदानीं समञ्जसं मन्यामहे इत्याह ।

श्रुमाऽऽकर्णयाम तद्वाञ्मात्रमुक्तिमात्रमेव इति सति यतः अब्ज-नयनः हरिः त्वम अब्जे कमले वासो यस्याः सा त्वम् ततः त्व-दधीनः सन् त्वां दृशि बिभर्तीति आश्चर्यम् । सामान्यजनोऽपि कारणवशेन प्रियां दृशि बिभर्त्यवलोकयति, अयं कमल-लोचनो हरिः अतः कमलाऽऽसनां त्वां सर्वदा दृशि बिभर्तीति विचित्रमिति भावः। वसन्ततिलकावृत्तम् ॥ ७ ॥

सर्वे किं चित्कुर्वतः स्वाऽनुकूलान्
संरक्षन्तः प्रेक्षिताः सिन्धुकन्ये ।
अञ्जल्यज्ञानर्जिताऽऽगःप्रपञ्चा-
नस्माद्दक्षानप्यहो रक्षसि त्वम् ॥ ८ ॥

सर्व इति । हे सिन्धुकन्ये ! सर्वे जनाः किं चित् हितं कुर्वतः अतः स्वस्याऽनुकूलान् जनानित्यर्थः । संरक्षन्तो रक्षणं कुर्वन्तः प्रेक्षिता अवलोकिताः, त्वं तु अर्जिताः संपादिता आगसामपराधानां प्रपञ्चा विस्तारा यैस्तानपि अञ्जलौ करसंपुटकरणे ऽप्यज्ञान् ज्ञानशून्यानस्माद्दक्षान् मत्सदृशमूढान् रक्षसि अहो इति विचित्रम् । शालिनीवृत्तम् ॥ ८ ॥

दृष्टा वेणुं जडमपि जना देवि वाचालयन्तः
कृष्णो ऽप्येनं मुखरयति चेत्किं पुनस्तत्र चित्रम् ।

---

८ हे सिन्धुकन्ये ! सर्वे जनाः किंचित्स्वकार्यसम्पादकान् स्वाऽनुकूलान् रक्षन्ते प्रेक्षिताः, परम् अविज्ञाताऽञ्जलिबन्धान् (अकृतप्रणामान्) संपादिताऽपराधराशीनस्माद्दृशानपि त्वं रक्षसीत्याश्चर्यमित्याह ।

९ हे देवि ! लोके जना जडमपि (अचित्तमपि, मूर्खमपि च) वंशं वादयन्तो दृष्टाः, एनं कृष्णो ऽपि चेद्वादयति तत्र किं चित्रं ?

श्लोकान् मूकानपि च भवती वादयस्यप्रयत्ना-
च्चित्रं शौरेः सखि वयममी तत्र दृष्टान्तभूताः ॥ ९ ॥

दृष्टा इति । हे देवि ! जडमपि वेणुं वंशं वाद्यं वाचालयन्तः शब्दयन्तः जना मानवा अपि दृष्टाः, अत एनं वेणुं कृष्णोऽपि मुखरयति वाचालयति चेत्तत्र पुनः किं चित्रं ? न किमपि, किं तु हे शौरेः सखि ! भवती मूकान् वाग्रहितानप्यप्रयत्नाच्छ्लोकान् वादयति पाठयति । गतिबुद्धीत्यादिना द्विकर्मत्वम् । तत्र वाचने दृष्टान्तभूता वयममी स्मः । मन्दाक्रान्ता ॥ ९ ॥

मादृक्षरक्षणकृते मकराङ्कमात-
र्बाह्वन्तरे करुणया भवती निविष्टा ।
अर्चात्मना ध्रुवमवस्थितमञ्जनाऽद्रौ
विश्वम्भरं विविधकार्यकरं करोषि ॥ १० ॥

मादृक्ष इति । हे मकराङ्कस्य मदनस्य मातः ! मादृक्षाणां मत्सदृशानां रक्षणार्थं करुणया कृपया बाह्वन्तरे प्रकरणप्राप्तत्वाद्विष्णोरित्यर्थः । निविष्टा स्थिता सती अर्चात्मना प्रतिमात्मना स्थापितत्वेन अञ्जनाऽद्रौ शेषाऽद्रौ स्थितं विश्वम्भरं विष्णुं

भवती पुनर्मूकानप्यनायासेन श्लोकान्वाचयतीति चित्रं, तत्र च अमी वयमुदाहरणभूता इति जनैः क्रियमाणं जडवंशवादनं कृष्णः करोति चेत् किं चित्रं, परं लोकाऽप्रसिद्धं मादृशाऽवाक्श्लोकवाचनं भवती करोतीति ते माहात्म्यं लोकोत्तरमित्याह ।

१० हे काममातः ! मादृशादीनजनरक्षणाय भगवतो वक्षःस्थलाऽवस्थिता त्वं शेषाऽचले प्रतिमात्मना स्थितं हरिं नानाकार्यकारिणं करोषीत्याह ।

विविधं जगत्सर्जनादिरूपं कार्यं तस्य करं कारकं करोषि । व-सन्ततिलकावृत्तम् ॥ १० ॥

विश्वप्रसूरपि त्वं विचित्रमुरगेन्द्रशैलपतिकान्ते ।
मन्मात्रासाधारणमातेव विशिष्य पुष्यसि रमे माम्॥ ११॥

इति श्रीमद्वेङ्कटाऽध्वरिविरचिते श्रीमल्लक्ष्मीसहस्रे
विचित्रस्तबकः षोडशः सम्पूर्णः ॥ १६ ॥

विश्वेति । हे रमे ! हे उरगेन्द्रशैलस्य शेषाद्रेः पत्युः स्वामिनः कान्ते प्रिये ! त्वं विश्वप्रसूर्जगन्माता ऽपि मम मात्रा प्रसुवा असाधारणमसामान्यं यथा तथा साक्षाद् मातेव विशिष्य विशेषेण मां कविं पुष्यसि पुष्टं करोषीति विचित्रम् । गीतिवृत्तम् ॥ ११॥

इति श्रीरावजीमहाराजाऽपरनाम्ना श्रीनिवासपण्डितेन
विरचितायां बालबोधिन्याख्यायां श्रीलक्ष्मीसहस्र-
टीकायां विचित्रस्तबकः षोडशः संपूर्णः ॥ १६ ॥

---

११ हे वेङ्कटपतिनायिके ! रमे ! सकललोकजनन्यपि त्वं मामसामान्यमातेव (केवलं मदेकमातेव) मां विशेषेण पुष्णासीति सकलजनन्यास्ते मयि वात्सल्यमसाधारणमित्याह ।

इति श्रीमानवल्ल्युपाख्यतैलङ्गरामशास्त्रिविरचितायां
लक्ष्मीसहस्राऽवतरणानिःश्रेणिकायां
विचित्रस्तबकः ॥ १६ ॥

अथ नामवैभवस्तबकः ।

सर्वराक्षससंहारादेवगन्धर्वकिन्नरैः ।
यन्नामवैभवं गीतं स रामः श्रेयसेऽस्तु नः ॥ १७ ॥

अथाऽस्मिन् सप्तदशस्तबके लक्ष्म्या नामवैभवं वर्णयितुं प्रथमपद्ये नाम्नामिति तल्लिङ्गं निर्दिशन् मङ्गलमाचरति—

धाम्ना दृश्येय राजीवधाम्ना तेन दयालुना ।
आम्नानं जातु चिद्यस्य नाम्नां ज्ञानैर्युनक्ति नः ॥ १ ॥

धाम्नेति । यस्य जातु चित्कदा चिदपि नाम्नामाम्नानमुच्चारः नो ऽस्मान् ज्ञानेन युनक्ति युक्तं करोति तेन राजीवधाम्ना कमलगृहेण दयालुना कृपाशीलेन, स्पृहिगृहिपतिदयीत्यालुच् । धाम्ना तेजसा ऽहं दृश्येय । दृशिर् प्रेक्षणे अस्मात् कर्मण्याशीर्लिङ् । पथ्यावक्त्रं वृत्तम् ॥ १ ॥

अर्णवेन्द्रतनये ऽतिदुःसहै-
र्दुर्नरेशगुणवर्णनाऽऽतपैः ।
आर्तया रसनया ऽद्य शीतलं
कीर्तयामि तव नाम कोमलम् ॥ २ ॥

अर्णवेति । हे ऽर्णवेन्द्रतनये ! ऽत्यन्तं दुःसहैः दुर्नरेशानां

---

१ साम्प्रतं सप्तदशं नामवैभवस्तबकमारिप्सुर्यस्य (धाम्नः) अभिधेयानामभ्यासो ऽस्मान् ज्ञानैर्योजयति तेन दयाशीलेन कमलालयेन धाम्ना (रमारूपेण) अहमवलोकितो भवेयमिति मङ्गलमाचरति ।

२ हे समुद्रदुहितः ! अत्यन्तं सोढुमशक्यैर्दुष्टभूपगुणवर्णनाऽऽतपैः रुग्णया जिह्वया ऽद्य शीतं मृदुलं च ते नामोच्चारयामीत्याह ।

वर्णनाऽऽतपैः आर्तया रसनया शीतलं कोमलं च तव नाम कीर्तयाम्युच्चारयामि । रथोद्धतावृत्तम् ॥ २ ॥

राजीवगेहे तव मर्त्यराजी-
राजीवयन्ति व्यसनाऽग्निमग्नाः ।
नामानि यः कीर्तयते स धन्यो
वैमानिकानामपि माननीयः ॥ ३ ॥

राजीवेति । हे राजीवगेहे ! व्यसनरूपे ऽग्नौ मग्नाः मर्त्यानां राजीः पङ्क्तीः आजीवयन्ति प्राणं धारयन्ति ते नामानि यः पुमान् कीर्तयते स वैमानिकानां देवानामपि । चरतीति ठक् । माननीयः मान्यः सन् धन्यो भवतीत्यर्थः । इन्द्रवज्रावृ० ॥ ३ ॥

पञ्चेषुचापलपलायनसिद्धमन्त्रं
घण्टाविशेषनिनदं कुहनापिशाच्याः ।
कोपाऽनलप्रशमसान्त्ववचो मुरारेः
के नाम नाम न जपन्ति तवाऽब्धिकन्ये ॥ ४ ॥

पञ्चेष्विति । हे ऽब्धिकन्ये ! पञ्चेषोश्चापलस्य पलायने सिद्धमन्त्रम्, एवं कुहनापिशाच्याः कपटपिशाचस्य घण्टाविशेषो

---

३ हे कमलवासिनि ! यः पुमान् दुःखाऽनलमध्यप्रविष्टान् मनुजसमूहान् आजीवयन्ति ते नामानि कीर्तयते धन्यः स देवानामपि मान्यो भवतीत्याह ।

४ हे अब्धिकन्ये ! कामचाञ्चल्यविद्रावणे सिद्धमन्त्ररूपं, कपटरूपपिशाच्या महाघण्टावाद्यरूपं, मुररिपोः क्रोधाऽग्निशमने सान्त्ववचनरूपं ते नाम के वा न जपन्ती?ति रूपकमुखेन त्वन्नामोच्चारणं तत्तत्फलजनकमित्याह ।

वाग्विशेषस्तस्य निनदं शब्दभूतं पुनर्मुरारेः कोपाऽनलस्य प्रशमस्य सान्त्ववचः शान्तिवाक्यं तव नाम के नाम के नराः न जपन्तीत्युल्लेखाऽलङ्कारः । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥ ४ ॥

आम्नायदुग्धजलधेरमृतं मदम्ब
नित्यद्विषां प्रहरणे द्रुहिणाऽस्त्रमन्त्रः ।
नारायणस्य किल नित्यजपस्त्वदीयं
नाम प्रगल्भतममभ्युदयं तनोतु ॥ ५ ॥

आम्नायेति । हे मदम्ब ! आम्नायो वेद एव दुग्धजलधिस्तस्याऽमृतं, तथा नित्यद्विषां कामाद्यरीणां प्रहरणे नाशने द्रुहिणाऽस्त्रमन्त्रः ब्रह्माऽस्त्रमनुः किल निश्चयेन नारायणस्य नित्यजपः ईदृक् अतिप्रगल्भं त्वदीयं नाम नः अभ्युदयं तनोतु विस्तारयतु । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥ ५ ॥

नामरक्षणपरस्तवोचितं
ना ऽमरक्षणपरः क्षितौ रमे ।
यस्तनोति तव नामयोजनं
सोयमद्भुतमनामयो जनः ॥ ६ ॥

नामेति । हे रमे ! यस्तव नाम्नां योजनं तनोति विस्ता-

५ हे ममाऽम्ब ! वेदसागरसमुत्थाऽमृतरूपं, सार्वदिकशत्रुवधे ब्रह्मास्त्रमन्त्ररूपं, भगवतो जपविषयस्तं नाम प्रौढतमम् अभ्युदयं (मोक्षं) तनोतीत्याह ।

६ हे रमे ! यो ना (पुरुषः) क्षितौ तव नाम्नो रक्षणे आसक्तो भवति सो ऽमराणां क्षणे (उत्सवे) परो भवतीत्युचितं, यो जनस्तव नामयोजनम् (अभिधेयसम्बन्धं नामोच्चारणमिति यावत्) तनोति सः अद्भुतं यथा तथा ऽनामयो (नीरोगः) भवतीति नामयोजनकारी अनामयोजनो भवतीति वैचित्र्यप्रदर्शनमुखेनाह ।

रयति सो ऽयमनामयोजनो भवतीति विरोधेन अद्भुतत्वं, सो ऽयं जनः अनामयः नीरोगो भवतीति अद्भुताऽभावः, पुनर्यः तव नाम्नः रक्षणे परः स ना नरः क्षितौ अमराणां क्षणे उत्सवे पर इत्युचितम् । यो हि नामरक्षणपरः स नामरक्षणपर एवेति परमिदमद्भुतम् । रथोद्धतावृत्तम् ॥ ६ ॥

साम्नां जन्मान्तरमखिलऋग्वर्गसर्गान्तरं वा
पर्यायो वा सकलयजुषां प्रक्रिया ऽऽथर्वणानाम् ।
वेदान्तानां किमु विनिमयो विश्रुतं विश्वमात-
र्दिव्यं भव्यं दिशति जपतां देवि नाम त्वदीयम् ॥ ७ ॥

साम्नामिति । हे विश्वमातः ! साम्नां वेदानां जन्मान्तरमन्यज्जन्म वा, ऽखिलानां ऋचो वर्गाणां ऋग्वेदानामित्यर्थः । सर्गान्तरं जन्मान्तरं वा,यजुषां यजुर्वेदानां पर्यायो ऽपरशब्दः वा,ऽऽथर्वणानां वेदानां प्रक्रिया प्रकारान्तरं वा,वेदान्तानां विनिमयः प्रत्याम्नायः इति विश्रुतं प्रख्यातं हे देवि दीप्तिरूपे ! त्वदीयं दिव्यं नाम जपतां भव्यं कल्याणं दिशत्यर्पयति । 'सर्वं पदं हस्तिपदे निमग्नम्' इति न्यायेन । अथ च 'राम त्वत्तो ऽधिकं नाम परं च नाम्नो ऽस्ति यावती शक्तिः' इत्यादिवचना-

---

७ हे देवि ! जगन्मातः ! सामवेदानां जन्मान्तररूपं वा, ऋक्समूहस्य सृष्ट्यन्तररूपं वा,समग्राणां यजुषां शब्दान्तरं वा, अथर्ववेदानां प्रकारान्तरं वा, उपनिषदां व्यतिहारो वा, तव प्रसिद्धं नाम, स्वर्ग्यं कल्याणं जपतां ददातीत्याह ।

८ हे मातः ! तव श्रीयुक्तं नाम कीर्तयन्तो महाकीर्तयो वेदान्तमासक्तबुद्धयः, दुरितसङ्घनिराकरणेन संतुष्टमहामनसः, उद्रिक्तसत्त्वगुणाः, मोक्षकृतकुतूहलाः सन्तस्ते प्रियं भगवन्तं तोषयन्तीत्याह ।

धारेण नामग्रहणात्सर्वेऽपि मनोरथाः पूर्णा भवन्तीति सन्देहोत्प्रेक्षालङ्कारौ। मन्दाक्रान्तावृत्तम् ॥ ७ ॥

त्रय्यन्तैकप्रणयिमतयस्तापसाः पापसार्थ-
प्रत्यादेशप्रमुदितमहाचेतसः स्फीतसत्त्वाः।
नाम श्रीमत्तव किल लसत्कीर्तयः[1] कीर्तयन्तो
मातर्मुक्तौ विहितकुतुका मोदयन्ते प्रियं ते ॥ ८ ॥

त्रय्यन्तेति। हे मातः! त्रय्यन्ते वेदान्ते एका प्रणयिनी मतिर्येषां ते तथा पापस्य सार्थस्य समूहस्य प्रत्यादेशः निराकृतिः तेन प्रमुदितं महाचेतो येषां ते पुनः स्फीतं प्रभूतं सत्त्वं प्रभावः सत्त्वगुणो वा येषां ते अन्यच्च श्रीमत्तव नाम कीर्तयन्तः किल वपूत् प्रख्याता कीर्तिर्येषां ते। अत्रपूर्वात्पृङ् व्यायामे इत्यस्मात्क्विपि ह्रस्वस्य पिति कृतीति तुकि वष्टि भागुरीत्यल्लोपः। अत्र लसत्कीर्तय इत्यपि पाठः। अस्याऽर्थः सुगमः। तापसाः मुनयः मुक्तौ कैवल्ये कृतं कुतुकं यैस्ते सन्तः प्रियं विष्णुं मोदयन्ते। मुद हर्षे इत्यस्माण्णिजन्तात्कर्तरि लट्। मन्दाक्रान्तावृत्तम् ॥ ८ ॥

भास्वद्वर्णं वृषगिरिपतेर्भावुकं तन्वता ते
धाम्ना धाम स्फुरति जलधेः पुत्रि नाम्ना च नाम।

---

९ हे नीरधिसुते! कुशलं विस्तारयता ते तेजसा वेङ्कटपतेर्भास्वद्वर्णं (प्रकाशमानरूपं, शोभमानाक्षरं च) धाम गृहं, ते नाम्ना च तस्य नाम स्फुरतीति, महीपतेः शैलोच्चो रमणीयः प्रासादो रात्रौ प्रदीपस्थापनं विना विशेषेण शोभते किं?मित्युक्त्या समर्थयन् त्वत्तेज-

---

[1] वपृत्कीर्तय इति १ पु० पा०।

रम्यं हर्म्यस्थलमपि महीरक्षिणः शैलतुङ्गं
दीपाऽऽरोपं रजनिषु विना देवि देदीप्यते किम् ॥ ९ ॥

भास्वदिति । हे जलधेः पुत्रि ! धामपक्षे भास्वन्तः वर्णा नीलादयः, नामपक्षे अक्षराणि च यस्मिन् तव । वर्णो द्विजादौ शुक्लादौ स्तुतौ वर्णं तु वा ऽक्षरे इत्यमरः । वृषगिरिपतेः श्रीहरेः । भावुकं भविकं भव्यं कुशलं क्षेममित्यमरः । तन्वता विस्तारयता ते धाम्ना गृहेण धाम गृहं चेत्यपरं नाम्ना ऽभिधया नाम च स्फुरति शोभते । तत्र दृष्टान्तः—हे देवि ! महीरक्षिणः राज्ञः शैलवत्तुङ्गमुच्चं रम्यं सुन्दरमपि हर्म्यस्थलं रजनिषु दीपारोपं विना देदीप्यते किं शोभां प्राप्नोति किं ? नेत्यर्थः । अनुगुणदृष्टान्ताऽलङ्कारौ । मन्दाक्रान्तावृत्तम् ॥ ९ ॥

अप्यस्माकं वचनमचमत्कारि कंसारिकान्ते
प्राज्ञाऽऽस्वाद्यं प्रभवति भवन्नामधेयाऽनुषङ्गात् ।
कर्पूरादिस्थिरपरिमलद्रव्यसाचिव्यभूम्ना
निर्गन्धे स्यादपि सुरभिता निम्बकाष्ठस्य चूर्णे ॥ १० ॥

अपीति । हे कंसारेः कान्ते ! अस्माकं वचनं वाक्यमचमत्कार्यपि भवत्या नामधेयस्याऽनुषङ्गात्संबन्धात्प्राज्ञैः । धीरो

सैव हरिमन्दिरशोभा, त्वन्नाम्नैव भगवन्नाम्नः शोभा भवति, यथा नारायण इति हरिरिति वा भगवन्नामाऽऽदौ त्वन्नामभूतश्रीपदविन्यासेनैव श्रीनारायणः श्रीहरिरित्याकारमापन्नं सविशेषं शोभते इत्याह ।

१० हे कंसवैरिदयिते ! अचमत्कारकार्यप्यस्मद्वचनं त्वन्नामसम्बन्धात् बुधजनोपादेयं भवतीति कर्पूरप्रभृतिस्थिरसुगन्धकद्रव्याऽधिकसम्बन्धमाहात्म्येन गन्धशून्ये ऽपि पारिभद्रदारुचूर्णे सौरभं स्याद्वेत्युक्त्या समर्थयन्नाह ।

मनीषी ज्ञः प्राज्ञ इत्यमरः। आस्वाद्यमास्वादितुं योग्यं प्रभवति। दृष्टान्तः निर्गन्धे सुगन्धरहिते ऽपि निम्बकाष्ठस्य चूर्णे क्षोदे कर्पूरादेः स्थिरपरिगलद्द्रव्यस्य साचिव्यस्य साहाय्यस्य भूम्ना सुरभिता सौगन्ध्यं स्याद्भवेत्। दृष्टान्तालङ्कारः। मन्दाक्रान्तावृत्तम् ॥ १० ॥

अम्बा लक्ष्मीरमृतसहभूरब्धिराजन्यकन्या
पद्मा विश्वम्भरसहचरी पद्मसद्मा रमेति।
यो नामैवं प्रपिबति भवन्नामनामाऽमृतौघं
तस्यैवाहुर्जननि सुलभां संसृतिश्रान्तिशान्तिम् ॥ ११ ॥

अम्बेति। हे जननि! अम्बा लक्ष्मीः अमृतस्य सहभूर्भगिनी अब्धिराजन्यस्य कन्या। राजश्वशुराद्यत् इति यत्। पद्मा विश्वम्भरस्य सहचरी पद्म सद्म गृहं यस्याः सा इति यः पुमान्नाम निश्चयेन एवं पूर्वोक्तं भवत्याः नाम नाम संज्ञकः स चाऽसावमृतौघः पीयूषसमूहः तं प्रकर्षेण आदरेण पिबति गृह्णाति तस्यैव संसृतेः संसारस्य श्रान्तेः श्रमस्य शान्तिं सुलभां सुगमामाहुः। मन्दाक्रान्तावृत्तम् ॥ ११ ॥

न बहून् बहु मन्महे मनून्
न च वाचो जरतीरधीमहे।

---

११ हे जननि! यः अम्बेत्यादिरूपं त्वन्नामनामकं पीयूषप्रवाहं प्रकर्षेण पिबति नाम, तस्यैव संसाराऽऽयासशान्तिं सुलभामाहुरिति त्वन्नाम गृह्णतः संसारतापशान्तिरनायासलभ्येत्याह।

१२ हे हरिकुटुम्बिनि! वयं बहुलान् मन्त्रान्नाद्रियामहे, पुरात-

प्रयताः प्रयतामहे वयं
तव नाम्नां हरिपत्नि कीर्तने ॥ १२ ॥

नेति । हे हरिपत्नि ! वयं त्वद्दासाः बहूनधिकान्मनून्मन्त्रा-न्बहु अधिकान्न मन्महे । तनादेर्मनु अवबोधने इत्यस्माल्लट् । तथा जरतीः वा वाचः वेदरूपाः पुराणरूपा इत्यर्थः । न चा-ऽधीमहे । इङ् अध्ययने नित्यमधिपूर्व इत्यस्माल्लट् । तथापि प्र-यताः पूताः सन्तः तव नाम्नां कीर्तने ग्रहणे प्रयतामहे प्रकृष्टं यत्नं कुर्मः । वैतालीयं वृत्तम् ॥ १२ ॥

अनिरास्यमधोक्षजप्रिये
भवरोगं बहुलङ्घनैरपि ।
तरितुं प्रभवन्ति लीलया
तव नामौषधसेविनो नराः ॥ १३ ॥

अनिरास्यमिति । हे ऽधोक्षजप्रिये ! बहूनि लङ्घनानि उपोषणानि तत्सहितकृच्छ्रादितपांसि येषां तैर्मुनिभिरिति या-वत् । तैरप्यनिरास्यं निरसितुमयोग्यं भवरोगं, अन्यत्र बहुभिर्ल-ङ्घनैर्निरशनैरप्यनिरास्यं भवति शरीरे प्रभवति तं रोगमामयं तव नामैवौषधं भेषजं तत्सेविनो जनाः लीलया ऽनायासेन तरितुं प्रभवन्ति, अत्र हे हरिकान्ते ! इमं बहुलं यथा तथा घनैर्दृढैः ।

नवाचो (वेदान्) च नाऽधीमहे किं तु पवित्राः सन्तस्त्वन्नाम्नां की-र्तने प्रयतामहे इत्याह ।

१३ हे हरिप्रेयसि ! तव नामरूपौषधसेविनो नराः बहुलङ्घनैः (बहुभिरुल्लङ्घनैः, बहुभिर्लङ्घनैरनशनैश्च) अनुत्तरणीयं संसाररोगं विलासेन तरितुं प्रभवन्तीत्याह ।

घनं त्रिषु सान्द्रे घने इति मेदिनी । अनिरास्यं भवज्वरमिति पाठः । तथा तव नाम अमृतं पीयूषं गुडवल्ली च तं सेविन इति पाठौ सुरसौ(?) वैतालीयं वृत्तम् ॥ १३ ॥

न हि नन्तुमनन्तमीश्महे
न च निर्माणकथा ऽपि कर्मणाम् ।
कमले कुलहीनवर्तिनः
कलयामस्तव नामकीर्तनम् ॥ १४ ॥

न हीति । अनन्तं नन्तुं न हि ईश्महे न समर्थाः, तथा कर्मणां सन्ध्यादीनां निर्माणकथोत्पादनवार्ता ऽपि न, हे कमले ! सत्कुला अपि हीनकुलवद्वर्तिनो वयं तव नाम्नः कीर्तनं कलयामः गृह्णीमः । वैतालीयं वृत्तम् ॥ १४ ॥

त्रिविधानि तवाऽधुना तु नाम
व्यसनान्यब्धिसुते धुनातु नाम ।
अपि यज्जपतः कलावहानि
स्युरमून्युज्ज्वलधीकलावहानि ॥ १५ ॥

त्रिविधेति । हे ऽब्धिसुते ! नाम निश्चयेन तव नामाऽभिधा ऽधुना विविधानि दुःखानि धुनातु, यन्नाम जपतः पुंसः कलौ युगे

---

१४ हे कमले ! निजकुले हीनतया वर्तिनः (कुलकलङ्कायमानाः) वयम् अनन्तं भगवन्तं प्रणन्तुमपि न शक्नुमः, कर्माऽनुष्ठानवार्तापि (अस्मासु) क ? किन्तु त्वन्नामकीर्तनमात्रं कुर्म इत्याह ।

१५ हे ऽब्धिकन्ये ! यत् (नाम) जपतो (मम) एतानि दिनानि कलियुगे ऽपि निर्मलबुद्धिकौशलाऽऽपादकानि स्युस्तत् तव नामाऽधुना नानाविधानि दुःखानि ध्रुवं दूरीकरोत्वित्याह ।

ऽप्यमून्यहानि उज्ज्वलाः याः धियः बुद्धेः कलास्तदावहानि स्युरिति पूर्वेण संबन्धः। औपच्छन्दसिकं वृत्तम् ॥ १५ ॥

राष्ट्रप्रसङ्गकुजनस्तुतिराजकार्य-
दुस्तर्कवादपरदूषणदोषशान्त्यै ।
नारायणप्रियतमे ननु पावनानि
नामानि कीर्तयतु ते रसना मदीया ॥ १६ ॥

राष्ट्रेति। हे नारायणप्रियतमे! राष्ट्रप्रसङ्गश्च कुजनस्तुतिश्च राजकार्यं च दुस्तर्कवादश्च परदूषणं तेषां दोषाणां शान्त्यै मदीया रसना ते पावनानि नामानि कीर्तयतु ननु। वसन्ततिलकावृत्तम् ॥ १६ ॥

प्रादेशसंमितनिजोदरपूरणार्थै-
रत्यर्थमेभिरनृतैरभिदह्यमाना ।
निर्वातु नीरधिसुते रसना त्वदीयै-
राख्याशतैरभिमतैरमृतैरिवाऽसौ ॥ १७ ॥

प्रादेशेति। नीरधिसुते! प्रादेशस्तर्जनीसहिताऽङ्गुष्ठविस्तृत-

---

१६ हे नारायणदयिते! मामकी जिह्वा राज्यप्रसङ्ग, दुर्जनस्तव, राजकार्य, कुतर्क, वाद, परदूषणादिदोषोपशमाय पावित्र्यापादकानि ते नामानि कीर्तयतु ध्रुवमित्याह।

१७ हे जलधिकन्ये! प्रादेशपरिमाणकस्वकुक्षिपूरणमात्रप्रयोजनैरेभिः (निरन्तरक्रियमाणैः) असत्यैरत्यन्तं सन्तप्ता ऽसौ (मम) जिह्वा तावकैर्नामशतैरभीप्सितैः पीयूषैरिव सुख्यत्वित्याह।

भागः तेन संमितस्य निजोदरस्य पूरणमेवाऽर्थः प्रयोजनं येषां तैरेगिरनृतैरसत्यवादैः अत्यर्थम् अभितो दह्यमाना ऽसौ रसना ऽभिमतैरिष्टैरमृतैरिव त्वदीयैराख्यानां नाम्नां शतैर्निर्वातु शान्ता भवतु। वसन्ततिलकावृत्तम् ॥ १७ ॥

अगतिकदेहिदेहिवचनश्रुतिदुःखदशा-
कुपितमितपचस्तवनदुष्कृतनिष्कृतयः।
भवदभिधासुधा भवदवानलतापमुषो
जननि पुनः पुनः परिपुनन्ति जगन्ति रमे ॥ १८ ॥

अगतिकेति। हे जननि! रमे! अगतिकानां देहिनां 'देहि' इति वचनस्य श्रुतिस्तया दुःखदशया कुपितस्य मितम्पचस्य, मितनखे चेति खशि अरुर्द्विषदिति मुम्। किम्पचानमितम्पचा इत्यमरः। स्तवनरूपं यद् दुष्कृतं पापं तस्य निष्कृतयः प्रायश्चित्तरूपाः भवः संसार एव दवानलः तस्य तापं मुष्णन्ति ता भवत्याः अभिधाः नामरूपाः सुधाः कर्त्र्यः, पुनः पुनः शश्वज्जगन्ति पुनन्ति। नर्कुटकं वृत्तम् ॥ १८ ॥

श्रुतिफणितिस्थितिस्मृतिपुराणततिश्रवणे
भगवति मादृशां जगति न प्रतिभाति गतिः।

---

१८ हे मातः! रमे! अगतिकानाम् (उपायान्तरविधुराणाम्) देहिनां यद्देहीति वचनं तच्छ्रवणदुःखस्य या ऽवस्था तया क्रुद्धानां मितम्पचानां (कृपणानां) स्तोत्ररूपस्य दुरितस्य प्रायश्चित्तस्वरूपाः, संसारदावाग्निसन्तापनाशिका, त्वन्नामरूपाः सुधाः लोकान् भूयो भूयः पवित्रयन्तीत्याह।

१९ हे भगवति! वेदवचनाऽनुसरणे स्मृतिपुराणश्रवणे वा मादृशानां शोभनगतिप्राप्तिर्न सम्भाव्यते, तथापि कलियुगे जड्डु-

तदपि तव त्वदीयदयितस्य च नामजपो
जयति कलौ युगे जडधियामपि कामदुघा ॥ १९ ॥

श्रुतीति। हे भगवति! श्रुतिफणितौ वेदोक्तौ स्थितिः स्थैर्यं, तथा स्मृतीनां मन्वादीनां पुराणानां च ततेः पङ्क्तेः श्रवणे मादृशामज्ञानां जगति गतिर्न प्रतिभाति, तदापि तथाऽपि तव लक्ष्म्याः तव दयितस्य हरेश्च नामजपः कलौ युगे जडधियामज्ञानामपि कामदुघा इष्टदा अस्ति। तदुक्तं भागवते द्वादशे तृतीयाऽध्याये 'कृते यद्ध्यायतो विष्णुं त्रेतायां यजतो मखैः। द्वापरे परिचर्यायां कलौ तद्धरिकीर्तनात्' इति। अवितथं वृत्तम् ॥१९॥

मनसिजतातपादमनसः परितुष्टिकरं
जननि समानमेव ननु साम च नाम च ते।
अतिशयमादिमादपरमेव तथाप्ययते
निधनमुपद्रवं च न कदाऽपि यतः सहते ॥ २० ॥

मनसिजेति। हे जननि! ननु वितर्के साम चेत्यपरं तव नाम मनसिजस्य मदनस्य तातपादस्य हरेर्मनसः परितुष्टिकरं समानमेव तथाऽप्यादिमात्साम्नः अपरं नामैवाऽतिशयमाधिक्यमयते प्राप्नोति, यतः अन्तिमं उपद्रवं पीडां निधनं मर-

---

ज्ञीनामपि त्वत्प्रियहरिनामजपो ऽभीप्सितप्रदो भवतीत्याह।

२० हे जननि! कामपितृहरिचेतसः सन्तोषकरं साम (सामगानं) तव नाम चेत्युभयं तुल्यमेव, परं तत्राऽऽदिमात्साम्नोऽपरं त्वद्वचनमेव साऽतिशयं, यत एतत् भक्तानां निधनं (मरणम्) उपद्रवं पीडां न सहते, साम तु निधनम् (निधनाख्यां भक्तिं, सामगाने सप्तविधभक्त्यन्तर्गताम्) उपद्रवं च (तदाख्यां भक्तिं च) सहते इति मरणोपद्रवाऽसहिष्णोस्त्वन्नाम्नः तत्सहिष्णोः साम्नोऽप्यतिशयितं माधुर्यमित्याह।

णं च कदापि न सहते, आदिमं साम तु सप्तविधभक्तिमध्ये यदुपेति तदुपद्रवः यन्नीति तन्निधनमिति द्वे भक्ती भजति । इयं सप्तविधा ऽपि भक्तिः छान्दोग्ये द्वितीये । नामेदमपि न सहते इत्युपमानोपमेययोर्विशेषकथनाद्व्यतिरेकालङ्कारः । कोकिलकं वृत्तम् ॥ २० ॥

पापाऽऽटोपनिदाघवर्जनकृते पर्जन्यगर्जायते
व्याधिव्यालकुले पतत्पतिगरुद्वातूलनादायते ।
दारिद्र्यद्विरदेन्द्रवारणविधौ सिंहाऽट्टहासायते
पद्मे तावकनाम संसृतिनिशि प्रत्यूषकालायते ॥ २१ ॥

पापेति । हे पद्मे ! तावकनाम त्वदभिधा पापाऽऽटोपः किल्बिषसङ्घ एव निदाघो ग्रीष्मस्तस्य वर्जनकृते नाशार्थं पर्जन्यस्य गर्जः शब्दः स इवाऽऽचरति । सुबन्तात्कर्तुः क्यङ् सलोपश्चेति क्यङि लटि ङित्त्वादात्मनेपदे अकृत्सार्वधातुकयोरिति दीर्घः । एवमग्रे ऽपि । व्याधिरूपे व्यालकुले सर्पवंशे पतत्पतेर्गरुडस्य गरुतोः पक्षयोः यो वातूलः । वातूलः पुंसि वात्यायामित्यमरः । तस्य नाद इवाऽऽचरति, दारिद्र्यरूपस्य द्विरदेन्द्रस्य वारणविधौ नाशकर्मणि सिंहस्याऽट्टहास इवाऽऽचरति, संसृतौ संसाररूपायां निशि । प्रत्यूषो ऽहर्मुखं कल्यम् इत्यमरः । तत्कालः स इवाऽऽचरति, अत्रैकस्य नाम्नः सर्वदोषनिबर्हणोल्लेखेन श्लोकस्य नाम्नः स एवाऽलङ्कारो जातः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ २१ ॥

---

२१ हे पद्मे ! त्वदीयं नाम दुरितनिचयरूपग्रीष्मनाशे घनगर्जितमिवाऽऽचरति, आमयरूपसर्पसङ्घे गरुडपक्षवात्याशब्द इवाचरति, दारिद्र्यरूपगजेन्द्रनिवारणविधौ सिंहाऽट्टहास इवाचरति, संसाररूपरजन्यां च प्रभातसमयवदाचरतीति त्वन्नाम दुरिताऽऽमयदारिद्र्यसंसारविनाशकमित्याह ।

राजीवायतनेति दैत्यजिदुरोरक्षेति लक्ष्मीरिति
क्षीराब्धेर्दुहितेति कैटभरिपोर्दारा इति श्रीरिति ।
श्रेयःसाधनदेवतेति जगतां मातेति सीतेति च
प्रातर्मातरुपास्महे कृतशुभस्थेमानि नामानि ते ॥२२॥

राजीवेति । हे मातः! राजीवाऽऽयतना इति, दैत्यजितो विष्णोः उरोरक्षा इति, क्षीराऽब्धेर्दुहिता इति, कैटभरिपोर्दाराः कुटुम्बिनीति, श्रेयसः कल्याणस्य साधनदेवतेति, जगतां माता प्रसूरिति च कृतः शुभस्य स्थेमा स्थैर्यं यैस्तानि । स्थिरशब्दात्पृथ्वादित्वादिमनिच् प्रियस्थिरेत्यादिना स्थादेशः । ते नामान्युपास्महे । वयमिति शेषः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ २२ ॥

अञ्चत्पञ्चषवर्णमर्णवसुते त्वन्नामकर्णाऽमृतं
मत्पापानि महत्तराण्यपि मुहुर्मुष्णाति कृष्णाऽङ्गने ।
अक्षीणि प्रतिरुन्धदन्धतमसं गेहेषु भूयिष्ठम-
प्यङ्गुष्ठप्रमितैव दीपकलिका हा हन्त नो हन्ति किम् ॥२३॥

अञ्चदिति । हे ऽर्णवसुते ! हे कृष्णाङ्गने ! पञ्च वा षड्वा पञ्चषाः । सङ्ख्यया ऽव्ययाऽऽसन्नेत्यादिना बहुव्रीहौ बहुव्रीहौ

---

२२ हे मातः ! वयं प्रत्यूषसमये विरचितशुभस्थैर्याणि 'राजीवायतने'त्यादीनि ते नामानि भजामहे इत्याह ।

२३ हे समुद्रसुते ! कृष्णपत्नि ! विराजत्पञ्चषाऽक्षरं तावकनामरूपं कर्णाऽमृतम् अतिमहान्त्यपि मद्दुरितानि मुहुर्विलोपयतीति लोकनेत्रप्रतिरोधकमतिबहुलमपि गाढान्धकारम् अङ्गुष्ठमात्रपरिमिता दीपकलिका न विनाशयति किमित्युक्त्या समर्थयन्नाह ।

सङ्ख्येयइति डचि टिलोपः । अष्ठन्तः पञ्चषाः वर्णाः यस्मिन् तत् । अनेकमन्यपदार्थे इत्युक्तत्वात्त्रिपदो बहुव्रीहिः । कर्णयोरमृतं त्वन्नाम महत्तराण्यपि पापानि मुष्णाति । तत्र दृष्टान्तः—गेहेषु अक्षीणि प्रतिरुन्धत् भूयिष्ठं प्रभूतमपि अन्धयति दृष्ट्युपघातं करोतीत्यन्धम् । पचाद्यच् । तच्च तत्तमश्चाऽन्धतमसम् । अवसमन्धेभ्यस्तमस इत्यच् । अङ्गुष्ठप्रमितैव दीपकलिका हा हर्षे किं नो हन्ति ? अपि तु हन्तीति । प्रतिवस्तूपमालङ्कारः । शार्दूलविक्रीडितम् ॥ २३ ॥

अवितुमुदधिकन्यकेऽचिकित्स्याद्
मरणजरादिमयान्महाऽऽमयान्माम् ।
परमविषममान्तरं कषायं
पचति शुचिर्भवदीयनामवर्गः ॥ २४ ॥

अवितुमिति । हे उदधिकन्ये ! तव नामवर्गः शुचिः पवित्रो ऽग्निश्च चिकित्सितुमयोग्यान्मरणजरादिमयान्महत आमयाद्रोगान्माम् अवितुं परमविषमम् आन्तरं कषायम् आशयं क्वाथं च पचति । श्लेषरूपकालङ्कारौ । पुष्पिताग्रा ॥ २४ ॥

२४ हे उदधिकन्ये ! शुचिः (पवित्रः, अग्निरूपश्च) त्वन्नामसमूहः अप्रतिकार्यात् मरणजरादिरूपान्महारोगान्मां रक्षितुम् अतिविषमम् आन्तरं कषायम् (रागं, क्वाथं च) पचतीति त्वन्नामसङ्गो मन्मनसि विषयरागादिकं विलुम्पन् जरामरणप्रतिकारकारणं भवतीत्याह ।

कृतशुभतति धारितं कृतार्थै-
र्भगवति भोग्यमतीव पावनं च ।
अभिदधति सुवर्णमात्मवन्तः
प्रशमितदुर्गति नाम तावकीनम् ॥ २५ ॥

कृतेति । हे भगवति ! तावकीनं नाम सुवर्णं कनकम् इति आत्मवन्तो ज्ञानिनः अभिदधति वदन्ति । तत्साम्यमुपपादयति-कृतार्थैः कृतकृत्यैरन्यत्र कृतः सम्पादितो ऽर्थो द्रव्यं यैस्तैश्च धारितं भोग्यं भोगाऽर्हं समानं कृता शुभानां ततिर्येनेति समानं प्रशमिता दुर्गतिर्नरकादिर्दारिद्र्यं च येन तव नाम स्वत एवाऽतीव पावनं तद्ग्रहणेनाऽन्यपावनीकरणात् स्वर्णं तु सर्वमप्यपवित्रम् अग्निः पावनं करोति । इदं 'त्वग्नेरपत्यं प्रथमं सुवर्ण'मिति श्रुतेः । अपि च प्रसिद्धमस्य पावनत्वं पूजाभाण्डप्रायश्चित्तादावपि । 'स्वर्णं शीतं पवित्र'मिति विद्यासागरे । नाम सुष्ठु वर्णा अक्षराण्यस्मिन् तत्सुवर्णं पक्षे नाम प्रसिद्धम् । औपच्छन्दसिकं वृत्तम् ॥ २५ ॥

हरिसखि तव धूतक्लेशभूमानि नामा-
न्यहरहरहमुद्यद्भक्तिराकर्ण्य धन्यः ।

---

२५ हे भगवति ! ज्ञानिनः कृतसुकृतैर्धारितं कृतार्थैः (सम्पादितपुरुषार्थैः, कृतद्रव्याऽर्जनैश्च) भोग्यम् अतिपवित्रं विनाशितदुर्गति, (नाशितनरकं, क्षतदारिद्र्यं च) तावकं नाम सुवर्णं (शोभनाक्षरघटितं, कनकरूपं च) वदन्तीति श्लेषेण नाम्नः कनकरूपतां प्रतिपादयति ।

२६ हे हरिसखि ! निर्धूतकष्टपरम्पराणि ते नामानि आकर्ण्य

जहि दलय बधान च्छिन्धि भिन्धीति घोरं
यमभटरटितं तद्भूरि दूरीक्रियासम् ॥ २६ ॥

हरीति । हे हरिसखि ! तव धृतः क्लेशानां भूमा बहुल्यं यैस्तानि नामानि अहम् अहरहः प्रतिदिनम् उन्नती भक्तिर्यस्य सः । स्त्रियाः पुंवदिति पुंवद्भावः । आकर्ण्य धन्यः सन् जहि त्यज(?) दलय पेषय बधान बन्धय छिन्धि छेदय भिन्धि विदारयेति भूरि घोरं च तद्यमभटानां रटितं शब्दितं दूरीक्रियासम् । कृधातोराशीर्लिङि च्व्यन्तं दूरीति । मालिनीवृत्तम् ॥ २६ ॥

स्वपदन्यसनेन चारुवर्णा
सुरवागोष्ठविशुद्धिहेतुभूता ।
कमले मम काङ्क्षितानि दुग्धे
स्तवनाऽर्हा तव नामकामधेनुः ॥ २७ ॥

स्वेति । हे कमले ! स्तवनस्याऽर्हा तव नामरूपा कामधेनुः मम काङ्क्षितानीष्टानि दुग्धे पूरयति । नाम स्वस्य पदस्य सुबन्तस्य न्यसनेन ईषदुच्चारादपि सुराणां वाच ओष्ठस्य च विशु-

---

आविर्भूतभक्तिरहं धन्यः सन् 'जहि दलये'त्यादि भयङ्करं भूरि तद् यमदूतवचनं दूरीकुर्यामित्याह ।

२७ हे कमले ! चारुवर्णा, (सुन्दराऽक्षरा, सुन्दरकृष्णादिरूपा च,) स्वपदन्यसनेन (स्ववाचकश्रीरित्यादिसुबन्तप्रयोगेण, पादविन्यासेन च) सुरवागोष्ठविशुद्धिहेतुभूता (संस्कृतवागोष्ठयोर्विशुद्धिकारणभूता, शोभनरवा गोस्थानशुद्धिकारणभूता च) स्तुतियोग्या तव नामरूपा कामधेनुर्ममाऽभीप्सितानि प्रपूरयतीत्याह ।

द्धेर्हेतुभूतं, धेनुः स्वस्य पदानां चरणानां न्यसनेन स्थापनेन गोष्ठस्य विशुद्धेर्हेतुभूता सती सुष्ठु रवः शब्दो यस्याः सा, नाम चारवः वर्णाः अक्षराणि पक्षे कृष्णाऽऽदयो यस्मिन्यस्याश्चेति । औपच्छन्दसिकम् ॥ २७ ॥

तव दिव्यनाम्नि मधुरे निराकृत-
व्यसने स्थिते ऽपि रसनेन्द्रियं मम ।
रमते रमे कथमहो रसान्तरे-
ष्वथ वा तदस्य घटते जलात्मनः ॥ २८ ॥

तवेति । हे रमे ! निराकृतं व्यसनं येनैवं मधुरे दिव्यधाम्नि स्थिते सति मम रसनेन्द्रियं रसान्तरेष्वन्यविषयेषु कथं रमते ? अथ वा रसनेन्द्रियस्य वरुणदेवतात्वाज्जलात्मनो जडाऽऽत्मनश्च घटते इति स्वोक्तविचारणादाक्षेपालङ्कारः । मञ्जुभाषिणीवृत्तम् ॥ २८ ॥

त्वन्नामदिव्यकुसुमानि दृढैर्गुणैस्ते
संग्रथ्य सौरभविशेषपरिष्कृतानि ।

---

२८ हे रमे ! मधुरे दूरीकृतदुःखे तव दिव्यनाम्नि जागरूके ऽपि मम रसनेन्द्रियमितरेषु रसेषु कथं रमते ? अथ वा जलात्मनः (जलीयस्य, लडयोरभेदाज्जडस्य च) अस्य (रसनेन्द्रियस्य) तद् रसान्तरे रमणं घटते इति त्वन्नाम्नि मधुरे जागरूके रसान्तरे रमणं जडतां सूचयतीत्याह ।

२९ हे मातः ! इयं मामकीना वाक् ते दृढैर्गुणैः (दयादिभिः, सूत्रैश्च) सौरभेण (सौन्दर्येण, सौगन्ध्येन च) अधिकाऽलङ्कृतानि

आमुञ्चतादिह मदीयसरस्वतीयं

मातर्महापुरुषमानसरञ्जनाय ॥ २९ ॥

त्वदिति । हे मातः! सौरभस्य सुगन्धस्य विशेषेण परिष्कृतानि भूषितानि तव नामरूपाणि दिव्यकुसुमानि दृढैर्गुणैरौदार्यादिभिस्तन्तुभिश्च संग्रथ्येयं मदीया सरस्वती महापुरुषस्य विष्णोर्मानसस्य रञ्जनायेहाऽऽमुञ्चताद्बध्नादर्थाद्भगवत एवेति रूपकालङ्कारः । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥ २९ ॥

मन्वन्तराण्यम्ब फलं तनीय-

स्तन्वन्ति मन्वन्तरमात्रवर्ति ।

आमुष्मिकं शाश्वतमैहिकं वा

त्वन्नाम किं नाम फलं न दत्ते ॥ ३० ॥

मन्त्विति । हे रमे ! अन्ये मन्त्रो मन्वन्तराणि मन्वन्तरं स्वायंभुवादि तदेकवर्ति तनीयो ऽल्पं फलं तन्वन्ति नाम निश्चयेन । त्वन्नाम ऐहिकम् इहलोकभवम् आमुष्मिकं पारलौकिकं वा शाश्वतं मोक्षरूपं किं फलं न दत्ते ? सर्वमपि दत्तइति भावः । स्वागतावृत्तम् ॥ ३० ॥

तावकनामरूपाणि कल्पतरुपुष्पाणि संगुम्फ्य नारायणमनोरञ्जनाय आमुञ्चतात् (बध्नातु) इत्याशास्ते ।

३० हे अम्ब ! मन्वन्तराणि (त्वन्नामाऽन्यमन्त्राः) मन्वन्तरमात्रवर्ति (प्रचलितवैवस्वतादिमन्वरमात्रस्थायि) अल्पीयः फलं जनयन्ति, त्वन्नाम तु किं वा सदातनम् ऐहिकामुष्मिकफलं न दत्ते? त्वन्नाम सर्वमन्त्राऽतिशायिफलदमित्याह ।

वर्णत्रयाऽऽत्मा प्रणवः स्वनिष्ठां
वर्णत्रयीमेव पुनाति युक्तम् ।
एकद्विवर्णाऽपि रमे तवाऽऽख्या
चित्रं पुनीते चतुरोऽपि वर्णान् ॥ ३१ ॥

वर्णेति। हे रमे ! वर्णानाम अकारोकारमकाराणां त्रयम् आत्मा स्वरूपं यस्य सः प्रणव ॐकारः स्वनिष्ठां वर्णानां ब्रह्मक्षत्रविशां त्रयीमेव पुनाति इति युक्तं, साम्येनेति भावः। तवाऽऽख्या नाम एकवर्ण इ द्विवर्ण रमेति इयमपि तवाऽऽख्या चतुरः शूद्रसहितपूर्वोक्तत्रिवर्णान्पुनीते इति चित्रम् । उपजातिवृत्तम् ॥ ३१ ॥

व्याजादुपात्तमपि वारिधिराजकन्ये
त्वन्नाम कामपि ददाति मुदां समृद्धिम् ।

---

३१ वर्णत्रयात्मा (अकारोकारमकाररूपवर्णत्रयघटितः, ब्रह्मक्षत्रियवैश्यात्मकश्च) प्रणवः (ॐकारः) स्वनिष्ठां (स्वघटकां, निजभक्तां च) वर्णत्रयीम् (अक्षरत्रयीं, ब्राह्मणादिवर्णत्रयीं च) पुनातीति वर्णत्रयघटितस्य वर्णत्रयपावनमुचितमेव, परम् एकद्विवर्णा (एकद्व्यक्षरघटिता, एकद्विब्राह्मणादिवर्णघटिता च) तवाऽऽख्या चतुरोऽपि वर्णान् (ब्रह्मक्षत्रियविट्शूद्रान्, अक्षरचतुष्टयं च) पुनीते इत्याश्चर्यमिति श्लेषेण वदन् अल्पाक्षरमपि त्वन्नाम ब्रह्मणादिवर्णचतुष्टयपाविऽयाऽऽपादकमित्याह ।

३२ हे समुद्रदुहितः ! अन्याऽपदेशेनोच्चरितमपि ते नामाऽनिर्वचनीयां सन्तोषसम्पत्तिं ददातीति स्वरतरग्रीष्माऽऽतपसन्तापप्रश-

आपीतमुल्बणतपाऽऽतपतापशान्त्यै
दूरीकरोति दुरितान्यपि वारि गाङ्गम् ॥ ३२ ॥

व्याजादिति। हे वारिधिराजकन्ये! उल्बणस्य तपस्य ग्रीष्मस्याऽऽतपस्योष्णस्य तापस्य शान्त्यै आपीतं प्राशितं गाङ्गं वारि दुरितानि पापानि यथा दूरीकरोति तथा व्याजादन्यसम्बन्धेनोपात्तं गृहीतं त्वन्नाम कामप्यनिर्वचनीयां मुदां हर्षाणां समृद्धिं ददाति। दृष्टान्तालङ्कारः। सिंहोन्नतावृत्तम् ॥ ३२ ॥

यो वक्ति देवि पदमेकमपि त्वदीयं
सर्वाणि तस्य हृदि भान्ति सदा पदानि।
नित्योन्नतो नृपतिरेव वशीकृतश्चेत्
किंकुर्वते पुरजना इति कः प्रयत्नः ॥ ३३ ॥

य इति। हे देवि! त्वदीयं त्वत्सम्बन्धि एकमपि पदं

भाव निपीतं गङ्गोदकं दुरितान्यपि विनाशयतीत्युक्त्वा समर्थयन् यदृच्छयोच्चारितमपि त्वन्नाम महासन्तोषदं भवति, किं पुनर्भक्त्येति नाममाहात्म्यमाह।

३३ हे देवि! यः पुमान् एकमपि त्वदीयं पदं (त्वन्नाम) वदति तस्य हृदये सर्वाणि पदानि (सुप्तिङन्तानि) भासन्ते इति सर्वदा उन्नतो राजा वशीकृतश्चेत् तस्मिन्नाज्ञाकरे पौरजनाः किंकुर्वते (किङ्करतां प्राप्नुवते, आज्ञाकारिणो भवन्ति) इत्यत्र कः प्रयत्नः? इत्युक्त्वा समर्थयन् यथा राज्ञि आज्ञा पालके सति सर्वे पौरा आज्ञापालका भवन्ति तथा सकलपदमूर्धन्ये त्वन्नामपदे जप्ते सति सर्वाणि पदानि हृदि प्रतिभासमानानि सन्ति नामजापकं महाकविं कुर्वन्तीति त्वन्नामजापको महाकविर्भवतीत्याह।

नाम यः वक्ति उच्चारयति तस्य हृदि सर्वाणि वैकुण्ठादीनि पदानि स्थानानि भान्ति । दृष्टान्तः—नियमृ उन्नतः श्रेष्ठः नृपतिरेव वशीकृतः स्वाधीनीकृतश्चेत् पुरजनाः पौराः किं कुर्वते, किंशब्दे काकुः । तद्वशीकृतौ कः प्रयत्न? इत्यर्थः । दृष्टान्तालङ्कारः । उद्धर्षिणीवृत्तम् ॥ ३३ ॥

क्षमानिधे यम्यधिपाऽभिधेयं
वाचो विधेयं तव नामधेयम् ।
पद्मालये यस्य गुणोदधेऽयं
पचेलिमं विन्दति भागधेयम् ॥ ३४ ॥

क्षमेति । हे गुणोदधे! हे क्षमानिधे! हे पद्माऽऽलये! यमिनां योगिनामधिपैरपि अभिधातुं योग्यं तव नामधेयं यस्य पुंसः वाचः विधातुं योग्यं ग्राह्यमिति भावः । अयं पक्तुं योग्यं पचेलिमम् । पचेः केलिमर् । भागधेयं विन्दति । उपजातिवृत्तम् ॥ ३४ ॥

त्वन्नाथनाम्नः स्वयमुत्तरं सत्
तवाऽभिधानं गुणमादधाति ।

---

३४ हे गुणोदधे! क्षमानिधे! पद्मगृहे! योगीन्द्रजप्यं तव नाम यस्य पुंसो वागनुसारि (जप्यं) भवति अयं परिपक्वं भाग्यं लभते इति त्वन्नामजापको महाभाग्यो भवतीत्याह ।

३५ हे पुण्डरीकाक्षप्रियतमे! तव नाम भगवन्नाम्नोऽप्युत्तरं (श्रेष्ठं, परभागाऽवस्थितं च) सत् गुणं (शुभादिगुणम्, अदेङ् गुण इति पारिभाषिकं गुणं च) आदधातीत्यत्र प्रणवम् ओंकारमनिन्दितं प्रमाणमिति अकारोकारमकारघटिते ओंकारं विष्णुवा-

पद्मेक्षणप्रेयसि निर्विगानं
प्रमाणमत्र प्रणवं प्रतीमः ॥ ३५ ॥

स्वेति । हे पद्मेक्षणप्रेयसि ! तवाऽभिधानं स्वयं स्वनाथस्य नाम्नः उत्तरं सत् गुणं आदधाति सगुणं करोति । अत्र प्रमाणम् । निर्विवादं प्रमाणं प्रवणं प्रतीमः । अयं भावः—अकारो विष्णुरुकारो रमा, अत्रोकारपरत्वेनाद्गुण इति गुणे कृते ओकारसिद्धिरिदं गुणाधानमेव उकारस्य रमावाचकत्वे प्रमाणं यमकस्तबके उक्तम् । काव्यलिङ्गमलङ्कारः । उपजातिवृत्तम् ॥ ३५ ॥

पद्मे नाम्नां पामरास्तावकानां
प्रौढिं विद्युर्नैव नामान्तरेभ्यः ।
चक्रीवन्तश्चारुकर्पूरचूर्णे
भस्मभ्यः किं विस्मयं प्राप्नुवन्ति ॥ ३६ ॥

पद्म इति । हे पद्मे ! पामरा नीचाः नामान्तरेभ्यो ऽन्यनामसकाशात्तावकानां नाम्नां प्रौढिमैश्वर्यं नैव विद्युर्न जानीयुः । दृष्टान्तः—चक्रीवन्तो गर्दभाः भस्मभ्यः धूलिभ्यः चारुणि सुन्दरे कर्पूरस्य चूर्णे विस्मयं प्राप्नुवन्ति किम् ? दृष्टान्तालङ्कारः । शालिनीवृत्तम् ॥ ३५ ॥

चकारकारात् परभागे स्थितो लक्ष्मीवाचक उकारः अकारोकारयोः स्थाने आद् गुण इति सूत्रानुसारेण ओकाररूपं गुणं प्रयोजयतीति बाधनपूर्वकं हरिनामतो ऽपि श्रेष्ठं त्वन्नाम जप्तुः कल्याणादिगुणोत्पादकं भवतीत्याह ।

३६ हे पद्मे ! प्राकृता जना इतरनामभ्यस्त्वन्नाम्नां माहात्म्यं नैव जानीयुरिति रासभा भस्मभ्यः सुन्दरे कर्पूरचूर्णे विशेषमानन्दं प्राप्नुवन्ति किमित्युक्त्या समर्थयन्नाह ।

जहदिह जननि त्वन्नामधेयं विधेयं
जडमतिरतिरिक्तं शर्मणे कर्म कुर्यात् ।
निधिमनवधिमुच्चैर्निष्कुटस्थं विहाय
प्रतिभवनमशङ्कः पर्यटेद्भिक्षितुं कः ॥ ३७ ॥

जहदिति । हे जननि ! विधेयं ग्राह्यं त्वन्नामधेयं जहत् त्य-जन् यः शर्मणे कल्याणायाऽतिरिक्तमधिकं कर्म कुर्यात् स जडमतिरेव, 'सर्वं वाक्यं सावधारण'मिति न्यायात् । नास्त्यवधि-रन्तो यस्य तम् उच्चैर्महान्तं निधिं निष्कुटे गृहे तिष्ठति तम् । निष्कुटस्तु गृहे घाते स्यात्केदारकवाटयोरिति मेदिनी । विहाय त्यक्त्वा भवने भवने इति प्रतिभवनं, प्रतिगृहं इत्यर्थः । वीप्सायाम-व्ययीभावः । अशङ्कः सन् भिक्षितुं भिक्षार्थं कः पर्यटेत् ? गच्छेत् । दृष्टान्तालङ्कारः । मालिनीवृत्तम् ॥ ३७ ॥

दयोदधे या तवनामधेया-
ऽभिधा सुधेयं यदि तां धयेयम् ।

---

३७ हे जननि ! इह जडबुद्धिरुपादेयं त्वन्नाम त्यजन् सन् सुखार्थ-मन्यत् कर्म कुर्यात् (न सुबुद्धिः) इति गृहाऽऽरामस्थितं निःसीमं महानिधिं विहाय निःशङ्कः सन् को वा प्रतिगृहं भिक्षार्थमटेत्? इत्यने-न समर्थयन्नाह ।

३८ हे दयोदधे ! कमले ! अहं यदि तव नामधेयनामिका या सुधा तां धयेयं (पिबेयं) चेत् तर्हि अजपेयं (अजैश्छागैः पालनीयं, छागनिष्पाद्यं) वाजोऽन्नमलं पेयं यस्मिंस्तथाविधं वाजपेयनामकं यागं वा महतो

न वाजपेयं कमले ऽजपेयं
न वा जपेयं महतो पि मन्त्रान् ॥ ३८ ॥

दयेति । हे दयोदधे ! हे कृपासागरे ! (?)या प्रसिद्धा इयं तव नामधेयं नाम इति अभिधा आख्या यस्यास्तां सुधां यदि धयेयं पिबेयम् । धेट् पाने इत्यस्माल्लिङ् । तर्हि वाजपेयं तन्नामकं यज्ञं न जपेयं न चिन्तयेयं, नवा महतो ऽपि मन्त्रान्मनून् जपेयं मनसा न ध्यायेयम् । जप मानसे अस्माल्लिङ् । हे कमले ! इति सम्बुद्धिः । उपेन्द्रवज्रावृत्तम् ॥ ३८ ॥

मरणशरणमन्त्रं शार्ङ्गिणः प्राणकान्ते
परमपुरुषनाम्नः प्रागुपादीयमानम् ।
विशदमहिम नाम क्षिप्रमेकाक्षरं ते
वितरति जपतामप्येकमेवाऽक्षरं तत् ॥ ३९ ॥

शरणेति । हे शार्ङ्गिणः प्राणकान्ते ? विशदः महिमा यस्य तत् एकाक्षरं नाम उ इति तन्नाम कीदृक् यत्परमपुरुषनाम्नः वासुदेवनाम्नः अ इत्याकारकात् प्राक्पूर्वमुपादीयमानं म-

---

मन्त्रान्वा न जपेयम् (मनसा ऽपि न चिन्तयेयम्) इत्याह ।

३९ हे शार्ङ्गिप्राणप्रिये ! पुरुषोत्तमनाम्नः (अकारात्) प्रागुच्चार्यमाणं मरणरक्षणमन्त्रस्वरूपं स्पष्टमाहात्म्यम् एकाक्षरम् (उकारात्मकं) ते नाम जपताम् एकमेवाऽक्षरम् (अकारपूर्वभागस्थितस्य उकारस्य इको यणचीति शास्त्रेण जायमानेन यणा निष्पन्नं वकारम्, अमृतं, मोक्षं) वितरतीति उकाररूपं त्वन्नाम भगवन्नामरूपाऽकारात् पूर्वमुपादीयमानं यणादेशेन वमिति रूपमापन्नं सत्तदेव वम् अमृतं मोक्षं जपतां ददातीत्युकाररूपमेकाक्षरं त्वन्नाम जपताम् ओमित्येकाक्षरब्रह्मज्ञानपूर्वकं मोक्षं ददातीत्याह ।

युज्यमानं मरणस्य शरणं रक्षकम् अमृतं तन्मन्त्रं व इत्याकारकम्, आहुरिति शेषः । अत्र उ अ इति स्थिते इको यणचीति यणादेशे व इति सपन्नत्वात् वमित्यस्य बीजस्य अमृतमन्त्रत्वमागमसिद्धं तन्नाम जपतां पुंसामपि एकमेवाऽक्षरं ब्रह्मभावं वितरति ददाति । शरणवरणमिति पाठे शरणस्य वरणं यस्मादिति व्युत्पत्तिर्ज्ञेया । वस्तुतस्त्वयं लेखकप्रमाद एवेति । काव्यलिङ्गमलङ्कारः । मालिनीवृत्तम् ॥ ३९ ॥

कण्ठे कुण्ठितनिस्वने कफचयैरक्षेषु विक्षेपिषु
सुप्ते चेतसि यातनाभिरसुषु क्षिप्रं प्रतिष्ठास्नुषु ।
साऽऽयासाऽपि समुद्रपुत्रि समयाऽभिज्ञा रसज्ञा मम
त्वन्नामोपहितं हितं जपतु तद्देवस्य नाम स्वयम् ॥ ४० ॥

कण्ठेति । हे समुद्रपुत्रि ! कण्ठे कफचयैः श्लेष्मसमूहैः कुण्ठितः स्तब्धः निःस्वनः शब्दो यस्य तस्मिन्सति, अक्षेष्विन्द्रियेषु विक्षेपिषु विक्षेपं प्राप्नुवत्सु, यातनाभिः पीडाभिश्चेतसि सुप्ते मूढे, क्षिप्रम् असुषु प्राणेषु प्रतिष्ठास्नुषु गन्तुमिच्छत्सु सत्सु, इति सर्वत्र । आयासेन प्राणोत्क्रमणाऽऽयासेन सहिता ऽपि मम रसज्ञा जिह्वा समयाऽभिज्ञा कालज्ञा सती तव नाम्ना उपहितं युक्तं तथा हितं हितकारकं स चाऽसौ देवो वैकुण्ठपतिश्च

---

४० हे समुद्रपुत्रि ! कण्ठे कफौघैः प्रतिबद्धशब्दे सति, इन्द्रियेषु विकलेषु, चित्ते प्रमीलति, तीव्रवेदनाभिः प्राणेषु यियासुषु सत्सु सश्रमापि मदीया जिह्वा ऽवसरज्ञा सती त्वन्नामधेयसहितं भगवतो नारायणस्य नाम लक्ष्मीनारायणेति श्रीहरिरिति वा आत्मना जपतु इति प्राणप्रयाणसमये मज्जिह्वा त्वन्नामसहितं भगवतो नामाऽऽमुष्मिकगतिप्रदं जपत्वित्याह ।

तस्य श्रीलक्ष्मीनारायणआदिरूपं जपतु । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ४० ॥

अभ्यासैः पवमानमन्त्रविततेरब्लिङ्गभङ्ग्यन्तरै-
रादेशैरघमर्षणस्य यमकैरष्टाक्षरस्येन्दिरे ।
गायत्र्याः पुनरुक्तिभिः परिपणैरोङ्कारपुंसूक्तयोः
शुद्धिं व्याहृतिसोदरैर्न भजते को नाम ते नामभिः ॥ ४१ ॥

अभ्यासैरिति। हे इन्दिरे ! पवमानमन्त्राः। 'स्वादिष्ठये'-त्याद्यध्यायचतुष्टयगतसकलऋग्रूपा मन्त्रास्तेषां विततेः पङ्क्तेः अभ्यासैः पुनरुच्चारभूतैः, एवमब्लिङ्गानाम् 'आपोहिष्ठामयोभुव' इत्यादीनां मन्त्राणां भङ्ग्यन्तरैः रीत्यन्तरभूतैः, अघमर्षणस्य 'ऋतं च सत्यं च'त्यादेः आदेशस्थानैस्तत्कार्यसम्पादकैः अष्टाऽक्षरस्य 'ओं नमो नारायणाये'ति मन्त्रस्य यमकैर्द्वितयैः, गायत्र्याः पुनरुक्तिभिः पुनरुच्चारणभूतैः, ॐकारपुंसूक्तयोः प्रणवपुरुषसूक्तयोः परिपणैर्मूलधनभूतैः, ते नामभिः को नाम शुद्धिं न भजते ? अपि तु सर्वो ऽपि भजते इति निदर्शनोल्लेखाऽलङ्कारौ। शार्दूलवि० वृत्तम् ॥ ४१ ॥

---

४१ हे इन्दिरे ! पवमानमन्त्रसमूहस्याऽऽम्रेडनरूपैः, अब्लिङ्गकमन्त्राणां प्रकारान्तरैः, अघमर्षणमन्त्रप्रतिनिधिभिः, 'ॐनमोनारायणाये'त्यष्टाक्षरस्य मन्त्रस्य सहजैः, गायत्र्याः पुनरुक्तिरूपैः, प्रणवपुरुषसूक्तयोर्मूलधनैः, व्याहृतीनां भूरादीनां सहोदरैस्ते नामधेयैः को वा शुद्धिं न लभते? इति भगवतीनाम्नामतिपावित्र्यापादकत्वं प्रतिपादयति।

प्रायश्चित्तविशुद्ध्यै प्रायश्चित्तं समस्तपापानाम् ।
गायतु तव नामैषा कमले कलिताऽन्यनिरसना रसना ॥ ४२ ॥

इतिश्रीमद्वेङ्कटाऽध्वरिविरचिते श्रीमल्लक्ष्मीसहस्रे नाम-
वैभवस्तबकः सप्तदशः ॥ १७ ॥

प्रायश्चित्तेति । हे कमले ! प्रायो बाहुल्येन चित्तस्य विशुद्ध्यै समस्तानां पापानां प्रायश्चित्तं निष्कृतिभूतं तव नाम कलितं कृतम् अन्येषामुपायानां निरसनं यया सा रसना गायतु गीतं करोतु । गीतिवृत्तम् ॥ ४२ ॥

इति श्रीरावजीमहाराजाऽपरनाम्ना श्रीनिवासपण्डितेन
विरचितायां बालबोधिन्याख्यायां श्रीलक्ष्मी-
सहस्रटीकायां नामवैभवस्तबकः
सप्तदशः सम्पूर्णः ॥

---

४२ हे कमले ! एषा मदीया जिह्वा त्यक्तोपायान्तरा सती चित्तस्य विशुद्ध्यै सकलदुरितानां प्रायश्चित्तरूपं ते नाम प्रायो गायत्विति प्रार्थयमानः स्तबकं समापयति ।

इति श्रीमानवल्ल्युपाख्यतैलङ्गरामशास्त्रिविरचितायां लक्ष्मी-
सहस्राऽवतरणनिःश्रेणिकायां नामवैभवस्तबकः ॥ १७ ॥

अथ सद्मवैभवस्तबकः ॥ १८ ॥

शत्रुभ्रात्रे ऽपि कृपया यो लङ्कासद्मवैभवम् ।
विभीषणाय प्रददौ स रामः श्रेयसे ऽस्तु नः ॥ १८ ॥

अथाऽस्मिन्नष्टादशस्तबके लक्ष्म्याः सद्मवैभवं वर्णयितुं प्रथमपद्ये ऽरविन्दवनमिति तल्लिङ्गं निर्दिशन्मङ्गलमाचरति—

अरविन्दवनं वन्दे तदहं यदहर्निशम् ।
प्रीतिपूर्वकमध्यास्ते पीताम्बरकुटुम्बिनी ॥ १ ॥

अरविन्देति । पीताम्बरस्य विष्णोः कुटुम्बिनी दाराः यत् प्रीतिपूर्वकम् अध्यास्ते उपविशति तदरविन्दानां कमलानां वनम् अहं कविरहर्निशं सदा वन्दे । पथ्यावक्त्रं वृत्तम् ॥ १ ॥

सारसात्मनि तवाऽम्ब मन्दिरे
द्वारपालकजना इवेन्दिरे ।
चारुकेसरसुवर्णयष्टिका-
धारिणः प्रतिवसन्ति षट्पदाः ॥ २ ॥

सारसेति । हे ऽम्ब ! हे इन्दिरे ! सारसं सरसीरुहमित्यमरः । तदात्मनि तद्रूपे तव मन्दिरे गृहे चारुकेसरा एव सुव-

१ अथाऽष्टादशेन सद्मवैभवस्तबकेन भगवतीनिवासस्थानं तुष्टूषुः हरिगृहिणी यत् (कमलवनं)प्रेमपुरस्सरमधिवसति तत् कमलवनं वन्दे इति मङ्गलमाचरति ।

२ हे अम्ब ! कमलात्मके तव गृहे मञ्जुलकिञ्जल्करूपसुवर्णदण्डधारिणो भ्रमरा द्वारपालसमूहा इव निवसन्तीत्याह ।

र्यंयष्टिकास्ता धरन्ति तच्छीलाः ते द्वारपालकजना इव षट्पदा भृङ्गाः प्रतिवसन्ति, वासं कुर्वन्तीत्यर्थः । रथोद्धतावृत्तम् ॥ २ ॥

तावकं पदमभिख्यया रमे
वारिजं प्रणिगदन्ति सूरयः ।
प्रौढशोभनखरांशुवैभव-
प्राप्तमञ्जिम सदालिसेवितम् ॥ ३ ॥

तावकमिति । हे रमे ! तावकं त्वत्सम्बन्धि पदं स्थानं चरणं चाऽभिख्यया शोभया नाम्ना च वारिजं कमलमिति सूरयः कवयः प्रणिगदन्ति वदन्ति । तत्र हेतुः—कमलं प्रौढाः शोभनाः खरास्तीक्ष्णाश्चांशवः कराः यस्य स सूर्यः तस्य पदं तु प्रौढा शोभा येषां ते च ते नखरा नखाश्च तेषामंशूनां यद्वैभवं तेन प्राप्तः मञ्जोः सुन्दरस्य भावः मञ्जिमा येन तत् । पृथ्वादिभ्य इतीमनिच् । तथा कमलं सदा अलिभिः साधूनां पङ्क्तिभिश्च सेवितमित्यर्थः । रथोद्धतावृत्तम् ॥ ३ ॥

प्रबिभ्रति भवत्पदप्रणयतद्विपर्यासयो-
र्जना विभवदुर्गती जननि तत्र चोदाहृतिः ।

---

३ हे रमे ! सूरयः पण्डिताः प्रौढशोभनखरांशुवैभवप्राप्तमञ्जिम (तरुणरम्यसूर्यकिरणसंपल्लब्धसौन्दर्यं, समधिकशोभानां नखानां किरणसमृद्ध्या प्राप्तसौन्दर्यं च) सदालिसेवितं (सर्वदा अलिभिः सेवितं, सतामाल्या सेवितं च) वारिजं तावकीनं पदं (स्थानं, चरणं च) कथयन्तीति श्लेषेणाह ।

४ हे जननि ! जना भवत्याः पदे (वासस्थाने, चरणे च)प्रेमतदभावाभ्यामैश्वर्यदारिद्र्ये बिभ्रति, तत्र भवन्निवासस्थानभूतकमला-

सहस्रवसुरेधते सरसिजाऽनुकूलो रविः
स भिक्षुकशिरोमणिः श्रयति तत्प्रतीपः क्षयम् ॥ ४ ॥

प्रेति । हे जननि ! जनाः भवत्याः पदे स्थाने यः प्रणयः प्रेमा तद्विपर्यासो द्वेषः तयोः सतोः विभवः दुर्गतिश्चैते प्राबभ्रतीत्यत्र यथासंख्यलापनेन स एवाऽलङ्कारः । तत्र तस्मिन्नुदाहृतिरुदाहरणं तु सरसिजस्याऽनुकूलः प्रणयी रविः सहस्रं वसु किरणा द्रव्यं च यस्य स एधते, तस्य कमलस्य प्रतीपः भिक्षुकस्य शिवस्य शिरोमणिर्मस्तभूषा दरिद्रश्रेष्ठश्च स चन्द्रः क्षयं श्रयतीति गुणदोषवर्णनेनोल्लासाऽलङ्कारः । काव्यलिङ्गं च । पृथ्वीवृत्तम् ॥ ४ ॥

कपटकिटिदशायां कैटभारिः क्षमाभाक्
प्रभुरकृत यतोऽसौ पङ्कजाते निवासम् ।
तदिह भजसि भर्तुर्धर्ममेवाऽनुसर्तुं
परमपुरुषकान्ते पङ्कजातस्थितिं किम् ॥ ५ ॥

कपटेति । हे परमपुरुषस्य कान्ते ! कपटरूपः यः किटिः । कोलः पोत्री किरिः किटिरित्यमरः । तस्य दशायामवतारे कैट-

---

ऽनुकूलः सूर्यः सहस्रवसुः (सहस्रसंख्यकिरणः, सहस्रधनश्च) वर्धते, तद्विरुद्धश्चन्द्रो भिक्षुकशिरोमणिः (शिवमौलिभूषणं, याचकमुख्यश्च) सन् क्षयं कलानाशं, धनक्षयं च) आश्रयतीति वदन् त्वत्पदभक्त्यभक्त्योः साध्वसाधुगतिप्राप्तिः फलमित्याह ।

५ हे पुरुषोत्तमपत्नि ! प्रभुः कैटभासुरारिपुः पुरा वराहाऽवतारे क्षमाभाक् (पृथ्वीं प्राप्त , शान्तिशाली च सन्) यतः पङ्कजाते समुद्रजम्बाले निवासमकरोत् तस्मात् त्वं पत्युर्धर्ममनुगन्तुं पङ्कजातस्थितिं (जम्बालसमूहास्थितिं, कमलवासं च) करोषि किं ? मित्युत्प्रेक्षते ।

आरिः प्रभुरसौ क्षमां पृथ्वीं भजति स सन् पङ्कजाते कर्दमसमूहे निवासं स्थितिमकृताऽकरोत् तत्तस्मादिह लोके भर्तुः धर्मम अनुसर्तुं पङ्कजाते कमले स्थितिं भजसि किम् । गूढोत्प्रेक्षालङ्कारः । मालिनीवृत्तम् ॥ ५ ॥

स्थानं समस्तवसुवृद्धिपुषस्तवाऽपि
पद्मं रमे नवसुमत्त्वमुपैति चित्रम् ।
अप्यन्यदद्भुतममुष्य तु यो ऽनुकूलः
शश्वद्बिभर्ति वसुमत्त्वमसौ पतङ्गः ॥ ६ ॥

स्थानमिति । हे रमे ! समस्तं वसु द्रव्यं, तस्य पक्षे समस्तैर्वसुभिः किरणैश्च वृद्धिं पुष्णाति तस्यास्तव स्थानं कमलं वसुमत्त्वं द्रव्यवत्त्वं नोपैतीति चित्रं, नवसुमत्वं नूतनकमलपुष्पत्वमेतीति चित्राऽभावः । तथा अमुष्य वसुमत्त्वरहितस्याऽप्यनुकूलः पतङ्गः सूर्यः वसुमत्त्वं द्रव्यवत्त्वं(?) बिभर्तीत्यद्भुताऽभावः । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥ ६ ॥

---

६ हे रमे ! समग्रवसु(धन)वृद्धिपोषिकायास्तवापि निवासस्थानं पद्मं नवसुमत्वं(नवीनपुष्परूपत्वं, न वसुमत्त्वं धनवत्त्वं च) उपैतीति वसुवृद्धिकरायास्तव स्थानं कमलं न वसुयुक्तत्वमुपैतीति एकं चित्रं प्रदर्शयन् अमुष्य कमलस्य यो ऽनुकूलः सूर्यः स वसुमत्त्वं (किरणवत्त्वं,धनवत्त्वं च) मुहुर्बिभर्तीति वसुवृद्धिकरायास्तव वासस्थानं तु न वसुमत्त्वमुपैति, तदनुकूलश्च सूर्यो वसुमत्त्वं बिभर्तीत्याश्चर्यान्तरं प्रदर्शयन् नवं कमलकुसुमं तव निवासस्थानमिति प्रतिपादयति ।

सन्मानसोल्लसनदः सदसद्विवेके
शक्तः सरोजनिलये सदनं त्वदीयम् ।
शब्दैः शुभैः श्रुतिपथं सुखयन् गभीरैः
संसेवते जननि हंसगणोऽवदातः ॥ ७ ॥

सदिति । हे सरोजनिलये ! सतां साधूनां मानसस्य ह्लदः, पक्षे सतः मानससरसः उल्लसनमानन्दं शोभां च ददाति सः, एवं सदसतोश्चिज्जडयोः क्षीरनीरयोश्च विवेके शक्तः समर्थः, पुनः शुभैः शब्दैर्गम्भीरैर्ब्रह्मानुभवरूपैरन्यत्र रुतैश्च श्रुतिपथं वेदनिष्ठमार्गं कर्णमार्गं च सुखयन्, तथा ऽवदातः पवित्रः स्वच्छश्च हंसानां परमहंससनकादीनां मरालानां च गणः त्वदीयं सदनं कमलरूपं संसेवते भजते । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥ ७ ॥

कमले कमलेषु सन्निधत्से
सकलेषु स्ववशेषु विष्टपेषु ।

---

७ हे सरोजनिलये ! सन्मानसोल्लसनदः (सतो मानसाख्यसरोवरस्य शोभाप्रदः, सज्जनमनस उल्लासप्रदश्च) सदसद्विवेके (क्षीरनीरभेदज्ञाने, जडाऽजडयोर्भेदज्ञाने च) समर्थः, गभीरैः शुभैः शब्दैः (तारस्वरैः, महावाक्यैश्च) श्रुतिपथं (श्रवणेन्द्रियं, वैदिकमार्गं च) सुखयन् अवदातः (सशुभ्रवर्णः, पवित्रश्च) हंसगणः (मरालसमुदायः, परमहंससङ्घश्च) त्वदीयं सदनं (कमलं, वैकुण्ठगतं तव मन्दिरं च) सेवते इति श्लेषेणाह ।

८ हे कमले ! समग्रेषु भुवनेषु स्ववशङ्गतेष्वपि केवलं कमलेषु सान्निध्यं करोषीति लोकेषु जलजातेषु (जडेष्वपत्येषु, जलजेष्वपि च)

सहजं जननीजनस्य लोके
जलजातेषु विशेषवत्सलत्वम् ॥ ८ ॥

कमले इति । हे कमले ! सकलेषु विष्टपेषु भुवनेषु वासाय स्वस्य वशेष्वधीनेषु सत्स्वपि कमलेषु सन्निधत्से उपाविशसि, तथा हि—जननीजनस्य मातृजनस्य जलजातेषु जडजातेषु विशेषवत्सलत्वम अधिकवात्सल्यं लोके सहजं स्वाभाविकमिति । अर्थान्तरन्यासालङ्कारः । औपच्छन्दसिकं वृत्तम ॥८॥

कल्हारोत्पलकैरवाऽऽदिषु तथा कल्याणि माल्यादिषु
प्रायः सत्सु सुमेषु वस्तुषु परं पद्मानि सद्मानि ते ।
भाग्यं कुत्र चिदेव नृत्यतितरां भूयःसु तुल्येष्वपि
त्वत्कान्ताय सुगन्धिवस्तुषु तुलस्येकैव सा रोचते ॥९॥

कल्हारेति । हे कल्याणि । भूयस्सु तुल्येषु सुगन्धिवस्तुषु सत्स्वपि तव कान्तायाऽनन्ताय यथैका तुलस्येव रोचते प्रीणाति तथा कल्हारमुत्पलं सूर्यविकासि कैरवं चन्द्रविकासि इत्यादिषु माल्यादिषु च प्रायः बहुषु सुमेषु वस्तुषु पदार्थेषु सत्स्वपि परमत्यन्तं पद्मानि कमलानि ते सद्मानि भवन्ति, अतः प्रायः वस्तुषु मध्ये भाग्यं दैवं कुत्र चिन्नृत्यतितरामतिशोभते । विकस्वराऽलङ्कारः । शार्दूलविक्रीडितम् ॥ ९ ॥

समधिकं वात्सल्यं मातुः स्वाभाविकमिति वचनेन समर्थयन्नाह ।

९ हे कल्याणि ! कल्हारोत्पलकैरवप्रमुखेषु माल्यप्रभृतिषु च वस्तुषु सत्स्वपि कुसुमेषु मध्ये केवलं पद्मान्येव ते निवासस्थानानीति, समानेष्वपि पदार्थेषु क चिदेव भागधेयं विलसति यत् तुल्येष्वपि सुगन्धिवस्तुषु सत्सु त्वद्भर्त्रे हरये एका तुलस्येव रोचते इत्युक्त्या समर्थयन्नाह ।

त्वद्देहं कमलं यतस्त्वदविनाभूतस्य विष्णोः पदं
सूर्याऽऽलोकविकासमञ्चति ततः पद्मे मधुस्वादु तत् ।
अन्नादो ऽहमितीव गीतिनिनदैः श्रुत्यन्तसञ्चारिभिः
कृष्णाकारजुषोऽत्र केचिदनिशं नन्दन्ति लब्ध्वा रसम् ॥१०॥

त्वदिति । हे पद्मे ! यतः त्वद्देहं कमलम् अतस्त्वया अविनाभूतस्य नञ्द्वयस्य प्रकृताऽर्थदार्ढ्यबोधकत्वात्त्वत्सहायेन स्थितस्य विष्णोः पदं स्थानं कमलमेव वैकुण्ठं सूरेः सूर्यस्य चाऽऽलोके दर्शने प्रकाशे च विकासं प्रसन्नतां विकचत्वं चाऽञ्चति । किं च ब्रह्मरसेन मधुना मकरन्देन च स्वादु मधुरं तथा कृष्णाऽऽकारं हरिस्वरूपं नीलदेहं च जुषन्ति ते के चिज्ज्ञानिनः भ्रमराश्च अत्र रसं ब्रह्मरसं मकरन्दं च लब्ध्वा प्राप्य अन्नादोहमिति "अहमन्नादो ३ ऽहमन्नादो ऽहमन्नाद' इति श्रुत्यन्ते तैत्तिरीयोपनिषदि सञ्चरन्त्युपलब्धा भवन्ति तैर्गीतिनिनदैः सामगानशब्दैः, पक्षे अहमन्नम् अत्तीत्यन्नाद इति तृप्त्युद्गाररूपैरिति या-

---

१० हे पद्मे ! यस्मात् कारणात् त्वदावासभूतं कमलं त्वत्सहचरस्य विष्णोः निवासस्थानं वैकुण्ठरूपं ततः कारणात् मधुमधुरं तत्पद्मं सूर्यालोकविकासं (सूर्यस्याऽऽलोकेनोन्मीलनं, सूरीणां दर्शनविस्तारं च) अञ्चति, अत्र (पद्मे, वैकुण्ठे च) कृष्णाऽऽकारजुषः (नीलवर्णं प्राप्ताः, भगवदाकारधारिणश्च) के चित् (भ्रमराः, पुण्यवन्तश्च) रसं (मकरन्दं, ब्रह्मानन्दं च) प्राप्य श्रुत्यन्तसंचारिभिः (श्रवणप्रान्तसंचारिभिः उपनिषद्वर्तिभिश्च) अन्नादोऽहमित्याकारकैः "अहमन्नादो ऽहमन्नादो ऽहमन्नाद" इत्यादिब्रह्मानन्दोद्गारैः, मकरन्दरूपाऽन्नभिक्षुको ऽहमिति तृप्त्युद्गाररूपैश्च) गीतिनिनदैः (गुञ्जारवैः, 'अहमन्नाद' इत्यादिसामभिश्च) निरन्तरमानन्दं प्राप्नुवन्तीति श्लेषेणाह ।

वत् । श्रुत्यन्ते कर्णान्ते सञ्चारिभिर्गीतिमधुरैर्निनदैर्झङ्काररूपैः रवैश्चाऽनिशं सदा नन्दन्ति । टुनदि समृद्धावस्मात्कर्तरि लट् । काव्यलिङ्गालङ्कारः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ १० ॥

सूर्याऽऽलोकदशासु हर्षमयते दोषाकराऽऽलोकने
संकोचं भजति श्रितालिषु रमे दत्ते परं जीवनम् ।
स्थानं पङ्कमधः करोति वहते नालीकशब्दं च ते
कां वा तावकसन्निधानमहिमा कुर्यान्न चर्यां शुभाम् ११ ॥

सूर्येति । हे रमे ! सूरेः सूर्यस्य चाऽऽलोकस्य दशासु हर्षं तोषं विकासं च अयते, एवं दोषाकरस्य पुंमश्चन्द्रस्य चाऽऽलोकने सङ्कोचं मुकुलीभावं भजति, पुनः श्रितानामाश्रितानामालिषु पङ्क्तिषु श्रितेषु भ्रमरेषु च परं जीवनं दत्ते, तथा पङ्कं पापं कर्दमं चाऽधः करोति तिरस्करोति नीचैः करोति च, ततः न अलीकमनृतं नालीकं सत्यं कमलमिति च शब्दं वहते, तत्तस्मात्तावकं च तत्सन्निधानं च तस्य महिमा कां वा शुभां चर्यां न कुर्यादपि तु त्वत्सान्निध्यं सर्वत्राऽपि शुभकरमिति भावः । शार्दूलविक्रीडि० ॥ ११ ॥

---

११ हे रमे ! तव स्थानं (कमलं, त्वत्कृपापात्रं पुरुषश्च) सूर्यालोकदशासु (सूर्यस्य प्रकाशावस्थासु, सूरीणां दर्शनावसरेषु च) हर्षं प्राप्नोति, दोषाकराऽऽलोकने (चन्द्रोदये, दोषस्वनिरूपाणां खलानां दर्शने च) संकोचं (निमीलनम्, अनुल्लासश्च) प्राप्नोति, श्रितालिषु (श्रितेष्वलिषु भ्रमरेषु, आश्रितानामालिषु पङ्क्तिषु च) परं जीवनम् (उत्कृष्टं मधुरं जलं मकरन्दरूपम्, उत्कृष्टां जीविकां च) ददाति, पङ्कं (कर्दमं, पापं च) अधः करोति (नीचैः करोति, प्रतिहन्ति च) नालीकशब्दं वहते (कमलवाचकं नालीकमित्याकारकं शब्दं धारयति, अलीकशब्दम् असत्यशब्दं न वहते च) इति त्वत्सान्निध्यमाहात्म्यं कां वा शुभां गतिं न कुर्यादित्याह ।

धत्ते सदैव शिरसा तव पादरेणून्
पद्मे बिभर्ति तव नाम च पद्ममेतत् ।
वर्वर्ति धारकतया तव हस्तमेव
तद्युक्तमृच्छति तवोज्ज्वलदास्यलक्ष्मीम् ॥ १२ ॥

धत्ते इति । हे पद्मे ! एतत्पद्मं शिरसा सदैव तव पादरेणून्धत्ते, तथा तव नाम बिभर्ति । यो हि यस्य दृढदासः स तन्नाम्ना व्यपदिश्यते । पुनर्धारकतयाऽपि तव हस्तमेव वर्वर्ति सदा वृणोति । तत्तस्मात्तवोज्ज्वलदास्यस्य लक्ष्मीं शोभां बिभर्तीति युक्तमेव । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥ १२ ॥

प्रातः कृताऽऽप्लवविधिः पयसां निधाने
ब्रध्नोऽर्चकः शुचिकरो भृततप्तचक्रः ।

---

१२ हे पद्मे ! एतत् पद्मं सर्वदैव शिरसा (उपरिभागेन, मस्तकेन च) तव पादपांसून् धारयति, तव नाम (त्वद्वाचकं शब्दं पद्मेत्याकारकं) वहति, त्वन्नाम जपति च, त्वद्धस्तस्य कमलधारकतया तदालम्बनतया वृणीते, तस्मात् तत्पद्मं तव उज्ज्वलदास्यलक्ष्मीं (निर्मलां दास्यशोभाम्, उज्ज्वलतः प्रकाशमानस्याऽऽस्यस्य शोभां च)प्राप्नोतीति युक्तमिति श्लेषेण वदन् दासो हि स्वामिनः पादधूलिं शिरसा वहति, स्वामिनामसंबन्धं चात्मनि वहति, (जनास्तं स्वामिनामपूर्वक'ममुकदास' इति व्यपदिशन्ति) स्वामी तं हस्तेनाऽवलम्ब्य गच्छतीति निजाऽङ्केन दासः स्वामिकरेणालम्ब्यते, पद्मं चैवं करोतीति तस्य दास्यप्राप्तिरुचितैवेति बोधयन् पद्मं यस्मात्तव पादरेणुं शिरसा धारयति, त्वन्नाम च जपति, त्वद्धस्तालङ्कारतां च प्राप्नोति तेन सुकृतेन त्वन्मुखलक्ष्मीं वहतीत्यर्थमाविष्कुर्वन्नाह ।

१३ हे जगदम्ब ! प्रत्यूषे पयसां निधाने (जलधौ, जलाशये च)

उद्घाटयत्युदितविष्णुपदैकसक्ति-

र्विश्वाऽम्ब पद्ममयसद्मदलान्तरं ते ॥ १३ ॥

प्रातरिति । हे विश्वाम्ब ! पयसां निधाने समुद्रे कृता-ऽऽप्लवविधिः कृतस्नानविधिः, शुभाः कराः किरणा हस्ता च यस्य सः, भृतं तप्तं चक्रं, पक्षे भृतस्तोपितः तप्तश्चक्रवाको येन विष्णुपदे आकाशे हरिचरणे च एका केवला सक्तिर्भक्तिर्यस्य सः ब्रध्नः सूर्य एवाऽर्चकः पूजकः दलरूपमन्तरं व्यवधायकं यस्य तत्पद्मरूपं सद्मोद्घाटयति पूजार्थमिति भावः । वसन्तति-लकावृत्तम् ॥ १३ ॥

ब्रह्मा यस्मादजनि वहते चारु पीतांशुकं यत्

सान्द्राऽऽमोदं सततममृतस्थानमेवाऽऽश्रितं च ।

कृतस्नानविधिः, शुचिकरः, (ग्रीष्मकारक उज्ज्वलकिरणो वा, पवित्र-हस्तश्च) भृततप्तचक्रः (परिषक्तवियोगतापसंतप्तचक्रवाकः, धारित-तप्तमुद्रश्च) उदितविष्णुपदैकसक्तिः (सञ्जाताऽऽकाशमात्रसंयोगः, समुत्पन्नविष्णुचरणैकभक्तिश्च) ब्रध्नः (सूर्य एव) अर्चको (देवपूजकः) तव पद्मरूपस्य गृहस्य दलान्तरं (पर्णमध्यं, कपाटं च) उद्घाटयतीति श्लेषेणाह ।

१४ हे मातः ! यस्मात् (अब्जात्) ब्रह्मा ऽजनि, यत् चारु मनो-हरं पीतांशुकं (पीतवर्णकिञ्जल्ककान्ति, पीताम्बरं च) वहते, सा-न्द्रा ऽऽमोदं (घनसौरभं, आनन्दघनं च) अमृतस्थानं (जलाशयम्, मुक्तिस्थानं वैकुण्ठं च) आश्रितम्, अतः तव पदं (निवासस्थानम्) इदं कमलं श्रीनिवासाऽभिधानं (लक्ष्मीगृहमिति नाम, श्रीनिवास इत्याकारकं हरिनाम च) अर्हत्येव, एवं धर्मबाहुल्येन सादृश्ये सिद्धे भगवतो मधुदैत्यवैरिता, कमले च मधु(मकरन्द)स्निग्धता (मसृणत्वं,

१ तप्तमुद्राधारणं हि माध्वानां मुख्यो धर्मः ।

अर्हत्यब्जं तव पदमिदं श्रीनिवासाऽभिधानं

मातर्दोषो न भवति मधुस्निग्धता धर्मभूम्नि ॥ १४ ॥

ब्रह्मेति। हे मातः ! तव पदं स्थानमिदम् अब्जं कमलं श्रियो निवासो वसतिस्थानम्, अत एव श्रीनिवास इत्यभिधानमर्हति । एतच्छ्रीनिवासमिति वक्तुं प्रतिबन्धो नास्तीति भावः । तत्साम्यमुपपादयति—यस्माद्ब्रह्मा ऽजनि उत्पन्नः, चारु पीतांशुकं पीताऽम्बरं पक्ष किञ्जल्कं च वहते धारयति, सान्द्रः आमोदः सुगन्धः प्रीतिश्च यस्मिन् तत् अमृतं मोक्ष उदकं च तद्रूपं स्थानम् आश्रितं साम्य समर्थनीये पक्षे मधुस्निग्धता हरौ मधुशत्रुता इति पक्षे दोषश्चेद्धर्मस्य भूम्नि भूयस्त्वे काचित्कभिन्नता दोषो न भवति । श्लेषालङ्कारः । मन्दाक्रान्तावृ० ॥ १४ ॥

अहो मुकुन्दसुन्दरि त्वदीयमन्दिराऽहितः

स्वयं क्षयं व्रजन्नयं स्वरक्षिणं क्षिणोत्यपि ।

सरोरुहद्रुहः शिवः शिरोऽधिरोहदुष्कृताद्

विदिक्षु दिक्षु भिक्षुकः स्फुटं नटन्नटाट्यते ॥ १५ ॥

अहो मुकुन्दसुन्दरि ! त्वदीयमन्दिरस्य कमलस्याऽहितः

प्रीतिमत्त्वं च) दोषः (सादृश्यप्रतिबन्धको) न भवतीति ब्रह्मजनकत्वादिबहुलधर्मैः सदृशं कमलं श्रीनिवास इति भगवन्नाम लभते, केवलं मधुरिपुत्वविरुद्धमधुस्निग्धत्वरूपधर्मसम्बन्धो न सादृश्यविघटको भवेदित्याह ।

१५ अहो मुकुन्दकान्ते ! तावकगृहस्य अहितः आत्मना क्षयं प्राप्नुवन् निजरक्षकमपि क्षिणोतीति शिवस्त्वन्मन्दिररूपकमलद्वेषुश्चन्द्रस्य मूर्धस्थापनदुरिताद् दिक्षु विदिक्षु च नृत्यन् भिक्षुकः सन्नितस्ततो भूयो ऽटतीत्युक्त्या समर्थयन्नाह ।

शत्रुश्चन्द्र इति यावत् । स्वयं क्षयं व्रजन्नपि रक्षिणं रक्षकमपि क्षिणोति । श्नुविकरणात्क्षि क्षये अस्माल्लट् । तथा हि—शिवः सरोरुहद्रुहश्चन्द्रस्य शिरसि स्वमूर्ध्नि अधिरोहाद्धारणरूपाद् दुष्कृतात्पापाद्भिक्षुकः सन्विदिक्षु दिक्षु च स्फुटं नटन्नृत्तं कुर्वन्सन्नटाट्यते पुनः पुनर्भ्रमति । अट गतावित्यस्मात्सूत्रसूचिसूत्रिमूत्र्यट्यर्तीत्यादिवार्तिकेन पौनःपुन्याऽर्थे यङि लटि यस्य हल इति यलोपे दीर्घोकित इत्यभ्यासदीर्घः । पञ्चचामरं वृत्तम् ॥१५॥

त्वद्धाम्नः सरसीरुहस्य च मिथस्त्वत्कान्तधामाऽऽत्मनो
मार्तण्डस्य च पुण्डरीकनिलये मैत्री निसर्गोदिता ।
कल्याणी युवयोरियं विवृणुते कैमुत्यनीत्या मिथः
प्रीतिं कामपि भूयसीमविदिताक्षेपामनौपाधिकीम् ॥ १६ ॥

त्वदिति । हे पुण्डरीकनिलये ! तव धाम्नो गृहस्य सरसीरुहस्य चेत्यपरं तव कान्तस्य हरेर्धामाऽऽत्मनो गृहरूपस्य मार्तण्डस्य । 'योसावादित्ये पुरुष' इति याजुषश्रुतिः । मिथोऽन्योन्यं मैत्री निसर्गोदिता स्वभावसिद्धा सती इयं प्रीतिर्युवयोर्लक्ष्मीनाराणयोः अविदितः अज्ञातः आक्षेपो यस्याम् । चोद्यमाक्षेपाऽभियोगौ इत्यमरः । तां पुनर्नास्त्युपाधिर्यस्यां तथा कल्याणकारिणीं युवयोर्मिथः परस्परं कामपि अतिशयेन बह्वी इति भूयसी । बहोर्लोपो भू च बहोरिति भूरादेशः । तां

---

१६ हे सिताम्भोजगृहे ! त्वन्निवासस्थानस्य कमलस्य त्वत्प्रियवसतिस्थानस्य सूर्यस्य चेति तव त्वत्प्रियस्य च स्थानयोः परस्परमैत्री स्वाभाविकी, इयं च गृहमैत्री कैमुतिकन्यायेन महीयसीमचोद्यां निरुपाधिकामनिर्वचनीयां युवयोः प्रीतिं प्रकटयतीति युवयोर्गृहमैत्र्यां स्वाभाविक्यां युवयोर्मैत्री कैमुत्यन्यायसिद्धेत्याह ।

कामप्यनिर्वचनीयां प्रीतिं कैमुत्यनीत्या ययोः स्थानयोर्मिथ एतावती प्रीतिः तत्र तयोः साक्षात्किमु वक्तव्येति कैमुत्येनाऽर्थसिद्धेः काव्याऽर्थापत्त्यलङ्कारदर्शककैमुत्यनीत्या विवृणुते विस्तारयतीत्यर्थः । शार्दूलविक्रीडि० ॥ १६ ॥

कति न कुसुमंमन्यान्यन्यानि देवि वने वने
न हि समुदितेष्वप्येतेषु क्षमा कमलोपमा ।
भगवति भवत्सान्निध्येन प्रभोः कमलानि यत्
करचरणदृक्कल्पानीति स्थिरं दधते यशः ॥ १७ ॥

कतीति । हे भगवति ! वने वने प्रतिवने अन्यानीतराणि कुसुममात्मानं मन्यन्ते तानि । आत्ममाने खश्चेति खश् । कति न ? तथा ऽपि यद्यस्मात् हे देवि ! भवत्याः सान्निध्येन समागमेन प्रभोर्हरेः करैश्चरणाभ्यां दृग्भ्याम् ईषदूनानि करचरणदृक्कल्पानि कमलान्येव स्थिरं यशः दधते, अतः समुदितेष्वप्येतेषु अन्यपुष्पेषु कमलोपमा न क्षमा न युक्ता । हरिणीवृत्तम् ॥१७॥

हरेः करस्पर्शनतः प्रहृष्टा
पयस्युदीता रुचिराऽलिकान्ता ।

---

१७ हे देवि ! प्रतिवनमितराणि आत्मनः कुसुमानि मन्यमानानि कति न सन्ति ? समुदितेष्वपि तेषु कमलसादृश्यं नोपपद्यते, यतो हे भगवति ! कमलानि त्वत्संनिधानात् भगवतो हस्तपादनयनतुल्यानीति स्थास्नुं कीर्तिं धारयन्ति, तानि तु नेति कथं तेषु कमलसादृश्यमुपपद्येतेत्याह ।

१८ हे जलधिसुते ! हरेः (सूर्यस्य, नारायणस्य च) करस्पर्शनतः (किरणसम्बधात्, पाणिग्रहणाच्च) प्रहृष्टा (विकसिता,

वाराशिकन्ये वसतिस्त्वदीया
बिभर्ति युक्तं कमलाऽभिधानम् ॥ १८ ॥

हरेरिति। हे वाराशिकन्ये ! त्वदीया वसतिः कमलाऽभिधानं बिभर्ति इदं युक्तं, यतः हरेः सूर्यस्य विष्णोश्च कराणां करस्य च स्पर्शनतः स्पर्शाद्धेतोः प्रहृष्टा च परं पयसि जले क्षीरोदे च उदीता, पुनः रुचिरैरलिभिः सखीभिश्च कान्ता, यद्वा रुचिरः अलिकान्तो ललाटप्रान्तो यस्याः सा इति। उपजातिवृत्तम् ॥ १८ ॥

भृङ्गीसङ्गीत्युदयसुभगं मञ्जुकिञ्जल्कपुञ्ज-
स्फारस्तम्भं किमपि विकसत्पत्रसच्चित्रभित्ति।
पर्याश्लिष्टं विमलसरसा कर्णिकास्वर्णपीठं
पद्मं विद्मः परमनुगुणं सद्म पद्मे भवत्याः ॥ १९ ॥

भृङ्गीति। हे पद्मे ! भृङ्गीणां सङ्गीतीनाम् उदयेन सुभगम्, एवं मञ्जूनां मनोज्ञानां किञ्जल्कानां पुञ्जा एव स्फारा विपु-

---

सन्तुष्टा च) पयसि (जलाशये, समुद्रे च) उत्पन्ना, रुचिरालिकान्ता (सुन्दरैरलिभिर्मनोहरा, रुचिरः अलिकान्तो ललाटप्रान्तभागो यस्यास्तथाभूता च) त्वदीया वसतिः कमलाऽभिधानं (कमलमिति कमलेति च नाम) युक्तमेव बिभर्तीति श्लेषेण कमले कमलवासिन्याः साम्यं वर्णयन्नाह।

१९ हे पद्मे ! भृङ्गाङ्गनानां सङ्गीतोदयेन सुन्दरं, मनोज्ञकेसराऽऽवलिरूपविशालस्तम्भयुक्तं, विकसत्पर्णरूपसच्चित्रभित्तिविराजितं, निर्मलसरोवरसङ्गतं, कर्णिकारूपसुवर्णसिंहासनसमलङ्कृतं पद्मं भवत्या अनुरूपं सद्मेति पद्माया भवत्याः पद्मं सद्म योग्यमित्याह।

लाः स्तम्भा यस्मिन् तत् पुनर्विकसन्ति पत्राण्येव सच्चित्रा भित्तयो यस्मिन् तत्, तथा परितः आश्लिष्टं विमला स्वच्छा सरसा सुन्दरी च या आ समन्तात् कर्णिका सैव स्वर्णपीठं हाटकाऽऽसनं यस्मिन् तत्, ईदृक्पद्मं भवत्याः परमनुगुणं योग्यं सद्म गृहं विद्मः । अत्राऽनुरूपवर्णनात्समालङ्कारः । मन्दाक्रान्ता० ॥ १९ ॥

दुग्धाऽम्बुराशिदुहितुस्तव सन्निधानात्
स्वर्णस्थितिर्भवति हन्त कुशेशयस्य ।
तत्सम्भवोप्यभवदम्ब हिरण्यगर्भो
धन्याः खलु त्वदनुबन्ध्यनुबन्धिनो ऽपि ॥ २० ॥

दुग्धेति । हे दुग्धाऽम्बुराशेर्दुहितः ! तव सन्निधानात्कुशेशयस्य कमलस्य तृणं निद्रितस्य च सुष्ठु अर्णस्युदके स्वर्णे च स्थितिर्भवति । हे ऽम्ब ! पुनस्तत्सम्भवो ऽपि हिरण्यगर्भः ब्रह्मा हिरण्यं गर्भे यस्य स च, अतस्तवाऽनुबन्धिनामनुचराणाम् अनुबन्धिनः संसर्गिणो ऽपि धन्या इति गुणेन गुणवर्णनादुल्लासालङ्कारः । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥ २० ॥

---

२० हे क्षीरोदपुत्रि ! तव सन्निधानात् कुशेशयस्य (शतपत्रस्य, दर्भशयस्याऽकिञ्चनस्य च) स्वर्णस्थितिः (शोभनजलस्थितिः, कनकस्थितिश्च) भवति, हे अम्ब ! तत्सम्भवः कुशेशयजो (ब्रह्मा) ऽपि हिरण्यगर्भः (सुवर्णपूर्णः, तन्नामा च) भवति, इति त्वत्सम्बन्धिसम्बन्धिनो ऽपि धन्याः (कृतार्थाः, धनिकाश्च) भवन्तीति साक्षात् त्वत्सम्बन्धिनां धनप्राप्तिर्भवतीत्यतिलघु, त्वत्सम्बन्धिसम्बन्धिनामपि सा भवतीत्याह ।

नवसारसवासमाचरन्त्या-
स्तव साधर्म्यमिवाऽम्ब लब्धुकामः ।
परमः पुरुषः सदा विधत्ते
पुरमध्यस्थितपुण्डरीकवासम् ॥ २१ ॥

नवेति । हे ऽम्ब ! नवे सारसे वासम् आचरन्त्यास्तव सा-धर्म्यं समानधर्मं लब्धुकामः परमः पुरुषः हरिः सदा पुरस्य शरीरस्य मध्ये स्थिते पुण्डरीके हृत्कमले वासं विधत्ते । 'पुरमे-कादशद्वारमजस्ये'ति काठकश्रुतेः । 'नवद्वारे पुरे देहीति'गीतायां च । 'ऋचो अक्षरे परमे व्योमन्'निति बह्वृचश्रुतौ । 'परमे व्योम्नि हार्दाऽऽकाश' इति भाष्यम् । 'सर्वस्य चाऽहं हृदि सन्निविष्ट' इति च गीतायाम् । 'दहर उत्तरेभ्य' इति ब्रह्मसूत्रम् । उत्प्रेक्षाऽलङ्कारः । औपच्छन्दसिकं वृत्तम् ॥ २१ ॥

अस्ति ते हरिपुरन्ध्रि नीरज-
स्थानमित्युदितमास्पदद्वयम् ।

---

२१ हे अम्ब ! नवीननलिने निवासं कुर्वत्यास्तव समानधर्मता-माप्तुकाम इव पुरुषोत्तमो भगवान् सदा पुरमध्यस्थिते (शरीरिहृ-दयमध्ये स्थिते) पुण्डरीके वासं करोतीत्युत्प्रेक्षते !

२२ हे हरिकुटुम्बिनि ! तवाऽऽस्पदद्वयं नीरजस्थानं (नीरजो रजोगुणरहितं वैकुण्ठरूपं स्थानं, कमलरूपं स्थानं च) कथित-मस्ति, इह (एतयोर्मध्ये) प्रथमं त्रिपात्पदं, (त्रिविक्रमस्थानं, चर-णत्रयवतः स्थानं च) द्वितीयं तु षट्पदपदं (भ्रमरस्थानं, पादषट्कवतः स्थानं च) आहुरिति उभयोः साम्ये ऽपि त्रिपात्पदाऽपेक्षया षट्प-

१ नीरजं स्थानमिति १ पु० पा० ।

एकमाहुरिह तु त्रिपात्पदं
देवि षट्पदपदं परं पुनः ॥ २२ ॥

अस्तीति । हे हरिपुरन्ध्रि ! हे देवि ! ते नीरजं निर्गतं रजोगुणो यस्मात्तव शुद्धसत्त्वप्रधानं(?), अथ च कमलं चेति आस्पदद्वयं स्थानद्वयम् उदितं गदितम् इति स्थाने युक्तम्, इहाऽनयोर्मध्ये एकं त्रयः पादा यस्य स हरिः । सङ्ख्यासुपूर्वस्येति पादशब्दस्य लोपः। तस्य हरेः पदं स्थानं वैकुण्ठं पुनः परं षट्पदानां पदं स्थानं कमलम् इति उभयसाधारणपदाऽऽपेक्षया केवलभगवत्पदद्विगुणवैभवशालीति लक्ष्मीश्रैष्ठ्यं ध्वन्यते । श्लेषव्यतिरेकालंकारौ । रथोद्धतावृत्तम् ॥ २२ ॥

सुरादिजीवैरमृतैकनिष्ठै-
श्चिराय यैरम्ब विभाव्यसे ऽन्तः ।
आलोकमग्र्यं हरिरेषु तन्व-
न्नामोदमन्यादृशमादधाति ॥ २३ ॥

सुरेति । हे ऽम्ब ! अमृते पीयूषे तोये च एका निष्ठा येषां

द्पदस्य साऽतिशयत्वं श्लेषेणाह ।

२३ हे अम्ब ! अमृतैकनिष्ठैः (जलमात्रस्थितिभिः, मुमुक्षुभिश्च) यैः सुरादिजीवैः (शोभन'रा'वर्णयुक्ताऽऽद्यभागैः जीवैः राजीवैरिति यावत्, देवादिप्राणिभिश्च) अन्तः (मध्ये, मानसे च) विभाव्यसे (धार्यसे, ध्यायसे च) तेषु (राजीवेषु, देवेषु च) हरिः (सूर्यः, नारायणश्च) श्रेष्ठम् आलोकं (प्रकाशं, ब्रह्मज्ञानं च) विस्तारयन् अननुभूतपूर्वम् आमोदं (सौगन्ध्यम्, आनन्दं च) आदधातीति श्लेषेणाह ।

तैः सुरादिभिर्देवाऽऽदिभिर्जीवैः प्राणिभिः, पक्षे सुष्ठु रावर्णः आदिः प्रथमं येषां तैः सुराजीवैः कमलैश्च या ऽन्तर्मध्ये विभाव्यसे अत एषु सुरादिजीवेषु हरिर्विष्णू रविश्च आलोकं दर्शनं प्रकाशं च तन्वन् विस्तारयन् अन्यादृशमसाधारणम् आमोदं मकरन्दं(?) हर्षं चाऽऽदधाति स्थापयति। श्लेषालङ्कारः। उपजातिवृत्तम् ॥ २३ ॥

अदो दधानं कमलाऽभिधान-
मम्भश्च पद्मं च समं तवाऽऽस्ताम् ।
आद्यस्य पुंसः पदमाहुराद्यं
वासं द्वितीयं जननि त्वदीयम् ॥ २४ ॥

अद इति। हे जननि ! कमलमित्यभिधानं दधानम् अदः अम्भः पद्मं च तव सममास्ताम्। यत आद्यस्य पुंसः आद्यमम्भः, त्वदीयं द्वितीयं कमलं पदमित्याहुः। ज्ञातार इति शेषः। उपजातिवृत्तम् ॥ २४ ॥

क्षमास्वर्णस्फूर्तिं सततमधिगम्याऽपि कमले
गुणादाढ्याच्छब्दं कमपि भजते नालमिति यत् ।

---

२४ हे जननि ! एतत् जलं पद्मं चेति द्वयं कमलमिति नाम दधत् तुल्यमस्तु, परं तयोराद्यं कमलं (जलं)पुराणपुरुषस्य भगवतः स्थानं (समुद्रशायित्वात्) आहुः, द्वितीयं कमलं (पद्मं) त्वदीयं निवासस्थानमाहुरिति सामान्यतः साम्ये सत्यपि त्वदावासभूतं पद्मं विशेषाऽभ्यर्हितमित्याह।

२५ हे कमले ! मातः ! यत् (नालं) क्षमासु (भूतलेषु) अर्णःस्फूर्तिं (अर्णांसि जले उदयं) सततं प्राप्यापि आढ्याद् गुणाद् बिसतन्तोर्हेतोः नालं (कमलदण्ड) इत्याकारकं शब्दं भजते तदेव नालं

तदेवाऽलङ्कारं नयति नलिनं स्पर्शनवशात्
तनोति ह्यौदार्यं तव जननि सान्निध्यमहिमा ॥ २५ ॥

क्षमेति । हे कमले ! क्षमा अर्णसि उदके स्फूर्तिं स्फुरणशोभां, पक्षे क्षमां क्षान्तियुक्तां स्वर्णस्य हाटकस्य स्फूर्तिं सततमधिगम्य प्राप्याऽपि आढ्याद्गुणात्तन्तोः नालं कमलदण्ड इति । नालो नालमथाऽस्त्रियामित्यमरः । अथाऽढ्याद्गुणादौदार्यादेरलं पर्याप्तशब्दं च न भजते इति यत् तत् नालमेव स्पर्शनवशाद्धेतोः नलिनमलङ्कारं नयति, पद्मपक्षे नाले कण्टकमत्त्वान्मास्तु मास्त्विति स्पर्शकानामलम्भावं नयति, अन्यत्र स्पर्शनादानादर्थिनाम् अलङ्कारं पर्याप्ततां नयति। ततः हे जननि ! तव सान्निध्यमहिमा औदार्यं तनोति । अत्र लक्ष्मीसान्निध्येनाऽन्यस्य गुणोत्कर्षलाभवर्णनादनुगुणालङ्कारः । शिखरिणीवृत्तम् ॥२५॥

भगवति परब्रह्माऽद्वैतप्रसङ्गजुषस्तव
प्रथयति लसद्धर्मालीकत्वमत्र हि दर्शनम् ।

स्पर्शनवशात् (स्वसंयोगात्) नलिनम् अलङ्करोति, एवं यत् (गम्यं दातृकुलम्) सततं क्षमास्वर्णस्फूर्तिं भूसुवर्णसंपत्तिमधिगम्यापि आढ्याद् गुणात् (औदार्यात्) याचकानाम् 'अल'मिति पर्याप्तिवाचकं शब्दं न लभते तदेव (त्वत्सान्निध्ये सति) स्पर्शनवशात् (दानाऽतिशयात्) नलिनं (व्यङ्ग्यं याचककुलम्) अलङ्कारं 'अल'मिति पर्याप्तिवाचकशब्दं नयतीति तन्तुविशिष्टं नालं स्वसंयोगेन कमलमलङ्कुरुते, एवं यद्दातृकुलं निजौदार्यगुणात् याचककुलानां पर्याप्तमिति शब्दं न लभते (न पर्याप्तं ददाति) तदेव त्वत्सान्निध्ये औदार्यातिशयसंपन्नं सत् याचकान् पर्याप्तं पर्याप्तमिति अलंशब्दं प्रापयतीति अर्थद्वयं तव सान्निध्यमहिमा औदार्यं विस्तारयतीत्युक्त्या समर्थयन्नाह ।

२६ हे भगवति ! परब्रह्मणा ऐक्यं प्राप्तायास्तव दर्शनम् (अत्र-

त्वमुचितमधिष्ठानं नालीकमाश्रयसे तत-
स्तव किल सदालोकः सर्वोऽपि कल्पनगो रमे ॥ २६ ॥

भगवतीति । हे भगवति ! परब्रह्मणा साकम् अद्वैतप्रसङ्गं जुषते तस्यास्तव दर्शनमवलोकनं कर्तृ ब्रह्मणः सस्तां(?) लसतां नामरूपरूपजगद्रूपधर्माणाम् अलीकत्वं मिथ्यात्वं च प्रथयति तदुचितम् । प्रथ प्रख्याने ऽस्मात् कर्तरि लट् । तथा हि—यत् त्वं नालीकं पद्मरूपं अलीकं मिथ्या न भवति तत्सत्यं चाऽविनाशि ब्रह्मैवेत्यर्थः । अधिष्ठानमाश्रयसे ततस्तव सत्ताधिष्ठानत्वात्सर्वो ऽपि लोकः भूर्भुवःस्वर्जनादिर्जनो ऽपि कल्पनं गच्छतीति कल्पनगः त्वत्कल्पनामात्रं सर्वं जगदिति भावः । अथ च सर्वो ऽपि तव सन् आलोकः सदालोकः अवलोकनम् इष्टदातृत्वात्कल्पनगः कल्पवृक्ष इति । अयं भावः—त्वां पश्यतो जनस्य इदं द्वयं स्फुरति, तत्किमिति चेत्, अधिष्ठानं नालीकं धर्मरूपं जगत्कल्पितत्वान्मृषेति च । हरिणीवृत्तम् ॥ २६ ॥

लोकनम्, अद्वैतवेदान्तशास्त्रं च) इह (अस्मिन् लोके, ब्रह्मणि च) लसद्धर्मालीकत्वम् (विराजमानसुकृतसमूहकत्वं, प्रातिभासमानप्रपञ्चधर्माऽसत्यत्वं च) प्रथयति (वर्द्धयति, प्रख्यापयति च) त्वं योग्यं नालीकमधिष्ठानं (कमलरूपमास्पदं, न अलीकाऽधिष्ठानमसत्याधिष्ठानं सत्यभूतब्रह्मातिरिक्ताऽसत्याऽधिष्ठानं) भजसे, ततः कारणात् तव सदालोकः (सन् आलोको दर्शनं, सदा लोकः प्रपञ्चश्च) सर्वोऽपि कल्पनगः (कल्पवृक्षः काल्पनिकश्च) इति भगवदभिप्रायास्तव दृक्पातस्तदाश्रयस्य सुकृतवृद्धिं विधत्ते, त्वं योग्यं कमलरूपं स्थानमाश्रयसे, ततः साधुस्तव सर्वोऽप्यालोकः कल्पवृक्षरूपः । एवम् अद्वैतशास्त्रं परब्रह्माऽभिप्रायास्तव प्रातिभासिकप्रपञ्चधर्माणामसत्यत्वं प्रकटयति, त्वं चोचितमनलीकं सत्यं स्थानमाश्रयसे, ततः सर्वोऽपि प्रपञ्चः केवलं काल्पनिक इति श्लेषेणार्थद्वयं प्रतिपादयन्नाह ।

यत्रोत्तमस्फुरणयन्त्रितचित्तवृत्तौ
नित्योल्लसद्रजसि राजति सारसत्वम् ।
स्थानं प्रधानमिदमब्धिसुते यतस्ते
स्थाने तदत्र रमते महदादितत्त्वम् ॥ २७ ॥

यत्रेति । हे अब्धिसुते ! उद्गतमाविर्भूतं यत्तमसः तमोगुणस्य स्फुरणं तेन यन्त्रिता चित्तवृत्तिर्यस्य, अन्यत्रोत्तमं यत्स्फुरणं शोभा तया यन्त्रिता स्वस्मिन्नियमिता चित्तवृत्तिर्येन । किं च नित्यम् उल्लसत् रजः रजोगुणः परागश्च यत्र एतादृशे यत्र वस्तुनि सारसत्वं दृढः सत्त्वगुणः कमलत्वं च राजति तत्प्रधानं नाम तव स्थानं सत्त्वरजस्तमसां साम्याऽवस्था प्रकृतिः सा साङ्ख्याऽभिमतं प्रधानं तस्य प्रधानस्य शक्त्युपाधित्वेन स्थानत्वम् । तदुक्तं सूतसंहितायाम् 'चिन्मात्राऽऽश्रयमायायाः शक्त्याकारो द्विजोत्तमाः । अनुप्रविष्टा या संवित् निर्विकल्पा स्वयंप्रभा' इति । अन्यत्र तत्तव प्रधानं मुख्यं स्थानं यतश्चैतत् तत्तः तत्र महदादितत्त्वं रमते जातावेकवचनम् ।

२७ हे ऽब्धिसुते ! उत्तमस्फुरणयन्त्रितचित्तवृत्तौ (उत्तमेन स्फुरणेन विलसनेन निबद्धजनमनोवृत्तौ, उत्कृष्टतमोगुणेन मोहितचित्तवृत्तौ च) नित्योल्लसद्रजसि (सदास्फुरत्परागे, नित्यप्रकाशमानरजोगुणे च) यत्र सारसत्वं (कमलत्वं, सारभूतः सत्त्वगुणश्च) विराजति इदं प्रधानं (मुख्यं, सत्त्वरजस्तमोरूपगुणसाम्यावस्थात्मकसांख्योक्तप्रकृतिरूपं च) ते स्थानं, तस्मात् महदादितत्त्वं (महत् आदितत्त्वं नारायणस्वरूपं पद्महस्तत्वात्, बुद्ध्यहंकारादितत्त्वं प्रकृतिकार्यं च, सांख्यानां सत्कार्यवादित्वात्) अत्र रमते इत्युचितमेवेत्याह ।

महदहङ्कारपञ्चभूतादीनि सत्त्वानि सन्तीति यावत् । तज्जत्वा-
त् । पक्षे महत् आदिसर्वकारणं तत्त्वं परमेश्वरो हरिः रमते,
अन्यथा त्वां कमलमपि यद्वाभयमपि कथं स्वकरे कुर्यादिति ।
वसन्ततिलकावृत्तम् ॥ २७ ॥

सिंहासनस्थितिजुषस्तव वासयोग्यं
नित्यं भवेयमिति निश्चयमेत्य नूनम् ।
केसर्यभूत् सरसिजं नरसिंहकान्ते
तद्द्वेषमेष तनुते तत एव पद्मः ॥ २८ ॥

सिंहासनेति । हे नरसिंहकान्ते ! सिंहासने, नृपासनं तु
यद्भद्रासनं सिंहासनमित्यमरः । तस्मिन् स्थितिजुषस्तव
वासयोग्यमहं नित्यं भवेयम् इति निश्चयमेत्य प्राप्य सरसिजं
केसराः किञ्जल्का अस्मिन् सन्ति तत्, केसरी सिंहश्चाऽभूत् ।
हर्यक्षः केसरी हरिरित्यमरः । तत एवैष पद्मः इभः । अत्र प्रमा-
णमग्रे द्वात्रिंशत्पद्ये लिख्यते । तस्य पद्मस्य द्वेषं तनुते । वस-
न्ततिलकावृत्तम् ॥ २८ ॥

---

२८ हे नरहरिप्रिये ! अहं सिंहासनस्थितायास्तव वासयोग्यं
स्यामिति निश्चित्यैव सरसिजं केसरि (किञ्जल्कसहितं सिंहरूपं च)
अभूत्तत एव पद्मः (गजः[1]) तद्द्वेषं तनुते इति सिंहासनस्थायास्तव
वासयोग्यं स्थानं स्यामिति निर्धार्यैव पद्मं केसरितामापन्नमत एव
सिंहरूपस्य तस्य गजः शत्रुतामाचरतीत्युत्प्रेक्षमाणाः सकिञ्जल्कं पद्मं
ते योग्यं निवासस्थानमित्याह ।

---

१ पद्मो ऽस्त्री पद्मके व्यूहनिधिसंख्यान्तरे ऽम्बुजे । ना नागे इति मेदिनी ।

अब्जं विधौ द्विषति देव्यमृतैकवृत्ति
कामेन हन्त यदनीयत मार्गणत्वम् ।
तस्य स्वतोऽम्बरमणिस्फुटवस्ववाप्ति-
रुल्लासहेतुरभवत्तव सन्निधानात् ॥ २९ ॥

अब्जमिति। हे देवि ! अमृतेन पीयूषेणोदकेन चैका वृत्तिर्यस्य तत्। अब्जं विधौ सुधांशौ दैवे च विद्विषति सति, हन्तेति खेदे। कामेन मदनेनेच्छया मार्गणत्वं, मार्गणो याचके शरे इति कोशः। अनीयत तस्याऽब्जस्य उल्लासस्य हर्षस्य हेतुः कारणभूता अम्बरमणेः रवेः स्फुटा वसूनां किरणानां, पक्षे वस्त्ररत्नस्फुटद्रव्यादेश्चाऽवाप्तिः तव सन्निधानात्स्वतः अभूत्। वसन्ततिलकावृ० ॥ २९ ॥

उत्फुल्लवारिरुहतल्लजकेलिगेहे
सर्वेश्वरस्य दयितां शयितां ननु त्वाम् ।
वैतालिका इव गृहीतसुजातगीताः
प्रातः शनैर्मधुकराः प्रतिबोधयन्ति ॥ ३० ॥

उत्फुल्लेति। उत्फुल्लं प्रशस्तं यद्वारिरुहं वारिरुहतल्लजम्।

---

२९ हे देवि ! अमृतैकवृत्ति (जलमात्रस्थिति, मुमुक्षु च) यदब्जं विधौ (चन्द्रे, दैवे च) द्विषति (प्रतिकूले सति) कामेन मार्गणत्वं (बाणत्वं. याचकत्वं च) अनीयत, तस्याऽब्जस्य तव सांनिध्यात् अम्बरमणिस्फुटवस्ववाप्तिः (अम्बरमणेः सूर्यस्य स्फुटानां वसूनां किरणानामवाप्तिः, अम्बराणां वस्त्राणां मणीनां स्फुटं वसुनो द्रव्यस्याऽवाप्तिश्च) उल्लासहेतुः (विकासकारणम्, आनन्दकारणं च) स्वत एवाऽभवदिति श्लेषेणाह।

३० विकासितजलजोत्तमरूपक्रीडामन्दिरे सुप्तां जगदीश्वरपत्नीं त्वां समारब्धसुन्दरगीता भ्रमराः प्रातर्मागधा इव बोधयन्तीत्याह।

प्रशंसावचनैश्चेति समासः । प्रकाण्डमुद्धतल्लजाविरयमरः । तदेव केलिगेहं तस्मिन् शयिताम् । शीङ् स्वप्ने इत्यस्मान्निष्ठायां निष्ठाशीङ्स्विदिमिदिक्ष्विदिधृष इति किद्वद्भावनिषेधः । विश्वेश्वरस्य दयितां त्वां, ननु वितर्के, गृहीतं सुजातं सुन्दरं गीतं यैस्ते मधुकराः । वैतालिका बोधकरा इत्यमरः । त इव बोधयन्ति जागृतां कुर्वन्ति । उपमालङ्कारः । वसन्ततिलका० ॥३०॥

सहंसकासारबहूर्मिकोज्ज्वला
पयोजराजिः प्रतिपन्नकर्णिका ।
सहस्रवस्वासित एधते रमे
श्रियः श्रयन्ते ह्यखिलास्त्वदाश्रयम् ॥ ३१ ॥

सहंसेति । हे रमे । सहंसस्य समरालस्य कासारस्य सरस्याः बहुभिरूर्मिकाभिर्लहरीभिः, पक्षे, हंसकः पादकटक इत्यमरः । तेन सहिता साराभिः श्रेष्ठाभिः बहुभिः अङ्गुलीयकमूर्मिकेत्यमरः । ताभिश्चोज्ज्वला । तथा प्रतिपन्ना एकत्र कर्णिका ऽन्यत्र 'तानवड' इति लोके । कर्णिका तालपत्रं स्यादित्यमरः । यस्याः सा पयोजानां पङ्क्तिः सहस्रवसोः सूर्यस्य सहस्रस्य च भासितः लाभात् एधते दीप्यते । अखिलाः सर्वाः

---

३१ हे रमे ! सहंसकासारबहूर्मिकोज्ज्वला (सहंसाः समराला ये कासाराः सरांसि तत्सम्बन्धिभिर्बह्वीभिरूर्मिकाभिस्तरङ्गैरुज्ज्वला, सहंसका पादकटकसहिता सारभूताभिर्बह्वीभिरूर्मिकाभिरङ्गुलीयकैरुज्ज्वला च) प्रतिपन्नकर्णिका (सकर्णिका, सतालपत्रा च) कमलपङ्क्तिः सहस्रवस्वासितः (सूर्यकिरणसम्बन्धात्, सहस्रसंख्यधनलाभाच्च) एधते (विकासेन वृद्धिं प्राप्नोति, सोद्यो भवति च) इति अखिलाः सम्पदस्तवाश्रयमाश्रयन्ते इत्युक्त्या समर्थयन्नाह ।

श्रियः त्वदाश्रयं श्रयन्ते । अर्थान्तरन्यासश्लेषालङ्कारौ । वंशस्थं वृत्तम् ॥ ३१ ॥

स ते निवासः शयनीकृतो वा
नाथेन नित्यं नयनीकृतो वा ।
फणैः सहस्रेण वृतो दलैर्वा
शेते बिले वा कमले कुशे वा ॥ ३२ ॥

स इति । हे कमले ! कस्ते निवास ? इति पृष्टे यो वा सहस्रेण फणैर्वृतो, यो वा बिले शेते, यो वा ते नाथेन हरिणा शयनीकृतः शय्यीकृतः, किं च यो वा जले शेते, यो वा ते नाथेन नयनीकृतः, तदुभयरूपः पद्मः(?) पन्नगः पङ्कजं च ते निवास इत्युत्तरं रमणाऽवस्थानमित्यर्थः । पद्मो ऽस्त्री पद्मके व्यूहनिधिसङ्ख्यान्तरे ऽम्बुजे । ना नागे स्त्री फञ्जिका श्रीचारटीपन्नगेषु चेति मेदिनी । नूनमित्युत्प्रेक्षालङ्कारः । इयं द्विःसमस्तबहिर्लापिकाजातिः । तल्लक्षणं विदग्धमुखमण्डने—

"एकश्रुत्या वचो यत्र भिन्नार्थप्रतिपादकम् ।
प्रभेदं द्विःसमस्तस्य तमेकालापकं विदुः" ॥ इति ।

उपेन्द्रवज्रावृत्तम् ॥ ३२ ॥

———

३२ हे कमले ! नाथेन (हरिणा) शयनीकृतः (शेषशायित्वात्) अथ वा तेन नेत्रीकृतः (पुष्कराक्षत्वात्) फणासहस्रवृतो वा, पर्णसहस्रेण वृतो वा, बिले वा, कुशे वा, (जले वा) यः शेते स ते कमलरूपः शेषरूपो वा निवास इत्याह ।

श्रीसूक्तं ते जननि नलिनं स्थानमाख्याति मुख्यं
दृष्टान्तं त्वत्प्रियतमदृशोरन्तरादित्यविद्या ।
जन्मस्थानं तव तनुभुवो धातुराथर्वणादि
त्वत्सान्निध्यात्क च न भवति श्रीरनिम्ना महिम्नाम् ॥ ३ ३॥

श्रीरिति । हे जननि ! ते मुख्यं स्थानं नलिनमिति 'पद्मे स्थितां पद्मवर्णा'मित्यादिश्रीसूक्तमाख्याति कथयति । तव प्रियतमस्य दृशोर्दृष्टान्तं 'यो ऽयमन्तरादित्ये हिरण्मयः पुरुषो दृश्यते हिरण्यश्मश्रुर्हिरण्यकेश आ प्रणखात्सर्व एव सुवर्णमयस्तस्य यथा कप्यासं पुण्डरीकं नयन'मिति अन्तरादित्यविद्या आख्याति । पुनस्तव तनुभुवो धातुर्ब्रह्मणः जन्मस्थानमिति 'आपो वा इदमासन् सलिलमेव स प्रजापतिरेकः पुष्करपर्णे समभव'दिति आथर्वणीयनृसिंहतापनीये इयमाथर्वणादि आख्याति । अतः हे श्रीः ! त्वत्सान्निध्यात्क चन स्थले महिम्नाम् अनिम्ना बाहुल्यं(?) न भवत्यपि तु भवति । उल्लासालङ्कारः । मन्दाक्रान्तावृत्तम् ॥ ३३ ॥

शैवालकान्तरगतं तव सद्म विघ्नः
सारङ्गलाञ्छितवपुर्मिलिताऽमृतौघम् ।

---

३३ हे जननि ! लक्ष्मीसूक्तं कर्तृ ते प्रधानं स्थानं नलिनं कथयति, आदित्यविद्या च त्वत्प्रियतमनेत्रयोरन्तर्मध्यं पुण्डरीकरूपतया तदुदाहरणं कथयति, अथर्ववेदादिकं च त्वत्पुत्रस्य ब्रह्मणो जन्मस्थानं तस्य कमलोद्भवत्वात् कथयति, तत् तव सान्निध्यात् क च(कुत्र) महिम्नां श्रीः (अनिम्ना न निम्ना उच्चानेति यावत्) न भवतीति त्वत्सान्निध्यात् सर्वत्रोत्ताना श्रीर्भवतीत्याह ।

३४ हे मातः ! शैवालकान्तरगतं (शैवालकस्य जलनील्याः, शैवा-

पूष्णा च दत्तरुचि पुंसि नपुंसके च
ख्यातस्य मातरिदमब्जपदस्य वाच्यम् ॥ ३४ ॥

शैवालेति । हे मातः ! पुंसि नपुंसके च ख्यातस्य अब्जपदस्य वाच्यमभिधेयभूतं चन्द्रो वा कमलं वा तव स्थानमिति विद्मः । वयमिति शेषः । तत्र हेतवः—पुंसि शिवस्याऽयं शैवः यो ऽलकः केशः, नपुंसके शैवालं जलनीली तस्यान्तरे गतं, तथा । सारङ्गः पशुपक्षिणोरित्यमरः । ताभ्यां मृगहंसाभ्यां लाञ्छितं वपुर्यस्य सः तच्च, पुनर्मिलितः अमृतस्योदकस्य चौघो यस्मिन् स तच्च । पुंसि पूष्णा दत्ता रुचिः कान्तिर्यस्य, 'आदित्येन चन्द्रमा भातीति' श्रुतिः । 'आदित्याद्वै चन्द्रमा जायते इत्यपि श्रुतिः' । अयं विस्तर अस्मत्कृतचम्पूभारतटीकायां चतुर्थस्तबकद्वादशपद्ये द्रष्टव्यः । नपुंसके सूर्यकरैः कमलस्य विकासवत्त्वं प्रसिद्धमिति । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥ ३४ ॥

कान्तः पदत्रयमितस्थलयाचकस्ते
त्वं त्वम्ब षट्पदमिते निलये निविष्टा ।

नां शिवसम्बन्धिनामलकानां जटाजूटस्य च) अन्तरं मध्यं गतं, सारङ्गलाञ्छितं (हंसचिन्हितदेहं, हरिणाऽङ्कितशरीरं च) मिलिताऽमृतौघं (जलसंयुक्तं, सुधापूर्णं च) पूष्णा (सूर्येण) दत्तरुचि (दत्तविकासं, वर्द्धिततेजश्च) इदं तव गृहं पुल्लिङ्गे नपुंसकलिङ्गे च ख्यातस्य अब्जपदस्य (नपुंसकलिङ्गे अब्जमिति कमलवाचकतया प्रसिद्धस्याऽब्जशब्दस्य, पुंसि अब्ज इति चन्द्रवाचकत्वेन प्रसिद्धस्याऽब्जशब्दस्य) वाच्यमभिधेयं (कमलरूपं चन्द्ररूपं च) जानीम इति श्लेषेण कमलचन्द्रयोः सादृश्यं प्रदर्श्य तदुभयं तव निवासस्थानभूतं जानीम इत्याह ।

३५ तव प्रियो हरिः पदत्रयमितस्थलयाचकः (त्रिविष्टपयाचकः,

स्थानान्यथाऽपि विपुलानि समाश्रितानां
चित्रं युवां कलयथश्चिरमुच्छ्रितानि ॥ ३५ ॥

कान्त इति । हे ऽम्ब ! ते कान्तः पादत्रयमितस्य स्थलस्य याचकः, त्वं तु षट्पदैर्भ्रमरैश्च मिते निलये कमलरूपे निविष्टा ऽभिनिविष्टा चेति युवाम् आश्रितानां विपुलान्युच्छ्रितानि च स्थानानि कलयथ दत्थ इति चित्रम् । वसन्ततिलका- वृत्तम् ॥ ३५ ॥

त्वत्पादपङ्कजरजःकणधन्यधन्ये-
ष्वम्भोरुहेषु वसतामलिपोतकानाम् ।
वर्गेषु हन्त जननं बलशासनाऽऽद्या
वाञ्छन्ति किं पुनरमी वयमब्धिकन्ये ॥ ३६ ॥

त्वदिति । हे ऽब्धिकन्ये ! त्वत्पादपङ्कजरजःकणेन धनं लब्धा धन्यः । धनगणं लब्धेति यत् । तेषु धन्येषु ये धन्याः

पदत्रयपरिमितस्थानस्य याचकश्च) त्वं च षट्पदमिते निलये (भ्रमरपूर्णे गृहे कमलरूपे, पादषट्कपरिमिते गृहे च) निविष्टा, अथापि युवां निजाश्रितानां विपुलानि उच्छ्रितानि स्थानानि दत्थ इति चित्रमिति पदत्रयपरिमितस्थानयाचकस्ते पतिः षट्पदपरिमितस्थलवासिनी त्वं, तथापि युवामाश्रितानां विशालान्युच्छ्रितानि दत्थ इत्याश्चर्यमिति वदन् त्रिलोकीपतिस्ते स्वामी कमलवासिनी त्वं च भक्तानामूर्ध्वगविशालपदानि दत्थ इत्याह ।

३६ हे अब्धिकन्ये ! त्वच्चरणाऽब्जधूलिधन्यतमेषु कमलेषु निवसतां भ्रमरशिशूनां समूहेषु इन्द्राद्या देवा अपि जन्म वाञ्छन्ति, अमी दीना मर्त्याः वाञ्छामश्चेत् किमाश्चर्यमित्याह ।

तेष्वम्भोरुहेषु वसताम् अलिपोतकानां भृङ्गशिशूनां वर्गेषु हन्त हर्षे, बलशासन इन्द्रः आद्यः येषां ते देवा इति यावत् । जननं वाञ्छन्ति, तत्र पुनरमी वयं किं, का कथेति लौकिको ऽर्थः । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥ ३६ ॥

सरोगमुपसेविते ऽप्यहह पूर्णचन्द्रोदये
ज्वरोपहृतमम्बुजं तव परिग्रहादिन्दिरे ।
विकासयति विज्वरं विरचयन्नसौ भास्करो
रवेररुजमाप्नुयादिति न पूर्वभाषा मृषा ॥ ३७ ॥

सरोगेति । हे इन्दिरे ! सरोगम् अम्बुजं सरः गच्छति रोगयुक्तं च पूर्णचन्द्रस्य षोडशकलात्मकस्योदये ऽन्यत्र पूर्णचन्द्रोदयाऽभिधे रसाऽऽयने सेविते ऽपि हन्त ज्वरेण सन्तापेनान्यत्र तत्संज्ञकरोगेण उपहृतं नष्टं तव परिग्रहात्स्वीकारात् विगतः ज्वरः चन्द्रकरसन्तापः पक्षे रोगश्च यस्य तं विरचयन् कुर्वन् असौ भास्करः विकासयति प्रफुल्लयति, अतः रवेः सकाशादरुजमारोग्यम् इच्छेत् इति पूर्वभाषा प्राचीनशिष्टवाक्यं न मृषा न मिथ्येति । अस्मिन्प्रमाणाऽलङ्कारे प्रमाणं यत्रस्तबके द्रष्टव्यम् । पृथ्वीवृत्तम् ॥ ३७ ॥

३७हे इन्दिरे ! सरोगं (सरोवरगतं, रोगसहितं च) पूर्णचन्द्रोदये (पूर्णस्य चन्द्रस्योदये, पूर्णचन्द्रोदयाख्यरसविशेषे च) सेविते ऽपि ज्वरोपहृतं (सतापं, ज्वररोगविकृतं च) अम्बुजं (कमलं, व्यङ्ग्यं रोगिणं च) तव स्वीकारात् असौ भास्करः (सूर्यः, कश्चन वैद्यश्च व्यङ्ग्यः) विज्वरं (विगततापम्, अपगतज्वरविकारं च) विरचयन् विकासयति (विकसितं करोति, पोषयति च) इति हेतोः 'रवेरारोग्यमाप्नुयात्' ('आरोग्यं भास्करादिच्छेत्') इति पूर्वजनानां भाषा (वाक्) असत्या न भवतीत्याह ।

कल्याणधर्मा कमलासनाया
मूर्तिं हि यस्ते मतिमानुपास्ते ।
कन्ये सुधाब्धेः कमलाऽऽसनत्वं
तस्योचितं तत्क्रतुनीतिभूम्ना ॥ ३८ ॥

कल्याणेति । हे सुधाऽब्धेः कन्ये ! कल्याणः धर्मो यस्य सः यः पुमान् । धर्मादनिच् केवलादिसनिच्प्रत्ययः । कमलाऽऽसनायास्ते मूर्तिमुपास्ते तस्य स चाऽसौ क्रतुश्च संकल्पश्च तस्य नीतेर्भूम्ना बाहुल्येन कमलासनत्वं ब्रह्मत्वमुचितमित्यर्थः । अत्र प्रमाणमत्रैव मङ्गलस्तबकेऽन्तिमपद्यटीकायां द्रष्टव्यम् । इन्द्रवज्रावृत्तम् ॥ ३८ ॥

विच्छिन्नमब्दशतकव्यवधानतो य-
त्सन्दर्शनं सहभुवः शशिनः कदा चित् ।
तत्पद्मवासिनि तदीक्षणवर्जनाय
तस्योदयेषु निजसद्म किमावृणोषि ॥ ३९ ॥

विच्छिन्नेति । हे पद्मवासिनि ! यद्यस्मात्सहभुवो बन्धोः

---

३८ हे अमृताऽब्धिसुते ! कल्याणधर्मा (अधिकतरपुण्यसंभारः) यो बुद्धिमान् कमलासनायास्ते मूर्तिमुपास्ते तस्य 'देवो भूत्वा देवं यजेते'ति तत्क्रतुन्यायमाहात्म्येन कमलासनत्वं (ब्रह्मत्वं) समुचितमेवेति कमलासनायास्तवोपासनेन कमलासनपदप्राप्तिरुचिता भवतीत्याह ।

३९ हे पद्मवासिनि ! अब्दशतकव्यवधानतः (मेघशतव्यवधानात्, संवत्सरशतकव्यवधानाच्च)सोदरस्य शशिनो दर्शनं कदा चिद्विच्छिन्नं, तस्मात् कारणात् तदीक्षणवर्जनाय (चिरान्तरितदर्शनस्य चन्द्रस्य दर्शनवर्जनाय, भ्रातृभगिन्योर्विच्छिन्नदर्शनयोर्द्वादशाब्दोत्तरं पुनर्दर्शनप्रतिषेधात्) तस्य (चन्द्रस्य) उदयावसरं निजसद्म (स्वगृहं कमलम्) पिदधासि किमित्युत्प्रेक्षते ।

शशिनोऽब्दशतकस्य वर्षपूगस्य मेघपटलस्य च व्यवधानतः दर्शनं विच्छिन्नं नष्टं, तत्तस्मात्तस्य चन्द्रस्येक्षणस्य वर्जनाय परिहाराय सद्मरूपं पद्मम् आवृणोषि आच्छादयसि किम् ? अत्र प्रमाणं ज्योतिर्निबन्धे—

"पुत्रिकापितरौ चैव भगिनीभ्रातरौ तथा ।
द्वादशाऽब्दे व्यतीते तु दूरदेशान्तरे गते ।
एतेषामेकमेको ऽपि नाऽन्योन्यमवलोकयेत्" ॥ इति ।

उत्प्रेक्षालङ्कारश्च । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥ ३९ ॥

वारिजवनस्य भाग्यं वर्णयितुं नैव वयममी शक्ताः ।
कमले तव स्थितौ यद्विकल्पितं वक्षसा समं विष्णोः ॥४०॥

इति श्रीमद्वेङ्कटाऽध्वरिविरचिते लक्ष्मीसहस्रे सद्म-
वैभवस्तबको ऽष्टादशः पूर्णः ॥ १८ ॥

वारिजेति । हे कमले ! तव स्थितौ सत्यां यत्कमलं वि-

---

४० हे कमले ! वयं कमलवनस्य भाग्यं वर्णयितुं नैव शक्ताः, यतो हि तत्र वारिजवनं तव स्थितौ विष्णोर्वक्षःस्थलेन विकल्पितं (लक्ष्मीनिवासत्वेन तुल्यमाहात्म्यं कथितम्) इति लक्ष्मीनिवासस्य हरेरुरसो भाग्यं वर्णयितुं यथा वयमशक्तास्तथैव लक्ष्मीनिवासरूपं कमलवनभाग्यमपि वर्णयितुं वयमशक्ता इत्याह ।

इति श्रीमानवल्ल्युपाह्वतलङ्गरामशास्त्रिविरचितायां लक्ष्मी-
सहस्राऽवतरणनिःश्रेणिकायां सद्मवैभव-
स्तबकः ॥ १८ ॥

ष्णोर्वक्षसा उरसा समं विकल्पितं तस्य वारिजवनस्य कमला-रण्यस्य भाग्यं वर्णयितुं वयममी नैव शक्ताः। उभयत्राऽपि लक्ष्मी-वासत्वेन समत्वान्न समर्था इति भावः। गीतिवृत्तम् ॥ ४० ॥

इति श्रीरावजीमहाराजाऽपरनाम्ना श्रीनिवासपण्डि-
तेन विरचितायां बालबोधिन्याख्यायां श्रील-
क्ष्मीसहस्रटीकायां सद्मवैभवस्तवको ऽष्टा-
दशः सम्पूर्णो ऽभवत् ॥ १८ ॥

१ अस्यां चौखम्बा-संस्कृतग्रन्थमालायां प्रतिमासं पृष्ठशतके सुन्दरै सीसकाक्षरैरुत्तमेषु पत्त्रेषु एकः स्तबको मुद्रयित्वा प्रकाश्यते ।

२ एकस्मिन् स्तबके एक एव ग्रन्थो मुद्र्यते ।

३ प्राचीना दुर्लभाश्चाऽमुद्रिता मीमांसावेदान्तादिदर्शन, व्याकरण, धर्मशास्त्र, साहित्य, पुराणादिग्रन्था एवात्र सुपरिष्कृत्य मुद्र्यन्ते ।

४ काशिकराजकीयप्रधानसंस्कृतपाठालयाऽध्यापकाः पण्डिता अन्येच शास्त्रदृष्टयो विद्वांसः एतत्परिशोधनादिकार्यकारिणो भवन्ति ।

५ भारतवर्षीयै, ब्रह्मदेशीयैः, सिंहलद्वीपवासिभिश्च एतद्ग्राहकै-र्देयं वार्षिकमग्रिमं मूल्यम् मुद्राः ७ आणकाः ८

६ कालान्तरे प्रतिस्तबकं " " १ " ०

७ प्रापणव्ययः पृथग् नास्ति ।

८ साम्प्रतं मुद्र्यमाणा ग्रन्थाः- मुद्रिताः स्तबकाः

(१) संस्काररत्नमाला । गोपीनाथभट्टकृता (संस्कारः) २

(२) शब्दकौस्तुभः । भट्टोजिदीक्षितकृतः (व्याकरणम्) १०

(३) श्लोकवार्तिकम् । भट्टकुमारिलविरचितम् पार्थसारथिमिश्रकृत-न्यायरत्नाकराख्यया व्याख्यया सहितम् सम्पूर्णम् । (मीमांसा) १०

(४) भाष्योपबृंहितं तत्त्वत्रयम् विशिष्टाद्वैतदर्शनप्रकरणम् श्रीमल्लोकाचार्य्यप्रणीतम् । श्रीनारायणतीर्थ विरचित भाट्टभाषा प्रकाश सहितम् । स० (वेदान्तः२)

(५) करणप्रकाशः । श्रीब्रह्मदेवविरचितः सम्पूर्णः (ज्योतिषः) १

(६) भाट्टचिन्तामणिः महामहोपाध्याय-श्रीगागाभट्ट विरचितः । तर्कपादः (मीमांसा) २

(७) न्यायरत्नमाला-श्रीपार्थसारथिमिश्र वि० स० (मीमांसा) २

(८) ब्रह्मसूत्र भाष्यम्-वादरायण प्रणीत वेदान्त सूत्रस्य यतीन्द्र श्रीमद्विज्ञानभिक्षु कृत व्याख्यानम् । सम्पूर्णः । (वेदान्तः) ६

(९) स्याद्वादमञ्जरी-मल्लिषेणनिर्मिता सम्पूर्णा । (जैनदर्शनम्) २

(१०) सिद्धित्रयम्-विशिष्टाद्वैत-ब्रह्मनिरूपणपरम्-श्रीभाष्यकर्तां परमगुरुभिः श्री ६ यामुनमुनिभिर्विरचितम् । सम्पूर्णम् (वेदान्तः) १

(११) न्यायमकरन्दः । श्रीमदानन्दबोधभट्टारकाचार्यसंगृहीतः आचार्यचित्सुखमुनिविरचितव्याख्योपेतः (वेदान्तः) ३

(१२) विभक्त्यर्थनिर्णयः न्यायानुसारिप्रथमादि-सप्तविभक्तिविस्तृतविचाररूपः म० म० श्रीगिरिधरोपाध्यायरचितः। सम्पूर्णः (न्यायः) ५

(१३) विधिरसायनम् श्रीअप्पयदीक्षितकृतम् स० (मीमांसा) २

(१४) न्यायसुधा (तन्त्रवार्तिकटीका) भट्टसोमेश्वरविरचिता। (मीमांसा) १३

(१५) शिवस्तोत्रावली। उत्पलदेवविरचिता। श्रीक्षेमराजाविरचितवृत्तिसमेता। (वेदान्तः) २

(१६) मीमांसाबालप्रकाशः (जैमिनीयद्वादशाध्यायार्थसंग्रहः) श्रीभट्टनाराणात्मजभट्टशङ्करविराचितः। (मीमांसा) २

(१७) प्रकरणपञ्चिका (प्रभाकरमतानुसारि मीमांसादर्शनम्) महामहोपाध्यायश्रीशालिकनाथमिश्रविरचितम्। श्रीशङ्करभट्टकृता मीमांसासारसंग्रहश्च। सम्पूर्णः (मीमांसा) ३

(१८) अद्वैतसिद्धिसिद्धान्तसारः। पण्डितप्रवरश्रीसदानन्दव्यासप्रणीतस्तत्कृतव्याख्यासमलङ्कृतश्च। (वेदान्त) ३

(१९) कात्यायनश्रौतसूत्रम् महामहोपाध्यायश्रीकर्काचायविरचितभाष्यसहितम्। ११

(२०) ब्रह्मसूत्रभाष्यम् श्रीभास्कराचार्यविरचितम् (वेदान्तः) १

(२१) श्रीहर्षप्रणीतम् खण्डनखण्डखाद्यम् आनन्द पूर्णविरचितया खण्डनफक्किकाविभजनाख्यया व्याख्यया (विद्यासागरी) ति प्रसिद्धया समेतम्। (वेदान्तः) १

(२२) आख्यानचन्द्रिका श्रीभट्टमल्लविरचिता। १

(२३) श्रीलक्ष्मीसहस्रम्—बालबोधिनीव्याख्यया ऽवतरणिकया च सहितम्। ६

(२४) ब्रह्मसूत्रवृत्तिः मरीचिका श्रीव्रजनाथभट्टकृता श्रीमदाचार्य श्रीवल्लभाधीश्वरशुद्धाद्वैतसंप्रदाय विदुषा रत्नगोपालभट्टेन संशोधिता। (वेदान्त) २

(२५) क्रोडपत्रसंग्रहः अत्र श्रीकालीशङ्करसिद्धान्तवागीशविरचितानि अनुमानजागदीश्याः प्रत्यक्षानुमानगादाधर्याः प्रत्यक्षानुमानमाथुर्या व्युत्पत्तिवादस्य शक्तिवादस्य मुक्तिवादस्य शब्दशक्तिप्रकाशिकायाः कुसुमाञ्जलेश्च क्रोडपत्राणि। (न्यायः) १

(२६) ब्रह्मसूत्रम्, द्वैताद्वैतदर्शनम्। श्रीसुन्दरभट्टरचितसिद्धान्तसेतुकाभिधटीकासहितश्रीदेवाचार्यप्रणीतसिद्धान्तजाह्नव्याख्यव्याख्यायु० १

(२७) षड्दर्शनसमुच्चयः। बौद्ध नैयायिक कापिल्य जैन वैशेषिक जैमिनीयदर्शन संक्षेपः। मणिभद्रकृतटीकया सहितः। हरिभद्रसूरिकृतः। १

पत्रादिप्रेषणस्थानम्

हरिदासगुप्तः,
बनारस सिटी

April 1906.

THE

CHOWKHAMBÂ SANSKRIT SERIES;

A

COLLECTION OF RARE & EXTRAORDINARY SANSKRIT WORKS.

NO. 100.

श्रीलक्ष्मीसहस्रम्

श्रीमद्वेङ्कटाध्वरिविरचितम् ।

श्रीमद्रावजीमहाराजाऽपरनाम्ना श्रीनिवासपण्डितेन विरचितया
बालबोधिन्याख्यया व्याख्यया समलङ्कृतम् ।

काशीस्थराजकीय संस्कृतप्रधानपाठशालायां
साहित्यशास्त्राऽध्यापकेन मानवल्ल्युपाख्यतैलङ्गरामशास्त्रिणा स्वकृतया अवतरणानि:–
श्रेणिकया संभूष्य संशोधितम् ।

LAKSHMISAHASRA

BY

VENKATÂDHVARI

WITH THE

COMMENTARY CALLED BÂLABODHINI, BY
Srinivâsa Pandit or Ravji Mahârâja.

EDITED WITH AVATARANIKAS BY
Râma Sâstri Tailanga,
PROFESSOR, GOVT. SANSKRIT COLLEGE, BENARES.

FASCICULUS VII.

PUBLISHED AND SOLD BY THE SECRETARY
CHOWKHAMBÂ SANSKRIT BOOK-DEPÔT:
BENARES.
AGENTS:—OTTO HARRASSOWITZ LEIPZIG:
PANDIT JYESHTHÂRÂMA MUKUNDJÎ, BOMBAY.
Printed by Hari Dâs Gupta, Proprietor,
AT THE VIDYÂ-VILÂSA PRESS,
BENARES.

Price Rupee One.

॥ श्रीः ॥

-*-

आनन्दवनविद्योतिसुमनोभिः सुसंस्कृता ।
सुवर्णाऽङ्कितभव्याभशतपत्रपरिष्कृता ॥ १ ॥
चौखम्बा-संस्कृतग्रन्थमाला मञ्जुलदर्शना ।
रसिकालिकुलं कुर्यादमन्दामोदमोहितम् ॥ २ ॥

स्तबकः—१००

अथाऽभीतिस्तबकः ॥ १९ ॥

भयाऽऽर्तसर्वभूतेभ्यो ऽभीतिं दत्वा हुताशनात् ।
आविर्भूतां प्राप सीतां स रामः श्रेयसे ऽस्तु नः ॥१९॥

अथाऽस्मिन्नेकोनविंशतिस्तबके श्रीमहालक्ष्म्या अभयप्रदानस्वभावं वर्णयितुं प्रथमपद्ये अभयमिति तल्लिङ्गं निर्दिशन्मङ्गलमाचरति—

अभयं भयमित्येतदुभयं सर्वदेहिनाम् ।
यत्सेवातदभावाभ्यां तामहं श्रियमाश्रये ॥ १ ॥

अभयमिति । सेवा शुश्रूषा च तस्या अभावश्च सेवातदभावौ यस्या लक्ष्म्याः सेवातदभावाभ्याम् अभयं भयं चेत्येतदुभयं सर्वदेहिनां भवति इति यथा सङ्ख्यमलङ्कारः । तां श्रियमहमाश्रये भजामीति । युग्मविपुलावृत्तम् ॥ १ ॥

भजामि तां त्वां भवरोगभीतिं
पयोधिकन्ये परिहर्तुकामः ।
वह्नेर्भयं वायुभुवो ययैव
न्यवारि तस्माच्च निशाचरीणाम् ॥ २ ॥

भजामीति । हे पयोधिकन्ये ! यया वायुभुवः मारुतेर्वह्नेः

---

१ अथोनविंशेनाऽभीतिस्तबकेन भगवत्या अभयदानशीलतां वर्णयितुमिच्छुरादौ यस्याः सेवातदभावाभ्यां निखिलप्राणिनाम् अभयभये भवतस्तां श्रियमाश्रये इति मङ्गलमाचरति ।

२ हे पयोधिकन्ये ! संसाररोगभयं त्यक्तुकामो ऽहं त्वां भजामि, यया मारुतेरग्निभयं न्यवार्यत, निशाचरीणां मारुतेर्भयं च न्यवार्यतेति भयनाशनशीलां त्वां भवभीतिनाशायाऽऽश्रये इत्याह ।

सकाशाद्भयं तस्मान्मारुतेः सकाशान्निशाचरीणां राक्षसीनां च भयं न्यवारि तां त्वां भवरोगभीतिं परिहर्तुकामः अहं भजामि । तुल्ययोगितालङ्कारः । उपजातिवृत्तम् ॥ २ ॥

प्रह्लादस्य भयं विनेतुमचिरादेकस्य शोकस्पृशो
लोकस्यैव भयङ्करं तव पतिर्जग्राह सैंहं वपुः ।
त्रैलोक्याऽम्ब तदीयकोपदहनज्वालास्तु वेलाऽतिगा-
श्चाटूक्तैरमृतैर्निवार्य भवती चक्रे जगन्निर्भयम् ॥ ३ ॥

प्रह्लादेति । हे त्रैलोक्याऽम्ब ! शोकस्पृशः खेदकारिण एकस्य प्रह्लादस्य भयम् अचिराच्छीघ्रं विनेतुं तव पतिर्हरिः लोकस्य भयङ्करं सैंहं सिंहसम्बन्ध्येव वपुर्जग्राह स्वीचकार, भवती तु वेलाऽतिगा अमर्यादास्तदीयकोप एव दहनज्वालाश्चाटूक्तैः प्रियवाग्रूपैरमृतैः पीयूषस्तोयैश्च निवार्य जगत् निर्भयं चक्रे ऽकरोत् । विषादनरूपकश्लेषाऽलङ्काराः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ३ ॥

अशरणजनक्लेशाऽऽलोकक्षणोपनतोद्धतेः
स तव हृदयग्लानेर्भीतो जगत्पतिरिन्दिरे ।

---

३ हे त्रिलोकीमातः ! तव पतिर्हरिः दुःखितस्य प्रह्लादस्य हिरण्यकशिपुसुतस्य भयं दूरीकर्तुं सकललोकभयङ्करीं सैंहीं तनुं धृतवान्, तदा त्वया निर्मर्यादास्तदीयक्रोधाऽनलज्वाला अमृतकल्पैश्चाटुवचनैः शमयित्वा जगद्भयहीनमकारीति एकभयहरणाय सकललोकभयङ्करनृसिंहमूर्तिधारिणस्ते पत्युरपेक्षया निजवचनैस्तत्कोपशमनपूर्वकं जगदभयदानमाचरन्त्यास्तव को ऽपि महिमा स्तुत्यतर इत्याह ।

४ हे इन्दिरे ! अनाथजनदुःखदर्शनक्षणे एवोदितायास्त्वदीयहृदयग्लानेर्भीतो जगत्पतिर्हरिस्तैरचरितमपराधशतमपि मर्षयन्

अहह विहिते क्षाम्यन्नागःसहस्रमजस्रम-
प्यभयमुभयोराराल्लेभ्यः प्रयच्छति लोकयोः ॥ ४ ॥

अशरणेति । हे इन्दिरे ! अशरणानां जनानां क्लेशानां दुःखानामवलोकेन क्षणम् उपनता यद्वा ऽऽलोकसमये एवोपनता उद्गतिरुदयो यस्यास्तस्यास्तव हृदयग्लानेर्भीतः जगत्पतिर्विष्णुः, अहहेत्यद्भुते, ऽजस्रं सततं विहितम् आगःसहस्रं, बह्वपराधानित्यर्थः । क्षाम्यन्मृष्यन्सन् तेभ्यो जनेभ्य आराच्छीघ्रम् उभयोः स्वर्गमृत्युलोकयोः अभयं प्रयच्छति ददाति । हरिणीवृत्तम् ॥ ४ ॥

मुक्तस्त्वया मुह्यति साध्वसं गतः
सर्वाम्ब युक्तं खलु साध्वसङ्गतः ।
यस्त्वामुपासीत भया ऽतिचञ्चलां
चित्रं स धन्यो न भयाऽतिचञ्चलः ॥ ५ ॥

मुक्त इति । हे सर्वाऽम्ब ! त्वया मुक्तः पुमान् साध्वसं भी-

सन् झटिति तेभ्यो ऽनाथेभ्यो ऽजस्रमिहाऽमुत्राऽभयं प्रयच्छतीति भीतो ऽभीतिं प्रच्छतीति वैचित्र्यप्रदर्शनपूर्वकं हरेर्भगवत्याश्छन्दानुवर्तनाऽतिशयं प्रतिपादयन्नाह ।

५ हे सर्वाम्ब ! साध्वसङ्गतः (साधूनाम् असङ्गतः) हेतोस्त्वया परित्यक्तः पुमान् साध्वसं गतः (भीतिं प्राप्तः सन्) मुह्यतीति साध्वसङ्गतः साध्वसङ्गतश्चेदनुरूपमेवैतत्, परं तु यः भयाऽतिचञ्चला (भया कान्त्या ऽतिक्रान्तविद्युतं) त्वामुपासीत धन्यः स भयाऽतिचञ्चलः (भीत्या ऽत्यन्तचपलचित्तः) न भवतीति भयाऽतिचञ्चलायास्तवोपासको भयाऽतिचञ्चलो न भवतीति चित्रमिति वदन् विद्युत्सवर्णायास्तवोऽपासकः कदापि भयाऽऽकुलो न भवतीत्याह ।

र्ति गतः सन्मुह्यति भ्राम्यतीति युक्तम् । कुतः ? स खलु साध्व-सङ्गतः साधुषु असङ्गतः स साध्वसं गत एव, ततः भया का-न्त्या ऽतिक्रान्ता चञ्चला विद्युद्यया तां यः पुमानुपासीत स धन्यः भयेन भवादिभीत्या अतिचञ्चलः न भवतीति द्वितीया-ऽर्थे नञा विरोधद्योतकं चित्रम् । समविरोधाऽऽभासालङ्कारौ । इन्द्रवज्रावृत्तम् ॥ ५ ॥

वन्देत मन्देतरनित्यबोध-
नन्दे मुकुन्देष्टपुरन्ध्रि यस्त्वाम् ।
अत्रासमत्राऽऽसनमेति सैंहं
चित्राममुत्राऽपि स याति ऋद्धिम् ॥ ६ ॥

वन्दे इति । हे मन्देतरः अनल्पः बहुरिति यावत् । यो बोधो ज्ञानं तेन नन्दति तत्सम्बुद्धौ, हे मुकुन्दस्य भगवतः इष्ट-पुरन्ध्रि इष्टनायिके ! यो नरस्त्वां वन्देत नमस्कुर्यात् सो ऽत्र इह लोके अत्रासं निर्भयं सिंहस्येदं सैंहम् आसनं सिंहासनमि-त्यर्थः, राज्यमिति यावत् । एति प्राप्नोति, अमुत्राऽपि परलोके ऽपि चित्रां विचित्रां, वागगोचरामिति यावत् । ऋद्धिं याति प्राप्नोतीत्यर्थः । इन्द्रवज्रावृत्तम् ॥ ६ ॥

---

६ हे अमन्दाऽक्षयज्ञानाऽऽनन्दपूर्णे ! मुकुन्दप्रियपत्नि ! यस्त्वां न-मस्कुर्यात् सो ऽत्र लोके निर्भयं सिंहासनं (राजासनम्) अमुत्रापि अद्भुतां समृद्धिं प्राप्नोतीति त्वत्प्रणामशीलः पुमानिह राजा भूत्वा पर-लोके ऽपि महावैभवशाली भवतीत्याह ।

कारागारादपि किल भृशं तापदे पापदेहे
हन्ताऽहन्तामतिमतिविपन्मिश्रितामाश्रितानाम् ।
पारावाराऽधिपतितनये मादृशामीदृशानां
हित्वा हि त्वा त्रिजगति गतिर्नेतरा कातराणाम् ॥७॥

कारागारादिति । हे पारावाराऽधिपतितनये । कारायाः अगारादपि । कारा स्याद्बन्धनाऽऽलये इत्यमरः । हन्त खेदे । किल तापदे पापरूपे देहे अतिमतिर्बुद्ध्यधिका या विपत्तया मिश्रिताम् अहन्तामहङ्कारम् आश्रितानाम् । इयं विधा प्रकारो येषां ते ईदृशास्तेषाम् । इदं किमोरीश् की । मादृशानां मत्सदृशानाम् । आ सर्वनाम्न इत्याकारादेशः । कातराणां भीतानां, हि निश्चये, त्वा त्वां हित्वा त्रिजगति लोकत्रये इतरा गतिर्नास्ति । मन्दाक्रान्तावृत्तम् ॥ ७ ॥

भावी यस्मिन् भगवति भवद्दृष्टिलेशः कृतार्थे
त्रासो ऽन्यासोपहृतविपदस्तस्य न स्यात् कुतो ऽपि ।

७ हे पारावाराऽधिपतितनये ! बन्धनगृहादपि समधिकक्लेशदायिनि पापिष्ठे शरीरे विपद्भिर्युक्तामहन्तामतिम् (आत्मत्वबुद्धिम्) आश्रितानाम् ईदृशां कातराणाम् (अतिभीरूणाम्) मादृशजनानां त्वा (त्वाम्) हित्वा त्रिलोके ऽपि गतिर्नास्ति हीति निश्चयेनेत्याह ।

८ हे भगवति ! यस्मिन् कृतार्थे जने भवत्या अवलोकनलेशो ऽग्रे भावी अन्यासोपहृतविपदः (अन्येषां भीतिप्रदानाम् आसेन निरासेन उपहृता विपदो येन तस्य) कस्माच्चिदपि भयं न स्यादित्यत्र विषये सुरसा (नागमाता हनूमद्विघ्नकारिणी) सिंहिका (छायाग्राहिणी समुद्रस्था ग्राहिणी) तदादेरभीतो लङ्कापुरे ऽप्यप्रतिहतगतिर्हनूमान् प्रमाणमिति त्वद्दर्शनात् पूर्वमेव सुरसासिंहिकादीन्निरस्य निरा-

अस्मिन्नर्थे जननि सुरसासिंहिकादेरभीतो

लङ्कायामप्यविहतगती रामदासः प्रमाणम् ॥ ८ ॥

भावीति । हे भगवति ! यस्मिन् कृतार्थे पुंसि भवत्या दृष्टेर्लेशः भावी भविता न्यासेन त्वत्पूजार्थकृतपादक्षेपेन(?) निपूर्वादसुक्षेपणे अस्माद्धञ् । उपहता विपद्यस्य तस्य त्रासः कुतो ऽपि न स्यात्, अस्मिन्नर्थे हे जननि ! सुरसा नागमाता सिंहिका मकरी तदादेः अभीतः सन् लङ्कायामपि अविहतगतिः रामदासो हनुमान्प्रमाणम् इति । काव्यलिङ्गमलङ्कारः । मन्दाक्रान्ता० ॥ ८ ॥

जनिमृतिजराभीष्माद्ग्रीष्माऽऽतपोग्रतराद्भवा-

ज्जननि न वयं वित्रस्यामस्त्वदङ्कमुपाश्रिताः ।

सति बलवदालम्बे स्याद्दुर्बलोप्यकुतोभय-

स्त्रसति मृगयोः किं वा पद्मे मृगो विधुमाश्रितः ॥९॥

जनीति । ग्रीष्मस्याऽऽतपादुष्णात् उग्रतरात् पुनः जनिश्च मृतिश्च जरा च ताभिर्भीष्माद्भयङ्कराद्भवात्संसारात्त्वदङ्कम् उत्सङ्गम् उपाश्रिता वयं न वित्रस्यामस्त्रासं न प्राप्नुमः । तथा

पद् लङ्कायां स्वैरगामी हनूमानिव भावित्वत्कटाक्षलाभो ऽपि पुरुषः सकलशत्रुनाशेनाऽऽपद्रहितः सन् कुतो ऽपि न भयं प्राप्नोतीत्याह ।

९ हे मातः ! जरामरणभयङ्कराद् ग्रीष्मकालिकाऽऽतपादपि दारुणात् संसारात् तवोत्सङ्गमाश्रिता वयं न बिभीमः, यत् बलिष्ठाश्रये सति बलहीनोपि निर्भयः स्यादिति चन्द्राऽऽश्रितो हरिणो व्याधाद् बिभेति किम्?इत्युक्त्वा समर्थयन्नाह ।

हि—बलवति समर्थे आलम्बे ऽवलम्बे सति दुर्बलो हीनो ऽपि नास्ति कुतोभयं यस्य सः निर्भयः स्यात् । मयूरव्यंसकादिना साधुः । दृष्टान्तः—हे पद्मे ! विधुम् आश्रितः मृगः हरिणः मृगयोः । व्याधो मृगवधाऽऽजीवी मृगयुरित्यमरः । त्रसति किम् ? अपि तु नेत्यर्थः । विकस्वराऽलङ्कारः । हरिणीवृत्तम् ॥ ९ ॥

अनाघ्राताः श्रौताः स्मृतिभिरुपदिष्टाश्च कमले
समीचामाचारैरपि च विदिता धर्मनिचयाः ।
कथङ्कारं घोरं निरयमतियायामिति भयं
जहामि स्मृत्वा ते जगदवनवात्सल्यजलधेः ॥ १० ॥

अनाघ्राता इति । हे कमले ! श्रौताः श्रुत्युक्ताः स्मृतिभिः श्रुत्यर्थप्रतिपादिकाभिः उपदिष्टा आज्ञप्ताः अपि च समीचां श्रेष्ठानाम् आचारैराचरणैर्विदिता ज्ञाताः धर्माणां निचयाः सङ्घा अनाघ्राताः अनास्वादिता, स्तल्लेशो ऽपि न गृहीत इत्यर्थः । तथा ऽपि जगत अवने रक्षणे वात्सल्यस्य कृपाया जलधेः समुद्रभूतां ते त्वां स्मृत्वा । अधीगर्थदयेशाङ्कर्मणीति कर्मणि षष्ठी । कथमिव कथङ्कारं, णमुलन्तमेतत् । घोरं भीमं निरयं नरकम् अतियायामतिक्रमणं कुर्याम् । या प्रापणे इत्यदादेर्लिङि शब्लुकि अदन्तत्वाऽभावादियादेशो न । इति भयं त्यजामि ।

---

१० हे कमले ! मया धर्ममूलश्रुतिस्मृतिसदाचाराऽनुशिष्टा धर्मसमूहा आघ्राता अपि न, सो ऽहं कथमिव नरकमतिगच्छेय?मिति भीतिं वात्सल्यसागररूपां त्वां स्मृत्वा उत्सृजामीति अनाचरितधर्मलेशस्य मम नरकभयनाशिका दयोदधिस्त्वमेवेत्याह ।

कृपाजलधिस्त्वं त्वद्भक्तं कदाऽपि नाऽधः पातयसीति निर्भीको ऽस्मीति भावः । शिखरिणी० ॥ १० ॥

विवित्सामात्सर्यस्फुरणदुरहङ्कारकुहना-
पिशाचीभ्यो बिभ्यज्जगदभयदानैकनिरताम् ।
नुतां भवेशाद्यैरपगमितरक्षोगणमदां
प्रपद्ये दासस्त्वां परमपुरुषप्राणदयिते ॥ ११ ॥

विवित्सेति । हे परमपुरुषस्य प्राणदयिते ! प्राणप्रिये ! विवित्सा च लब्धुमिच्छा च मात्सर्यस्याऽन्यशुभद्वेषस्य स्फुरणं च दुरहङ्कारश्च कुहना दम्भाऽऽचरणं च ता एव पिशाच्यः ताभ्यः, कुहना दम्भचर्यायामिति विश्वः । बिभ्यद्भयं प्राप्नुवद्यज्जगत् तस्य अभयदाने निरतां तत्पराम्, एवं भूतेशाद्यैर्हरादिभिः नुतां स्तुतां, तथा ऽपगमितो निष्कासितः रक्षोगणमदः राक्षससमूह-दर्पो यया तां त्वां लक्ष्मीं दासो ऽहं शरणं प्रपद्ये प्राप्तो ऽस्मी-त्यर्थः । शिखरिणीवृत्तम् ॥ ११ ॥

जन्तोर्हन्त त्रिलोकीजननि तव समाराधनासाधनेषु
व्यापारेष्वाभिमुख्यत्यजनभजनयोर्भीत्यभीती भवेताम् ।

---

११ हे पुरुषोत्तमप्राणप्रेयसि ! विवित्सा(लिप्सा)द्वेषोद्रेक, दुष्टाऽहङ्कार, कपट, रूपपिशाचीभ्यो बिभ्यद्दासो ऽहं लोकाऽभयदाना-सक्तां शिवप्रभृतिभिः स्तुतामपनीतराक्षससङ्घदर्पां त्वामेव शरणं वृणे इत्याह ।

१२ हे त्रिभुवनजननि ! तवाऽर्चनसाधनभूतेषु व्यापारेषु प्राति-मुख्याभिमुख्ययोर्भयाऽभये भवेतामित्यत्र वालिवधोत्तरम् आदौ रामणवधाऽनभिमुखं (भोगासक्ततया विस्मृतत्वदन्वेषणकार्यं) प·

सुग्रीवं वालिभङ्गे तदहितदमनाऽनुन्मुखं रामकोपाद्
भीतं पश्चात्तदास्थावहनगतभियं तत्र दृष्टान्तयामः॥१२॥

जन्तोरिति । हे त्रयाणां लोकानां समाहारस्त्रिलोकी । अकारान्तोत्तरपदो द्विगुस्त्रियामिति भाष्यकारेष्ट्या स्त्रीत्वं, द्विगोरिति ङीप् । तस्याः जननि ! मातः ! तव सम्यक् भक्तिपूर्वकं आराधनासु अर्चनासु साधनभूतेषु व्यापारेषु आभिमुख्यस्य सिद्धतायास्त्यजनं च भजनं च तयोः सतोः यथासङ्ख्यं यथाक्रमं भीत्यभीती भयाऽभये भवेतां स्यातां, तत्र विषये वालिभङ्गे वालिनाशे कृते सति तस्य रामस्याऽहितस्य रावणस्य दमे नाशे अनुन्मुखं पराङ्मुखं रामकोपाद्भीतं पश्चात्तस्य रामस्यास्थायाः सीताशुद्धिरूपाया वहनेन करणेन गतभयं निर्भीकं सुग्रीवं दृष्टान्तयाम उदाहरामः, वयमिति शेषः । यथासङ्ख्यकाव्यलिङ्गालङ्कारौ ज्ञेयौ । स्रग्धरावृत्तम् ॥ १२ ॥

रक्षःस्तोमोऽप्यखिलभयकृद् राघवप्राणकान्ते
त्रासोत्पत्त्यै न खलु भवति त्वत्पदाब्जाऽनुकूले ।
कष्टं मातस्तृणमपि भिये कल्पते त्वत्प्रतीपे
प्राच्ये साक्षी पवनतनयः पश्चिमे काक एकः ॥ १३ ॥

रक्ष इति । हे राघवस्य प्राणकान्ते ! तव पदाऽब्जयोः

आद्य रामचन्द्रक्रोधाद् भीतं तत्कार्योऽभिमुखं सुग्रीवमुदाहरणीकुर्म इत्याह ।

१३ हे भगवति ! रामप्रेयसि ! निखिललोकभीतिदो राक्षससमूहोऽपि त्वच्चरणकमलाभिमुखे पुरुषे भयोत्पादनाय न कल्पते, त्वत्पराङ्मुखे तु तृणमपि भयदं भवतीत्यत्राद्ये त्वत्सेवको राक्षसेभ्योऽभीतो हनूमान्, अन्त्ये च पक्षे त्वदहितकर इषीकाऽस्त्राद् भीतो जयन्तः काकः साक्षिभूत इत्याह ।

अनुकूले पुरुषे अखिलानां जनानामित्यर्थः। भयकृद्भयकारकः रक्षःस्तोमः यातुसमूहो ऽपि त्रासस्योत्पत्त्यै उत्पादनाय न भवति खलु। हे मातः! तव प्रतीपे अननुकूले तृणमपि भियै कल्पते समर्थं भवति, कष्टम्। तथा हि—प्राच्ये अभये पवनतनयो हनूमान्, पश्चिमे भये काकः एकः इन्द्रपुत्रत्वात्प्रधानः साक्षीत्यर्थः। काव्यलिङ्गमलङ्कारः। मन्दाक्रान्तावृत्तम् ॥ १३ ॥

कान्तारे महतीव संसृतिपथे हन्त भ्रमन्तश्चिरं
विष्णोः प्रेयसि वानरा इव नरा वेलाऽतिगग्लानयः।
सम्पातेरिव सन्मतेरथ गुरोर्बुद्ध्वा स्थितिं तावकी-
माज्ञालङ्घनभीतिमम्ब जहति प्राज्ञा हरेः स्वामिनः ॥१४॥

कान्तारे इति। हे विष्णोः प्रेयसि! कान्तारे दुर्गममार्गे इव संसृतेः संसारस्य जन्ममरणरूपस्य पन्था मार्गस्तस्मिन् संसारपथे। पथो विभाषेति पाक्षिकष्टच्। हन्त चिरं बहुकालं भ्रमन्तः, वानरपक्षे वेला अवधिकालाऽतिक्रमणरूपा, नरपक्षे मर्यादातिक्रमणरूपा च, तामतिक्रम्य गच्छति सा। गमेर्ड इति डप्रत्ययः। ग्लानिर्हर्षाऽभावो येषां ते वानराः कपय इव नरा

---

१४ हे विष्णुदयिततमे! महति दुर्गमारण्यमार्गे इव संसारे चिरं भ्रमन्तो नरा वानरा इव (सुग्रीवाऽऽज्ञया सीताऽन्वेषणाय भ्रमन्तो ऽङ्गदहनूमदादय इव) निरवधिग्लानिमापन्ना अनन्तरं सद्बुद्धेः सम्पातेरिव (जटायुज्येष्ठभ्रातुस्तन्नामकात् लङ्कायां सीतास्थितिबोधकाद् गृध्रादिव) देशिकात्तावकीं स्थितिं निवासं (लङ्कायां भगवद्वक्षसि च) ज्ञात्वा स्वामिनः (प्रभोः) हरेः (कपीन्द्रस्य सुग्रीवस्य नारायणस्य च) आज्ञायाः (मासाऽभ्यन्तरे प्रत्यावृत्तिबोधिकायाः, तत्तद्धर्मबोधिकायाश्च) उल्लङ्घनभयं त्यजन्तीत्याह।

मानवाः, हे अम्ब ! अथ ग्लान्यनन्तरं सम्पातेर्गृध्रादिव सन्मतेर्गुरोः सकाशात् प्राज्ञाः मनीषिणः तावकीं स्थितिम् अवस्थानं हरिरूपमित्यर्थः । बुद्ध्वा ज्ञात्वा हरेः सुग्रीवस्य विष्णोश्च, स्वामिन्नैश्वर्ये इति निपातनात्साधुः । आज्ञाया लङ्घनस्याऽनङ्गीकरणस्य भीतिं जहति त्यजन्ति । उपमाश्लेषालङ्कारौ । शार्दूलविक्रीडि० ॥ १४ ॥

पादाऽब्जं भजनादिकर्मणि सुरैर्यस्यैव कर्मीकृतं
यो धत्ते ऽर्कयमेन्द्रवह्निमरुतां भीतावपादानताम् ।
तस्याऽप्यम्ब सकृत्कृतप्रपदनस्ते ऽस्मीति याचन् जनो-
ऽप्यत्ताऽऽसाऽर्पणसांप्रदान्यमयते देवि प्रसादेन ते ॥ १५ ॥

पादाब्जमिति । हे देवि ! त्वत्प्रसादेन त्वत्कृतसगुणत्वाऽऽपादनेन । 'उपासकानां कार्यार्थं ब्रह्मणो रूपकल्पने'ति तापनीयश्रुतेः । सुरैर्भजनादिकर्मणि यस्य पादाब्जं निर्गुणत्वादकर्माऽपि सगुणत्वेन कर्म सम्पद्यमानं कृतम् । अयं भावः । कर्तुरीप्सिततमं कर्मेत्यत्र गमनकर्तुरीप्सिततममत्यन्तमिष्टं कृतमिति । यः, भीषास्माद्वातः पवते इत्यादिश्रुतेः अर्कयमेन्द्रवन्हिमरुतां भीतौ भयदाने अपादानतां धत्ते इति । भीत्रार्थानां भयहेतुरि-

१५ हे देवि ! देवैर्यस्यैव चरणकमलं सेवादिक्रियासु कर्मीकृतं, (देवा यस्यैव चरणं सेवन्ते) यः सूर्ययमेन्द्राऽनलाऽनिलानां भये अपादानत्वं धत्ते, (यस्मादेव सूर्यादयो बिभ्यति, 'भीषास्माद्वातः पवते' इत्यादिश्रुतेः) तस्या ऽपि (निःसीममाहात्म्यस्य नारायणस्य) सकृत्कृतप्रणाम 'स्तवास्मी'ति प्रार्थयमानो जनस्तव प्रसादेनाऽभयदानसम्प्रदानतां प्राप्नोति (भगवांस्तस्मै अभयं ददाति, 'सकृदेव प्रपन्नाय तवास्मीति च याचते । अभयं सर्वभूतेभ्यो ददाम्येतद्व्रतं ममे'ति साक्षाद्भगवदुक्तेः) इत्याह ।

ति सूत्रे यो भयहेतुः सोपादान इत्युक्तत्वाद्भयहेतुनियमने-नाऽऽपादानत्वमस्य। हे ऽम्ब ! तस्याऽपि सकृदेकवारं कृतं प्रपदनमुपसदनं येन स सन्नपि ते तवाऽस्मीति याचन् जनः अत्रासः। त्रसी उद्वेगे अस्माद्घञ्। उद्वेगाऽभावस्यार्पणस्य सम्प्रदानम्। कर्मणा यमभिप्रैति स सम्प्रदानम् इति सूत्रादत्रासाऽर्पणाकर्मसम्बन्धरूपसम्प्रदानत्वम् अयते प्राप्नोतीत्यर्थः। शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ १५ ॥

आरोढुं किल यत्सनीडममरा बिभ्यत्यहिद्विण्मुखा-
स्तद्ब्रह्माऽपि तवाश्रयेण सुलभीकर्तुं न भीतो ऽस्म्यहम्।
लेढुं दाडिमकल्परत्नखचितं राज्ञः किरीटं रमे
किं वा सर्वदुरासदस्य दयिताकेलीशुकस्त्रस्यति ॥ १६ ॥

आरोढुमिति। हे रमे ! यस्य ब्रह्मणः सनीडं समीपम् अहिद्विडिन्द्रः स मुखं येषां ते अमरा अपि आरोढुं न्यग्भावयितुं बिभ्यति। इयं गाथा कठवल्ल्यां श्रूयते। तद्ब्रह्म सच्चिदानन्दरूपं तवाऽऽश्रयेणाऽसुलभमपि सुलभीकर्तुम् अहं भीतो नाऽस्मि। दृष्टान्तः—सर्वेषां दुरासदस्य राज्ञः दाडिमेन कल्पैः(?) दाडिमबीजसदृशैः रत्नैः खचितं किरीटं लेढुमास्वादितुं दयितायाः प्रियायाः केलीशुकः त्रस्यति किम् ? इति स्वस्य लक्ष्मीहस्तकीरत्वेन भयाऽभावः सूचितः(?) दृष्टान्तालङ्कारः। शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥१६॥

---

१६ हे रमे ! अहिद्विण्मुखा (इन्द्राद्याः) अमरा अपि यत्सनीडं (यस्य समीपम्) आरोढुं बिभ्यति तद्ब्रह्मापि त्वदालम्बेन सुलभं कर्तुम् अहं न भीतो ऽस्मीति दाडिमबीजसमानकान्तिमाणिक्यजटितं सर्वजनदुरापस्य राज्ञः किरीटं लेढुं राजपत्नीक्रीडाशुको बिभेति किं ? मित्युक्त्वा समर्थयन् त्वदाश्रयेण ब्रह्मापि मे सुलभमित्याह।

दातव्या स्वयमेव दाशरथये देवीति यो वीतभी-
रग्रे साऽऽग्रहमग्रजस्य कथयन्नार्तो दशास्याऽनुजः ।
तस्मै त्वद्दयितेन दत्तमभयं प्राज्यं च राज्यं रमे
यत्स्वल्पं व्यसनं भवेत्तव कृते तद्भूयसे श्रेयसे ॥ १७ ॥

दातव्येति । हे रमे ! यः दशास्याऽनुजो विभीषणः वीतभीर्गतभयः सन् स्वयमेव दाशरथये रामाय त्वया देवी सीता दातव्येति अग्रजस्य रावणस्याऽग्रे आग्रहेण हठेन सहितं यथा तथा कथयन् सन्नार्तः पीडितः, तस्मै त्वद्दयितेन रामेण अभयं चेऽपरं प्राज्यं विपुलं राज्यं दत्तम्, अतस्त्वत्कृते त्वदर्थं यत्स्वल्पं व्यसनं तद्भूयसे श्रेयसे कल्याणाय भवेद्भूयात् । अर्थान्तरन्यासाऽलङ्कारः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ १७ ॥

तव साधु वर्ष्म नवसारसाऽऽलये
भवसागराऽन्तरवसादमेयुषाम् ।
अभयाय भात्यशुभयातुदीप्तिहृत्
प्रभया सुवर्णनिभया मनोरमम् ॥ १८ ॥

तवेति । हे नवसारसाऽऽलये ! सुवर्णनिभया तत्सदृशया प्र-

---

१७ हे रमे ! यो रावणाऽनुजो (विभीषणो) निर्भयः सन् रावणस्य पुरः स्वयमेव रामाय सीता समर्पणीयेति साग्रहं वदन् रावणेनापमानितो दुःखमवाप, तस्मै भगवान् रामोऽभयं प्रचुरं लङ्काधिपत्यं च ददावतस्त्वदर्थं स्वल्पमपि दुःखमनुभूतं महीयसे कल्याणाय स्यादित्याह ।

१८ हे नवसारसालये ! अशुभानां राक्षसानां, राक्षसतुल्यानामशुभानां वा कान्तिहृत् सुवर्णसवर्णया दीप्त्या मनोहरं साधु तव शरीरं संसारसागराऽन्तः खेदं प्राप्तवतां जनानामभयाय संपद्यते इत्याह ।

भया मनोरमे ! सुन्दरमपि अशुभानां यातूनां रक्षसां दीप्तिं प्रभां हरति तव तव साधु वर्ष्म विग्रहः भवसागरस्याऽन्तर्मध्ये ऽवसादं खेदम् एयुषां प्राप्तवताम् । आङ्पूर्वादिणो लिटि क्वसौ उपेयिवाननाश्वाननूचानश्चेति निपातनात्साधुः । अभयाय भवति । मञ्जुभाषिणीवृत्तम् ॥ १८ ॥

प्रत्यासीदति मृत्युरन्वहमहो गत्यागतिभ्यां रवेः
पापीयानहमस्मि पापिनि जने कोपी च वैवस्वतः ।
हा किं वा भवितेति वेङ्कटपतेः क्रीडासखि त्रस्यते
मह्यं गर्ह्यतमाय मातरभयं देयं दयालो स्वयम् ॥ १९ ॥

प्रतीति । हे वेङ्कटपतेः क्रीडासखि ! अहो इत्याक्रोशे । रवेर्गत्यागतिभ्याम् अन्वहं प्रतिदिनं मृत्युः प्रत्यासीदति, अहं पापीयानस्मि, पापिनि पापयुक्तजने वैवस्वतो यमः कोपी च । हा खेदे । किं वा भविता भविष्यतीति त्रस्यते उद्वेगवते गर्ह्यतमायाऽतिगर्ह्याय मह्यं हे दयालो ! हे मातः ! अभयं देयं, दातुं योग्यमिति भावः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ १९ ॥

परब्रह्मप्राणप्रणयिनि हरब्रह्ममघव-
न्मुखानां लेखानामपि भयमभीतिश्च भवतः ।

---

१९ हे दयाशीले वेङ्कटेशकेलीसखि ! मातः ! सूर्यस्योदयाऽस्ताभ्याम् प्रतिदिनं मृत्युः संनिधत्ते, अहं पापिष्ठः, पापिनि च जने यमः सक्रोधः, हा किं वा भविता ? इति बिभ्यते दूषणीयतमाय मह्यं त्वया स्वयमभयं देयमिति प्रार्थयते ।

२० हे जननि ! परब्रह्मप्राणप्रिये ! तव दृष्टेर्निमीलनोन्मीलनाभ्यां शिवब्रह्मेन्द्रादीनां देवानामपि भीत्यभीती भवत इति महानयं

निमेषोन्मेषाभ्यां तव जननि दृष्टयोरिति महा-
नयं घण्टाघोषः क इह विमृशेन्मानमपरम् ॥ १२० ॥

परेति। हे परब्रह्मणः प्राणप्रणयिनि ! हरश्च ब्रह्मा च मघवांश्च ते मुखा आद्यो येषां तेषां लेखानां देवानां भयम् अभीतिश्च हे जननि ? तव दृष्ट्योः निमेषो निमीलनं च उन्मेष उद्घाटनं च ताभ्यां यथासङ्ख्यं भवतः, इत्ययं महान्घण्टाघोषः, अपरमितरत् किं मानं प्रमाणं विमृशेत् ? अपि त्वन्यमानापेक्षा नास्तीति भावः। यथासङ्ख्यमालङ्कारः। शिखरिणीवृत्तम् ॥ २० ॥

घनार्तौ कार्तान्तः कदननिपुणः किङ्करगणो
भ्रमद्भिर्लोकाऽम्ब क्रुधमिव वमद्भिश्च नयनैः।
प्रगल्भां दुर्भीतिं प्रथयति यथा मे न बहुधा
तथा शीताऽपाङ्गैः प्रसभमनुगृह्णातु भवती ॥ २१ ॥

घनेति। हे लोकाऽम्ब ! घनार्तौ निबिडपीडायां क्रुधं वमद्भिरुद्गिरद्भिरिव भ्रमद्भिर्नयनैः कदने पीडायां निपुणः कार्तान्तः कृतान्तसम्बन्धी किंकराणां गणः यथा मे प्रगल्भां दुर्भीतिं बहुधा न प्रथयति न ख्यापयति तथा भवती शीतै-

---

घण्टाघोषः (महाप्रसिद्धिः) इह विषये को वा ऽन्यत्प्रमाणं विचारयेत् ? (नात्र प्रमाणाऽन्तराऽपेक्षा) इत्याह।

२१ हे लोकजननि ! घनाऽऽर्तौ (प्राणप्रयाणपीडाऽवसरे) दुःखदानपटुः कृतान्तसंबन्धी किङ्करसङ्घो घूर्णमानैः क्रोधमुद्गिरद्भिरिव नेत्रैर्यथा महतीं मे दुष्टां भीतिं न विस्तारयति तथा भवती शीतलैः कटाक्षैर्मामनुगृह्णात्विति प्रार्थयते।

रपाङ्गैर्मां प्रसभं हठेन अनुगृह्णातु । गृहू ग्रहणे इत्यस्मात्प्रार्थनायां लोट्। शिखरिणीवृत्तम् ॥ २१ ॥

तत्तत्पापौघजफलतया दारुणैस्तन्यमाना
याम्याः श्रुत्वा मुनिवचनतो यातनाश्चेतनानाम् ।
कामं भीतः कमलनिलये कम्पमानाऽखिलाङ्गो
विश्वस्य त्वामहमशरणो विश्वधात्रीं प्रपद्ये ॥ २२ ॥

तदिति । हे कमलनिलये ! तानि च तानि पापानि च तेषामोघात्सङ्घाज्जातं यत् फलं तथा दारुणैर्भीमैर्यमकिङ्करैरिति यावत् । तन्यमाना विस्तार्यमाणाश्चेतनानां प्राणिनां याम्या यमसम्बन्धिनीर्यातनाः पीडाः मुनिवचनेभ्यः स्मृत्यादिभ्यः श्रुत्वा । कामं प्रकामं पर्याप्तमित्यमरः । भीतः, अतः कम्पमानान्यखिलान्यङ्गानि यस्य सः अशरणः, अतः विश्वस्याऽखिलस्य धात्रीं मातरं त्वाम् विश्वस्य उद्धरसीति विश्वासं प्राप्य प्रपद्ये शरणाऽऽगतो ऽस्मि । मन्दाक्रान्तावृत्तम् ॥ २२ ॥

देशे काले सततविकृते देवि देहस्य वृत्ते
दृष्टे शौरेरघजुषि जने तीक्ष्णकोपे च चित्ते ।

---

२२ हे कमलाऽऽलये ! तत्तत्पापनिचयफलत्वेन भीषणैर्यमकिङ्करैः क्रियमाणा यमसंबन्धिनीः प्राणिनां तीव्रवेदना मुनिवचनेभ्यः (स्मृतिपुराणादिभ्यः) श्रुत्वा ऽत्यन्तं भीतो वेपमाननिखिलशरीरो ऽगतिरहं विश्वासेन जगन्मातरं त्वां शरणं वृणे इत्याह ।

२३ हे देवि ! तत्तद्देशकालयोर्विकारभाजि मनसो वृत्तान्ते, पापिनि जने दारुणक्रोधे हरेश्चित्ते च पर्यालोचिते महती भीतिराविर्भ-

भीतिः प्रादुर्भवति महती शक्तिमत्या भवत्याः
कारुण्याऽऽर्द्रे मृदुनि हृदये चिन्तिते हन्त धैर्यम् ॥ २३ ॥

देशे इति। हे देवि! देशे काले सततं विकृते विकारभाजि देहस्य वृत्ते, किं च शौरेर्विष्णोः अघजुषि पापकारिणि जने मानवे तीक्ष्णः खरः कोपो यस्य तस्मिन् चित्ते चेतसि दृष्टे सति महती भीतिः प्रादुर्भवत्युत्पद्यते, ततः कारुण्येनाऽऽर्द्रे क्लिन्ने अतः मृदुनि शक्तिमत्याः सामर्थ्यवत्या भवत्याः हृदये चिन्तिते स्मृते सति, हन्तेति हर्षे, धैर्यं प्रादुर्भवति। मन्दाक्रान्तावृत्तम्॥२३॥

बाधन्ते विषया बहिः सततमप्यन्तस्तु कामाऽऽदय-
स्त्रातुं हन्त विपन्नमर्णवसुते धात्रादयो ऽप्यक्षमाः ।
शक्तो यद्यपि केशवः स तु दुराराध्यः स्वयं मद्विधै-
रित्युद्वेगवतो मम क्लमहराऽऽलोका त्वमेका गतिः॥ २४ ॥

बाधन्ते इति। हे ऽर्णवसुते! बहिर्विषयाः अन्तस्तु कामादयः सततं बाधन्ते। हन्त खेदे। विपन्नं विपत्तियुक्तं त्रातुं रक्षितुं धात्रादयः ब्रह्मप्रभृतयो ऽप्यक्षमाः, यद्यपि केशवो विष्णुः शक्तः समर्थः, स तु मद्विधैर्मत्सदृशपापिभिः स्वयं दुराराध्यो दुःखेनाऽऽराधितुं शक्यः, इत्युद्वेगवतः मम क्लमस्य श्रमस्य हरति

वति, शक्तिशालिन्यास्तव दयाऽऽर्द्रे कोमले हृदये च चिन्तिते सति धैर्यमाविर्भवतीत्याह।

२४ हे अर्णवसुते! बहिः शब्दादयो विषया अन्तश्च कामादयः सर्वदा पीडयन्ति, विपद्ग्रस्तं त्रातुं ब्रह्मादयो ऽप्यसमर्थाः, यद्यप्येको हरिः समर्थः परं स मादृशां कृच्छ्रेणाराधयितुं शक्यः, इत्युद्विग्नस्य ममाऽऽयासहरदर्शना त्वमेवैका गतिरित्याह।

स हरः आलोको यस्याः सा त्वं एका केवला गतिस्तारि-
केति भावः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ २४ ॥

वाल्मीकौ तमसाऽन्वयो वलरिपौ भूयस्तरा मन्यवो
योगस्थे यमसंगतिर्दृढगदाऽवाप्तिस्तु नारायणे ।
रुद्रे क्षुद्रहितक्रमो भवकृतं दुःखं रतिप्रेयसि
त्रासः कुत्सितमौक्तिकेषु न पुनस्त्वत्संश्रितेष्विन्दिरे ॥२५॥

वाल्मीकाविति । हे इन्दिरे ! तमसाऽन्वयः तमसाख्यन-दीसम्बन्धः अज्ञानसम्बन्धश्च वाल्मीकौ मुनावेव, न त्वत्संश्रितेषु त्वद्भक्तेषु तमसा अज्ञानेनाऽन्वयः सम्बन्धः, एवमुत्तरत्राऽपि लापनरीतिर्ज्ञेया । बलरिपाविन्द्रे भूयस्तरा बहवो मन्यवो यज्ञाः क्रोधाश्च, न त्वत्संश्रितेषु मन्यवः क्रोधाः, योगनिष्ठे यमानाम् अहिंसाब्रह्मचर्यापरिग्रहादीनां सङ्गतिः कृतान्तमेलनं च, न त्व-त्संश्रितेषु यमस्य कृतान्तस्य सङ्गतिः, नारायणे दृढा कठोरा या गदा कौमोदकी तस्या अवाप्तिः प्राप्तिः, न त्वत्संश्रितेषु दृढानां गाढानामपि गदानां रोगाणामवाप्तिः प्राप्तिः, गदो भ्रातरि वि-

---

२५ हे इन्दिरे ! वाल्मीकिमुनौ तमसाऽन्वयः (तमसा ऽज्ञानेन संबन्धः, तमसाख्याया नद्याः संबन्धश्च, तस्य तमसातीरस्थाश्रमवा-सित्वात्) इन्द्रे भूयांसो मन्यवः (क्रोधाः दैन्यानि वा, यज्ञाश्च) योगिनि यमसङ्गतिः (कृतान्तसम्बन्धः, अहिंसादिसम्बन्धश्च) ना-रायणे दृढगदाऽवाप्तिः (कठोररोगाऽवाप्तिः, गदाऽऽयुधाऽवाप्तिश्च) रुद्रे क्षुद्रहितक्रमः (नीचाहितकरणरीतिः, क्षुधा रहितस्य क्रमो नि-त्यतृप्तत्वं च) रतिप्रियतमे कामे भवकृतं (संसारकृतं, शिवकृतं च) दुःखं, कुत्सितमुक्ताफलेषु त्रासः (भयं, त्रासाख्यदोषश्च) वर्तते, त्वदाश्रितेषु तु अज्ञानदैन्ययमसम्बन्धरोगाऽवाप्ति,क्षुद्रहितकरत्व, संसारदुःख, त्रासा न भवन्तीति श्लेषेणाह ।

ष्णोः स्यादामये चाऽयुधे गद इति विश्वः । रुद्र सदाशिवे क्षुद्रहितक्रमः क्षुधः रहितं राहित्यं भावे क्तः । तस्य क्रम उद्योगः भैक्ष्यचर्येत्यर्थः । क्षुद्राणां दुर्मेधसां रावणादीनां हिते क्रम उद्योगश्च, न त्वत्संश्रितेतु अयं क्रम इति भावः । रतिमेयसि कामे भवकृतं शिवकृतं संसारजञ्च दुःखं मरणरूपं, न त्वत्संश्रितेषु भवकृतं संसारकृतं दुःखं, कुत्सितमौक्तिकेषु त्रासः त्रासाख्यो मुक्तादोषः 'मोर्चा' इति लोके, भीश्च, न त्वत्संश्रितेषु त्रासः उद्वेग इत्यर्थः । त्रासो भीमणिदोषयोरिति विश्वः । परिसङ्ख्यालङ्कारः । शार्दूलविक्री० ॥ २५ ॥

हन्त प्राकृतचक्षुराद्यविषये व्यापिन्यनिर्वाच्यतां
प्राप्ते विश्वजनिस्थितिक्षयपुषि ब्रह्मण्यनन्याश्रये ।
मातस्त्वामभयं विधातुमुषितां मन्ये प्रतिष्ठामहं
तस्मिंस्ते दरमन्तरं भवति चेत्कस्याऽत्र न स्याद्भयम् ॥ २६ ॥

हन्तेति । हे मातः ! हन्तेति हर्षे । प्राकृतानां चक्षुरादीनाम् आदिशब्देन कर्णादयः । तेषामविषये ऽगोचरे व्यापिन्यपि अनिर्वाच्यतां प्राप्ते तथा ऽपि विश्वस्य जगतः जनिरुत्पत्तिः स्थि-

---

२६ हे मातः ! स्वाभाविकचक्षुरादीन्द्रियाऽगोचरे (योगिदृष्टिमात्रवेद्ये) सर्वव्यापके नामरूपाद्यनिर्वचनीये जगदुत्पत्तिस्थितिलयकारणे ऽनितराश्रिते (जगदाधारे) अभयं (निःश्रेयसदानेन बन्धभीतिनाशं) कर्तुं कृतनिवासां त्वां प्रतिष्ठां (नित्यस्थिरां) मन्ये, तस्मिन् विषये ते ईषदन्तरायः स्याच्चेत् कस्य वा ऽत्र भयं न स्यात्? इति ब्रह्मरूपे नित्यसंनिहितायास्तव दययैव लोकानामभयप्राप्तिरन्यथा निरुक्तरूपस्य ब्रह्मणो ज्ञानस्य कथमप्यसम्भवात् सर्वदा भयस्यैव प्रसङ्ग इत्याह ।

तिः पालनं क्षयो नाशः तान्पुष्यति तस्मिन्नपि नास्त्यन्यः आश्रयो यस्य तस्मिन्ब्रह्मणि अभयं विधातुं त्वां शक्तिरूपाम् उषितां स्थितां प्रतिष्ठामहं मन्ये तस्मिन् ब्रह्मणि ते जीवबुद्धौ दरम् ईषदन्तरं भवति चेत्कस्य पुरुषस्य भयं न स्यादपि तु भवेदिति भावः । 'उदरमन्तरं कुरुते ऽथ तस्य भयं भवती'ति श्रुतेः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ २६ ॥

दशमुखसहजं तं देवि नाम्ना ऽर्थतो वा
ऽप्युदितमुखविकारं भीतमप्यूष्मणा ऽऽप्तम् ।
अकुरुत रघुवीरस्त्वत्प्रसादप्रभावा-
दभयवितरणेन क्षिप्रमानन्दसान्द्रम् ॥ २७ ॥

दशेति । हे देवि ! तं प्रसिद्धं नाम्ना ऽऽख्यया वा ऽर्थतः आकृत्या ऽपि दशमुखस्य सहजं बन्धुं, नामपक्षे उदित उत्पन्नः मुखे नामाऽऽदौ विकारः विवर्णो यस्य तं, तथा भी इत्यक्षरेण इतं युक्तं, पुनः शषसहा ऊष्माणः तन्मध्यस्थषकारोष्मणा णवर्णेन च आप्तं युक्तं विभीषणमित्यर्थः । अथाऽर्थतः उदितः मुखे वक्त्रे विकारः प्रत्याख्यानाद्वैवर्ण्यं य-

---

२७ हे देवि ! शब्दतो ऽर्थतो वा उदितमुखविकारम् (उदित आदौ 'वि'शब्दो यस्य तथाविधं 'वि'शब्दादिभागं, रावणाकृताऽवमानेन सञ्जाताऽऽननवैवर्ण्यं च) भीतमपि 'भी' इति शब्देन युक्तं, चकितं च) ऊष्मणाप्तं ('ष'कारेण 'ण'कारेण च युक्तं, 'विभीषण'नामानमिति यावत्, क्रोधेन युक्तं च) तं रावणाऽवरजं रामभद्रस्त्वदनुग्रसामर्थ्यात् अभयदानेना ऽऽनन्दघनं चकारेति भगवान् त्वदनुग्रहेण विभीषणमभयदानेनाऽनुजग्राहेति भयक्रोधादिविकारनिधे रपि त्वदनुग्रहेण ब्रह्मानन्दलाभो भवतीत्यर्थं सूचयन्नाह ।

स्य सः, तथा भीतं भययुक्तं पुनरूष्मणा रावणकृताऽपकारसन्तापेनाऽऽप्तमपि तव प्रसादस्य प्राप्तेः प्रभावात्सामर्थ्याद्रघुवीरः अभयस्य वितरणेन दानेन क्षिप्रं शीघ्रम् आनन्दसान्द्रं मोदपूर्णमकुरुत । तथा चाऽध्यात्मरामायणे श्रीरामः—सकृदेव प्रपन्नाय तवाऽस्मीति च वादिने । अभयं सर्वभूतेभ्यो ददाम्येतद्व्रतं मम । इति । इयमपि प्रतिज्ञा त्वत्सम्बन्धप्रकटितेति भावः । अन्तर्लापिकाचित्रमिदं, श्लेषश्च । मालिनीवृत्तम् ॥ २७ ॥

अल्पश्रुतेभ्य इव राशिमनादिवाचा-
मंहस्ततिभ्य इव बिभ्यतमर्भकं ते ।
पुण्यैः पुराणवचनैरिव वीक्षणैस्त्व-
मुच्चैर्नृसिंहसखि मामुपबृंहयेथाः ॥ २८ ॥

अल्पेति । अल्पश्रुतेभ्यः अल्पज्ञेभ्यः सकाशादनादिवाचां राशिमिव, तथा अंहस्ततिभ्यः पापसङ्घेभ्यः बिभ्यतं भयं प्राप्नुवन्तं ते तवाऽर्भकं शिशुमप्युक्तविं पुण्यैः पुराणवचनैरिव हे नरसिंहसखि ! मां दासम् उपबृंहयेथाः वर्धयेथाः । बृह बृंहि वृद्धौ अस्माण्णिजन्ताल्लिङ् । 'बिभेत्यल्पश्रुताद्वेदो मामयं प्रहरिष्यति । इतिहासपुराणाभ्यां वेदाऽर्थमुपबृंहयेदि'ति वचनात् । उपमालङ्कारः । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥ २८ ॥

---

२८ हे नरहरिप्रिये ! स्तोकबोधेभ्यो वेदवाक्समूहमिव पापसमुदायेभ्यो बिभ्यतमिव ते शिशुं मां कल्याणकारणैः पुराणैर्वैरिवोच्चैरवलोकनैर्वर्द्धयेथा इत्याह ।

दुष्कालाऽनुगुणक्रमैः श्रुतिपथाऽऽविष्कारनिष्कासकै-
र्निष्कारुण्यतमैस्तुरुष्कयवनैर्निष्कारणत्रासिभिः ।
कञ्जावासिनि तत्समैरपि जनैः सञ्जायमानं भयं
त्वं जालेन दृशां हि तारयसि नः खञ्जानिवाम्भोनिधिम्॥ २९॥

दुष्कालेति । हे कञ्जावासिनि ! दुष्कालानाम् अनुगुणाः क्रमाः येषां तैः, तथा श्रुतिपथस्याऽविष्कारस्य प्राकट्यस्य निष्कासकैः पुनः निष्कारुण्यतमैरतिनिर्दयैः, अथ च निष्कारणं निष्प्रयोजनं यथा तथा त्रासयन्ति तैः तैः समाः सदृशास्तैर्जनैर्दुर्जनैरित्यर्थः । सञ्जायमानं भयं प्रति नो ऽस्मान् खञ्जान् पदहीनान् अम्भोनिधिमिव दृशां जालेन समूहेन तारयस्युद्धारयसि । उपमालङ्कारः । शार्दूलविक्री० ॥ २९ ॥

का का ऽभयप्रदेति प्रश्नो यद्वाचकः समस्तपदः ।

---

२९ हे पङ्कजवासिनि ! कलिकालाऽनुरूपरीतिभिः, श्रौतमार्गप्रकाशनिरासकै, रतिनिष्कृपैः, अकारणभयप्रदैस्तुरुष्कदेशीयैर्यवनैरन्यैरपि तत्समगुणैर्जनैरुत्पद्यमानां भीतिं त्वं गतिविकलान् सागरमिव दृग्जालेनाऽस्मान् उत्तारयसीत्याह ।

३० 'का का अभयप्रदा ?' इत्यसमस्तपदकः प्रश्नः समस्यमाननिखिलपदो यद्वाचकः ('काकाऽभयप्रदा' स्वस्तनविहारकजयन्तकाकाऽभयप्रदेति भगवतीवाचकः) सन् स्वयमुत्तररूपत्वं प्रा-

स्वयमुत्तरतां धत्ते रमा समस्तोत्तरा विराजति सा ॥ ३० ॥

इति श्रीमद्वेङ्कटाऽध्वरिविरचिते श्रीमल्लक्ष्मीसहस्रे
अभीतिस्तबक एकोनविंशः सम्पूर्णः ॥ १९ ॥

काकेति । का का अभयं प्रददाति, का अभयप्रदा ? इति व्यस्तपदप्रश्नः । समस्तानि समस्यमानानि सुबन्तादीनि यस्मिन् सः स यस्याः काकस्य अभयं प्रददाति इत्येवंरूपेण वाचकः अभिधेयत्वात् सन् स्वयम् उत्तरतां समाधानतां धत्ते धारयति सा समस्तेभ्यः देवेभ्यः उत्तरा श्रेष्ठा रमा विराजति इति । इदं प्रश्नोत्तरसमजातिचित्रम् । तल्लक्षणं विदग्धमुखमण्डने द्वितीयपरिच्छेदे—'प्रश्नवर्णश्रुतेस्तुल्यं यत्र स्यादुत्तरं वरम् । प्रश्नोत्तरसमं तज्ज्ञास्तदाहुः' इति । इयमेव अपह्नुतिप्रश्नजातिश्चेति । गीतिवृत्तम् ॥ ३० ॥

इति रावजीमहाराजाऽपरनाम्ना श्रीनिवासपण्डितेन
विरचितायां बालबोधिन्याख्यायां श्रीमल्लक्ष्मी-
सहस्रटीकायाम् अभीतिस्तबक एकोनविं-
शः सम्पूर्णतामगमत् ॥ १९ ॥

प्रेति समस्तोत्तरा (सर्वोत्कृष्टा, कृतसमासपदोत्तररूपा च) सा रमा विराजतीति प्रश्नोत्तरसमनामकचित्रनिबन्धनपुरस्सरं स्तबकं पूरयति ।

इति श्रीमानवल्ल्युपाख्यतैलङ्गरामशास्त्रिविरचितायां लक्ष्मीसहस्राऽवतरणनिःश्रेणिकायाम् अभीतिस्तबकः ॥ १९ ॥

अथ परिसङ्ख्यास्तबकः ॥ २० ॥

कपिभ्यो यत्स्तवे ब्रह्मेशादिभ्यो देवतान्तरम् ।
परिसङ्ख्यानमगमत्स रामः श्रेयसे ऽस्तु नः ॥ २० ॥

अथाऽस्मिन्विंशतिस्तबके देवताऽन्तराऽकिंचित्करत्वेन श्रीमहालक्ष्मीमहत्त्वं वर्णयितुं प्रथमपद्ये यत्प्रसादात् वन्दारिं- त्यादिभ्यां तल्लिङ्गं दर्शयन् मङ्गलमाचरति—

वन्दारुरक्षणे दक्षां वन्दे गोविन्दसुन्दरीम् ।
यत्प्रसादादृते देवाः सर्वे रक्षितुमक्षमाः ॥ १ ॥

वन्दारिविति । यस्या रमायाः प्रसादादृते प्रसादं विनेत्यर्थः । अन्यारादितरर्तेदिगित्यादिना पञ्चमी । सर्वे ब्रह्मादयो देवाः रक्षितुम्पालयितुम् अक्षमा असमर्थाः ताम् । वन्दारुरभिवादके इत्यमरः । तेषां रक्षणे दक्षां गोविन्दस्य सुन्दरीं रमणीम् अहं वन्दे नमामि । उदात्तालङ्कारः । पथ्यावक्त्रं वृत्तम् ॥ १ ॥

अम्ब त्वया हन्त शरीरभाजा-
मरक्षितानामपि रक्षितानाम् ।

---

१ अथेतरदेवताप्रतिषेधेन भगवतीमाहात्म्यं विशेन परिसंख्यास्तबकेन तुष्टूषुर्यस्या अनुग्रहं विना सर्वे ऽपि देवा रक्षितुमसमर्थास्तामभिवादकजनत्राणनिपुणां गोविन्दपत्नीं वन्दे इति इतरेषु देवेषु रक्षणाऽसामर्थ्यं रमायां च तत्परिसंख्याविधया वर्णयन् मङ्गलमाचरति ।

२ हे अम्ब ! बकारिपुपत्नि ! त्वया ऽरक्षितानां रक्षितानां वा जनानां देवा यथासंख्यं सन्तोषणायाऽऽपद्दानाय वा कल्पन्ते किमिति

देवा मुदे वा पुनरापदे वा
भवन्ति किं ते बकवैरिकान्ते ॥ २ ॥

अम्बेति । हेऽम्ब ! हे बकवैरिकान्ते ! हन्त त्वया रक्षितानाम् अपि वा अरक्षितानां शरीरभाजां प्राणिनां ते प्रसिद्धा देवा अमराः मुदे हर्षाय वा पुनरापदे विपत्तये भवन्ति किम् ? अपि तु नेत्यर्थः । अथाऽन्येषां देवानां रक्षणे मारणे वा सामर्थ्यं नास्ति तर्ह्येतद्द्वये ऽप्यस्या एव सामर्थ्यमित्यनुपदमेव प्रकटयिष्यति । यथासङ्ख्यमलङ्कारः । उपजातिराख्यानकी वा वृत्तम् ॥ २ ॥

शीतस्वभावां भवतीं श्रितेभ्यो
दिव्यां समृद्धिं ददतीमतीत्य ।
उपाश्रितध्वंसकमुष्णमग्नि-
मुपासते के जगदम्ब लोके ॥ ३ ॥

शीतेति । हे जगदम्ब ! शीतः स्वभावो यस्यास्तां तथा श्रितेभ्यः दिवि स्वर्गे भवां दिव्यां समृद्धिं ददतीं त्वाम् अतीत्य त्यक्त्वा उष्णं दाहकस्वभावं तथा उपाश्रितानां ध्वंसकं नाशकम् अग्निं लोकेऽस्मिन् के सुज्ञा उपासते ? न केऽपीति भावः । अत्र यथाऽग्नेरुष्णत्वं रमायाश्च शीतत्वं तथाऽस्योपासकनाशकत्वं तस्याश्च समृद्धिदातृत्वं यथा नाशकविशेषणद्वयदर्शनेनाऽग्ने-

---

त्वया ऽरक्षितानां सन्तोषणाय रक्षितानां चाऽऽपद्दानायेतरे देवा न समर्था इत्याह ।

३ हे जगन्मातः ! शीतलप्रकृति, संश्रितेभ्यो दिव्यां समृद्धिं ददतीं, भवतीमतिक्रम्य उपाश्रितनाशकमुष्णम् (त्वद्विपरीतस्वभावम्, आश्रयाशत्वात्) अग्निं जगति के वा समुपासन्ते ? इत्याह ।

स्त्याज्यत्वं तथैव तत्प्रतिद्वन्द्विसुखकरविशेषणद्वयदर्शनेन रमायाः सेव्यत्वं दर्शितम् । अनयैव रीत्या ऽस्मिन् स्तबके यावन्ति वर्णनीयवस्तूनि गुणप्रदर्शकविशेषणानि तावन्त्यपि तत्प्रतिषिद्धवस्तुनि दोषकराणि दर्शयिष्यति । तत्प्रकारो विस्तृतिभिया न प्रदर्श्यते। तथाऽपि प्रतिपद्यं सूक्ष्मदृष्ट्या सुधीभिर्विभावनीयमिति । काव्यलिङ्गमलङ्कारः । उपजातिवृत्तम् ॥ ३ ॥

अज्ञाततृप्तिममिते विभवे ऽपि दीन-
बन्धुं विहाय भवतीं भवतो ऽप्यवन्तीम् ।
सख्युः शुचेरपि समाप्तिदमम्ब कार्श्ये
कस्तं प्रभञ्जनमिहाऽर्चतु गन्धवाहम् ॥ ४ ॥

अज्ञातेति । हे अम्ब ! अमिते समृद्धे विभवे सत्यपि अज्ञाता तृप्तिर्यानाऽलम्भावो यया ताम्, तथा दीनबन्धुं दीनरक्षिकां पुनर्भवतः संसारादप्यवन्तीं भवतीं लक्ष्मीं विहाय कार्श्ये न्यूनतायां सख्युर्मित्रस्य शुचेरग्नेरपि समाप्तिदं नाशकं प्रकर्षेण भञ्जयति मर्दयति तं गन्धवाहं वायुं साऽभिमानः कः पुमानर्चतु पूजयतु । परिकरपरिकराऽङ्कुरकाव्यलिङ्गालङ्काराः । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥ ४ ॥

---

४ हे अम्ब ! अपरिच्छिन्ने ऐश्वर्ये सत्यपि अज्ञाततृप्तिं (सतृष्णं, संसारोत्तरणाऽनधिकारिणमपि जनं) भवतो ऽपि (संसारादपि) रक्षन्तीं दीनबन्धुं भवतीमतिक्रम्य कार्श्ये (दारिद्र्ये, क्षीणावस्थायां) निजसुहृदः शुचेः (पवित्रस्य, अग्नेश्च,) समाप्तिदं (नाशप्रदं, पूर्णताप्रदं प्रवर्धकं च) प्रभञ्जनं (वायुं, प्रकर्षेणाऽऽमर्दकं च) गन्धवाहं (गन्धवाहकं वायुं, गर्विणं च त्वद्विपरीतस्वभावं) को वा पूजयेदित्याह ।

यमविषयगतिः स्याद्यद्गृहीतस्य जन्तो-
रमतिरमुमुपास्तामप्रभुं पाशहस्तम् ।
जननि परिगृहीतत्राणजाताऽऽदरां त्वा-
महमखिलनियन्त्रीमब्जहस्तां प्रपद्ये ॥ ५ ॥

यमेति । हे जननि ! येन गृहीतस्याऽऽत्मत्वेन स्वीकृतस्य जन्तोः यमः विषयो यस्याः सा गतिः स्याद्भवेत् । अस्य पाशहस्तत्वात्तादृशहस्तगृहीतस्य पाशः स्पष्ट एव, स चाऽऽसन्नमृत्युरेवेति । अमुं पाशहस्तं न तु पाशनिवर्तकम्, अत एव अप्रभुम् अपां प्रभुं, 'मोक्षदायी प्रभुः स्मृत' इत्युक्तेर्मोक्षदानाऽसमर्थम् । उक्तं च भागवते मुचुकुन्दवरप्रदानसमये देवैः ।

'वरं वृणीष्व भद्रं ते ऋते कैवल्यमद्य नः ।
एक एवेश्वरस्तस्य भगवान्विष्णुरव्ययः' ॥ इति ।

तच्छक्तित्वाच्छ्रियो ऽपि मोक्षदातृत्वं सूचितम् । परिगृहीतानां त्राणे जातः आदरो यस्यास्ताम्, एवमब्जं कमलं हस्ते यस्यास्तां, पुनरखिलानां नियन्त्रीं त्वाम् अहं दासः प्रपद्ये शरणो(?) ऽस्मीति भावः । श्लेषपरिकरकाव्यलिङ्गालङ्काराः । मालिनीवृत्तम् ॥ ५ ॥

---

५ हे जननि ! येन गृहीतस्य पुंसो यमविषयगतिः (कृतान्तदेशगतिः, वरुणगृहीतस्य जलोदराद्व्याधिपीडिततया यमसमीपगतिरेव) स्यात्, अमुम् अप्रभुम् (असमर्थम्, अपां स्वामिनं च) पाशहस्तं (जनबन्धकपाशपाणिं, वरुणं च) अबुद्धिरुपास्ताम्, अहं तु स्वीकृतजनरक्षणबद्धाऽऽदराम् अखिलप्रभुं कमलहस्तां (तद्विपरीतप्रकृतिं) त्वामेवाऽऽश्रये इत्याह ।

कुर्वाणं परुषैः करैः कुवलयक्लेशं भृशं सद्गण-
श्रीहार्यभ्युदयं तमम्ब तपनं के चिन्नमस्कुर्वताम् ।
विश्वाऽऽनन्दकरीं वयं तु विदुषां विश्वाऽधिकां सम्पदं
तन्वानां प्रणमेम तत्रभवतीं तापत्रयध्वंसिनीम् ॥ ६ ॥

कुर्वाणमिति । हे ऽम्ब ! परुषैः करैः किरणैर्हस्तैश्च कुवलयस्य कमलस्य पृथ्वीतलयस्य च क्लेशं कुर्वाणम्, एवं भृशं सद्गणानां नक्षत्रसमूहानां साधुसङ्घानां च श्रीहारी अभ्युदयो यस्य तं प्रसिद्धं तपनं सन्तापकं सूर्यं के चिदज्ञाः नमस्कुर्वतां प्रणामन्तु । वयं तु विश्वस्य जगत आनन्दकरीं तथा विदुषां विश्वाधिकां सम्पदं ददतीं पुनस्तापानामाधिभौतिकाऽऽधिदैविकाऽऽध्यात्मिकरूपाणां त्रयस्य ध्वंसिनीं नाशिकां तत्रभवतीं, पूज्ये तत्रभवानत्रभवांश्च भगवानपीति हेमचन्द्रः । प्रणमेम नमस्कुर्मः । श्लेषाऽलङ्कारः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम ॥ ६ ॥

---

६ हे अम्ब ! तीक्ष्णैः करैः (किरणैः, हस्तैश्च,) कुवलयक्लेशं (कैरवपीडां, भूमण्डलबाधां च) कुर्वाणं, सतां (नक्षत्राणां, साधूनां च) गणस्य श्रियः (शोभायाः, सम्पत्तेश्च) हरणशील उदयः (आविर्भावः, वृद्धिश्च) यस्य तथाविधं तपनं (सूर्यं सन्तापकं च) के चिज्जना नमस्यन्तु, परं वयन्तु जगदानन्दकरीं, विदुषां लोकाऽधिकसंपद्विस्तारकारिणीम् आध्यात्मिकाऽऽधिदैविकाऽऽधिभौतिकतापत्रयविनाशिनीं पूज्यां त्वां प्रणमेमेति श्लेषेण तत्तद्विशेषणैः सूर्ये भगवत्यां च वैधर्म्यं प्रदर्श्य त्वामेव वयं नमस्कुर्मेत्याह ।

हरिसखि शतमन्युं वायसस्य स्वसूनो-
रपि विपदपनीतावक्षमं नो यजेय ।
अहमविदितमन्युं हन्त तस्य स्वशत्रो-
रपि परिहृतभीतिं त्वां शुभामाश्रयेयम् ॥ ७ ॥

हरीति । हे हरिसखि ! स्वस्य सूनोः पुत्रस्य वायसस्याऽपि विपदः अपनीतौ निरसने अक्षमममर्थं शतमन्युमिन्द्रं बहुरुषं च अहं नो यजेय । यज देवपूजेत्यादेर्लिङ् । हन्तेति हर्षे । अविदितः मन्युः क्रोधो यया, तथा स्वस्य शत्रोरपि परिहृता भीतिर्यया, पुनः शुभां कल्याणीं त्वामेवाऽऽश्रयेयम् । श्लेषकाव्यलिङ्गालङ्कारौ । मालिनीवृत्तम् ॥ ७ ॥

प्रौढैश्वर्यजुषोऽपि यस्य सुहृदा भिक्षाशिता नोज्झिता
यत्र श्रीदपदं वदन्ति विबुधा रूढ्याऽश्वकर्णादिवत् ।

७ हे हरिसखि ! अहं स्वपुत्रस्यापि जयन्तनाम्नः काकस्याऽऽपद्दूरीकरणाऽसमर्थं शतमन्युम् (शतमखम्, बहुकोपञ्च) नो पूयजेय, किंतु अज्ञानकोपां स्वाऽस्यहितकारिणोऽपि तस्य जयन्तकाकस्याऽपहृतभयां शुभकरीं त्वामेवाऽऽश्रयेयमिति भगवतीमहेन्द्रयोः वैधर्म्यं प्रदर्श्य त्वामेवाऽहमाश्रयेयमित्याह ।

८ हे मातर्लक्ष्मि ! महासम्पत्तेरपि यस्य मित्रेण (शिवेन) याचिताऽन्नभक्षकत्वं नोज्झितं, विद्वांसो यत्र श्रीद इति पदं वृक्षविशेषवाचकाऽश्वकर्णादिपदवन्निरवयवार्थं रूढं वदन्ति, तं यक्षं (कुबेरम) अज्ञः पूजयतु, वयन्तु अभीप्सितप्रदां त्वां नुमो, यस्यास्ते निर्दोषः परमैश्वर्यशाली हरिः सखेति कुबेरसखा भिक्षाशी, त्वत्सखा

यक्षं तं यजतामधीर्वयममी त्वामिष्टदात्रीं स्तुमो
मातर्लक्ष्मि महाविभूतिरनघो यस्याः सखा ते हरिः ॥ ८ ॥

प्रौढेति । प्रौढमैश्वर्यं जुषते तस्याऽपि सुहृदा मित्रेण हरेण भिक्षा । याच्ञा भिक्षा ऽर्थना ऽर्दनेत्यमरः । तामश्नाति भक्षयति सः तस्य भावस्तत्ता नोज्झिता न त्यक्ता, यत्र श्रीद इति पदं, रूढ्या अश्वकर्णो वृक्षविशेषः, तद्वदिदवन्न त्वन्वर्थमिति भावः । तं यक्षं कुबेरम् अधीरज्ञः यजतां, हे महालक्ष्मि ! वयममी यस्यास्ते महाविभूतिरैश्वर्यवान् अनघः शुद्धश्च हरिः सखा ताम् इष्टदात्रीं त्वां स्तुमः । श्लेषकाव्यलिङ्गपरिकराऽलङ्काराः । शार्दूलवि० ॥८॥

प्रौढिर्यस्य हि पूर्वपक्षविदिता यो लुब्धचूडामणि-
र्यश्चाऽहीनमुखेन दूषितकलस्तं कः कलङ्काऽऽश्रयम् ।
अञ्चेत्सोममपामरः श्रुतिशिरःसिद्धान्तसिद्धोन्नतिं
पद्मे काङ्क्षितदां बुधस्तुतकलां त्वां निष्कलङ्कां विना ॥ ९ ॥

प्रौढिरिति । हे पद्मे ! श्रुतीनां शिरसामुपनिषदां सिद्धा

परमेश्वरः, अकिञ्चित्प्रदः सः, त्वन्तु वाञ्छितार्थदात्रीति त्वामेव वयं स्तुम इत्याह ।

९ हे पद्मे ! यस्य प्रागल्भ्यं पूर्वपक्षे (शुक्लपक्षे, प्राथमिकाऽपसिद्धान्तपक्षे च) विदिता, यो लुब्धचूडामणिः (किरातरूपधारिणः शिवस्य शिरोभूषणं, लोभिजनाग्रगण्यश्च) यश्च अहीनमुखेन (नागश्रेष्ठरूपराहुवदनेन, वावदूकेन च) दूषितकलः (निन्दितषोडशभागः, निन्दितविद्यश्च) कलङ्काश्रयम (अङ्कधारिणं, विगीतं च) चन्द्रम् उपनिषत्सिद्धान्तस्थिरीभूतोन्नतिम् वाञ्छितप्रदां विद्वज्जनश्लाघितविद्यामनवद्यामत एव चन्द्रप्रतिलोमस्वभावां भवतीं विना ऽनीचः को वा ऽर्चयेदित्याह ।

उन्नतिर्यस्यास्तां तथा काङ्क्षितदाम इच्छितदां(?) पुनर्बुधैः स्तुताः कला गीतादयो यस्यास्ताम् एवं निर्गतः कलङ्को लाञ्छनं यस्यास्तां त्वां विना यस्य प्रौढिः पूर्वपक्षे शुक्लपक्षे शङ्कारूपप्रश्ने च विदिता तथा यः लुब्धस्य शबररूपिशिवस्य लुब्धेषु कृपणेषु च चूडामणिर्मुकुटमणिः श्रेष्ठश्च । लुब्धो मृगयुकाङ्क्षिणोरिति विश्वः । यश्चाऽहीनस्य अन्यूनस्य महत इति यावत्, राहोश्च । ध्वान्ते वृत्राऽसुरे ऽप्यहिरिसमरः । मुखेन दूषिताः लुप्ताश्च कला गान्धर्वादयः षोडशभागाश्च यस्य तं पुनः कलङ्कस्य लाञ्छनस्य दूषणस्य चाऽऽश्रयं सोमं चन्द्रं कः अपामरो ज्ञाता अभ्यर्चेत्पूजयेत् । श्लेषकाव्यलिङ्गपरिकरालङ्काराः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ९ ॥

पद्मे येषामुच्चभावो न नित्यो
ये सर्वे ऽपि स्थानभेदेन तीक्ष्णाः ।
यष्टुं तुष्टिर्न ग्रहांस्तानतस्त्वां
नित्यौन्नत्यां नौमि सर्वत्र मृद्वीम् ॥ १० ॥

पद्मे इति । हे पद्मे ! येषां ग्रहाणाम् उच्चभावः उच्चेषु मेषादिस्थानेषु भावः सत्ता स्थितिरिति यावत् । सूर्यादिक्रमणं, ग्रहोच्चस्थानानि बृहज्जातके—'अजवृषभमृगाङ्गनाकुलीरा झषव-

१० हे पद्मे ! येषां (रव्यादिग्रहाणाम्) उच्चभावो (ज्योतिःशास्त्रोक्तोच्चस्थानाऽवस्थितिः) स्थिरा न भवति (कदाचिन्नीचस्थानगतत्वात्तेषाम्) ये स्थानभेदेन तीक्ष्णाः (पीडाकारिणो भवन्ति) तान् ग्रहान् पूजयितुं मम सन्तोषो नास्ति, अतः सर्वदा औन्नत्यशालिनीं सर्वत्र कोमलामत एव ग्रहविपरीतस्वभावां त्वां नौमीत्याह ।

णिजौ च दिवाकरादि तुङ्गा' इति । निसं न तर्हि राश्यन्तरसञ्चारेण नीचत्वमपि भवतीति भावः । तथा ये सर्वे ऽपि स्थानानां जन्मधनादिद्वादशानां भेदेन तीक्ष्णाः, यथा गुरुः सौम्यो ऽपि जन्माऽष्टमद्वादशस्थानगो दुःखकारित्वेन तीक्ष्णो भवति, तथा खलाः शन्यादयो त्रिषड्दशस्थानगाः शुभा भवन्ति तथाऽप्यन्यत्राऽनिष्टफलदा एव, अतस्तान् ग्रहान् यष्टुं पूजितुं तुष्टिर्न, तर्हि सर्वत्र मृद्वीं मृदुस्वभावां नित्यमौन्नत्यं यस्यास्तां त्वां नौमि। श्लेषकाव्यलिङ्गपरिकरालङ्काराः । शालिनी ॥ १० ॥

शाखावृन्दप्रथितविभवां सत्सुपर्णाऽधिरोहां
त्वामस्तुत्वा जलनिधिभुवं कल्पवल्लीमतल्लीम् ।
आकाङ्क्षन्तः फलमविकलं देव्यपर्णोद्भवं के
संसेवेरन् शरवणभवं स्थाणुजातं विशाखम् ॥ ११ ॥

शाखेति । हे देवि ! अविकलं समग्रं फलम् आकाङ्क्षन्त इच्छन्तो, नरा इति भावः । शाखानां शिफानां वेदानां च वृन्दैः समूहैः प्रथितः प्रख्यातः विभव ऐश्वर्यं यस्यास्तां, तथा सतां सुपर्णानां विद्यमानसुपत्राणां सति सुपर्णे गरुडे च अधिरोहो

---

११ हे देवि ! सम्पूर्णं फलं (प्रयोजनं, मधुरं फलं च) वाञ्छन्तः के पुरुषाः, शाखानां (वैदिकशाखानां, शिफानां च) समूहैः प्रसिद्धसमृद्धिं, सत्सुपर्णाधिरोहां (साधुवैनतेयाऽऽरोहिणीं, समीचीनपत्रभरितां च) समुद्रोद्भवां त्वद्रूपां श्रेष्ठां कल्पलताम् अस्तुत्वा अपर्णोद्भवं (पार्वत्या उत्पन्नं, पर्णोत्पत्तिहीनं च) शरवणभवं (शरवणजन्मानं) स्थाणुजातं (शिवात्मजं, शुष्कवृक्षसमुद्भूतं च) विशाखं (स्कन्दं, शाखारहितं वृक्षं च) संवेरन्? इति उभयोः श्लेषेण वैधर्म्यं प्रदर्शयन् शुभफलार्थिभिस्त्वमेव सेव्येत्याह ।

यस्यां यस्याश्च, पुनर्जलनिधिभुवं सोदकाऽऽलवालभूमिम् एवं कल्पवल्लीमतल्लीं श्रेष्ठां कल्पवल्लीं त्वाम् अस्तुत्वा अपर्णायाः पर्णरहितायाः पार्वत्याश्च सकाशादुद्भवो यस्य तं, पुनः शराणां वनम् इति शरवणम्। वनं पुरगामिश्रकेत्यादिना णत्वम्। तस्मिन्भवमुत्पन्नं शुष्कस्वल्पचलभुवं च । अत्र शरभवमसुमिति पाठः साधीयान् । स्थाणोर्वृक्षाच्छिवाच्च जातं विगताः शाखाः शिफा यस्य तं कार्तिकेयं च, यद्वा शाखारहितवृक्षसमूहं के सुज्ञाः सेवेरन्? अपि तु न केऽपि सेवेरन्निसर्थः । श्लेषकाव्यलिङ्गपरिकरालङ्काराः । मन्दाक्रान्तावृत्तम् ॥ ११ ॥

त्वां कृतश्रुतिपथप्रवर्तनां
सज्जनादरकृताननां विना ।
निर्मितश्रुतिविकम्पनं रमे
साधुवारणमुखं श्रयेत कः ॥ १२ ॥

त्वामिति । हे रमे । कृतं श्रुतिपथस्य वेदमार्गस्य प्रवर्तनं यया, तथा सज्जनानामादरे सत्कारे कृतम् आननं यया, तां त्वां विना निर्मितं श्रुतीनां कर्णानां च विकम्पनं धूननं येन सः साधोर्वारणस्य गजस्य मुखमिव मुखं यस्य पक्षे साधोर्भक्तस्य निवारणं मुखे लपने यस्य तं च कः श्रयेत? न कोऽपीति भावः । श्लेषकाव्यलिङ्गालङ्कारौ । रथोद्धतावृत्तम् ॥ १२ ॥

---

१२ हे रमे! कृता श्रुतिपथस्य (वेदमार्गस्य, श्रवणमार्गस्य च) प्रवृत्तिर्यया तां, सज्जनादरकृताननां (सज्जनानामादरेण कृतमननं प्राणनं यया तां, सज्जनानामादरे कृतं मुखं यया तां च) त्वां विना निर्मितं श्रुतिविकम्पनं (कर्णचालनं, वेदकम्पनं च) येन तं साधुवारणमुखं (साधु यथा तथा वारणमुखं गजाननं, सज्जननिवारकमुखं च) कः सेवेतेति त्वमेव सर्वसेव्येत्याह ।

दुर्गां परे गाढभवाऽनुषङ्गा
शिलोच्चयादभ्युदितां श्रयन्ताम् ।
भक्त्यैकलभ्यां भवसिन्धुनावं
सुधाऽब्धिजे त्वां वयमाश्रयामः ॥ १३ ॥

दुर्गामिति । हे सुधाऽब्धिजे ! परे ऽन्ये जनाः गाढः भवस्य शिवस्य संसारस्य चाऽनुषङ्गो यस्यास्तां तथा शिलोच्चयाद्धिमनगात्प्रस्तरसमूहाच्चाऽभ्युदितामुत्पन्नां पुनर्दुःखेन गन्तुं प्राप्तुं शक्यां दुर्गां पार्वतीं श्रयन्तां, वयं तु भवसिन्धोर्नावं नौकाभूतां तथा भक्त्यैकलभ्यां त्वामाश्रयामः । अत्र शिलोच्चयादभ्युदितामिति पदस्य प्रतिद्वन्द्वि सुधाऽब्धिजे इति पूर्वसम्बोधनम् । श्लेषकाव्यलिङ्गपरिकराल्ङ्काराः । उपजातिवृत्तम् ॥ १३ ॥

स्थानं यस्य श्मशानं सततमनुचरो भूतवेतालवर्ग-
श्चेलं चर्म स्रगस्थ्नां ततिरहह तमप्युग्रमेके भजन्ताम् ।
पद्मे पद्मे स्थितां त्वां सततमनुसृतां देवतायौवतेन
ध्यायेम क्षौमभाजं वयमनुदिनमामुक्तमुक्ताकलापाम् ।१४।

स्थानमिति । हे पद्मे ! यस्य स्थानं श्मशानं, श्मशानंस्यातिपतृव ण-

---

१३ हे सुधाब्धिजे ! परे जनाः गाढभवाऽनुषङ्गां (शिवे गाढाऽनुरागा, प्रतिसंसाररक्तां च) शिलोच्चयात् (हिमाचलात्, पाषाणसमुदायाच्च) उदितां दुर्गां (पार्वतीं, दुर्गमां च) आश्रयन्तु, वयं तु भक्तिमात्रसुलभां संसारसागरतरणिं त्वामेवाऽऽश्रयाम इत्याह ।

१४ हे पद्मे ! यस्य स्थानं पितृवनम्, परिचारकश्च पिशाचवेतालसङ्घः, गजचर्म वसनम, अस्थिपङ्क्तिर्माला, तमप्युग्रं (शिवं, भयङ्करं च) एके सेवन्तां, वयं तु कमलवासिनीं, देवाङ्गनाऽनुसृतां, दुकूलवसनां, धृतमुक्ताहारां त्वामेव प्रतिदिनं ध्यायेमेत्याह ।

मित्यमरः । अनुचरः सेवकः भूतानां वेतालानां च वर्गः, चेलं वस्त्रं चर्म कृत्तिः, स्रक् माला अस्थ्नां ततिः, तमप्युग्रं क्रूरं हरम् एके नराः भजन्तां; वयं तु पद्मे स्थितां देवतानां यौवतेन युवतिसमूहेन, यात्रन्तादनुदात्तादेरञ् । सततमनुसृतां सेवितां क्षौमं दुकूलं भजति ताम् आमुक्ता धृताः मुक्तानां कलापा भूषणानि यया तां त्वाम् अनुदिनं नित्यं ध्यायेम । काव्यलिङ्गमलं० । स्रग्धरावृत्तम् ॥ १४ ॥

नाभिजातमधरीकृतहंसं
जन्तवः कतिपये कलयन्ताम् ।
सेवते जगति हंसगतिं त्वां
सिन्धुनन्दिनि सुधीरभिजाताम् ॥ १५ ॥

नाभीति । हे सिन्धुनन्दिनि ! नाभौ हरेर्नाभिकमले जातमपि अभिजातः कुलजो न भवति तम्, अधरीकृतः हंसः आसन्नमरालः परमहंसश्च येन तं ब्रह्माणं कतिपये जन्तवः कलयन्तां, सुधीस्तु अभिजातां कुलीनां प्राप्तरूपां च हंसवद्गतिर्यस्याः तथा परमहंसानां गतिरूपां जगति सेवते भजते । श्लेषकाव्यालङ्कारालङ्कारौ । स्वागतावृत्तम् ॥ १५ ॥

---

१५ हे सिन्धुनन्दिनि ! अधरीकृतहंसं (हंसवाहनं, निरस्कृतपरब्रह्माणं च) नाभिजातं (हरिनाभिजन्मानं ब्रह्माणं, न अभिजातम् अकुलीनं च) कति चन प्राणिनो भजन्ताम्, सुमतिस्तु जगति हंसगतिं (मरालगमनां, परमहंसशरणभूतां च) अभिजातां (कुलीनां सुन्दरीं च) त्वामेव सेवते इत्याह ।

चित्तवृत्तिरिह कञ्जमन्दिरे
धुन्वतीं दुरितपुञ्जमिन्दिरे ।
सिद्धये जननि सेवतान्तरां
त्वामनाकलितदेवताऽन्तरा ॥ १६ ॥

चित्तेति । कञ्जमन्दिरे ! हे इन्दिरे ! हे जननि ! अनाकलितं फलदाने ऽनपेक्षितं देवताऽन्तरं यया सा चित्तवृत्तिः दुरितानां पुञ्जं समूहं धुन्वतीं त्वां रमां सिद्धये सकलसिद्धिप्राप्त्यर्थम् इह सेवतान्तरामतिशयेन सेवतामित्यर्थः । काव्यलिङ्गमलङ्कारः । रथोद्धतावृत्तम् ॥ १६ ॥

यद्यादधासि करुणां यदि वा न पद्मे
किं दैवतैस्त्वदितरैरपवर्गलिप्सोः ।
तुष्टो यदि क्षितिपतिर्यदि वा न तुष्टः
किं नाम शौरिसखि पारिषदैर्विवित्सोः ॥ १७ ॥

यदीति । हे शौरिसखि ! हे पद्मे ! त्वं यदि करुणाम् आदधासि करोषि यदि वा न करोषीत्यर्थः । अपवर्गं मोक्षं लब्धु-

---

१६ हे कमलालये ! इन्दिरे ! मच्चित्तवृत्तिरनासेविताऽन्यदेवता सती इह लोके पापौघनाशिनीं त्वामेव सिद्धये भजतामित्याह ।

१७ हे हरिसखि ! पद्मे ! त्वं यदि दयसे तर्हि मुमुक्षोर्मम (त्वत्कृपयैवाऽभीप्सितमोक्षप्राप्तेः) अन्यदेवताभिः किं प्रयोजनं ? यदि त्वं न कृपां करोषि तर्ह्यपि मोक्षमात्रार्थिनो मम लौकिकफलप्रदैरितरैर्दैवैः किं प्रयोजनम्? इति धनार्थिनो नृपतौ तुष्टे ऽभीप्सितसिद्धेर्न तत्पारिषदैः प्रयोजनं, रुष्टे च तेषामकिञ्चित्करत्वान्नार्थस्तैरित्युक्त्या समर्थयन् मुमुक्षोर्ममाऽऽकाङ्क्षितपूरणं त्वन्मात्रायत्तमित्याह ।

मिच्छति तस्य । डुलभष्प्राप्तावित्यस्मात्सनि मीमाघुरभलभेत्यादिना इत्वाऽभ्यासलोपे सनाशंसभिक्ष इत्युप्रत्ययः । त्वत्तः इतरैरन्यैर्दैवतैः किं ? दृष्टान्तः—यदि क्षितिपतिः राजा तुष्टः प्रीतः यदि वा न तुष्टः अर्थादुदासीनो रुष्टो वा तर्हि पारिषदैः सेवकैः विवित्सोः प्राप्तुमिच्छोः किं नाम ? किमपि फलं नास्तीति भावः । प्रतिवस्तूपमालङ्कारः । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥ १७ ॥

दृष्टाऽदृष्टेप्सितपुषि भवत्पादपद्माऽवलम्बे
दिष्ट्या लब्धे क इह भजतां देवतां भूष्णुरन्याम् ।
दृष्टे स्पष्टं ननु दिनकरे दृश्यसन्दर्शनार्थं
दीपाऽऽरोपव्यसनमजडो देवि कः स्वीकरोति ॥ १८ ॥

दृष्टेति । हे देवि ! दृष्टम् ऐहिकम् अदृष्टमामुष्मिकं ते ईप्सिते इष्टे पुष्णाति तस्मिन्भवत्याः पादपद्मयोरवलम्बे आधारे दिष्ट्या दैवेन लब्धे सति भूष्णुर्हितेच्छुः पुमान् इह लोके अन्यां देवतां कः सेवताम् । दृष्टान्तः—नन्विति वितर्के, दिनकरे सूर्ये स्पष्टं दृष्टे सति दीपाऽऽरोपस्य दीपोद्योजनस्य व्यसनमुद्योगं कः अजडः निपुणः स्वीकरोति ? न कोऽपीति । दृष्टान्तालङ्कारः । मन्दाक्रान्तावृत्तम् ॥ १८ ॥

---

१८ हे देवि ! ऐहिकाऽऽमुष्मिकार्थदायके त्वच्चरणाऽवलम्बे भाग्याल्लब्धे सति निजहितेप्सुः को वा परां देवतां सेवताम् ? इति सहस्रकिरणे उदिते सति दृश्यघटादिविषयाऽवलोकनार्थं को वाऽभिज्ञः प्रदीपोद्योजनाऽऽयासमङ्गीकरोतीत्युक्त्या समर्थयन्नाह ।

त्वयि जननि जयन्त्यां शाश्वतैश्वर्यदात्र्यां
परिमितफलदात्रीर्दैवताः सेवतां कः ।
फलभरनतसस्यां प्राप्य चोलक्षितिं किं
प्रकटमटति विन्ध्यप्रान्तभूमीरमूढः ॥ १९ ॥

तवेति । हे जननि ! शाश्वतं ध्रुवम् ऐश्वर्यं ददाति तस्यां त्वयि जयन्त्यां विजयन्त्यां(?) सत्यां परिमितं फलं ददति ताः देवताः कः सेवताम् ? दृष्टान्तः—फलभरैर्नतं सस्यं धान्यतरुं 'पिक' इति लोके, यस्यां तां चोलदेशस्य क्षितिं प्राप्य अमूढः सुधीः प्रकटं यथा तथा विन्ध्यस्य प्रान्ते समीपे भूमीः अटति किम् ? अपि तु नेत्यर्थः । दृष्टान्ताऽलङ्कारः । मालिनीवृत्तम् ॥ १९ ॥

तव जलनिधिकन्ये दैवतैः पामरो ऽन्यैः
कलयतु समतामप्यन्ततः किं ततस्ते ।
दरमपि गरिमाणं दर्दुरो ऽकर्दमाया
त्रिबुधपुरतटिन्या वेत्ति किं पल्वलेभ्यः ॥ २० ॥

तवेति । हे जलनिधिकन्ये ! पामरः प्राकृतः अन्यैर्दैवतैः

---

१९ हे जननि ! शाश्वतैश्वर्यदायिन्यां त्वयि जयन्त्यां सत्यां परिच्छिन्न(अल्प)फलप्रदा देवताः कः सेवता?मिति फलभारविनम्रसस्यां चोलदेशभूमिं प्राप्य को वा चतुरो विन्ध्यकान्तारभूमीर्गच्छती?त्युक्त्या समर्थयन्नाह ।

२० हे जलनिधिकन्ये ! पामरः इतरैर्दैवतैस्तव सादृश्यं वदतु, तेन वस्तुतो निरुपमायास्ते का हानिः ? इति भेको निष्पङ्काया मन्दाकिन्या वेशन्तेभ्यः स्तोकमपि महत्त्वं जानाति किं? मिति वचनेन समर्थनपूर्वकमाह ।

तत्र समतां कलयतु करोतु, अन्ततः ततः ते तव किं? न किमपीत्यर्थः । दृष्टान्तः–दर्दुरो भेकः अकर्दमाया अपङ्काया विबुधतटिन्या भागीरथ्याः पल्वलेभ्यः अल्पसरोभ्यः सकाशाद्दरमीषदपि गरिमाणं गुरुत्वं, गुरुशब्दादिमनिचि प्रियस्थिरेत्यादिना गरादेशः । वेत्ति जानाति किं? तर्हि नेत्यर्थः । प्रतिवस्तूपमालङ्कारः । मालिनीवृत्तम् ॥ २० ॥

विष्णोः पत्नि भवत्प्रसादविरहव्यावर्त्यमानश्रियां
संपत्तिष्ठति सा न दीर्घमुदिता या क्षुद्रदेवाऽर्चनैः ।
अन्नाऽलाभत एव शुष्कवपुषां कुक्षौ पुनः पीनता
कष्टं श्वासनिरोधनैरुपनता कालं कियन्तं वसेत् ॥ २१ ॥

विष्णोरिति । हे विष्णोः पत्नि ! भवत्याः प्रसादस्य विरहेण राहित्येन व्यावर्त्यमाना निष्कास्यमाना श्रीर्येषां तेषां संपत् सा क्षुद्राणां देवानामर्चनैः उदितोत्पन्ना ऽपि दीर्घं चिरं न तिष्ठति । दृष्टान्तः–अन्नस्याऽलाभतः शुष्कं वपुर्येषां तेषां श्वासानां निरोधनैः कुक्षौ उपनता प्राप्ता पीनता पुष्टता कष्टं कियन्तं कालं वसे?दिति काकुः । अत्र द्वितीया प्रतिवस्तूपमा । शार्दूल० ॥ २१ ॥

---

२१ हे विष्णुपत्नि ! त्वदनुग्रहाऽभावनिवर्त्यमानसंपदां जनानां क्षुद्रदेवताऽऽराधनेनात्यन्ता श्रीश्चिरं न तिष्ठतीति अन्नाऽप्राप्त्या क्षीणशरीराणामुदरं श्वासनिरोधोपनता पीवरता कियत्कालपर्यन्तं तिष्ठे?दिति वचनेन समर्थयन्नाह ।

कल्याणं भवती करोति भजतामेका ऽपि लोकाऽम्ब यत्
संभूयाऽपि च देवताऽन्तरशतैर्नैतद्विधातुं क्षमम् ।
राकाचन्द्रिकया कया ऽपि सुकरं विश्वप्रजाऽऽह्लादनं
नैकाभिर्ननु तारकाभिरपि वा नो शक्यनिष्पादनम्॥२२॥

कल्याणमिति । हे लोकाम्ब ! भवती एका ऽपि भजतां कल्याणं यत्करोति एतद्देवताऽन्तराणां अन्यदेवानां शतैः सम्भूय मिलित्वापि विधातुं न क्षमम् । दृष्टान्तः—कया ऽपि राकायाः पौर्णमास्याश्चन्द्रिकया सुकरं यद्विश्वप्रजानां सर्वजनानाम् आह्लादनं तन्ननु । नैकाभिर्बहुभिः, नञ्शब्देन सुप्सुपेति समासः । ताराभिर्नक्षत्रैः शक्यं निष्पादनमुत्पादनं यस्य तन्नो भवति । अत्र 'कामं नृपा' इतिवद् दृष्टान्तालङ्कारः । शार्दूलविक्रीडि० ॥ २२ ॥

ननु तव पदाऽम्भोजद्वन्द्वे निविष्टमना मना-
गपि वितनुते देवेष्वन्येषु मेदुरमादरम् ।

---

२२ हे लोकाम्ब ! एकापि त्वं सेवमानानां यत् कल्याणं करोषि एतद्देवतान्तरशतैर्मिलितैरपि कर्तुं न शक्यमिति एकयापि पूर्णिमाज्योत्स्नया सुकरं सकललोकाऽऽह्लादनमनेकाभिस्ताराभिः संभूयापि न सूत्पादमित्यनेन समर्थयन्नाह ।

२३ हे कमलवासिनि ! तव चरणकमलद्वये समासक्तमानसो ऽपरेषु देवेषु घनमादरं कुरुते ननु ? (कुरुते किम् ?) इति सुन्दरं

ललितमृदुले लब्धस्वादो रसालकपल्लवे
स्पृहयति पिकः कञ्जाऽऽवासे करीरदलानि किम्॥२३॥

नन्विति । हे कञ्जाऽऽवासे ! तव पदाऽम्भोजद्वन्द्वे निविष्टं मनो येन स नरः मनागीषदपि अन्यदेवेषु मेदुरं सान्द्रम् आदरं वितनुते ननु विस्तारयति किम् ? दृष्टान्तः—ललितः सुन्दरश्चासौ मृदुलः कोमलश्च तस्मिन् रसालकस्याऽऽम्रस्य पल्लवे लब्धः प्राप्तः स्वादो येन सः पिकः कोकिलः, करीरः 'नेपती' इति लोके, तस्य दलानि पर्णानि स्पृहयति किम् ?इति काकुः । दृष्टान्ताऽलङ्कारः । हरिणीवृत्तम् ॥ २३ ॥

मातः पद्मे मृत्युमत्येतुकामो
मुक्त्वा कस्त्वां मानयेत् क्षुद्रदेवान् ।
प्रौढां नावं प्राप्य सिन्धुं तरिष्यन्
काशस्तम्बाऽऽलम्बनं कश्चिकीर्षेत् ॥ २४ ॥

मातरिति । हे मातः ! पद्मे ! त्वां मुक्त्वा त्यक्त्वा मृत्युं मरणमत्येतुमतिक्रमितुं कामो यस्य सः कः पुमान् क्षुद्रदेवान् मानयेत् ? मान पूजायामिसस्मात्कर्तरि विधिलिङ् । दृष्टान्तः—सिन्धुं तरितुमिच्छंस्तरिष्यन्नरः प्रौढां नावं प्राप्य काशस्तम्बस्य आलम्बनमाश्रयं क इच्छे ? न्न कोऽपीति भावः । दृष्टान्ताऽलङ्कारः । शालिनीवृ० ॥ २४ ॥

कोमले च चूतपल्लवे प्राप्तास्वादः कोकिलो वंशाङ्कुरपत्राणि वाञ्छति कि?मित्युक्त्या दृढीकुर्वन्नाह ।

२४ हे मातः ! कमले! अमरत्वमिच्छन् कस्त्वां विहाय क्षुद्रानितरदेवान् पूजयेत ? इति समुद्रमुत्तितीर्षुः को वा महतीं तरणिं प्राप्य काशदण्डाऽवलम्बनं कर्तुमिच्छे?दित्यनेन साधयन्नाह ।

संदत्ते सकृदर्चिता ऽपि भवती साम्राज्यमत्यूर्जितं
त्वद्भिन्नैस्तु किमस्ति देवि बहुधा ऽप्यासेवितैर्दैवतैः ।
सत्सिद्धिं सकृदीक्षितो ऽपि दिशति श्रीरामसेतुर्नृणा-
मर्थः को स्ति तटाकसेतुशतकैरश्रान्तदृष्टैरपि ॥ २५ ॥

संमिति । हे देवि ! भवती सकृदेकवारम् अर्चिता ऽपि अत्यूर्जितं विपुलं साम्राज्यं सन्दत्ते, त्वत्तः भिन्नैर्दैवैर्बहुधा आसेवितैरपि किमस्ति ? नेति भावः । दृष्टान्तः—श्रीरामसेतुः सकृत् ईक्षितो ऽपि नृणां संसिद्धिं चित्तशुद्धिं मुक्तिं वा दिशति, ततः अश्रान्तं सततं दृष्टैरपि तटाकानां सरसां सेतुशतकैः को ऽर्थो स्ति ? न किमपि प्रयोजनमित्यर्थः । प्रतिवस्तूपमालङ्कारः । शार्दूलविक्रीडितम् ॥ २५ ॥

देवि त्वत्पदपद्मवन्दनधना दुर्दैवतोपासना-
लुब्धं मुग्धवधूकटाक्षतरलं नैवाऽऽद्रियन्ते धनम् ।
वेधा विष्टपचित्रसृष्टिपटुधीरर्थक्रियादूरगं
व्यामोहाऽऽवहमैन्द्रजालिकजगच्चित्रं किमु श्लाघते॥२६॥

देवीति । हे देवि ! तव पादपद्मस्य वन्दनमेव धनं येषां

---

२५ हे देवि ! त्वमेकवारं पूजितापि अतिप्राज्यं साम्राज्यं वितरसि, त्वदितरैर्बहुधा सेवितैर्दैवैः किम् (फलम्) अस्तीति रामबद्धः समुद्रसेतुः सकृद् दृष्टोऽपि ब्रह्महत्यादिदुरितदूरीकरणलक्षणां सिद्धिं ददाति, सरःसेतुशतैः निरन्तरदृष्टैरपि पुरुषाणां किं प्रयोजनं सिध्यतीत्यनेन द्रढयन्नाह ।

२६ हे देवि ! तावकचरणवन्दनमात्रधना जना देवतान्तराऽऽराधनसमासादितं नवोढाङ्गनाऽवलोकनचञ्चलं धनं न मानयन्तीति जगच्चित्रसर्गक्षमगतिर्ब्रह्मा निरर्थकं मोहाऽऽवहमैन्द्रजालिकप्रदर्शितमसत्यं लोकचित्रमभिनन्दति किमित्युक्त्या पोषयन्नाह ।

ते नराः दुष्टानां क्षुद्राणां देवतानामुपासनया लब्धं तथा मु-ग्धवधूनां कटाक्षवच्चरलं धनं नैवाऽऽद्रियन्ते । दृष्टान्तः—वि-ष्टपानां भुवनानां चित्रायां सृष्टौ पटुधीः कुशलबुद्धिर्वेधा ब्रह्मा अर्थस्य जलादेः क्रियाया आहरणादिरूपायाः दूरं गच्छति निरुपयोगीत्यर्थः । इन्द्रजालं तन्निर्वृत्तं, मायिकमित्यर्थः । निर्वृत्ते ऽक्षद्यूतादिभ्य इति ठक् । तच्च तज्जगन्मोहाऽऽवहं चित्रमिति श्लाघते किमु ? नेति भावः । दृष्टान्ताऽलङ्कारः । शार्दूलविक्री-डितम् ॥ २६ ॥

सत्यप्यागसि संश्रितान् करुणया संरक्षसि त्वं रमे
क्षोदिष्ठादपराधतो ऽपि भजके कुप्यन्ति देवाः परे ।
छेत्तॄणामपि तापमम्ब हरते शाखी निजच्छायया
गाढस्पर्शत एव पोषकमपि घ्नन्ति क्रुधा पन्नगाः ॥२७॥

सतीति । हे रमे ! आगसि सत्यापि कृते सतीति भावः । संश्रितान् करुणया त्वं रक्षसि, परे देवाः क्षोदिष्ठादतिक्षुद्राद । स्थूलदूरयुवेत्यादिना साधुः । अपराधतो ऽपि कुप्यन्ति । दृष्टा-न्तः—हे ऽम्ब ! शाखी वृक्षः निजच्छायया छेत्तॄणां स्वच्छेद-कानामपि तापं हरते, पन्नगास्तु गाढस्पर्शनतः दृष्टाऽऽलम्भन-मात्रेण(?) पोषकमपि क्रुधा घ्नन्ति हिंसन्ति । दृष्टान्तालङ्कारः । शार्दूलविक्री० ॥ २७ ॥

---

२७ हे रमे ! त्वम् अपराधे सत्यपि आश्रितान् दयया रक्षसि, परे देवाः क्षुद्रतमादप्यपराधादाराधके क्रुध्यन्तीति वृक्षो निजच्छेद-कानामपि तापं स्वच्छायया हरति, सर्पास्तु निजपालकमपि गाढस्प-र्शमात्रादेव कोपेन घ्नन्तीति वचनेन साधयन्नाह ।

सुभूयानायासः फलमगुरु दुर्दैवतजुषां
प्रयासः क्षोदीयान् फलमतिमहत् त्वां तु भजताम् ।
लघिष्ठो लाभः स्याल्लवणवणिजां श्रान्तिरधिका
फलत्यल्पो यत्नः फलमलघ कर्पूरवणिजाम् ॥ २८ ॥

सुभूयानिति । दुर्दैवतजुषां यक्षिण्यादिसेविनां पुंसाम् आयासः सुभूयान् फलं अगुर्वीषत्, त्वां भजतां तु प्रयासः क्षोदीयानल्पः फलम् अत्यन्तं महत् । दृष्टान्त उभयत्राऽपि—लवणवणिजां लवणविक्रयिणां लाभः लघिष्ठः अतिलघुः श्रान्तिरधिका, कर्पूरवणिजां यत्नः अल्पः अलघु फलम् फलत्युत्पादयति । दृष्टान्तालङ्कारः । शिखरिणीवृत्तम् ॥ २८ ॥

स्थास्नु श्रेयः स भजति रमे यः पदं त्वत्कृपाया
बाधोदर्कं विभवमुपयात्यन्यदेवोपसेवी ।
दृष्टान्तो ऽन्त्ये गिरिशभजनप्राप्तभूतिर्दशास्य-
स्तद्भ्राताऽऽद्ये तव करुणया लब्धनिष्कम्पसम्पत् ॥२९॥

हे रमे ! यस्तव कृपायाः पदं सः स्थास्नु स्थिरं श्रेयः

---

२८ दुष्टदेवतासेवकानां परिश्रमो महीयान् फलं चाऽल्पं, त्वां भजतां तु अतिस्तोकः श्रमः फलं त्वतिमहत्, इति लवणव्यवहारिणां लाभोऽतिक्षुद्रः परिश्रमश्च भूयान्, कर्पूरव्यवहारिणां तु यत्नः स्वल्पो लाभश्च महीयानित्युक्त्या दृढीकुर्वन्नाह ।

२९ हे रमे ! यस्त्वत्करुणाभाजनं स स्थिरतरं कल्याणं भजते, अन्यदेवाराधकश्च विनश्वरं विभवं प्राप्नोतीत्यत्राऽन्तिमे शिवभजनसंप्राप्तनश्वरैश्वर्यो रावण, आदिमे च त्वद्दयया ऽऽसादितस्थिरसम्पद्रावणाऽनुजो विभीषणो दृष्टान्त इत्याह ।

भजति, यो ऽन्यान् देवानुपसेवते स तु बाधो नाशः उदर्क उत्तरफलं यस्य तद्विभवम् उपयाति । अत्राऽन्से बाधविषये गिरिशस्य भजनेन प्राप्तभूतिर्लब्धसंपद्दशाऽऽस्यः, आद्ये संपत्स्थैर्ये तव करुणाया लब्धा निष्कम्पा संपद्येन स तद्भ्राता विभीषण इत्यर्थः । काव्यलिङ्गमलङ्कारः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥२९॥

त्वां मातरुपासीना न देवतान्तरमुपासते सन्तः ।
लब्धे निधौ निरवधौ कदर्यसेवाव्यथां सहन्ते के ॥३०॥

इति श्रीमद्वेङ्कटाऽध्वरिविरचिते श्रीमल्लक्ष्मीसहस्रे
देवतान्तरपरिसङ्ख्यास्तबको विंशः ॥ २० ॥

त्वामिति । हे मातः ! त्वाम् उपासीनाः सन्तः साधवः देवतान्तरं नोपासते । दृष्टान्तः—निरवधौ निधौ लब्धे सति कदर्यस्य कृपणस्य सेवाया व्यथां के सहन्ते ? न केपीति भावः । दृष्टान्तालङ्कारः । गीतिवृत्तम् ॥ ३० ॥

इति श्रीरावजीमहाराजाऽपरनाम्ना श्रीनिवासपण्डितेन विरचितायां बालबोधिन्याख्यायां श्रीमल्लक्ष्मीसहस्रटीकायां
देवतान्तरपरिसङ्ख्यास्तबको विंशः संपूर्णो ऽभूत् ॥२०॥

---

३० हे मातः ! त्वामाश्रिताः साधवो ऽन्यां देवतां न सेवन्ते, इति अक्षये शेवधौ प्राप्ते सति कृपणसेवाऽऽयासं के वा सहन्ते ? इत्युक्त्वा स्थिरीकुर्वंस्तबकं पूरयति ।

इति श्रीमानवल्लपुपाख्यतैलङ्गरामशास्त्रिविरचितायां लक्ष्मीसहस्राऽवतरणनिःश्रेणिकायां परिसंख्यास्तबकः ॥ २० ॥

अथ दशाऽवतारस्तबकः ॥ २१ ॥

दशस्वप्यवतारेषु पूर्णं ब्रह्म सनातनम् ।
यमाहुर्ज्ञानिनः सर्वे स रामः श्रेयसे ऽस्तु नः ॥ २१ ॥

अथाऽस्मिन्नेकविंशस्तबके श्रीविष्णोरवतारदशकं वर्णयंस्तत्राऽपि श्रीमहालक्ष्म्या महत्त्वं वर्णयितुं प्रथमनमनपद्ये दशस्वप्यवतारेष्विति तल्लिङ्गं दर्शयन्मङ्गलमाचरति—

दशस्वप्यवतारेषु देवो यद्रूपसंश्रयात् ।
साधयामास कार्याणि सतां तस्यै श्रिये नमः ॥ १ ॥

दशस्विति । देवो विष्णुः दशस्वप्यवतारेषु मत्स्यादिषु यस्या लक्ष्म्याः रूपस्य संश्रयात्संबन्धात्सतां साधूनां कार्याणि संपादयामास तस्यै श्रिये नमः । अत्र रूपेत्युपलक्षणमन्येषां, तच्च तत्र तत्र दर्शयिष्यते । यथा तृतीयश्लोके त्वद्दृष्टिरूपं मात्स्यं वपुरिति । उदात्तालङ्कारः । पथ्यावक्त्रं वृत्तम् ॥ १ ॥

देवि त्वदालब्धदयारसेन
देवेन मात्स्यं वपुराश्रितेन ।

---

१ साम्प्रतं हरेर्दशस्वप्यवतारेषु रमासम्बन्धादेव तत्तत्कर्मसंपादनसामर्थ्यमिति प्रदर्शनमुखेन दशाऽवतारस्तबकेनैकविंशेन मुमुक्षुरादौ भगवान् हरिर्यद्रूपाश्रयणादेव सज्जनानां कार्याणि सम्पादयामास तस्यै श्रिये नम इति मङ्गलमाचरति ।

२ हे देवि ! त्वत्तः प्राप्तकरुणारसेन मत्स्यमूर्तिना भगवता कर्त्रा अष्टश्रुतिः (श्रोत्राऽष्टकयुक्तः) अपि ब्रह्मा अनष्टश्रुतित्वम् (परिस्फुरितवेदत्वं, श्रोत्राष्टकाऽभाववत्त्वं च) अनीयतेति अष्टश्रुतिमतो

आश्चर्यमष्टश्रुतिरप्यनष्ट-

श्रुतित्वमापद्यत पद्मजन्मा ॥ २ ॥

देवीति । हे देवि ! त्वत्तः आलब्धः प्राप्तः दयारसो येन तथा मत्स्यस्येदं मात्स्यम् । तस्येदमित्यण् । वपुः शरीरमाश्रितेनाऽऽस्थितेन देवेन विष्णुना करणेन अष्टौ श्रुतयः कर्णाः यस्य सो ऽपि पद्मजन्मा कमलासनः ब्रह्मा, न अष्टश्रुतयो यस्य इत्याश्चर्ये । अनष्टाः प्राप्ताः श्रुतयो यस्य इत्यर्थकरणेनाऽऽश्चर्याऽऽभावः । तत्त्वम् अनष्टश्रुतित्वम् आपद्यत प्राप्तवानित्यर्थः । अत्र दयारसाऽऽश्रयो द्वयः । अयमेकः, अग्रिमौ द्वौ इति श्लोकत्रयेण मत्स्याऽवतारवर्णनम् । विरोधाऽऽभासालं० । उपजाति० ॥ २ ॥

भूयिष्ठां तव दृष्टिरेव कमले भूतिं चिरात् प्रोषितां

भूयोप्यानयति क्षणादिति नृणां व्यक्तं घृणावारिधिः ।

देवस्तावकदृष्टिरूपमनघं मीनाऽवतारे वहन्

धात्रे ऽदत्त सतां श्रियं श्रुतिमयीं दैत्याऽपनीतां पुनः ॥ ३ ॥

भूयिष्ठामिति । हे कमले ! चिरात् प्रोषितां गतां भूतिं घृणावारिधिः कृपासिन्धुः तव दृष्टिरेव क्षणात् नृणाम् आनय-

---

ऽष्टश्रुतिमत्त्वाऽभावाऽऽपादनमाश्चर्यकरमिति श्लेषेण वदन् ब्रह्मा नित्योपस्थितवेदो ऽक्रियतेत्याह ।

३ हे कमले ! दयोदधिर्हरिस्ते दृष्टिर्नृणां चिराऽपगतां गरीयसीं सम्पदं क्षणात्पुनरानयतीति हेतोर्हरिर्मत्स्याऽवतारे निर्दोषं त्वद्दृशोः रूपं स्पष्टं वहन् (त्वन्नेत्रस्य मत्स्यसदृशत्वात्) दैत्याऽपहृतां वेदमयीं सज्जनसम्पत्तिं ब्रह्मणे ऽदत्तेत्याह ।

तीति व्यक्तं, यतः स देवः मीनाऽवतारे ऽनघं निष्पापं ता-वकदृष्टेः रूपं मीनरूपं वहन् दैत्यैरपनीतां हृतां तां श्रुतिमयीं श्रियं पुनर्धात्रे अदत्त । अत्र दृष्टिरूपाऽऽश्रयः । काव्यलिङ्गम् । शार्दूलविक्रीडितम् ॥ ३ ॥

सा हि श्रीरमृता सतामिति ननु त्वन्नामधेयाऽऽश्रया
त्वद्दास्यं भजति श्रुतिः स्वयमिति प्राप्ताऽऽदरः श्रीधरः।
तां मग्नां पुनरुद्धरन् जलनिधौ तापाऽर्णवादुद्धरेत्
त्वद्दास्यैकधनाञ्जनानिति रमे धैर्यं चरीकर्ति नः ॥ ४ ॥

सेति । 'यमृषयस्त्रयीविदो विदुः ऋचः सामानि यजूंषि सा हि श्रीरमृता सता'मिति त्रय्या श्रीरिति नाम धृतं, यो हि यस्य नाम वहति स तस्य दास इति प्रसिद्धम्, इति तव नामधेयस्य नाम्न आश्रयो यस्याः सा सती तव दास्यमपि भजति, इति हेतोः प्राप्त आदरो येन स श्रीधरः जलनिधौ मग्नां ताम् उद्धरन् तव दास्यमेव धनं येषां तान् जनान् तापत्रयरूपादर्णवात् उद्धरेदिति हे रमे ! नः धैर्यं चरीकर्ति । यङ्लुगन्ताड्डुकृञ् करणे इत्यस्माल्लटि रीङ् ऋत इति रीगागमः । अत्र त्वन्नामाश्रयहेतुकं वेदोद्धरणम् । अनुमानकाव्यलिङ्गालङ्कारौ । शार्दूलविक्रीडितम् ॥ ४ ॥

---

४ हे रमे ! "सा हि श्रीरमृता सताम्" इत्येवंरूपा श्रुतिः त्वन्नामधारकतया स्वयं त्वद्दास्यं भजते (दासस्य स्वामिनामधारकत्वस्य प्रसिद्धत्वात्) इति धृतबहुमानः श्रीधरो जलधौ मग्नां तां (त्वद्दासीभूतां श्रुतिं) पुनरप्युद्धरन् सन् त्वद्दास्यमात्रद्रविणान् लोकान् उद्धरेदिति दासानामस्माकं धैर्यं भृशं करोतीत्याह ।

अथ कूर्माऽवतारः—

देवो देवि त्वय्यसौ दानवानां
हन्ता हन्ताऽमन्दरागं दधा यः ।
धर्मं कौर्मं धारयंस्त्वत्सहायो
मातः सो ऽयं मन्दरागं दधाति ॥ ५ ॥

देव इति । देवि ! हन्त हर्षे, दानवानां हन्ता ऽसौ देवः यस्त्वयि अमन्दं विपुलं रागं दधौ सो ऽयं हे मातः ! त्वं सहायो यस्य स सन् कूर्मसम्बन्धिनं धर्मं देहं धारयन् गृह्णन्मन्दं रागं मन्दरसंज्ञकम् अगं पर्वतं च दधाति बिभर्ति । अत्र त्वय्यमन्दरागः कृतस्तेन त्वदाश्रयः, अत एव स्वात्मनि मन्दरागश्च जातः । शालिनीवृत्तम् ॥ ५ ॥

अथ वराहाऽवतारः—

उरसि सरसिजाऽऽलये वहंस्त्वां
शिरसि दिधीर्षुरिलां त्वदंशभूताम् ।

———

५ हे देवि ! मातः ! दानवानां हन्ता यो ऽसौ देवो हरिस्त्वयि अमन्दमनुरागं धारयामास, त्वया सम्पादितसाहाय्यः सो ऽयं कमठस्य देहं वहन् मन्दरागं (मन्दरपर्वतं, मन्दं प्रेम च) बिभर्तीति अमन्दरागधारिणो मन्दरागधारणमाश्चर्यकरमिति वैचित्र्यप्रदर्शनमुखेन मन्दरपर्वतं पृष्ठे धारयामासेत्याह ।

६ हे सरसिजालये ! हरिः उरसि त्वां वहन् तावता ऽतृप्त्या त्वदंशभूतां भूमिं शिरसि विवक्षुर्हताऽसुरः स वाराहं दिव्यं रूपमचि-

स्त्वयमयमचिराद्धताऽमराऽरिः

स हरिरुवाह वराहदिव्यरूपम् ॥ ६ ॥

उरसीति । हे सरसिजाऽऽलये ! उरसि हृदि त्वां वहन् सन् तवांशभूतामिलां भूमिं शिरसि धर्तुमिच्छुर्दिधीर्षुः, अंशभूतत्वे प्रमाणं विष्णुपुराणे पराशरः—'यदा च भार्गवो रामस्तदा भूद्धरणी त्विय'मिति । सो ऽयं हरिः हताः अमराणाम् अरयः शत्रुभूतदैत्या येन सः आचिराच्छीघ्रं वराहरूपं दिव्यदेहम् उवाह दधार । अत्र त्वामुरसि वहन्नपि न त्वत्सङ्गपरिपूर्तिरिति अंशभूतां त्वां(?) शिरसि कौतुकाद्धर्तुमेव वराहः अभूत्, वाराहरूपेण तस्य दंष्ट्राऽङ्कुरधारणात्सुकरत्वामिति भवदाश्रयमूलभूत एव वराहाऽवतार इति भावः । उत्प्रेक्षालङ्कारः । पुष्पिताग्रावृत्तम ॥ ६ ॥

दैतेयेन बलात् पयोधिजठरं देवी मही प्रापिता

मातस्ते स्वसृभावमेव यदगादेकोदरस्थानतः ।

तस्मादेव कृताऽऽदरेण तरसा दामोदरेण स्वयं

दध्रे ऽसौ कुहनावराहवपुषा देवेन दंष्ट्राऽञ्चले ॥ ७ ॥

दैतेयेनेति । हे मातः ! दितेरपत्यं पुमान् दैतेयो हिरण्या-

राडुवाहाऽऽदिवराहरूपेणाऽवतीर्ण इति त्वदंशभूतभूमीधारणाय वराहरूपेणाऽवततारेत्याह ।

७ हे मातः ! दैत्येन (हिरण्याक्षेण) पयोधिजठरं हठात् प्रापिता मही त्वदुपितपूर्वपयोधिजठराऽवस्थानाद् यतस्ते भगिनीत्वं प्राप्ता तस्मात् कारणात् कृताऽऽदरेण कपटवराहमूर्तिना भगवता दामोदरेण भूमिः स्वयं दंष्ट्राऽग्रे ऽधारीत्याह ।

ऽक्षरूपस्तेन। स्त्रीभ्यो ढगिति ढक्। यद्यस्माद्धलात्पयोधेर्जठरं मध्यं प्रति प्रापिता नीता तत्तस्मात् एकं च तदुदरं च तत्स्थानं च, तस्मादिति ततः, ते लक्ष्म्याः स्वसृभावं भगिनीत्वमगात्प्राप, तस्मादेव हेतोः तरसा वेगेन कृतः आदरः सत्कारो येन तेन दामोदरेण तत्संज्ञकेन देवेन कुहनया। कुहना दम्भचर्यायामिति विश्वः। यद्वराहस्य शूकरस्य वपुः शरीरं तेन असौ देवी दंष्ट्राऽञ्चले दंष्ट्रायामेव दध्रे धृतेति। अत्र स्वद्भगिनीत्वाऽऽश्रयः। उत्प्रेक्षालङ्कारः। शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ७ ॥

अथ नृसिंहाऽवतारः—

पद्मे चक्रभृतो नृसिंहवपुषः प्रह्लादसंक्लेशन-
क्रूराऽपुण्यहिरण्यदेहदलनाद्वेलाऽतिवेलोदयः।
रोषाऽग्निः शमितस्त्वया बत पयोराश्येकशोष्यो ऽपि त-
त्पुत्र्या, शक्तिरुदेति कारणगता प्रायेण कार्येष्वपि॥ ८ ॥

पद्मे इति। हे पद्मे! ना सिंह इव नृसिंहः। उपमितं व्याघ्रादिभिरित्युपमितिसमासः। तस्य वपुर्यस्य तस्य चक्रभृतो विष्णोः प्रह्लादस्य निजभक्तस्य संक्लेशने पीडादाने क्रूरः अपुण्यः पापश्च यः हिरण्यः हिरण्याऽसुरः तस्य दे-

८ हे पद्मे! नरहरिशरीरस्य चक्रपाणेः प्रह्लादपीडाप्रदनिदारुणपापिष्ठहिरण्यकशिपुशरीरविदारणसमये ऽतिमात्रोदितः समुद्रमात्रशमनीयो ऽपि क्रोधाऽग्निस्त्वया प्रशमित इति कारणगतं सामर्थ्यं कार्ये प्रायशः संक्रामतीत्युक्त्या समर्थयन् पयोधिशोष्यो ऽपि (अतिप्रचण्डो ऽपि) नृहरिक्रोधाग्निः पयोधिपुत्र्या त्वया शमित इत्युचितमेवेत्याह।

हस्य दलनायाः वेलायां समये अतिवेलः अत्यन्तः । अति-
वेलभृशात्यर्थेसमरः । उदयो यस्य स रोषाऽग्निः, बत त्रि-
समये, पयोराशिना एकमद्वितीयं शोषयितुं योग्यो ऽपि त्वया
तस्य पुत्र्या शोषितः । तस्मादत्र कारणगता शक्तिः कार्ये-
ऽप्युदेतीति । अत्राऽवतारे भवत्कृतरोषाऽग्निशमनमूलकमेव ज-
गतः सुखमिति । समाऽर्थान्तरन्यासावलङ्कारौ । शार्दूलवि-
क्रीडितवृत्तम् ॥ ८ ॥

शरण्यभूतां श्रुतिरिन्दिरे[1] यां
हिरण्यवर्णां हरिणीमभाणीत् ।
सा दिव्यसिंहस्य हिरण्यभेत्तु-
र्निःशङ्कमङ्के रमसे कथं त्वम् ॥ ९ ॥

शरण्येति । हे इन्दिरे ! यां शरण्यभूतां रक्षकभूतां श्रियं
हिरण्यवर्णां हरिणीम् इति अभाणीद्बभाषे । 'हिरण्यवर्णां ह-
रिणी'मिति श्रीसूक्तभाष्ये हरिणीं हरिद्वर्णां हरिणीरूपधरां
वा इति अर्थः कृतः । अपि च तत्रैव 'श्रीर्धृत्वा हरिणीरूपम-
रण्ये सञ्चचार ह' इति वामनपुराणीयं वाक्यमुदाहृतम् । सा
हरिणीरूपा त्वं हिरण्यभेत्तुर्हिरण्याऽसुरहन्तुर्दिव्यसिंहस्य अङ्के

---

९ हे इन्दिरे ! श्रुतिः ('हिरण्यवर्णां हरिणी'मित्यादिश्रीसूक्त-
रूपा) जगद्रक्षिकां यां त्वां हरिणीरूपामवोचत् सा त्वं हिरण्यभेत्तुः
(हिरण्यकशिपुविदारयितुः, सुवर्णनाशकस्य च) दिव्यसिंहस्य
(नृसिंहस्य, श्रेष्ठकेसरिणश्च) उत्सङ्गे निःशङ्कं कथं रमसे ? इति
हिरण्यवर्णाया हरिणीरूपाया जगद्रक्षिकायास्ते हिरण्यभेत्तुर्मृगा-
रिरूपस्य भगवतो ऽङ्के निर्भयाऽवस्थितिराश्चर्यजनिकेति वदन् नृ-
सिंहाङ्के विराजमाना भवती जगद्रक्षिका भवतीत्याह ।

---

[1] श्रियमिन्दिरे इति १ पु० असङ्गतः पाठः । तदनुसारिणी बालबोधिनी ।

निःशङ्कं निर्भयं यथा तथा कथं रमसे ? कथं क्रीडसीत्यर्थः । प्रमाणविरोधाऽऽभासाऽलङ्कारौ । उपजातिवृत्तम् ॥ ९ ॥

अवनमेव सदा कलयन् गज-
व्यसनभङ्गकृदद्भुतकेसरी ।
हरिणलक्षणदृष्टिरयं त्वया
ऽप्यबलया ऽम्ब गुणेन वशीकृतः ॥ १० ॥

अवनेति । हे ऽम्ब ! अयम् अद्भुतकेसरी अबलया बलरहितया स्त्रिया च त्वया गुणेन तन्तुना सौन्दर्यादिना वशीकृतः स्वाधीनीकृतः । अद्भुतत्वमेव प्रकटयति—स तु प्राकृतसिंहः सदा वनमरण्यमेव कलयन् स्वीकुर्वन्, अयं तु वनाऽभावमवनं रक्षणं च कलयन् । स गजभङ्गकृत्, अयं गजव्यसनस्य भङ्गकृत् गजरक्षक इति । पुनर्हरिणवच्चारु लक्षणं यस्याः सा दृष्टिर्यस्य, स तु हरिणभक्षणदृष्टिः, अयं हरिणानां रक्षणे दृष्टिर्यस्य स इत्यद्भुतत्वम् । श्लेषव्यतिरेकविभावनालङ्काराः । द्रुतविलम्बितं वृत्तम् ॥ १० ॥

---

१० हे अम्ब ! सदा अवनं (रक्षणं, विपिनभिन्नं च) स्वीकुर्वन् गजव्यसनभङ्गकृत् (गजेन्द्रमोक्षकारी, करीन्द्रदुःखनाशकश्च) हरिणलक्षणदृष्टिः (हरिणवत्सुलक्षणनेत्रः, रलयोरैक्याद्धरिणरक्षकदर्शनश्च) अयम् अद्भुतकेसरी (नृसिंहः, लोकोत्तरचरित्रः सिंहश्च) अबलयापि (स्त्रियापि, बलरहितयापि) त्वया (गुणेन सौन्दर्यादिना, रज्ज्वा च) वशीकृत इति श्लेषेण लौकिकात्सिंहान्नृसिंहे ऽद्भुतचरित्रशालित्वं प्रतिपादयन् बलरहितया ऽपि त्वया रज्ज्वा वशीकृत इति आश्चर्यान्तरं प्रदर्शयन् तत्पत्न्या त्वया निजसौन्दर्यादिगुणेन वशीकृत इत्याह ।

हर्यक्षो ऽयं हरिरिति वचस्त्वस्य नाऽभूतपूर्वं
न प्रह्लादोपचयकरता नो हिरण्याऽङ्गदत्वम् ।
तस्मादस्मज्जननि परमं विस्मयं ते विधातुं
नाथो ऽपूर्वं किमिह जगृहे नारसिंहं शरीरम् ॥ ११ ॥

हर्यक्ष इति । हे ऽस्मज्जननि ! अयं पूर्वं हरिः इदानीं हर्यक्षो नृसिंह इति वचो वाक्यं पूर्वं भूतं भूतपूर्वं, सह सुपेति सुप्सुपा समासः । तन्न भवतीत्यभूतपूर्वं नवीनं न । हर्यक्षः केसरी हरिरित्यमरादिति भावः । एवमग्रे ऽप्यूह्यम् । पूर्वं यथा प्रह्लादस्याऽऽनन्दस्योपचयकरता ऽऽधिक्यकारकत्वं तथेदानीं प्रह्लादभक्तस्योपचयकरता, पूर्वं हिरण्यस्य स्वर्णस्याऽङ्गदे बाहुभूषणे यस्य इदानीं हिरण्याऽसुरस्याऽङ्गं द्यति खण्डयति तस्य भावस्तत्त्वं, तस्मात्ते परमं विस्मयं विधातुं नाथः हरिः अपूर्वं यत्पूर्वं स्वरूपं तदेवाऽवताराऽन्तरे ऽपि, अथ च नारसिंहं नरसिंहात्मकं शरीरम् इह जगृहे । श्लेषपूर्वरूपोत्प्रेक्षालङ्काराः । मन्दाक्रान्तावृत्तम् ॥ ११ ॥

तत्ताद्दक्षहिरण्यदाननिरतौ भक्ताऽभिरक्षाकृते
सत्कीर्तिं हरितां मुखे खलजनत्रासाऽऽवहामाश्रितौ ।

---

११ हे अस्मज्जननि ! अयं हर्यक्षः सिंहः (नृसिंहरूपः) हरिः (विष्णुः, सिंहश्च) इति वचनं ('हर्यक्षः केसरी हरि'रित्येवंरूपं) तस्य (नृसिंहस्य अभूतपूर्वं (नवीनं) न भवति, प्रह्लादोपचयकरता (प्रह्लादनामकहिरण्यकशिपुसुतवृद्धिकरत्वं, संतोषवर्द्धकत्वं च) अपूर्वा न, हिरण्याङ्गदत्वं (हिरण्यकशिपुशरीरविदारकत्वम, सुवर्णाऽङ्गदयुक्तत्वं च) अपूर्वं न, तस्मात् अयं नृसिंहस्ते परममाश्चर्यं विधातुमभूतपूर्वं नारसिंहं शरीरं जगृहे किमित्युत्प्रेक्षते ।

१२ हे देवि ! तत्ताद्दक्षस्य हिरण्यस्य (हिरण्यकशिपोः, सुवर्णस्य

किं चोदञ्चदनेकपापहरणक्रीडोचिताऽऽलोकनौ
देवि स्तौमि मिथः समानचरितौ दिव्यौ युवां दम्पती॥ १२॥

तद्विति । हे देवि ! देवीपक्षे तच्च तत्तादृक्षं च तद्धिरण्यं सुवर्णं च तस्य दाने वितरणे, देवपक्षे स चाऽसौ तादृक्षश्च हिरण्याऽसुरश्च तस्य दाने खण्डने च निरता, एवं भक्तानामभिरक्षाकृत रक्षणार्थं खलानां जनानां त्रासाऽऽवहां हरितां दिशां मुखे स्थितां सत्कीर्तिमाश्रिता, पक्षे मुखे लपने मतां कीर्तिः प्रसादो यस्याः सकाशात्तां हरितां सिंहतामाश्रितः, किं चोदञ्चन्ति यान्यनेकानि पापानि तेषां हरणक्रीडायाम् उचितमालोकनं यस्याः, पक्षे उदञ्चताम् अनेकपानां गजानाम् अपहरणक्रीडायामुचितम् आलोकनं यस्य सः, मिथो ऽन्योन्यं समाने चरिते ययोस्तौ तौ प्रसिद्धौ दिवि भवौ दिव्यौ युवां जाया च पतिश्च दम्पती । राजदन्तादित्वात्साधुः । स्तौमि । श्लेषोपमालङ्कारौ । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ १२ ॥

अथ वामनाऽवतारः—

वक्षःस्थामपि वर्णिताऽनुसृतये कृष्णाऽऽजिनेनाऽऽवृणोद्
देवस्त्वामिति वर्णयन्ति कति चिद्ब्रूमो वयं त्विन्दिरे ।

च) दाने (खण्डने, वितरणे च) निरतौ, भक्तजनरक्षणाय खलजनभीतिप्रदां सत्कीर्तिं (साधुकीर्तिमतीं, समीचीनां कीर्तिं च) हरितां (सिंहतां, दिशां च) मुखे (आनने, आरम्भे च) आश्रितौ, किं च उदञ्चताम् अनेकपानाम् (गजानाम्) अपहरणस्य, अनेकेषां पापानामपहरणस्य च क्रीडाया उचितदर्शनौ दिव्यौ जायापती युवां मिथः समानचरितौ स्तौमि इति नृसिंहस्य रमायाश्च श्लेषेण साम्यं प्रतिपादयन्नाह ।

१३ हे इन्दिरे ! देवो हरिर्वक्षःस्थलाऽवस्थितां त्वां वर्णिताऽनुसृतये

भव्यं वामनरूपमेत्य भगवान् भाग्यं हरिष्यन् बले-
रेनं कर्तुमगोचरं शुभपुषां त्वद्वीक्षितानामिति ॥ १३ ॥

वक्ष इति । हे इन्दिरे ! कति चित् कवयः वक्षःस्थां हृत्स्थां त्वां वर्णितायाः ब्रह्मचर्यस्याऽनुसृतये ऽनुसरणार्थं देवः कृष्णाऽजिनेनाऽऽवृणोदाच्छादयति स्मेति वर्णयन्ति । वयं तु भगवान् वामनरूपमेत्य प्राप्य बलेर्भाग्यं हरिष्यन् हर्तुमिच्छन् सन् शुभपुषां कल्याणकारकाणां तव वीक्षितानाम् एनं बलिम् अगोचरमविषयं कर्तुमावृणोदिति ब्रूमहे । अत्र तवाऽऽलोकाऽपलाप आश्रयः । अपह्नुत्यलङ्कारः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ १३ ॥

वर्णित्वमर्णवसुते वहता ऽपि गूढं
वक्षःस्थले न निहिता वनमालिना चेत् ।
कस्त्रीण्यदास्यत पदान्यपि याचते ऽस्मै
कस्माज्जगत्त्रयतया च विवृद्धिरेषाम् ॥ १४ ॥

वर्णित्वमिति । हे अर्णवसुते ! वर्णित्वं ब्रह्मचर्यत्वं वहता ऽपि वनमालिना हरिणा गूढं यथा तथा वक्षःस्थले निहिता स्थापिता न चेत् याचते भिक्षते ऽस्मै त्रीण्यपि पदानि कः

(ब्रह्मचर्याऽनुसरणाय) कृष्णाऽजिनेनाऽऽच्छादयामासेति के चिद्वर्णयन्ति, वयं तु वामनरूपं प्राप्य स भगवान् बलेर्दानवेन्द्रस्य शुभं भाग्यं हरिष्यन् एनं बलिं शुभकारिणां त्वदवलोकनानामविषयं कर्तुं त्वामावृणोदिति ब्रूमहे इत्याह ।

१४ हे अर्णवसुते ! ब्रह्मचारिणा ऽप्यनेन वामनरूपेण वनमालिना भगवता गुप्ततया त्वं वक्षसि निहिता नाऽभविष्यश्चेत् तर्हि याचयित्रे ऽस्मै पदत्रयपरिमितामपि भुवं को वा अदास्यत? कुतश्च पदत्रयस्य लोकत्रयात्मना वृद्धिरभविष्य?दिति त्वत्सांनिध्यादेवाऽस्य तल्लाभ इत्याह ।

दास्यति ? च परमेषां पदानां जगत्त्रयतया वृद्धिः कस्मादपि तु नेत्यर्थः। अत्र निर्गुणस्याऽशरीरस्य परमात्मनः शरीरग्रहणमन्तरा याचनाद्यसम्भवेन तद्ग्रहणादौ शक्त्यपेक्षायाः प्रसिद्धत्वात्त्वदाश्रयः स्पष्टः। वसन्ततिलकावृत्तम् ॥ १४ ॥

दैत्यादेत्य हि कुप्रतिग्रहमहो वृद्ध्या च पुष्णंस्तनुं
गोत्रघ्नाऽवरजो मृषाबटुरधःपातं च दातुर्दिशन्।
वामाऽऽकारमगादघाऽऽवलिहृतो हृद्यम्ब ते धारणाद्
धात्रा सञ्जगृहे तदस्य शिवतासम्पादकं पादकम् ॥ १५॥

दैत्यादिति। हे ऽम्ब ! दैत्यात्तमोगुणप्रधानात्कोः पृथ्व्याः कुत्सितं च प्रतिग्रहं दानं च एत्य प्राप्य वृद्ध्या उत्तरोत्तराऽऽधिक्येन, पक्षे द्रव्यवर्धनेन च तनुं शरीरं पुष्णन् पुष्टां कुर्वन् आजीवंश्च। आजीवो जीविका वार्ता इत्यमरः। गोत्रघ्नस्य इन्द्रस्य कुलघ्नस्य च अवरजः अनुजः। यवीयोऽवरजाऽनुजा इत्यमरः। मृषाबटुः दाम्भिकबटुः कपटबटुश्च दातुर्यजमानस्य अधःपातं पातालगमनं नीचैः पातनं च दिशन्। दिश अतिसर्जने इत्य-

---

१५ हे अम्ब ! दैत्यात्तामसात् कुप्रतिग्रहं (पृथ्वीदानं, निन्दितं प्रतिग्रहं च) प्राप्य वृद्ध्या तनुं पुष्णन् (प्रवृद्धशरीरः, कुसीदाजीवश्च) गोत्रघ्नाऽवरजः (इन्द्राऽवरजः, कुलघ्नाऽनुजश्च) मृषाबटुः (कपटबटुः) दातुर्बलेरधः पातं (पाताले पतनं, अधोगतिं च) दिशन् सन् वामाऽऽकारं (सुन्दराऽऽकारं, प्रतिकूलाऽऽकारं च) अगात्, तथापि हृदये पापाऽपहायास्तव धारणाद्ब्रह्मणा शिवतासंपादकं (शैवरूपताऽऽपादकं, कल्याणकारितासंपादकं च) अस्य पादोदकं गङ्गारूपं शिरसा जगृहे इति श्लेषेणाऽतिगर्हितचरितस्याप्यस्य त्वद्धारणात् तथा पावित्र्यं समपद्यत यथा ऽस्य चरणोदकं ब्रह्मदेवेनागृह्यतेति भगवत्याः पातकराशिहनने सामर्थ्याऽतिशयं प्रतिपादयति।

स्माच्छतृप्रत्ययः । वामं सुन्दरं प्रतीपं चाऽऽकारं देहम् । वामौ वल्गुप्रतीपौ द्वावित्यमरः । अगात् प्राप । तथाऽघावलीः हरतीति तस्यास्ते हृदि धारणाद् शिवताया हरतायाः कल्याणस्य च संपादकम् अस्य हरेः पादस्य कं तीर्थं भागीरथीरूपं गोदारूपं वा जगृहे । अत्र पावित्र्ये तवाऽऽश्रयः । श्लेषविभावने अलङ्कारौ । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ १५ ॥

वासस्ते क बटो गुहास्वशनमप्याकाङ्क्षितं ते घनं
मां जानीह्यघनाशनाऽऽदरमये किं ते विवाहे स्पृहा ।
मा स्त्री मे दिश गां पदत्रयमितां लोकत्रयी सा ममे-
त्युक्तीर्दिव्यबटोर्निशम्य तदुरस्यम्ब त्वया सिष्मिये॥ १६॥

वास इति । हे बटो ! ते वासो वस्त्रं क ? ति बलिना पृष्टे तत्र वसतिरित्यर्थान्तरकल्पनया गुहायामिति वामनेनोत्तरितम् । ए-

---

१६ हे बटो ! तव वासः (वस्त्रं) क ? इति बलिना पृष्टे वास इत्यस्य वसतिस्थानमित्यर्थं परिकल्प्य गुहासु इति तपस्विजन-निवासयोग्यस्थानकथनरूपमुत्तरम् । योगिजनहृदयगुहास्वित्य-भिप्रायः । एवं ते घनं सान्द्रमशनमाकाङ्क्षितं किम् ? इति प्रश्नः । माम् अघनाशनादरं (घनाऽभक्षकं, तपस्विजनानुरूपरूक्षभक्षकं) जानीहीति उत्तरम् । अघासुरहन्तारमिति वस्तूक्तिः । अये ! तव परिणये इच्छाऽस्ति किम् ? इति पुनः प्रश्नः । मम स्त्री मास्तु इत्युत्तरम् । मा (लक्ष्मीः) मे स्त्री वर्तते नास्ति मे विवाहरुचिरिति वास्तविकोक्तिः । पदत्रयपरिमितां गां भूमिं प्रयच्छाऽल्पापि सा ऽल्पसन्तोषिणो मे जगत्त्रयरूपा स्यादित्युत्तरम् । पदत्रयपरिमितायास्तस्या दाने त्वया ऽङ्गीकृते त्रिलोक्यपि मत्पदत्रयमिता भविष्यतीति तथ्योक्तिः । हे मातः ! इत्येवंरूपा दिव्यबटोर्वामनस्योक्तीस्तदुरःस्थितया त्वया निशम्येषद्धसितं, बालप्रतारणचातुर्येण भगवत इत्याह ।

वमग्रे ऽप्यूह्यम्। ते घनम् अशनम् भक्षणमाकाङ्क्षितम् इष्टं किमिति पृष्टे, अये बालः! न घनाशनम् अघस्य पापस्याऽघासुरस्य च नाशनं च तस्मिन्नादरो यस्य तं मां जानीहि। किं ते विवाहे पाणिपीडने स्पृहे? त्युक्ते मे स्त्री मा, प्रयोजनं नास्ति, मा लक्ष्मीरूपा स्त्री मे वर्तते। पदत्रयमितां गां पृथ्वीं दिश प्रयच्छ, सा मम लोकानां त्रयी, त्रिपदभूदानमेवाऽलं मम भिक्षुबटोरधिकेन किं प्रयोजन?-मिति बाह्यो ऽर्थः। आन्तरस्तु तयैव लोकत्रयहरणं करिष्यामीति। इति विप्रलम्भरूपाः दिव्यबटोः उक्तीर्निशम्य श्रुत्वा हे ऽम्ब ! तस्य हरेरुरसि त्वया सिष्मिये ईषद्धासः कृतः। ष्मिङ् ईषद्धसने इत्यस्माद्भावे लिट्। वक्रोक्तिश्लेषाऽलङ्कारौ। शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम्॥ १६॥

अथ परशुरामाऽवतारः—

श्रीमान्निःस्व इवैष वामनतनुः प्रत्यग्रहीद्गां क्रता-
वित्थं दुग्धपयोधिजे तव परीहासोक्तिभिर्लज्जितः।
अंशेनाऽर्पितसन्निधिर्भृगुपतौ पूर्वाऽवताराऽर्जितां
तामेनां पुनरध्वरे स भगवान्नूनं ददावृत्विजे॥ १७॥

श्रीरिति। हे दुग्धपयोधिजे! श्रीमान् स वामनतनुरेष विष्णुः निःस्वो दरिद्र इव क्रतौ गां प्रत्यग्रहीत् स्वीचकार, इत्थं तव परीहासस्य विनोदस्योक्तिभिर्लज्जितः सन् अंशेन भृगु-

---

१७ हे क्षीरोदसुते! लक्ष्मीपतिरप्ययं वामनशरीरो दरिद्र इव यागे गाम् (भूमिं, धेनुं च) प्रतिजग्राहेति तव परीहासवचनैर्लज्जितः सन् परशुरामे अंशेन कृतसंनिधानो भगवान् वामनावताराऽर्जितां तां गां यागे पुनः ऋत्विजे (कश्यपाय) ददाविस्याह।

पतौ भार्गवे अर्पितो दत्तः सन्निधिर्येन स मन् पूर्वाऽवतारे वामनरूपे ऽर्जितां सम्पादितां तामेनां भुवं स भगवानध्वरे पुनः ऋत्विजे ददौ नूनमित्युत्प्रेक्षालङ्कारः । अत्र तव परीहास एवाऽऽश्रयः । शार्दूलविक्रीडितं वृ० ॥ १७ ॥

बाहाऽऽकल्पे भृगुकुलपतेर्वज्रकल्पे कुठारे
संग्रामेषु त्रियुगसखि ते सन्निधानं भजन्त्याः ।
क्रोधोन्मेषक्षपितविमतक्षोणिपश्रेणिलक्ष-
ग्रीवोत्थाऽसृग्घुसृणमसृणं गात्रमत्यर्थशोणम् ॥ १८ ॥

बाहेति ! अथ शाम्भवी "श्यामरूपे"ति गौडपादसूत्रे । तथा

"शाम्भवी शुक्लरूपा स्याच्छ्रीविद्या रक्तरूपिका ।
श्यामला श्यामरूपा स्यादित्येता गुणशक्तयः ॥

इति देवीभागवतोपबृंहणे च । अतः श्रीविद्यारूपां रक्तामुत्प्रेक्षते—हे त्रियुगसखि ! भृगुकुलपतेर्भार्गवस्य बाहायाः आकल्पे। भुजा बाहा च बाहौ स्यादिति त्रिकाण्डशेषः । आकल्पवेषौ नेपथ्यमित्यमरः । तथा संग्रामेषु ईषदूनं वज्रं वज्रकल्पः तस्मिन्, ईषदसमाप्ताविति कल्पप्प्रत्ययः । कुठारे परशौ सन्निधानंभजन्त्यास्ते गात्रं क्रोधस्योन्मेषेणोदयेन क्षपितानां हतानां विमतानां शत्रुभूतानां क्षोणिपानां श्रेणीनां पङ्क्तीनां लक्षाणां लक्षसङ्ख्या-

---

१८ हे त्रियुगसखि ! परशुरामस्य भुजभूषणस्वरूपे वज्रतुल्ये कुठारे युद्धेषु सांनिध्यं भजन्त्यास्ते क्रोधोदयविनाशितशत्रुराजराजिलक्षकण्ठनिःसरद्रुधिरकाश्मीराऽतिचिक्कणं शरीरमत्यन्तरक्तवर्णमभूदिति निसर्गरक्तवर्णाया भगवतीतनोः रक्तवर्णत्वं शत्रुरुधिरलेपसम्बन्धहेतुकमित्युत्प्रेक्षमाण आह ।

काभ्यो ग्रीवाभ्यः उत्थितेनाऽसृजा रक्तरूपेण घुसृणेन "केशर"-मिति, तेन मसृणं दिग्धम् अत्यर्थम् अत्यन्तं शोणमभूदिति शेषः। अत्र परशौ तत्राऽऽश्रयः। उत्प्रेक्षाऽलङ्कारः। मन्दाक्रान्ता वृत्तम् ॥ १८ ॥

बिभ्राणे स्वधितिं समिद्धरणतो मन्युप्रपोषक्षमं
लोकेशास्त्रविचक्षणे नृपकुलेज्याकर्मसंस्थाकरे ।
भेजाते ननु दुर्घटाऽर्थघटिनि त्वद्वीक्षणाद्भार्गवे
सामानाधिकरण्यमर्णवसुते ब्राह्मण्यराजन्यते ॥ १९ ॥

बिभ्राणे इति । अर्णवसुते! हे दुर्घटम् अर्थं प्रयोजनं घटयति तत्सम्बुद्धौ। तव वीक्षणात्, नन्विति वितर्के निश्चयेन वा। भार्गवः ब्राह्मणानां कर्म भावो वा ब्राह्मण्यं, ब्राह्मणादित्वात् ष्यञ् । राज्ञाम् अपत्यं जातौ राजन्यम् । राजश्वशुरादिति यति ये चाऽभावकर्मणोरिति प्रकृतिभावः। तयोर्भावस्तत्त्वे ते च समानं तुल्यम् अधिकरणं धर्मो ययोस्तौ समानाधिकरणौ तयोर्भाव इति ष्यञ् । भेजाते सिषेवाते । तदेवाऽऽह—ब्रह्मपक्षे समिधां पालाशा-

---

१९ हे दुर्घटाऽर्थघटिनि, अर्णवसुते ! समिद्धरणतः (समिधां पलाशानां हरणात्, सम्यक् इद्धाद्दीप्ताद्रणाच्च) मन्युप्रपोषक्षमं (यागसम्पादनसमर्थं, क्रोधवर्धनसमर्थं च) स्वधितिं (यज्ञाऽऽयुधं, कुठारं च) बिभ्राणे, लोकेशास्त्रविचक्षणे (जगति नानाशास्त्रनिपुणे, लोकेशस्य ब्रह्मणो ऽस्त्रे चतुरे च) नृपकुलेज्याकर्मसंस्थाकरे (नृपकुलस्य इज्यानां संस्थाकरे सप्तसंस्थासम्पादके, नृपकुले ज्याकर्मणा संस्थाकरे मरणकारके) भार्गवे त्वद्वीक्षणाद् ब्राह्मण्यक्षत्रियत्वे उभे अपि सामानाधिकरण्यं भेजाते इति ब्राह्मण्यक्षत्रियत्वयोरघटमानसामानाधिकरण्ययोस्त्वद्वीक्षणादेव परशुरामे सामानाधिकरण्यमघटतेत्याह ।

दीनां हरणतो ग्रहणाद्धेतोः मन्योर्यज्ञस्य प्रपोषे क्षमं स्वधितिं यज्ञाऽऽयुधं "स्वधिते मैनं हिंसी"रिति श्रुतेः । राजपक्षे समिद्धं प्रदीप्तं यद्रणं समरं तस्मादिति । ततः मन्योः क्रोधस्य प्रपोषे क्षमं स्वधितिं कुठारं बिभ्राणे । मन्युर्दैन्ये क्रतौ क्रुधीत्युभयत्राऽप्यमरः । तथा ब्रह्मपक्षे लोके भुवने जने वा । शास्त्रे व्याकरणादौ । "मुखं व्याकरणं स्मृत"मित्युक्तत्वादस्य मुख्यत्वं, विचक्षणे चतुरे राजपक्षे लोकेशानामिन्द्रादीनामस्त्रप्रयोगेषु विचक्षणे चतुरे । पुनर्ब्रह्मपक्षे नृपकुलस्य राजवंशस्य इज्याकर्मणो यजनकर्मणः संस्थाः समाप्तीः । "सन्तिष्ठन्ते गृहमेधीये"त्यादिसूत्रात् । अथ वा इज्याकर्म यजतिचोदनं श्रौतं, संस्थाः जुहोतिचोदनाः, सप्तपाकयज्ञसंस्थारूपस्मार्तं च । अन्यत्र नृपकुल ज्याया मौर्व्याः कर्मणा संस्थां मारणं करोति तस्मिन् । संस्था ऽऽधारे स्थितौ मृताविस्यमरः । अत्र अघटनघटने पटीयस्यास्तवाऽऽश्रयो श्रेयः । श्लेषालङ्कारः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ १९ ॥

अथ रामाऽवतारः —

पञ्चास्यत्वजुषा पुरा भगवता यो ऽसौ हिरण्याऽसुरः
पञ्चत्वं गमितः स एव जननि स्पर्धाऽभिवृद्धाऽऽग्रहः ।

---

२० हे जननि ! पुरा पञ्चास्यत्वजुषा (पञ्चवदनत्वजुषा, सिंहत्वजुषा च) भगवता यो ऽयं हिरण्यकशिपुः पञ्चत्वं (पञ्चसंख्यात्वं, मरणं च) प्रापितः स एव हिरण्यकशिपुः स्पर्धया प्रवृद्धाग्रहः सन् तद्द्विगुणाननो (दशाननः) भूत्वा पुनरपि त्वच्चरणरूपाऽपराध्याऽग्निना दग्धो ऽपि एकमुखस्य प्रभोः (रामस्य) चतुर्मुखास्त्रेण (चतुर्मुखवता अस्त्रेण, ब्रह्मास्त्रेण च) अपि दग्ध इति पुरा पञ्चास्येन पञ्चत्वं प्रापितो हिरण्यकशिपुः स्पर्धया दशाननो ऽपि सन्

भूत्वा तद्द्विगुणाऽऽननो जितजगद्भूयस्त्वदागोऽग्निना
दग्धो हन्त चतुर्मुखाऽस्त्रनिहतोऽप्येकाऽऽननस्य प्रभोः २०

पञ्चेति । हे जननि ! पञ्चास्यत्वं पञ्चवक्त्रत्वं सिंहत्वं च जुषते तेन भगवता यो ऽसौ हिरण्याऽसुरः पञ्चत्वं पञ्चसङ्ख्याकत्वं मरणं च । पञ्चता पञ्चभावे स्यात्पञ्चता मरणे ऽपीति विश्वः । गमितः प्रापितः स एव स्पर्धया ऽभिवृद्धः आग्रहो यस्य सः, तथा तस्याः पञ्चसङ्ख्यायाः द्विगुणान्याननानि यस्य सः, दशानन इत्यर्थः । भूत्वा ऽपि भूयः पुनः तव आगसा ऽपराधरूपेण वह्निना दग्धः, अत एवैकाननस्याऽपि प्रभोः रामस्य चतुर्मुखस्याऽस्त्रेण, ब्रह्माऽस्त्रेणेति भावः । निहतो मारित इति । अत्र दशाननाशे एकाननचतुराननाऽस्त्रकर्तृकरणके तवाऽपराधकरणमाश्रयः । उत्प्रेक्षाविभावनाश्लेषालङ्काराः । शार्दूलवि० ॥ २० ॥

सप्ताऽश्वाऽन्वयशालिना दशरथप्राप्तोदयेनाऽपि ते
नेत्रापत्तिविवर्जितेन कमले मुक्तद्विपेन्द्रेण च ।

पुनरेकाननस्य चतुर्मुखेनास्त्रेण दग्ध इति पूर्वतो ऽपीदानीं समधिकः पराभवो जात इति वदन् नृसिंहाऽवतारे भगवता हतो हिरण्यकशिपुः स्पर्धया रावणतां प्राप्तो भगवता रामेण त्वदपराधकरणाद् ब्रह्मास्त्रेणाऽघानीत्याह ।

२१ हे कमले ! सप्ताऽश्वाऽन्वयशालिनापि (सप्तानामश्वानां सम्बन्धशालिनापि, सूर्यवंशजातेनापि च) दशरथप्राप्तोदयेनापि (दशभिः रथैः प्राप्तवृद्धिनापि, दशरथाख्यनृपतिजातेन च) पत्तिविवर्जितेन, आपत्तिविवर्जितेन च मुक्तद्विपेन्द्रेण (त्यक्तगजेन, मोचितगजेन्द्रेण च) ते नेत्रा (नायकेन) तद्विपरीतगुणो ऽनन्तपा-

निःसङ्ख्याश्वकुलो रथाऽयुतयुतो निःसीमपत्तिच्छट-
स्त्वद्द्रोहादगणेयकुञ्जरगणोऽप्यस्तो रणे रावणः ॥ २१ ॥

सप्तेति । हे कमले ! सप्ताश्वानां सप्ताश्वस्य सूर्यस्याऽन्वयेन सम्बन्धेन वंशेन शालिना शोभिना । तथा दशसङ्ख्याकरथप्राप्तोदयेन दशरथराजकृतोदयेनाऽपि । एवम् आपत्तिविवर्जितेन ईषदपि पत्तिना विवर्जितेन । पदातिपत्तिपतगेत्यमरः । मुक्तः द्विपेन्द्रः गजः गजाश्च येन तेन ते नेत्रा पत्या । पूर्वप्रतिद्वन्द्वीनि विशेषणानि । निःसङ्ख्यम् अश्वानां कुलं यस्य सः तथा रथानामयुतैर्दशसाहस्रैर्युतः, पुनर्निःसीमा पत्तिच्छटा यस्य सः, एवम् अगणेयः । गणनीये तु गणेयमित्यमरः । तद्भिन्नः कुञ्जराणां गणो यस्य सोऽपि रावणः रणे अस्तः । त्वद्द्रोहादेव हत इत्यत्र त्वद्द्रोहाऽऽश्रयः । श्लेषविभावनापरिकरालङ्काराः । शार्दूलवि० ॥ २१ ॥

रघुवरकृतशङ्काभङ्गदम्भेन लङ्का-
मिषभुगशुचिसद्माऽऽस्वादनैः कृष्णवर्त्मा ।

दातपरम्परम्परापरिगतो ऽसङ्ख्याऽश्वसमूहसंहितोऽगणनीयवाजिगणोऽपि रावणस्त्वदपकाराद् रणे विनाशित इति श्लेषेण ब्रुवन् त्वद्धरणेनाऽपकर्ता रावणो रामेण विनाशित इत्याह ।

२२ हे देवि ! लङ्कायामामिषभुजां राक्षसानामपवित्रगृहभक्षणेनाऽशुचिः कृष्णवर्त्मा (कुमार्गगः, अग्निश्च) सत्या (पतिव्रतया) भवत्या रामचन्द्रकृताया राक्षसगृहोषितायास्तवाऽपावित्र्यशङ्कायाः दूरीकरणकपटेन स्वयमग्नौ प्रवेशात् पवित्रीकृतः स शुचिरिति संज्ञां वहति, मूढास्तमन्यथा (स्वतः शुचि) वदन्तीति पुरा प्रदीपितपुच्छेन हनूमता लङ्कायां राक्षसगृहेषु अमेध्येषु उत्सृष्टोऽग्निस्तानि

अशुचिरिह भवत्या पावितो देवि सत्या
स वहति शुचिसंज्ञां तद्वदन्त्यन्यथा ऽज्ञाः ॥ २२ ॥

रघुवरेति। हे देवि ! कृष्णवर्त्मा ऽग्निः पापमार्गरतः, अतः रघुवरेण कृतायाः शङ्कायाः लङ्कायां रावणप्रभावात्को ऽपि वाधितुं न शक्नोति इति कथमस्मत्करगा स्या?दित्येवंरूपायाः भङ्गस्य दम्भेन मिषेण लङ्कायां ये आमिषभुजो राक्षसाः। आमिषं त्वस्त्रियां मांसे तथा स्याद्भोग्यवस्तुनीति विश्वः। तेषां अशुचिसद्मनाम् आस्वादनैर्भक्षणैरशुचिरपि सता भवत्या इहाऽस्मिन् भूलोके पावितः सो ऽग्निः शुचिः शुद्धः तन्नाम च। शुचिरप्पित्तमौर्वस्तु इत्यमरः। संज्ञामभिधां बिभर्ति स्वीकरोति तत् अज्ञा मूढाः अन्यथा स्वयमेव शुचिरिति वदन्ति। परिकराङ्कुराऽपन्हुतिकाव्यलिङ्गनिरुक्तयो ऽलङ्काराः। मालिनीवृत्तम् ॥ २२ ॥

अखण्डं कोदण्डं प्रभुरदलयत् खण्डपरशो-
रगृह्णाद्रामस्य प्रसभमपि चाऽखण्डपरशोः।

भक्षयित्वा ऽपवित्रीभूतरावणवधोत्तरं परगृहोषितां भार्यां कथं स्वीकरवाणि?ति शङ्कमाने रामभद्रे तस्य शङ्कापनोदाय स्वयं प्रविश्य पवित्रितः स शुचिरिति संज्ञां लेभे, नो चेत्कृष्णवर्त्मनस्तस्य कुत एवं पावित्र्य?मिति बोधयन् अग्नेरपि त्वदीयं पावित्र्यं प्रकृष्यते इत्याह।

२३ हे अम्ब ! प्रभू रामः खण्डपरशोः शिवस्य समग्रं चापमखण्डयत्, अकुण्ठितकुठारस्य परशुरामस्य चापं बलादग्रहीत्, समुद्र-

अबध्नादप्यम्भोनिधिमथ दशग्रीवमवधीन्
महाश्चर्याश्चर्यास्त्वयि कृतधियो स्याऽम्ब सुकराः॥२३॥

अखण्डमिति। हे अम्ब! प्रभू रामः खण्डपरशोः शिवस्य अखण्डमभेद्यं कोदण्डं चापम् अखण्डयदभनक्, अपि च अखण्डपरशोरव्याहतकुठारस्य रामस्य भार्गवस्य प्रसभं बलात् अगृह्णात् गृहीतवान्, पूर्वमस्वबन्धादबाऽपि धनुर्ग्रवेति ज्ञेयम्। अम्भोनिधिम् अबध्नात्, सेतुरूपेणेति भावः। अथ दशग्रीवम् अवधीद्धतवान्, एताः महदाश्चर्यं यासु नाश्चर्याः त्वयि त्वत्पार्श्वे कृता धीर्बुद्धिर्येन तस्य सुकराः सुखेन कर्तुं शक्या इति भावः। काव्यलिङ्गमलङ्कारः। शिखरिणीवृत्तम्॥२३॥

सङ्कल्पनस्तव समीरसुते हि सीते
शीतो बभूव दहनश्चिरमेधमानः।
मातर्जगद्भ्रमनिवृत्तिकृते त्विशान्त्यां
शीतः कुतः स न भवेत्त्वयि देवि साक्षात्॥२४॥

सङ्कल्पेति। हे सीते! समीरसुते चिरम् एधमानो दहनः तव सङ्कल्पनः सङ्कल्पमात्रात् शीतो बभूव, अतो हे मातः! जगतः भ्रमस्य निवृत्तिकृते निवारणार्थे तस्याऽग्नौ त्वयि साक्षाद्वि-

---

मबध्नात्, रावणं जघान, एवं त्वयि निश्चलबुद्धेरस्य रामस्य महाऽऽश्चर्यो अत्यद्भुताश्चर्याः (चरित्राणि) सुकरा आसन्निस्यात्।

२४ हे सीते! तवेच्छामात्रात् हनूमति चिरात् प्रवर्धमानो ऽग्निः शीतो बभूव, एवं स्थिते लोकभ्रान्तिदूरीकरणाय (निजपाविव्य-प्रत्यायनस्य) अग्नि त्वयि स्वयं प्रविशन्त्यां स कथमिव शीतो न भवेदित्याह।

शन्त्यां प्रविशन्त्यां सत्यां हे देवि ! स शीतः कुतो न भवेत् ? काव्यलिङ्गमलङ्कारः । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥ २४ ॥

अथ बलाऽवतारः—

नीलाऽम्बरो हलधरो ननु हन्त भास्व-
द्भूभेदनैकरसिकः शुभशालिवृत्तिः ।
श्यामाकलाभरत एष विवृद्धमोहो
भोगी बभूव भुवनाऽम्ब तव प्रसादात् ॥ २५ ॥

नीलेति । हे भुवनाऽम्ब ! ननु हलधरः बलरामः कृषीवलश्च नीलाम्बरः नीलकम्बलश्च भास्वद्भुवो यमुनायाः सुन्दरभूमेश्च भेदने एकरसिकः शुभेन शालते तच्छाली, पक्षे शुभेषु शालिषु च वृत्तिर्यस्य सः, श्यामायाः षोडशवार्षिकयुवतेः । श्यामा स्त्री मुग्धयौवनेत्यनेकाऽर्थमञ्जरी । कलानां कामकलानां भरादिति भरतः । यद्वा श्यामायाः कस्य सुखस्य लाभे रतः, पक्षे श्यामाकानां 'सावा' इति ख्यातानां लाभे निरतः सन्, विवृद्धः मोहः माध्वीपानजः माया ऊहश्च यस्य सः एषः भोगी शेषो

———

२५ हे भुवनाम्ब ! नीलाम्बरः (नीलवर्णवस्त्रधरः, मलिनवस्त्रश्च) भास्वद्भूभेदनैकरसिकः (भास्वद्भूः सूर्यसुता यमुना, प्रकाशमाना भूमिश्च, तद्भेदने समासक्तः) शुभशालिवृत्तिः (शुभशोभमानव्यापारः, शुभैः शालिभिर्व्रीहिभिर्वृत्तिर्जीवनं यस्य स च) श्यामायास्तरुण्या रेवत्याः कलानां भारात् विवृद्धमोहः, श्यामाकानां क्षुद्रधान्यविशेषाणां लाभे रतः, विवृद्धमोहो मूढतमश्च, हलधरः (बलरामः, हालिकश्च) तव प्रसादात् भोगी (सर्पेन्द्रशेषावतारः, भोगवांश्च) बभूवेति श्लेषेण हलिहालिकयोः साम्यं प्रदर्श्य तस्य त्वत्प्रसादादेव भोगिताप्राप्तिरित्याह ।

ऽपि भोगवान् तव प्रसादादभवत् । श्लेषालङ्कारः । वसन्ततिलका० ॥ २५ ॥

अथ कृष्णाऽवतारः—

श्यामा त्वमम्ब दयितश्च तवैष कृष्णो
गाङ्गेययोगमुदिता स च रुक्मिणीशः ।
त्वं स्वादुवाक् स च युवा मधुरोदितश्री-
र्दाम्पत्यमेतदनुरूपमतो मिथो वाम् ॥ २६ ॥

श्यामेति । हे ऽम्ब ! त्वं श्यामा श्यामवर्णा नित्यतरुणी वा, प्रमाणं पूर्वोक्तं, तव दयितः कृष्णः कृष्णवर्णश्च, त्वं गाङ्गेयस्य स्वर्णस्य योगेन मुदिता स च रुक्मं स्वर्णम् अस्या अस्ति सा रुक्मिणी च तस्या ईशः, त्वं स्वादुवाक् स च युवा मधुरा सुन्दरा उदितश्रीर्यस्य मधोः रोदिते च श्रीर्यस्याऽतः मिथः वाम् एतद्दाम्पत्यम् अनुरूपं युक्तम् । श्लेषसमालङ्कारौ । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥ २६ ॥

२६ हे अम्ब ! त्वं श्यामा (तरुणी, श्यामवर्णा च) तव दयितश्च कृष्णः, (तन्नामा, कृष्णवर्णश्च,) एवं त्वं गाङ्गेययोगमुदिता (सुवर्णसंबन्धसंतुष्टा) स च रुक्मिणीशः (रुक्मिमग्या रुक्मिभगिन्याः, सुवर्णवत्याश्च ईशः) त्वं मधुरवचना, स च युवा मधुरोदितश्रीः (मधुरा सुन्दरी उदिता श्रीर्यस्य, मधुरानगर्यामुत्पन्ना शोभा यस्य, मधोर्दैत्यस्य रोदिता श्रीर्येन तथाभूतश्च वा) अतो युवयोर्जायापतित्वं परस्पराऽनुरूपमित्याह ।

रामाऽनुषङ्गविहृतौ रचिताऽभिलाषं
मातस्त्रिलोचनजितं भवती मनोज्ञम् ।
पित्रा समानगुणमात्मभुवं प्रसूय
पुष्पाऽऽयुधं कमपि रुक्मिणि लब्धहर्षा ॥ २७ ॥

रामेति। हे रुक्मिणि ! हे मातः ! कृष्णपक्षे रामस्य बलरामस्य, कामपक्षे रामाणां सुन्दरीणाम् अनुषङ्गेण विहृतौ विहारे रचितः अभिलाषो येन तं, त्रिलोचनं शिवं बाणाऽसुरयुद्धे मोहिनीरूपेण वा जयति तम्, अन्यत्र त्रिलोचनेन जितः पार्वतीपरिणयसमये दग्धः तं पित्रा कृष्णेन समाः पूर्वोक्ता गुणा यस्य तं पुष्पाऽऽयुधं कमपि किमपि विलक्षणसौन्दर्यसुकुमारत्वादियुक्तम् आत्मभुवं पुत्रं प्रसूय लब्धः हर्षो यया सा अभूरिति। श्लेषोपमाकाव्यलिङ्गालङ्काराः। वसन्ततिलका वृत्तम् ॥२७॥

गम्भीरगोवाहिकृतार्थक्लृप्त-
सम्पन्नटीका श्रुतिमञ्जुसूक्तिः ।

———

२७ हे रुक्मिणि, मातः ! भवती रामाऽनुषङ्गविहृतौ (रामेण बलभद्रेण सह विहारे, रामाभिः स्त्रीभिः सह विहारे च) कृताऽभिलाषं, त्रिलोचनजितं (बाणाहवे शिवजयिनं, शिवेन जितं च) सुन्दरं, पित्रा कृष्णेन समानगुणं (पूर्वोक्तरीत्या) पुष्पायुधम् (अनिरुद्धम्) कमपि आत्मजं प्रसूय लब्धहर्षा आसीरित्याह।

२८ हे मातः ! गम्भीरगोवाहिकृतार्थक्लृप्तसंपन्नटीका (गम्भीरा ये गोवाहिनो वाग्मिनः पण्डितास्तेषु कृतो निष्पादितो योऽर्थो धनं तेन क्लृप्ता संपद्रूपा नटी यया तथाभूता, पण्डितसंपद्दात्रीति यावत्, गम्भीरो यो गोवाही वृषभवाहनः शिवस्तद्रूपो यः शङ्कराचार्यस्तेन कृता ये ऽर्था अभिधेयास्तैः क्लृप्ता सम्पन्ना पुष्टा (विस्तृ-

गीतेव कृष्णाऽऽननसौरभज्ञा
ध्येयाऽसि मातः शुभयोगभाजाम् ॥ २८ ॥

गम्भीरेति । हे मातः ! गीतेव कृष्णस्याऽऽननस्य सौरभं सौन्दर्यं सुगन्धं वा जानाति सा, अतः शुभमष्टाङ्गयोगं पक्षे शुभस्य कल्याणस्य योगं स्वत्कटाक्षेण संयोगं भजन्ति तेषां ध्यातुमध्येतुं च योग्याऽसि, गम्भीरो यो गोत्राढी वृषवाहनः शिवो नाट्याचार्यः तत्प्रकाशे कृतार्थाः लब्धलास्यकलाः क्लृप्ता जागरूका सम्पन्नाऽत्यसम्पन्नासां ताहश्यो नर्त्यो नर्तक्यो यस्याः सा अन्यत्र गम्भीरा गम्भीराऽऽशयाः ये गोत्राढिनो वाक्चतुराः पण्डिताः तैः कृतं यदर्थक्लृप्तम् अर्थक्लृप्तिस्तया संपन्ना युक्ता टीका यस्यां सा श्रुतेः कर्णस्य मञ्जुः सूक्तिर्यस्याः सा, अन्यत्र श्रुतेर्वेदस्य मञ्जुः अद्वैतप्रतिपाद्यत्वात्सूक्तिर्यस्याः उपनिषद्बृंहकत्वादिति भावः । श्लेषोपमालङ्कारौ । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥२८॥

घनमहा नवनीतसुधाश्रित-
व्रजविपत्तिहरा हरिवल्लभे ।

ता) टीका व्याख्या यस्याः सा च) श्रुतिमञ्जुसूक्तिः (कर्णमधुरवचना, वेदवन्मनोरमवाक् च) कृष्णाऽऽननसौरभज्ञा (चुम्बनादिसमये भगवन्मुखसौगन्ध्यज्ञा, भगवन्मुखनिस्सृततया तत्सौरभज्ञाऽतिसुन्दरी च) त्वं गीतेव शुभयोगभाजां (पुण्यवतां योगिनां च) ध्येया ऽध्येया चासीत्याह ।

२९ हे हरिप्रिये ! घनमहा (सान्द्रोत्सवा) अनवेन पुराणपुरुषेण नीतां प्रापितां सुधां श्रिता ये देवास्तद्व्रजस्य विपत्तिहरा, यद्वा घन विष्णुना नवं यथा तथा नीतसुधाः प्रापितामृता मथ्यन्त प्रापिता इति यावत्, तथा विधा ये श्रिता निजाश्रिता ये देवास्तद्व्रजविपत्तिहरा

प्रबलभद्रविकासविधायिनी
त्वमयसे निजवल्लभतुल्यताम् ॥ २९ ॥

घनेति । हे हरिवल्लभे ! कृष्णपक्षे घनवन्मेघवन्महः कान्ति-र्यस्य सः तथा नवनीतं सुधेव तां, यद्वा नवनीतं साक्षात् सुधाऽमृतं लक्षितलक्षणया दुग्धं च ते आश्रितस्य व्रजस्य गोकुलस्य विपत्तेर्हरः, तथा लक्ष्मीपक्षे घनः महः उत्सवो यस्य सः स चाऽसौ अनवः पुराणपुरुषः तेन नीतां प्रापितां सुधां श्रिता देवाः तेषां व्रजस्य गणस्य विपत्तिहरा, सः प्रकृष्टस्य बलभद्रस्य विकासस्य विधायी त्वं प्रबलस्य विपुलस्य भद्रस्य कल्याणस्य विधायिनी कर्त्री तत्सम्बुद्धौ(?) अतः त्वं निजवल्लभस्य कृष्णस्य तुल्यताम् अयसे प्राप्नोषि । श्लेषोपमालङ्कारौ । द्रुतविलम्बितं वृत्तम् ॥ २९ ॥

अथाऽस्मिन् वर्णने मोक्षदायिका अयोध्यादिसप्तपुरीर्दर्शयति—

प्राऽयोध्यानगरीयसां सुमनसां मायातमश्छेदिनी
त्वं काञ्चिमधुराऽवलम्बसरणिः क्षोभादवन्ती जगत् ।

बलस्य दृढस्य भद्रस्य कल्याणस्य विधायिनी त्वं, तव प्रियश्च घनमहा (मेघकान्तिः) एवं नवनीतं हैयङ्गवीनमेव सुधा तामाश्रितो यो व्रजो गोकुलं तद्विपत्तिहरः, तथा प्रकर्षेण बलभद्रस्य निजभ्रातुर्विकासस्याऽऽनन्दस्य विधायी, अतस्त्वं निजदयितसाधर्म्यं प्राप्नोषीत्याह ।

३० हे देवि ! प्रायः ध्यानेनाऽतिगुरूणां सुमनसां (पण्डितानां) मायारूपाऽन्धकारविनाशिनी, काञ्च्या रशनया सुन्दरी अवलम्बसरणिर्यस्याः सा, क्षोभाज्जगदवन्ती, त्वं द्वारवतीनगरे विहरते ऽतृष्णाय (आप्तकामत्वान्निर्लोभाय) कृष्णाय भगवते अस्य जलधेरुद्गतास्तरङ्ग-

सम्भोगैः स्वदसेऽस्य देवि जलधेरुद्वीचिकाशीकरैः

स्वैरं द्वारवतीपुरे विहरतेऽतृष्णाय कृष्णाय तैः ॥३०॥

मायेति । हे देवि ! त्वं प्रायो बाहुल्येन ध्यानगरीयसां पुंसां मायातमश्छेदिनी २ अत्राऽयोध्या मायेति पुरीद्वयं, तथा काञ्च्या मधुरा ऽत्वलघ्वसरणिर्यस्याः सा ४ अत्र काञ्ची मधुरेति द्वयं, मधुरा मथुरापाञ्चेति मेदिनी । यद्वा मधुरेत्येव पुरी द्रविडदेशे प्रसिद्धा, पुनः क्षोभाज्जगत् अवन्ती रक्षन्ती ५ इयमेका, त्वं द्वारवतीपुरे विहरते तृष्णायाऽपि कृष्णाय सम्भोगैः स्वदसे रोचसे ६ इयमेका, कीदृशैः अस्य जलधेः क्षीरोदस्य उद्वीचिका उच्छलत्तरङ्गास्य शीकरैरिव मधुरत्वात् ७ अत्र काशीत्येका । मिलित्वा सप्त । रत्नावल्यलङ्कारः । शार्दूलवि० ॥३०॥

अथ कल्क्यवतारः—

म्लेच्छान् भयानकरवानपि मूर्च्छयित्वा

निर्वापयिष्यति कलिं हरिरध्वरं च ।

णाः येषु तथाविधैस्तैर्नानाविधैः संभोगैः प्रीतिपात्रं भवसीति "अयोध्या मधुरा माया काशी काञ्ची अवन्तिका । पुरी द्वारावती चैव सप्तैता मोक्षदायिकाः" इत्युक्तपुरीसप्तकनामनिर्देशवैचित्र्यप्रदर्शनपुरस्सरमाह ।

३१ हे पद्मे ! कल्क्यवतारे हरिर्भवत्या वचनैरुदितदयः सन् भयङ्करशब्दानपि म्लेच्छान् मूर्च्छयित्वा कलिं (युगं) निर्वापयिष्यति (शमयिष्यति,) यागं (धर्मं) च निर्वापयिष्यति (प्रवर्तयिष्यति)

कल्की तमांसि परिपास्यति भूसुरांश्च
पद्मे भवद्वचनपल्लविताऽनुकम्पः ॥ ३१ ॥

म्लेच्छानिति। हे पद्मे ! भवत्या वचनेन पल्लविता सञ्जाता ऽनुकम्पा कृपा यस्य सः कल्की तत्संज्ञको हरिः भयानका भयङ्कराः रवाः शब्दा येषां तान् म्लेच्छान यवनान् मूर्च्छयित्वा मोहयित्वा। मुर्च्छा मोहसमुच्छ्राययोरित्यस्माण्णिजन्तात्समानकर्तृकयोरिति क्त्वाप्रत्ययः। कलिं निर्वापयिष्यति शमयिष्यति अध्वरं यज्ञं च द्विजैः कारयिष्यति। णिजन्तात् डुवप् बीजसन्ताने इत्यस्मात् लृट्। चेत्यपरन्तमांस्यज्ञानानि परिपास्यत्याचामयिष्यति भूसुरान्ब्राह्मणांश्च रक्षिष्यति। पा पाने, पा रक्षणे इति धातुद्वयाल्लृट्। अत्र श्रीवचनाऽऽश्रयः। श्लेषतुल्ययोगितालङ्कारौ। वसन्ततिलकावृत्तम् ॥ ३१ ॥

मलिनकलिकालेशैः शाखापरिक्षयदूषितै-
रपगतसदामोदैरत्राऽसुहृद्यवनैर्वृते।

तमांसि ब्राह्मणांश्च परिपास्यति (नाशयिष्यति, पालयिष्यति च) इत्याह।

३२ मलिनकलिकालेशैः (मलिनस्य कलिकालस्य ईशैः कलिकालराजभिः, मलिना म्लानाः कलिकानां कोरकाणां लेशा येषु तैर्म्लानविरलकलिकैश्च) शाखानां (वैदिकशाखानां शिफानां च)-परिक्षयेण दूषितैः, अपगतसदामोदैः (निरस्तसज्जनानन्दैः, नष्टसुगन्धैश्च) असुहृद्यवनैः (दुष्टहृदयैररातिरूपैर्यवनैः, अरमणीयैर्वनैश्च) अत्राऽस्मिन् लोके वृते सति शाखिग्लानिं (वेदविदां ग्लानिं, वृक्षग्लानिं च) शमयितुमिच्छुर्माधवो (हरिः, वसन्तश्च)

शमयितुमनाः शाखिग्लानिं भविष्यति माधवो
जलनिधिभुवा वृद्धिं लब्ध्वा त्वया च महावनी ॥३२॥

मलिनेति । मलिनैर्दूषितैः कलिकालानाम् ईशैर्म्लेच्छरूपैः अन्यत्र मलिनैः कलिकाना कुड्मलानां लेशैः तथा शाखानां वेदानां शिफानां च परिक्षयेण दूषितैः शोभाहीनैः पुनरपगतः सदा सर्वदा मोदः हर्षः आमोदः सुगन्धश्च येषां तैः अपि च असुहृद्भिः शत्रुभूतैर्यवनैः, पक्षे सुष्ठु हृद्यानि हृदयप्रियाणि यानि वनान्यरण्यानि तादृशानि न भवन्तीति च तैर्हते युक्ते अत्र लोके काले वा शाखिनां ब्राह्मणानां वृक्षाणां च ग्लानिं म्लानिं शमयितुं शान्तयितुं मनो यस्य सः माधवः हरिर्वसन्तश्च जले निधीयते ऽस्यां तया भुवा भूम्या हेतुना वृद्धिमभ्युदयं, पक्षे वृद्धिं पल्लवादीनां लब्ध्वा महत् अवनं रक्षणं वनं च तद्विद्यते ऽस्य तादृशः भवति । श्लेषाऽलङ्कारः । हरिणीवृ० ॥ ३२ ॥

प्रातर्वात इवाऽवधूतकलिको मातर्महारण्यवत्
खड्गी तापसवत्कृतार्थजननः कल्की मुदे देवि ते ।

जलनिधिभुवा (समुद्रात्मजया, जलपूर्णया भुवा च) त्वया वृद्धिं लब्ध्वा महावनी (महन्नामवनं रक्षणं यस्मिन् स साधुजनरक्षकः, महती वनी अरण्यानी च) भविष्यतीति श्लेषेणाह ।

३३ हे देवि ! मातः ! प्रातर्वातः (प्राभातिको मारुतः) इव अवधूतकलिकः (निरस्तकलिः, कम्पितकोरकश्च) महारण्यवत् खड्गी (कृपाणवान्, गण्डकयुक्तश्च) तापसवत् कृतार्थजननः (कृतचतुर्विधपुरुषार्थोत्पादनः, कृतकृत्यजन्मा च) स्वामी कल्की तव मुदे महीम् आन्ध्रीयजिह्वामिव (आन्ध्रदेशोत्पन्नजनरसनामिव) अम्लेच्छां (म्लेच्छयवनादिरहिताम्, अम्ले रसे इच्छा यस्यास्तथाताम्

अम्लेच्छां स्वयमाचरिष्यति महीमान्ध्रीयजिह्वामिव
स्वामी सश्रुतिमार्गगानिह जनान्कर्ताऽथ शब्दानिव ॥ ३३ ॥

मातरिति। हे मातः! प्रातर्वातः प्रातःकालीनवात इवाऽवधूतः कम्पितः कलिरेव कलिकः कलियुगमित्यर्थः। अन्यत्राऽवधूता कलिका कोरकश्च येन महारण्यवत्खड्गी खड्गः 'गेण्डा' इति लोके प्रसिद्धः। स अस्मिन्नस्ति सः, पक्षे निस्त्रिंशवान् तापसः यथा कृतार्थं कृतकृत्यं जननं यस्य तद्वदयमपि कृतम् अर्थजननं चतुर्विधपुरुषार्थसम्पादनं येन सः कल्की विष्णुः हे देवि! ते तव मुदे हर्षाय आन्ध्रदेशे भवा आन्ध्रीयाः, वृद्धाच्छ इति छप्रत्ययः। तेषां जिह्वा यथा अम्लस्य रसस्येच्छां तथा ऽयमपि महीम् अम्लेच्छां म्लेच्छरहिताम् आचरिष्यति करिष्यतीत्यर्थः। सः कल्की स्वामी ऐश्वर्यवान्। स्वामिन्नैश्वर्ये इति निपातनात्साधुः। शब्दान्ध्वनीन् श्रुतेः कर्णस्य वेदस्य च मार्गे पथि गच्छन्ति तान्कर्ता करिष्यतीत्यर्थः। श्लेषोपमालङ्कारौ। शार्दूलविक्री० ॥ ३३ ॥

अथ लक्ष्म्या अपाङ्गे अङ्गेषु च दशाऽवतारान् श्लोकद्वयेन वर्णयति—

मात्स्यज्योतिषि मन्दरक्षणपरे ऽनन्तोच्चदर्पाऽऽवहे
हर्यास्यस्पृशि चारुवर्णिनि कृताऽशेषाऽधिकोपक्रिये।

च) स्वयं करिष्यति, एवं जनान् शब्दानिव श्रुतिमार्गगान् (वेदमार्गावलम्बिनः, श्रोत्रगोचरांश्च) करिष्यतीत्याह।

३४ हे देवि! मात्स्यज्योतिषि (मत्स्यतुल्यशोभाधरे, मत्स्यरूपे च) मन्दरक्षणपरे (मन्दानां रक्षणे परे, मन्दरपर्वतविशेषसक्ते

एणश्रीमुषि कामपालविभवे कृष्णे कलिध्वंसने
देवि त्वद्दयिताऽवतारदशकं ध्यायाम्यपाङ्गे तव ॥३४॥

मात्स्येति। हे देवि ! तवाऽपाङ्गे कटाक्षे त्वद्दयितस्य हरेरवतारदशकं ध्यायामि, अथाऽपाङ्गपक्षे ऽवतारपक्षे च विशेषणानि। मत्स्यस्येदं मात्स्यं तज्ज्योतिः शोभा स्वरूपं च यस्मिन् इति मत्स्यावतारः। एवं मन्दानां रक्षणे परः तत्परः, पक्षे मन्दरनिष्ठ क्षणो पारतन्त्र्ये परः येन मन्दरः परतन्त्रो ऽभूदित्यर्थः। तस्मिन्। क्षणः कालविशेषे स्यात्पर्वण्यवसरे महे। व्यापारविकलत्वे च परतन्त्रत्वमध्ययोरिति हैमः। अनेन कूर्माऽवतारः। पुनरनन्तस्य भगवतः अनन्तायाः पृथ्व्याश्चोच्चं हर्षम् अवलोकनेन धारणेन चाऽऽवहति तस्मिन्निति वराहावतारः। हरेर्विष्णोर्नृसिंहस्य चाऽऽस्यस्पृश्यवलोकयितरि, यद्वा नेत्रचुम्बनस्योक्तत्वात्तत्समये धारके चेति नृसिंहावतारः। चारुवर्णो नीलादि-

---

सञ्चारकत्वात् कच्छरूपे च) अनन्तोच्चहर्षाऽऽवहे (अनन्तस्य भगवतो गुरुप्रमोदप्रदे, अनन्तायाः पृथिव्या उच्चहर्षप्रदे तदुद्धारकत्वाद् वराहरूपे च) हर्यास्यस्पृशि (भगवन्मुखलग्ने, नृसिंहरूपे च) चारुवर्णिनि (रम्यकृष्णवर्णे, सुन्दरब्रह्मचारिणि वामनरूपे च) कृताऽशेषाऽधिकोपक्रिये (कृता अशेषाणामधिका उपक्रिया उपकारो येन, कृता सकलाऽऽधिस्वरूपा कोपक्रिया येन अतिक्रोधे परशुरामरूपे च) एणश्रीमुषि (हरिणशोभाऽपहारिणि, मृगवेषमारीचश्रीविघातके रामरूपे च) कामपालविभवे (मदनपालनसमर्थे, बलभद्रवैभववति च) कृष्णे (नीलवर्णे, तन्नामके च) कलिध्वंसने (पापनाशके, कलियुगनाशके च कल्किरूपे) तवाऽपाङ्गे हरेरवतारदशकं ध्यायामीति क्रमेण समष्ट्या अवतारदशकरूपत्वमपाङ्गे श्लेषेण वर्णयन्नाह।

यस्मिन् विद्यते चारुः सुन्दरश्चाऽसौ वर्णी ब्रह्मचारी च तस्मिन्निति वामनः । कृतः अशेषेषु अधिका उपक्रिया बहूपकारः येन तथा अशेषेषु आधिर्मानसी व्यथा यैस्तेषु दुर्नृपेषु कृता कोपक्रिया येनेति भार्गवः । एणश्रियं मृगनेत्रशोभां मारीचश्रियं च मुष्णातीति रामः । कामं पालयति रक्षति तथा कामपालो हलाऽऽयुध इत्यमराद्बलस्तस्य विभवे विभुत्वे इति बलाऽवतारः । कृष्णः । कलिं कलहं युगं च ध्वंसयति तस्मिन्निति कल्की । श्लेषरत्नावल्यलङ्कारौ । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ३४ ॥

कृष्णः केशो दृगेषा झषतनुरधरोमन्दरागं हि धत्ते
सौकर्यं दोष्णि रेजे किल मुखहरिता मध्यमात्ता बलिश्रीः ।
रामाऽग्र्यत्वं वपुःश्रीः प्रथयति यमुनादर्पहृद्रोमवल्ली
धत्ते जङ्घाऽभिरामश्रियमिह कलिहृत्पादपद्मं तव श्रीः॥३५॥

कृष्ण इति । हे श्रीः ! तव केशः कृष्णः कृष्णवर्णः कृ-

---

३५ हे श्रीः ! तव केशः कृष्णः (नीलवर्णः, तन्नामकश्च) एषा दृक् झषतनुः (मत्स्यस्येव आकारो यस्यास्तथाभूता, मत्स्यरूपा च) अधरोमन्दरागं (अमन्दं रक्तिमानं, मन्दरनामकमगं पर्वतं धत्ते च कूर्मरूपमिति यावत्) दोष्णि (भुजे) सौकर्यं (शोभनकर (हस्त)-त्वं, सूकरत्वं च वराहरूपत्वमिति यावत्) रेजे, मुखहरिता (मुखे चन्द्ररूपता, नृसिंहरूपता च, रेजे इति यावत्) बलिश्रीः (त्रिवलीशोभा बलिदैत्यश्रीश्च) मध्येन (वलग्नेन, वामनेन च) आत्ता (प्राप्ता) वपुश्रीः रामाग्र्यत्वं (स्त्रीश्रेष्ठत्वं, परशुराम, दाशरथिराम, बलरामेषु त्रिषु रामेषु मध्ये प्राथमिकत्वं परशुरामत्वं च) प्रथयति, रोमवल्ली यमुनादर्पहृत् (यमुनानीला, यमुनादर्पापहारिणी बलरामरूपा च) जङ्घा ऽभिरामश्रियं (सुन्दरशोभाम्, अभिनो रामस्य दाशरथेः श्रियश्च) धत्ते इति व्युत्क्रमेण दशावताररूपत्वं भगवत्यास्तत्तदवयवेषु प्रदर्शयन्नाह ।

ष्णाऽवतारश्च । एषा इक्‌ झषस्य मत्स्यस्येव तनुः स्वरूपं ग-
स्या इत्यवतारश्च । हि निश्चये ऽपर ओष्ठः अमन्दं विपुलं रागं
रक्तिमानं मन्दरसंज्ञकमगं पर्वतं चेति कूर्मः । द्रोणि सौकर्यं सू-
करत्वं सूकरभावो वराहावतारश्च रेजे । मुखेन हरिः सिंहः त-
द्भावस्तत्ता मुखः प्रमुखो यो हरिः सिंहः तत्ता च(?), मध्यमेन
कट्या आत्ता प्राप्तेति नृसिंहावतारः । मध्ये इत्यर्थः । किं च
बलिश्रीः एतन्नामकदैत्यश्रीः वलित्रयशोभा च मध्यमात्तेति पूर्व-
वत् । वामनो ऽपि मध्यम इत्यर्थः । पुनर्वपुश्रीः रामासु स्त्रीषु रा-
मयोर्दाशरथिबलभद्रयोरपेक्षया रामेषु अग्र्यत्वं प्राथम्यं परशु-
रामावतारत्वं च प्रथयति प्रख्यापयति । रोमवल्ली लोमराजी कृ-
ष्णत्वेन यमुनाया दर्पं हन्ति सा अन्यत्र यमुनाया लाङ्गलेन कर्ष-
णाद्धलाऽवतारश्च । इदमाख्यानं सविस्तरं श्रीमद्भागवते दशमो-
त्तरार्धे, तदस्मत्कृतचम्पुभारतव्याख्याने तृतीयस्तबके ऽष्टाशीति-
श्लोके सङ्क्षिप्य दर्शितम् । जङ्घा अभिरामां सुन्दरीं श्रियं रा-
माऽवतारं च धत्ते दधाति पादपद्मं कल्कियुगस्य हृत्कल्कयवतार-
श्चेति । श्लेषरत्नावल्यलङ्कारौ । तत्राऽक्रमेणाऽवतारवर्णनाद्रत्नाव-
ल्या द्वितीयो भेदः । स्रग्धरावृत्तम् ॥ ३५ ॥

विदितगुणाऽलङ्करणं विशिष्टरचनाऽटवीक्षणप्रेक्षम् ।

---

३६ हे अरविन्द गृहे ! विदितगुणाऽलङ्करणं (विदितं प्रसिद्धं गु-
णानां रजस्तमआदीनामलङ्करणं समासिकरणं यस्य, यद्वद् विदितानि
प्रसिद्धानि गुणाः शौर्यादयो ऽलङ्करणानि यस्य तं, विदितानि ज्ञातानि
माधुर्यादयो गुणा उपमादीन्यलङ्करणान्यलङ्कारा येषु तं च) विशिष्ट-

कविमिव कृतदशरूपकमरविन्दगृहे ऽभिनन्दसि मुकुन्दम्

इति श्रीमद्वेङ्कटाऽध्वरिविरचिते श्रीमल्लक्ष्मीसहस्रे दशाऽवतारस्तबक एकविंशः सम्पूर्णः ॥ २१ ॥

विदितेति । हे अरविन्दगृहे ! कमलमन्दिरे ! कविः काव्यकर्ता विदिताः गुणाः काव्यस्य ओजःकान्तिसमाधिप्रभृतयः अलङ्करणं च उपमादि । मुकुन्दपक्षे विदितं गुणानां सत्त्वादीनाम् अलङ्करणम् उपसंहारः यस्य स विशिष्टचित्ररूपकाव्यरचनाऽटव्या ईक्षणं विभावने प्रेक्षा मतिर्यस्य सः । प्रेक्षोपलब्धिश्चित्संविदित्यमरः । पक्षे नानाभेदभिन्नप्रपञ्चरचनाटव्यां क्षणम् ईषत्प्रेक्षा ईक्षा यस्य सः । 'स ऐक्षते'ति श्रुतेः । कृतानि दशसंख्यकानि रूपकाणि येन तान्युच्यन्ते ।

> नाटकमथ प्रकरणं भाणव्यायोगसमवकारडिमाः ।
> ईहामृगाङ्कवीथ्यः प्रहसनमिति रूपकाणि दश ॥ इति ।

चनाटवीक्षणप्रेक्षं (सकलसृष्टिरूपारण्योत्सवरूपाऽवलोकनं, सकलकाव्यरचनाकाननं क्षणमात्रात् प्रेक्षमाणं च) कृतदशरूपकं (कृतदशावतारं, कृतनाटकादिरूपकदशकं च) मुकुन्दं कविमिवाऽभिनन्दसि (श्लाघसे) इति वदन् स्तवकं पूरयति ।

इति श्रीमानवल्ल्युपाख्यतैलङ्गरामशास्त्रिविरचितायां
लक्ष्मीसहस्राऽवतरणनिःश्रेणिकायां
दशाऽवतारस्तबकः ॥ २१ ॥

अन्यत्र कृतं त्वच्चुष्ट्यर्थं स्वीकृतं रूपकं मत्स्यादिद-शाऽवताराः येन तं कामिमिव मुकुन्दं भगवन्तमभिनन्दसि आ-नन्दयसि मां पालयसि च । श्लेषोपमालङ्कारौ । गीतिर्वृत्तम्॥३६॥

इति श्रीरावजीमहाराजाऽपरनाम्ना श्रीनिवासपण्डितेन वि-रचितायां बालबोधिन्याख्यायां श्रीमल्लक्ष्मीसहस्रटी-कायां दशावतारस्तक एकविंशः सम्पूर्णतां प-फाणनराम् ॥ २१ ॥

अथ चित्रस्तबकः २२ ।

सवानरः समागम्य सर्वसाकेतवासिनाम् ।
चक्रे चित्रं स्वचरितैः स रामः श्रेयसे ऽस्तु नः ॥ २२ ॥

अथाऽस्मिन्द्वाविंशस्तबके श्रीमहालक्ष्म्याः स्ववर्णनस्य चित्रतां दर्शयितुं प्रथमनमनपद्ये चित्रस्तबकभूषितमिति तल्लिङ्गं निर्दिशन्मङ्गलमाचरति—

कमलाऽऽयतनां चित्ते कलये यत्पदाम्बुजम् ।
चिरं विबुधसन्मौलिचित्रस्तबकभूषितम् ॥ १ ॥

अनुप्रासचित्रमिदम् ।

कमलेति । यस्याः पदाम्बुजं पदकमलं विबुधानां सत्सु शोभनेषु मौलिषु स्थितैः चित्रस्तबकैर्विचित्रगुच्छैर्भूषितं तां कमलायतनां चित्ते मनसि चिरं कलये ध्यायामीत्यर्थः । अत्र प्रथमार्धे कवर्णाऽवृत्त्या द्वितीयाऽर्धे चिवर्णावृत्त्या अनुप्रासचित्रालङ्कारः । एतल्लक्षणं प्रथमस्तबकप्रथमपद्ये उक्तम् ॥ १ ॥

वेदानि सर्वशास्त्राणि विभाव्य भवतीं रमे ।

---

१ अथ द्वाविंशेन नानाविधचित्रभूषितेन चित्रस्तबकेन स्तोतुमिच्छुश्चित्रमिति तल्लिङ्गनिर्देशपुरस्सरं, यच्चरणकमलं देवमुकुटगतविचित्रपुष्पगुच्छालङ्कृतं (देवप्रणतं) तां कमलवासिनीं भगवतीं वन्दे इत्याह ।

२ हे देवि ! सापि (अति प्रसिद्धापि) सरस्वती यस्यास्तव दास्यं प्राप्नोति तां भवतीं सर्वाणि शास्त्राणि विचार्य वेदानि (जानीयां, तवस्वरूपं जानीयाम् इति यावत्,) यद्वा यस्यास्तव सा सर-

दास्यं यस्यास्तवोपैति देवि सा ऽपि सरस्वती ॥ २ ॥

इदमपशब्दाऽऽभासचित्रम् ।

वेदेति । अस्य वासुदेवस्त्र स्त्री ई तत्सम्बोधनं हे इ ! पुंयोगादाख्यायामिति ङीषि यस्येति चेत्यलोपे अम्बार्थानामिति सम्बुद्धिह्रस्वः । हे रमे ! हे देवि ! वेदांश्च परं सर्वशास्त्राणि भवदात्मकानि विभाव्याऽऽलोच्य सा सरस्वत्यपि यस्यास्तव दास्यं मेवामुपैति(?) इदमपशब्दाऽऽभासचित्रम् ।

यत्राऽपशब्दधीः साधुभावज्ञानान्निवर्तते ।
तत्राऽपशब्दाऽऽभासः स्याद्यथेदंपुरुषो भवान् ॥
इति तल्लक्षणात् ।

अस्याऽर्थः । यत्र पद्ये ऽपपाशब्दः व्याकरणविरुद्धः इति धीर्ज्ञानं साधुभावस्य ज्ञानान्निवर्तते गच्छति तत्राऽपशब्दाऽऽभासाऽलङ्कारचित्रम् । तदुदाहरणम् । यथेदंपुरुष इत्युक्ते पुन्नपुंसकयोर्विशेषणविशेष्यभावाऽभावेनाऽपशब्दाभासत्वे अयं चाऽसौ पुरुषश्चेति समासेन तन्निवृत्तिः । तथा ऽत्र पद्ये ऽपि वेदानि इत्यपशब्दाभासे वेदान् इ इति पदद्वयकरणेनाऽऽभासनिवृत्तिर्ज्ञेयेति ॥ २ ॥

कमले देवदेवस्य महिषि त्वं स्तुता रमे ।

स्त्वयि दास्यमुपैति तां भवतीं विभाव्य (ध्यात्वा) सर्वशास्त्राणि (अनायासेनैव) वेदानि जानीयाम) इति वेदानीति नपुंसकप्रयोगमाभासयन् अपशब्दाऽऽभासाख्येन चित्रेण स्तौति ।

३ देवदेवस्य (नारायणस्य) महिषि ! (कृताऽभिषेके पत्नि !) हे रमे ! विमले कमले नता (स्थिता) स्तुता त्वं मे (मम) देहस्य

विमले देवि देहस्य ह्यहिमत्वं नता स्य मे ॥ ३ ॥

अयं गोमूत्रिका बन्धः।

कमले इति। हे विमले! हे देवदेवस्य महिषि! हे देवि! हे रमे! मे मया नता स्तुता च सती त्वं देहस्य अहिमस्य अशीतस्य भावः अहिमत्वं सन्तापमिति यावत् स्य नाशय। षो ऽन्तकर्मणि इत्यस्मात्प्रार्थनायां लोट्। अयं गोमूत्रिकाबन्धः। तल्लक्षणम्।

वर्णानामेकरूपत्वं यद्येकान्तरमर्धयोः।
गोमूत्रिकेति तत्प्राहुर्दुष्करं तद्विदो विदः॥

अत्र केचित्। षोडश कोष्ठपङ्क्तिद्वये ऽर्धद्वयं क्रमेण विलिख्यैकान्तरत्रिनिमयेन वाचने श्लोकनिष्पत्तिरित्युदाहरलक्षणं वदन्ति, तदापाततः। सर्ववर्णलेखनप्रसङ्गेन बन्धत्वाऽभावात्। बन्धत्वं तु न्यूनवर्णलेखने ऽपि समानवर्णाऽऽवृत्त्या श्लोकपर्याप्तवर्णाऽवगमकत्वं, तादृशस्यैव चित्रताप्रयोजकत्वात्। गोमूत्रिका नाम पथि गच्छतो वृषभस्य मेहतो मूत्रं भुवि पतति तद्गोमूत्रं तत्प्रतिकृतिर्गोमूत्रिका। इवे प्रतिकृताविति कन्। तथा च गोमूत्रिकालक्षणं कविकुतूहले।

प्रथमाऽर्धसमस्थानभाजो वर्णाः परे दले।
लभन्ते चेत्समं स्थानं तदा गोमूत्रिका भवेत्॥

इत्येकं युग्माऽक्षराऽश्लिष्टगोमूत्रिकालक्षणम्। अत्रैव प्रथमार्धस्थप्रथमाऽऽद्यसमवर्णाः परदले वाचने लभन्ते चेद्युग्मा-

---

अहिमत्वम् (उष्णत्वं, सन्तापं) स्य (नाशय) इति गोमूत्रिकाबन्धेन स्वदेहसन्तापशमनं प्रार्थयते।

ऽक्षराऽश्लिष्टगोमूत्रिकेति द्वितीयलक्षणम् । अत्र तु प्रथमार्धस्थ-द्वितीयादिसमाक्षराणि एकवारं लिखित्वा द्वितीयाऽर्धवाचनेऽपि तान्येव मध्यस्थानि गोमूत्रवद्वाचनीयानीति। अत्र द्वितीया-दियुग्मवर्णानाम् अर्धद्वयवाचने श्लिष्टत्वादिदं युग्माऽक्षरश्लिष्टगो-मूत्रिकाचित्रम् ॥ ३ ॥

प्रथमपादगूढम्—

पाहि देवि कलशोदधेः सुते
देहि पापविलयं दयानिधे ।
शेषशायिदयिते तमोमुषं
शेमुषीं कलय नः सुशोभनाम् ॥ ४ ॥

पाहीति । हे कलशोदधेर्दुग्धसमुद्रस्य सुते ! कन्ये ! नोऽस्मान् पाहि रक्ष । 'पा रक्षणे' इत्यस्मात्प्रार्थनायां लोट् । पुनर्हे दयानिधे ! पापस्य किल्बिषस्य विलयं नाशं देहि, हे शेषशा-यिदयिते ! नः तमः मुष्णाति तां सुष्ठु शोभनां शेमुषीं मतिं क-लय । इदं प्रथमपादगूढचित्रम् ॥ ४ ॥

चतुर्थपादगूढम्—

संश्रितानवितुमास्थया दया-
सारिणीह दिगधीशसेविता ।

---

४ हे अमृतसागरकन्यके ! पाहि, हे दयानिधे ! पापविलयं (पापनाशं) देहि, हे शेषशायिप्रिये ! तमोमुषीम् (अज्ञानना-शिकां शोभनां शेमुषीं (मतिं) कलय (कुरु) इति प्रथमपादं द्वि-तीयादिपादत्रयगताऽक्षरोद्धारेण गोपयन् गूढप्रथमपादाख्येन चि-त्रेण प्रार्थयते ।

५ आश्रितान् साऽवधानं रक्षितुं दयासारिणी (आत्तकृपा) दि-क्पालसेविता या स्वप्रियस्य (हरेः) वक्षःस्थलमाश्रयति सा हरिप्रिया

स्त्रप्रियस्य कलयत्युरःपदं
सम्पदं दिशतु सा हरिप्रिया ॥ ५ ॥

समिति । संश्रितान् भक्तान् आस्थया ऽनुरागेण अवितुं रक्षितुं दयां सरति प्राप्नोति एवंशीला सा दिशाम् अधीशैः स्वामिभिर्लोकपालैरित्यर्थः । सेविता या स्वस्य प्रियस्य पत्युः उरःस्थलं वक्षःस्थलं कलयति श्रयति सा हरेः प्रिया नो ऽस्माकं सम्पदं दिशतु ददातु । इदं चतुर्थपादगूढचित्रम् ॥ ५ ॥

तल्लक्षणं तु ।
यत्रैकपादवर्णानामन्यपादेषु गोपनम् ।
तद् गूढपादकं नाम तद्भेदः प्रथमादिभिः ॥

अस्यार्ऽथः । यत्र पद्ये ऽन्यपादेष्वितरपादत्रयेषु एकस्य चतुर्थपादस्थवर्णानामक्षराणां गोपनं रक्षणं तद् गूढपादकं नाम चित्रम् । तस्य चित्रस्य पादादिभिः प्रथमपादादिभिर्भेदः । अयं भावः ।

पादत्रयं लिखित्वा तेभ्यः अन्यचतुर्थपादाऽक्षराणि निष्कासनीयानि, तथा चाऽत्र पाहीति प्रथमश्लोके द्वितीयादिपात्त्रयं लिखित्वा तेषु प्रथमपादाऽक्षराणि निष्कासनीयानीति प्रथमपादचित्रम् । तथा संश्रितानिति द्वितीयश्लोके प्रथमपादत्रयं लिखित्वा चतुर्थपादाक्षराणि निष्कासनीयानीति चतुर्थपादगूढम् । इदं द्वयमपि चित्रविशेषशब्दाऽऽलङ्काररूपं ज्ञेयम् । रथोद्धतावृत्तम् ॥ ५ ॥

(लक्ष्मीः) संपत्तिं ददात्विति चतुर्थपादमाद्यपादत्रयगताऽक्षरोद्धारेण गोपयन् गूढचतुर्थपादाभिधेन चित्रेणाऽऽह्यास्ते ।

निरोष्ठ्यम्—

श्रीरशेषजगदाऽऽर्तिहारिणी
शेषशैलतटशेखरायिता ।
राजसे जननि रक्षणाय नः
सागरेन्द्रतनये सनातनी ॥ ६ ॥

श्रीरिति । हे जननि ! श्रीः ! सागरेन्द्रस्य तनये ! अशेषस्य जगतः आर्तिं हरति सा शेषशैलतटस्य वृषाऽद्रिशृङ्गस्य शेखरायिता ऽवतंसभूता सनातनी चिरन्तनी नो ऽस्माकं रक्षणाय राजसे शोभसे । उकारः पवर्गः उपध्मानीयः वर्ज्यन्ते अोष्ठ्यवर्णाः । अस्मिन्पद्ये एतद्वर्णविरहान्निरोष्ठ्यचित्रभेदः शब्दाऽलङ्कारः । रथोद्धतावृत्तम् ॥ ६ ॥

अथ क्रियावञ्चनम्—

हरेः प्रिये भगवतो हृतसंश्रितसाध्वसा ।
अन्वहं क्रियमाणानामंहसां संहृतीरयात् ॥ ७ ॥

हरेरिति । हे भगवतः प्रिये ! हृतं नाशितं संश्रितानां भक्तानां साध्वसं भयं यया सा । भीतिर्भीः साध्वसं भयमित्यम-

---

६ हे सागरेन्द्रसुते ! मातः ! श्रीः ! सकलजगत्पीडानिवारिका नित्या त्वं नः रक्षणाय शेषाऽचलाऽलङ्कारभूता राजसे इति निरोष्ठ्याक्षरघटनया निरोष्ठ्याऽभिधेन चित्रेण स्तौति ।

७ हे भगवतः (नारायणस्य) प्रिये ! विनाशिताऽऽश्रितभीतिस्त्वम् प्रतिदिनम् (अस्माभिः) क्रियमाणानां दुरितानां राशीन् जवात् हरेः (नाशयेः) इति हरेरिति पष्ठ्यन्तप्रयोगभ्रान्त्युत्पादनेन क्रियापदं गोपयन् क्रियावञ्चनाऽऽख्येन चित्रेणार्थयते ।

रः। अन्वहं प्रत्यहं क्रियमाणानामंहसाम्, अंहो दुरितदुष्कृतमित्यमरः। संहतीः समूहान् रयाद्वेगात् । तरसी तु रयः स्यद इत्यमरः। हरेः हरणं कुरु । अत्र हरेः इति क्रियाया अन्यत्र सम्बन्धभ्रान्त्या वञ्चनादिदं क्रियावञ्चनरूपं शब्दाऽलङ्कारचित्रम्। तल्लक्षणमुक्तं विदग्धमुखमण्डने।

क्रियादिकं स्थितं यत्र पदसन्धानकौशलात्।
स्फुटं न लक्ष्यते यस्मात्क्रियागुप्तादिकं यथा॥ इति।
अत्राऽऽदिशब्देन कर्त्रादयो ग्राह्याः॥ ७॥

सप्तविभक्तिवञ्चनम्—

पायान्मामुरसावितः श्रियमुमाराध्यां[1] प्रपद्येतमां
का वा न स्थिरमश्नुते शमधनोऽप्यालोकितो जातु चित्।

---

८ असौ उः (लक्ष्मीः) मां पायात्, इतः (इह लोके) आराध्याम् उम् (लक्ष्मीं) प्रपद्येतमाम् (सातिशयं प्रपन्नोस्मि) अधनः (दरिद्रोऽपि) कः (पुमान्) वा (लक्ष्म्या) जातु चिदपि (कदाचिदपि) आलोकितः (सन्) स्थिरं शं (सुखं) नाऽश्नुते ?, (न प्राप्नोति ?) दान्तैः (यमिभिः) विनुताऽङ्घ्रये वै (लक्ष्म्यै) नतिं तन्वताम् उतः (लक्ष्म्याः सकाशात्) श्रेयो न ? (कल्याणं न भवति किम् ?) ओः (लक्ष्म्याः) सेवां रचयामि, हे (मम) मानस ! भक्त्या औ (लक्ष्म्याम्) आदरं वह, इति उरसेति तृतीयान्तोरस्शब्दभ्रमोत्पादनेन उरिति प्रथमान्तस्य उशब्दस्य, उमाराध्यामिति उमया ऽऽराध्यामिति भ्रमजननेन उमिति द्वितीयान्तस्य उशब्दस्य, वा इति विकल्पार्थकाऽव्ययभ्रान्तिजननेन वा इतितृतीयान्तस्य उशब्दस्य, वै इति अव्ययभ्रमोत्पादनेन चतुर्थ्यन्तस्य उशब्दस्य, उत

---

१ श्रियमुनाराध्यामिति १ पु० पा० (?)

वेदान्तैर्विनुताङ्घ्र्यै न किमुत श्रेयो नतिं तन्वतां
सेवामो रचयामि मानस सदा भक्त्यावहात्रादरम् ॥८॥

पायादिति । असौ उः लक्ष्मीः मां पायाद्रक्षतु । अत्र उर-सा पायादिति वञ्चनेन कर्ता गोपितः । अहम् उना शम्भुना आ-राध्यां श्रियम् इतः इह प्रपद्येतमाम् । अत्र यमुनाराध्यामिति व-ञ्चनेन करणं गोपितम् । यया जातुचिदालोकितो ऽपि को वा ऽधनो निर्धनः स्थिरं शं सुखं नाऽश्नुते न प्राप्नोति । अत्र शम-धन इति वञ्चनेन कर्मगोपनम् । दान्तैर्मुनिभिः विनुतौ अङ्घ्री यस्यास्तस्यै वै लक्ष्म्यै । उशब्दात् ङे विभक्तौ ङिति ह्रस्वश्चे-ति पाक्षिकनदीसंज्ञायाम् आण्नद्या इत्यादि आटश्चेति वृद्धौ यणि रूपं धेन्वै इतिवत । नतिं नमनं तन्वतां कुर्वताम् उतः ल-क्ष्म्याः सकाशात् उशब्दात्पञ्चम्यास्तसिल् । श्रेयो न किम्? अपि तु भवत्येव । अत्र वेदान्तानधीयते इति वैदान्ताः । तदधीते तद्वेदेत्यणि वैदान्तैरिति किमुत श्रेय इति च वञ्चनेन चतुर्थ्याः पञ्चम्याश्च गोपनम् । ओः लक्ष्म्याः सेवां परिचर्यां रचयामि इ-त्यत्र सेवामः रचयामीति यथाकथञ्चित्क्रियादर्शनवञ्चनेन ष-ष्ठ्या गोपनम् । हे मानस! त्वं भक्त्या सदा औ लक्ष्म्याम् आ-दरम् आवह । अत्र भक्त्या आवहेति वञ्चनेन सप्तम्या गोप-नम् । अस्मिन्पद्ये सप्तविभक्तीनां वञ्चनात्सप्तविभक्तिवञ्चनाच-

---

इति निपातभ्रान्तिजननेन तसिल्प्रत्ययान्तस्य पञ्चम्यन्तस्य उश-ब्दस्य, सेवामः रचयामीति प्रयोगेण सेवाम इति क्रियापदभ्रमोत्था-पनेन ओः इति षष्ठ्यन्तस्य उशब्दस्य, भक्त्या वहाव इति लोड्उत्तम-पुरुषद्वितीयान्तभ्रमोत्पादनेन औ इति सप्तम्यन्तस्य उशब्दस्य गोप-नात् सप्तविभक्तिवञ्चनाख्येन चित्रेण वर्तते ।

त्रम्। एतल्लक्षणमुक्तं पूर्वश्लोकएव। अत्र "पायान्मामुरसाविहो-ऽभवतो नो वा बिभेमि क्व चित्को नवाऽत्र जनो महामतिरसौ ह्यादादुमां सेविता" इत्यर्थे कल्पते सति उं रमाम् आसेविता इत्यत्रो मासेवितेति वा लक्ष्म्या करणेन भवतः संसारात्त्वत्कृपया न बिभेमीतिवत्प्रयोगः। अत्र नो वा बिभेमीति वचनेन द्वितीया-करणयोर्गोपनेन विभक्तिवञ्चकत्वद्व्रतिसामान्यं सुधीभिर्विभावनी-यम्। शार्दूलविक्रीडितम्॥ ८॥

अथ अर्धपादाऽनुलोमप्रतिलोम—

कालीनाऽऽननालीका राधिता हि हिताऽधिरा।
या मा सा मम सामाया काऽपि दीप्रप्रदीपिका॥ ९॥

कालीनेति। के ब्रह्मणि पुत्रे आलीनम् आनननालिकं मु-खकमलं यस्याः सा हि यस्माद्राधिता भक्तैः प्रार्थिता सती हि-तं कल्याणम् अधिकं राति सा, यद्वा आराधितः अहिहितः शे-षशायी हरिर्यया अधिकं राति सा च या मा लक्ष्मीः माता जन-नी अमायया कपटाऽभावेन सहिता या सा माया मम काऽपि अनिर्वचनीया दीप्रा दीप्तिमती प्रदीपिका मोक्षमार्गदर्शिका

---

९ काऽऽलीनाऽऽनननालीका (के निजसुते ब्रह्मणि आलीनं संल-ग्नम् आनननालीकं मुखकमलं यस्याः) या ऽऽराधिता (सती) हि (निश्चयेन) हिताऽधिरा (हितम् अधिकं राति ददाति, तथाभूता भव-ति) सामाऽया (साम शान्तिम् अयते प्राप्नोति, शान्तेति यावत्) सा मा (लक्ष्मीः) मम कापि (अनिर्वचनीया) दीप्रप्रदीपिका (उ-ज्ज्वला प्रदीपिका, मोक्षमार्गप्रदर्शिका, दीप्रस्य मोक्षस्य प्रदीपिके-ति वा) इति प्रत्यर्धपादं प्रातिलोम्येन पाठे तदुत्तरपादार्धनिष्पत्तेः पादाऽनुलोमप्रतिलोमाख्यंन चित्रमाह।

भवतीत्यर्थः । अत्र प्रतिपादं पादाऽर्धस्य प्रतिलोमाऽऽवृत्त्या ऽर्ध-पादप्रतिलोमयमकरूपश्चित्राऽलङ्कारः । तदुक्तं दण्डिना ।

आवृत्तिः प्रातिलोम्येन पादाऽर्धश्लोकगोचरा ।
यमकं प्रतिलोमत्वात्प्रतिलोममिति स्मृतम् ॥ इति ॥९॥

पादाऽनुलोमप्रतिलोम—

सा रयादरिहाख्या ऽसौ सौख्याहारिदयारसा ।
मेयकायधरा माता तामाराधय काय मे ॥ १० ॥

सेति । हे मे ! कायसौख्यम् आहरति स दयारसो यस्याः तथा ऽरीन्कामादीन् हन्ति सा आख्या नामसङ्कीर्तनं यस्याः पुनर्मेयं संमाननीयं स्तुत्यं वा कायं धरति सा । माङ् माने मि-ञ् स्तुतौ इत्यनयोः अचो यदिति यति ईद्यतीतीत्वम् । या असौ लक्ष्मीरूप कल्पमाता जननी तां रयादाराधयाऽऽराधनङ्कु-र्वित्यर्थः । अत्र प्रातिलोम्येन पादाऽऽवृत्त्या पादप्रतिलोमयम-कचित्रम् ॥ १० ॥

अर्धाऽनुलोमप्रतिलोम—

कारिताभिमना चित्ताऽऽवासे हारितमा रमा ।

---

१० रयात् (वेगात्) अरिहाऽऽख्या (शत्रुविनाशकारिनामभिधा) सौख्याऽऽहारिदयारसा (सौख्यस्य आहरणशीला दया यस्याः) सा ऽसौ माता मेयकायधरा (दृश्यमूर्तिधारिणी विराजते) हे मे काय ! (शरीर !) ताम् आराधय (पूजय) इति प्रथमपादस्य तृ-तीयपादस्य च प्रातिलोम्येन पाठे द्वितीयचतुर्थपादनिष्पत्तेः पादाऽनु-लोमप्रतिलोमाभिधेन चित्रेणाढ्य ।

११ हे मारमातः ! (कामजननि !) कारिताऽभिमना (संपा-दितमनोरथा चित्ताचासे (मम चित्तरूपे आवासे गृहे) हारितमा

मारमातरिहाऽऽसेवाप्ता चितामभितारिका ॥ ११ ॥

कारितेति । हे मारमातः ! हे चित्ताऽऽवासे ! भक्तहृत्स्थे ! कारितं दासिकादिभिः अभिमतं भक्तजनेष्टं यया पुनः हारिता भक्तैः कृत्वा मारस्य वा वैभवं दुरासदत्वमिति यावत्, यया सा त्वं नास्ति चित् ज्ञानं येषां तेषां मूढानां सेवया शुश्रूषया आप्ता गृहीता सती अभितारिका तारयित्री भवसि । अत्र प्रातिलोम्येन अर्धश्लोकाऽऽवृत्तेः अर्धप्रातिलोमयमकचित्रम् ॥ ११ ॥

अथ अनुलोमप्रोतिलोम—

का ऽपि मा सरसा सा ताऽभिलापाकरनामका ।
कायिना ऽरिहना सेव्या ऽग्रयनावा स्तुतिवाचया ॥१२॥

कापीति । अत्र भूलोके अभिलापस्य स्तुतेः आकराः खनिभूतानि नामकान्यभिधेयानि यस्याः सा । यद्वा । अभिलापाय सङ्कीर्तनाय आकराणि नामकानि यस्याः सा । आकरो निवहोत्पत्तिस्थानश्रेष्ठेष्विति मेदिनी । तथा रसेन शृङ्गा-

---

(अतिशयेन शोभमाना) मा (लक्ष्मीस्त्वम्) इह (संसारे) आसेवाप्ता (सेवया प्रसादिता सती) चिताम् (आत्मनाम्) अभितारिका (समुद्धारिका, मोक्षदा भवसि) इति पूर्वार्द्धस्यैव प्रातिलोम्येन पाठे उत्तरार्धनिष्पत्तेरर्धोऽनुलोमप्रतिलोमाख्येन चित्रेण स्तौति ।

१२ क सरसा (शृङ्गारादिसहिता, सप्रीतिर्वा) अभिलापाऽऽकरनामका अभिलापः शब्दप्रयोगः स्तवः, तस्याऽऽकरभूतं नाम यस्याः, स्तुत्याऽनन्ताभिधानेति यावत्) अरिहना (अरीन् हन्ति तादृशी) कापि सा मा कायिना (शरीरिणा) अत्र इह लोके स्तुतिवाग्रूपया) अग्र्यनावा (संसारपारप्रापकतया श्रेष्ठया नौकया) सेव्या ।

रादिना सहिना पुनः अरीन हन्ति सा । हन हिंसागत्योरित्य-स्मात्कप्रकरणे मूलविभुजादिभ्य उपसङ्ख्यानमिति आकृति-गणत्वात्कप्रत्यये टाप् । का ऽपि सा प्रसिद्धा सा लक्ष्मीः का-यिना पुरुषेण अग्र्यनाना भवसिन्धुतरणानौकाभूतया स्तुति-वाचया । वष्टि भागुरिरिति भागुरेण्ड्या हलन्ताट्टाप् । सेव्या से-वितुं योग्या भवति ॥ १२ ॥

अयमेव प्रातिलोम्येन भिन्नार्थः श्लोको भवति यथा—

या च वाति स्तुवानाग्र्यव्यासेना हरिनायिका ।
कामनारकपालाऽभित्रासाऽऽसारसमापिका ॥ १३ ॥

याचेति । वानस्याऽपत्यं वानिर्गौतमिस्तस्य स्तुवते इति स्तुवानाः । ष्टुञ् स्तुतावित्यस्मात्कर्तरि शानच् । तेषु अग्र्यस्य पूज्यस्य व्यासस्य च इना स्वामिनी कामः मदनः नारकाणां निरयाणां तत्स्थजन्तूनां वा पालको यमस्ताभ्यां सकाशाद्यो-ऽभित्रासः भयं तस्याऽऽसाराणां सम्पत्तीनां समापिका स-मापनकर्त्री या लक्ष्मीः सा चकारात् सेव्येत्यनुकर्षः । अत्र

१३ ख कामनारकपालाऽभित्रासाऽऽसारसमापिका (काम एव नारकपालो नरकपालकस्तस्माद् यः अभितः त्रासाऽऽसारो भी-तिबाहुल्यं तस्य समापिका नाशिका) इना (ईश्वरी) या हरिना-यिका (लक्ष्मीः) स्तुवानाऽग्र्यव्यासा (स्तुवानः स्तुतिकारी अग्र्यः श्रेष्ठो व्यासो यस्यास्तथाभूता, व्यासमुनिस्तुता सतीति यावत् ।) वाति (गच्छति) (सा मा इति पूर्वेणान्वयः) इति संपूर्णस्य पूर्व-श्लोकस्य प्रातिलोम्येन पाठान्निष्पन्नेनाऽनेन भिन्नार्थेन श्लोकेन अनु-लोमप्रतिलोमाख्यचित्रेणाह ।

प्रातिलोम्येन पूर्वश्लोकाऽऽवृत्त्या श्लोकप्रतिलोमयमकचित्रं शब्दालङ्कारः। लक्षणं तूक्तपूर्वमेव ज्ञेयम् ॥ १३ ॥

अनतिरिक्तपदपदार्थाऽनुलोमप्रतिलोम—

दार्ढ्यदा मम हे देहे सा ऽत्रासा लल मे ऽपि मे।
खेदिखे ऽहह याने या तार्क्ष्येता ऽद्य द्य तान्तताम् ॥१४॥

दार्ढ्येति। मां प्रमाणम् अतिक्रान्ता ऽतिमा। अत्यादयः क्रान्ताद्यर्थे इत्यव्ययीभावः। यद्वा ऽत्यन्तं मा शोभा यस्यास्तत्सम्बुद्धौ हे अतिमे! हे मे! रमे! खेदीनि खेदकराणि खानीन्द्रियाणि यस्मिन् तस्मिन्। खमिन्द्रियं समाख्यातमित्येकाक्षरः। मम शरीरे दार्ढ्यमारोग्यं ददाति सा पुनः अत्रासेन सहिता त्वं लल विलसेत्यर्थः। लडयो रलयोरेकत्वाल्ललतीति। अहह अद्भुते वा। पुनः याने वाहने तार्क्ष्येण गरुडेनेता गता युक्ता वा त्वं तान्ततां खिन्नतां द्य द्य खण्डयेत्याबाधायां वीप्सा। दो ऽवखण्डने अस्माल्लोट्। अत्र पदपदार्थानामानुलोम्यप्रातिलोम्येन वाचने ऽनतिरिक्तत्वात्तल्लक्षणं चित्रम् ॥ १४ ॥

१४ हे ऽतिमे! (अधिकशोभे!) मे! (रमे!) अहह (खेदे) खेदिखे (खेदीनि दुःखदानि इन्द्रियाणि यस्मिन् तादृशे) मम देहे दार्ढ्यदा (दृढत्वदायिनी सती) अत्रासा (निःशङ्का सती) लल (विलस,) या याने गमने तार्क्ष्येण गरुडेन इता युक्ता, गरुडवाहनेति यावत् सा (त्वं) अद्य तान्तताम् (खिन्नतां) द्य (खण्डय) इति प्रातिलोम्यानुलोम्याभ्यां पाठे ऽपि समानार्थकेनाऽनेन श्लोकेन अनतिरिक्ताऽनुलोमप्रतिलोमाभिधेन चित्रेणाह।

अपुनरुक्तव्यञ्जनम्—

अच्छभावा फणिशये जगन्नाथे झषाङ्कदा ।
आरूढाघखलापीडोच्चाटा ऋद्धिं[1] हि सौति मा ॥१५॥

अच्छेति । फणिशये शेषशायिनि जगन्नाथे हरौ अच्छभावा स्वच्छाऽऽशया मा श्री झषाङ्कदा कामदा । किं च ठं शून्यवादं महेशं वा आरूढा ये अघरूपाः खलास्तेषामापीडान् शेखरभूतानुच्चाटयति सा । ठो महेशः समाख्यातश्चन्द्रश्च शून्ये प्रकीर्तितः । बृहद्ध्वनौ च ठः प्रोक्तस्तथा चन्द्रस्य मण्डले इत्येकाक्षरः । सा मा बुद्धिं सौतु ददात्वित्यर्थः । अत्र ङञवर्जितानां कादिहान्तव्यञ्जनानां सस्वराणां पुनरुच्चाराऽभावादपुनरुक्तसस्वरव्यञ्जनचित्रविशेषः । अथ च सस्वराणामिति विशेषणात् नाथच्चाटइत्यत्र व्यञ्जनमात्रपौनरुक्त्यं न दोषाय । अथ वा । "फणिशायिजगन्नाथे स्वच्छभावा झषाङ्कदा" इति पाठे कृते यिञइति ञकारः अङ्कइत्यत्र ङकारश्च परसवर्णजन्य इति स्पर्शान्तस्थोष्मस्थितैः सङ्कह इति सर्वव्यञ्जनसङ्ग्रहचित्रविच्छित्तिविशेषः ॥ १५ ॥

विशृङ्गाटकबन्धः—

मयि ते पदभक्ते ऽस्मिन्प्रसीद कमले हिते ।

---

१५ अच्छभावा (शुद्धाभिप्राया) फणिशये (शेषशायिनि) जगन्नाथे (हरौ) झषाङ्कदा (कामदा) मा (लक्ष्मीः) हीति निश्चयेन आरूढाऽघखलोच्चाटा (आरूढाघाः सपापा ये खलाऽऽपीडाः खलमुख्यास्तान् उच्चाटयति सा) ऋद्धिम् (ऐश्वर्यं) सौतीति प्रयुक्तव्यञ्जनानां पुनरप्रयोगात् अपुनरुक्तव्यञ्जनाख्यम चित्रेणाह ।

१६ हे हिते ! (हितकारिके) कमले ! ते पदभक्ते ऽस्मिन् मयि

---

१ बुद्धिं हि सौतु इति १ पु० पा० ।

तेजसा दह शक्ते त्वं क्षिप्रमुद्यदघं मम ॥ १६ ॥

मयीति। हे हिते! हितकारिणि! हे कमले! तव भक्ते अस्मिन्मयि प्रसीद प्रसादं कुरु। पुनः हे शक्ते! पापदहनसमर्थे! त्वम् उद्यदुदयं प्राप्नुवत् मम कर्त्तुः पापं किल्बिषं तेजसा स्वसामर्थ्येन दह भस्मीकुरु। दह भस्मीकरणे इत्यस्मात्प्रार्थनायां लोट्। अयं त्रिशृङ्गाटकबन्धः। तल्लक्षणम्।

प्रत्येकं विलिखेद्वर्णान्क्रमादेकत्र मण्डले।
अन्यत्रैकान्तरद्वौ चेत्त्रिशृङ्गाटकमुच्यते॥

अस्यार्थः। प्रत्येकं द्वादशकोष्ठकयुक्ते रेखात्रयनिष्पन्नवीथीद्वयेन सहिते मण्डले मकारादीन् द्वादशवर्णान् क्रमेण तदूर्ध्ववीथ्यां लिखित्वा आद्यक्षरमेव त्रयोदशाऽक्षरत्वेन वाचयित्वा तदधस्तनद्वितीयवीथीकोष्ठद्वये तदनन्तरवर्णद्वयं विलिख्य पुनः ऊर्ध्ववीथ्यां प्रथमान्तरे एकान्तरितकोष्ठके पूर्वार्धं समाप्य उत्तराद्यक्षरमपि तत्रैव वाचयित्वा अधोवीथ्यां द्वौ वर्णौ ऊर्ध्ववीथ्यां एकान्तरितकोष्ठे एकमित्येवंप्रकारेण वाचयित्वा प्रथमवीथीगतप्रथमकोष्ठके एव श्लोकं समापयेत् इति त्रिशृङ्गाटकबन्धस्योद्धारक्रमः। एतद्विस्तरस्त्वन्यत्र द्रष्टव्यः। अनुष्टुब्वृत्तम् ॥ १६ ॥

द्विचतुष्कचक्रबन्धः, अयुग्माऽक्षराऽश्लिष्टगोमूत्रिका च—

भजेमहि हरेः कान्तां कारुण्यरसपूरिताम्।

प्रसीद, हे शक्ते (हरेः शक्तिरूपे!) उद्यत् (उदित्वरं) मे अघं तेजसा (स्वमहसा) दह (नाशय) इति त्रिशृङ्गाटकबन्धेन प्रार्थ्यते।

१७ (वयं) दयारसपरिपूरितां संसाररोगनाशिनीं, दारिद्र्यभीतिविनाशिकां लक्ष्मीं सेवेमहीति, द्विचतुष्कचक्रबन्धेन अयु-

भवाऽऽमयहरां कामं कार्पण्यत्रासहारिणीम् ॥ १७ ॥

भजे इति । भवाऽऽमयस्य संसाररोगस्य हरा तां काममत्यन्तं कार्पण्यस्य दैन्यस्य त्रासान् हरति तच्छीलाम् । ताच्छील्ये णिनिः । पुनः कारुण्यरसेन पूरितां भरितां हरेः कान्तां भजेमहि सेवयामः । भज सेवायामित्यस्मादाशंसायां लिङ् । द्विचतुष्कचक्रबन्धो ऽयम्, अयुग्माऽक्षराऽश्लिष्टाऽनुलोमगोमूत्रिका च । तल्लक्षणम् ।

द्वयोरप्यर्धयोरैक्यं विषमार्णकृतं यदि ।
द्विचतुष्कश्चक्रबन्धो भवेद्गोमूत्रिका ऽपि सा ॥ इति ।

अस्याऽर्थः । द्वयोः पद्याऽर्धयोः विषमाऽक्षरैः वाचने लेखने च साम्यं भवति चेदयं द्विचतुष्कचक्रबन्धो भवति । पुनश्चाऽयमेव श्लोकः पूर्वोक्तगोमूत्रिकालक्षणं द्वितीयविषमाऽक्षरगोमूत्रिकारीत्या गोमूत्रिका ऽपि भवति । इति उद्धारक्रमो ऽस्य ज्ञेयः ॥ १८ ॥

अथ चतुरस्रचक्रबन्धः--

मा ऽवतादत्र परमा मारपस्वाक्षिकालिमा ।
मालिकाभिः समेता मा माता मे विधुनाऽवमा ॥ १ ॥

मावतादिति । मालिकाभिर्मालाभिः समेता युक्ता तथा

ग्माऽक्षराऽश्लिष्टाऽनुलोमगोमूत्रिकाबन्धात्मना च चित्रणाशास्ते ।

१८ परमा (उत्कृष्टा) मारपस्वाक्षिकालिमा (मारं कामं पाति तथाभूतः स्वाक्ष्णः कालिमा कृष्णत्वं यस्याः, समदननलिननेत्रेति यावत्) मालिकाभिः (स्रग्भिः) समेता विधुनाऽवमा (कान्तिपतनीचा) मे माता रमा ऽत्र (लोके) मा (माम्) अवतादिति चतुरस्रचक्रबन्धनाशास्ते ।

विधुताः कम्पिता अवमा नीचा यया सा। रेफयाप्याऽवमाऽधमा इत्यमरः। पुनर्मारं मदनं पाति रक्षति सः सुष्ठु अक्ष्णोर्नेत्रयोः कालिमा नीलिमा यस्याः सा परा उत्कृष्टा मा शोभा यस्याः सा मम कवेर्माता यद्वा मम परमा उत्कृष्टा मा माता अतिसंरक्षणकर्त्री इत्यर्थः। मा च लक्ष्मीः प्रकीर्तिता। मा च मातरि माने च बन्धने चेत्येकाक्षरनिघण्टुः। मा इति माम् अवतादृक्षतात्। चतुरस्रचक्रबन्धोयम्। तल्लक्षणम्।

आद्यन्ताः सर्वपादेषु समाः पादान्तिमत्रयम्।
अन्यत्र प्रातिलोम्याच्चेच्चक्रं स्याच्चतुस्रकम्॥

अर्थः। पादादिपादान्त्यवर्णसाम्यं तदेव पादचतुष्टे ऽपि, तथा पादान्त्यवर्णत्रयं व्युत्क्रमेण स्याच्चेदयं चतुरस्रचक्रबन्ध इत्युद्धारः। अनुष्टुब्वृत्तम्॥ १७॥

षोडशदलपद्ममिदम्—

क्षमासमागमाऽभीमा रामाणामादिमा समा।
क्षमाक्षेमा रमानामा प्रमासीमासु माति मा॥ १८॥

क्षमेति। क्षमायाः पृथ्व्याः सकाशात् समागमः उद्भवः उत्पत्तिर्यस्याः। यद्वा क्षमायां पृथ्व्यां सम्यगागम आगमनं यस्याः सा ऽपि भीमा शत्रूणाम्, अभीमा वा भक्तानामित्यर्थः। रामाणाम् आदिमा प्रथमभूता ऽतो ऽसमा निरुपमेत्यर्थः। यद्वा समा

१८ क्षमासमागमाऽभीमा (क्षमायाः शान्तेः समागमेन सम्बन्धेन अभीमा) रामाणाम् आदिमा (सकलाऽङ्गनाश्रेष्ठा) असमा (निरुपमा) क्षमाक्षेमा (क्षमायाः पृथिव्याः कल्याणकारिणी) रमानामा (रमाऽपरनामधेया) मा (लक्ष्मीः) प्रमासीमासु (तत्त्वज्ञानावधिषु) माति (निविशते तत्त्वज्ञानसीमा भवतीति यावत्) इति षोडशदलपद्मबन्धाख्येन चित्रेण स्तौति।

सशोभा क्षमा भक्तरक्षणसमर्था क्षमा कल्याणकारिणी प्रमाया वास्तवज्ञानस्य सीमा ऽवधिरपि रमेति नाम यस्याः सा मा लक्ष्मीः मा इतिमां सुष्ठु मातेवाऽऽचरति । षोडशदलपद्मामिदम् । तल्लक्षणं कविकुतूहले ।

अनुष्टुभि समो वर्णो यद्येको जायते तदा ।
ज्ञेयः कमलबन्धो ऽयं बन्धः षोडशवर्णकः ॥

स्फुटो ऽर्थः । अत्र यद्यपि गोमूत्रिकाया आभासस्तथापि तस्यां ये पूर्वार्धगता समस्थानगा वर्णास्ते त्रिजातीया एवोत्तरदल समानस्त्वेक एवाऽत्र तु एकवर्ण इति विशेषाद्बाधः ॥१८॥

अथार्धभ्रमयमकश्लोकः—

रसासारा सा ऽमितासाऽऽसाधुभामतिपालिता ।
साऽऽभाकारा भावपामिरा ऽमरा मा विभाति सा ॥१९॥

रसेति । सा प्रसिद्धा रसस्याऽऽनन्दस्य आसारः संपातो यस्याः सा । 'रसो वै स' इति श्रुतेः । तथा अमिता गमिता आशेच्छायैस्तैर्भक्तैः सहिता सशयोरभेदात् साध्वी भा मतिश्च येषां ते पालिता यया । आहिताऽग्न्यादिराकृतिगणत्वान्निष्ठायाः प-

---

१९. रसासारा (रसायां पृथिव्यां सरति एति सा, पृथिव्यामवतीर्णेति यावत्) सा ऽमितासाऽऽसाधुभामतिपालिता (अपरिमिता या आसा सशयोरैक्यात् आशा तत्सहिताः ये आसमन्तात् साधुर्भाकान्तिर्मतिर्बुद्धिश्च येषां ते साऽमितासाऽऽसाधुभामतयः, ते पालिता यया सा) साऽऽभाऽऽकारा (आभया कान्त्या सहित आकारो यस्याः सा) भावपाम् (भावं भक्तिं पान्ति तेषां, भक्तानामिति यावत्) इरा (भूमिः, आश्रयभूता) अमरा (अविनाशिनी, नित्या) मा (लक्ष्मीः) विभातीति अर्धभ्रमयमकाख्येन चित्रेणाह ।

रनिपातः । यद्वा साधुर्भामतिः कविः पालितो यया । पुनः आभया सहितः आकारो देहो यस्याः, एवं भावं पान्ति ते भावपा भक्तास्तानमति संभजति । अम गत्यादिष्वित्यत्राऽऽदिशब्देन शब्दसंभक्त्योर्ग्रहणात् । भावपा ऽऽमिनी चासौ रामस्य जगद्रमणस्य रामा सीतारूपा रमणी विभातीत्यर्थः । अर्धभ्रमगमकमिदं चित्रम् । अत्र सर्वतोभद्रवत्सर्वतः सर्वपादभ्रमणाऽभावात्प्रथमान्त्ययोरेव भ्रमणादर्धभ्रमणकचित्रमिदम् । अस्योद्धारः सर्वतोभद्रचक्रोद्धारवत्स चाऽत्र पञ्चविंशतिपद्ये प्रदर्श्यते ॥१९॥

अथ हारबन्धः—

समुद्रजोन्नतान्कुर्यात्सा नः संसारतारिका ।
समुद्रजोन्वितान्कीर्यात्[1]पुनस्त्रासाऽन्विनारिका ॥ २० ॥

समुद्रेति । संसारात्तारयत्युद्धारयति सा संसारतारिका समुद्रजा लक्ष्मीः नो ऽस्मानुन्नतान् श्रेष्ठान्कुर्यात्, पुनः च परं त्रासेन भयेनाऽन्विता युक्ता अरयो यस्याः सा समुद्रतं रजोगुणो यस्मात्तेन सत्त्वेनाऽन्वितान् कुर्यात्करोतु उन्नतत्वे राजसोद्धतत्वे मा भूदित्यभ्यर्थयत इत्यर्थः । हारबन्धाख्यं चित्रमिदम् । तल्लणम् ।

---

२० संसारतारिका सा (प्रसिद्धा) समुद्रजा (लक्ष्मीः) नः (अस्मान्) उन्नतान् (निजपदप्रापणेन समुन्नतिशालिनः) कुर्यात् । पुनः त्रासाऽन्विताऽरिका (त्रासेन भयेनाऽन्विता अरयो यस्यास्तादृशी) समुत् (साऽऽनन्दा सा) रजोऽन्वितान् (रजोगुणयुक्तान् राजसानुद्धतानिति यावत्) कीर्यात् क्षिपतु, नाशयतु) इति हारबन्धचित्रेणाह ।

---

१ कुर्यादिति १ पु० पा० ।

हारान्तरे तु दलयोराद्यवर्णचतुष्टयम् ।
रसाष्टदिग्रविमनुतिथिभूपाः समास्तथा ॥

अस्याऽर्थः । पूर्वोत्तरयोर्दलयोराद्यवर्णचतुष्टयं समम्, ततः षष्ठाद्येकान्तरितं समं पञ्चदशषोडशवर्णौ च समौ इत्युद्धारक्रमो ज्ञेयः । अनुष्टुप् वृत्तम् ॥ २० ॥

मुरजबन्धोयम्—

इन्दिरा भासुरा पद्ममन्दिरा ऽघधरापहा ।
हा ऽपराधहरा दृष्ट्या सा पराभा सुरा ऽऽदृता ॥२१॥

इन्दिरेति । भासुरा देदीप्यमाना एवम् अघधरान्पापपर्वतानपहन्ति सा तथा पद्ममेव मन्दिरं यस्याः सा पुनर्दृष्ट्या ऽपराधस्य हरा तथा परा आभा कान्तिर्यस्याः सा किं च सुरैः आदृता इन्दिरा हा हर्षे अस्तीत्यर्थः । मुरजबन्धो ऽयम् । तल्लक्षणं कविकुतूहले ।

सर्वेषु पादेषु तृतीय एकः
षष्ठः स एव प्रथमाङ्गगो च ।
यौ मध्यमौ तौ चरमान्तरस्थौ
वर्णौ विधेयौ मुरजाख्यबन्धे ॥
पूर्वार्धान्त्याश्च चत्वारो व्युत्क्रमात्स्युः परे दले ।
प्रथमाङ्घ्रयोर्द्वितीयैक्यमुपान्त्यैक्यं तथा तयोः ॥

---

२१ भासुरा (दीप्तिमती) पद्ममन्दिरा, अघधराऽपहा (अघधरान् पापिनो पापरूपान् धरान् पर्वतान् वा ऽपहन्ति सा) पराऽऽभा (परा उत्कृष्टा आभा कान्तिर्यस्याः सा) सुराऽऽदृता (देवमानिता) सा इन्दिरा (लक्ष्मीः) हा (आश्चर्ये) दृष्ट्या (कटाक्षपातमात्रेण) अपराधहरा (अस्मत्पापनाशिका अस्ति) इति मुरजबन्धेनाह ।

१ अस्यां चौखम्बा-संस्कृतग्रन्थमालायां प्रतिमासं पृष्ठशतके सुन्दरैः सीसकाक्षरैरुत्तमेषु पत्त्रेषु एकः स्तबको मुद्रयित्वा प्रकाश्यते ।

२ एकस्मिन् स्तबके एक एव ग्रन्थो मुद्र्यते ।

३ प्राचीना दुर्लभाश्चाऽमुद्रिता मीमांसावेदान्तादिदर्शन, व्याकरण, धर्मशास्त्र, साहित्य, पुराणादिग्रन्था एवात्र सुपरिष्कृत्य मुद्र्यन्ते ।

४ काशिकराजकीयप्रधानसंस्कृतपाठशालाऽध्यापकाः पण्डिता अन्येच शास्त्रदृष्टयो विद्वांसः एतत्परिशोधनादिकार्यकारिणो भवन्ति ।

५ भारतवर्षीयैः, आङ्ग्लदेशीयैः, सिंहलद्वीपवासिभिश्च एतद्ग्राहकैर्देयं वार्षिकमग्रिमं मूल्यम् मुद्राः ७ आणकाः ८

६ कालान्तरे प्रतिस्तबकं " " १ " ०

७ प्रापणव्ययः पृथग् नास्ति ।

८ साम्प्रतं मुद्र्यमाणा ग्रन्थाः- मुद्रिताः स्तबकाः

(१) संस्काररत्नमाला । गोपीनाथभट्टकृता	(संस्कारः)	२
(२) शब्दकौस्तुभः । भट्टोजिदीक्षितकृतः	(व्याकरणम्)	१०
(३) श्लोकवार्तिकम् । भट्टकुमारिलविरचितम् पार्थसारथिमिश्रकृत-न्यायरत्नाकराख्यया व्याख्यया सहितम् सम्पूर्णम् ।	(मीमांसा)	१०
(४) भाष्योपबृंहितं तत्त्वत्रयम् विशिष्टाद्वैतदर्शन प्रकरणम् श्रीमल्लोकाचार्यप्रणीतम् । श्रीनारायणतीर्थ विरचित भाट्टभाषा प्रकाश सहितम् । स०	(वेदान्तः)	२
(५) करणप्रकाशः । श्रीब्रह्मदेवविरचितः सम्पूर्णः	(ज्योतिषः)	१
(६) भाट्टचिन्तामणिः महामहोपाध्याय-श्रीगागाभट्ट विरचितः । तर्कपादः	(मीमांसा)	२
(७) न्यायरत्नमाला-श्रीपार्थसारथिमिश्र वि० स०	(मीमांसा)	२
(८) ब्रह्मसूत्र भाष्यम-बादरायण प्रणीत वेदान्त सूत्रस्य यतीन्द्र श्रीमद्विज्ञानभिक्षु कृत व्याख्यानम् । सम्पूर्णः ।	(वेदान्तः)	६
(९) स्याद्वादमञ्जरी-मल्लिषेणनिर्मिता सम्पूर्णा ।	(जैनदर्शनम्)	२
(१०) सिद्धित्रयम्-विशिष्टाद्वैत-ब्रह्मनिरूपणपरम्-श्रीभाष्यकर्तॄणां परमगुरुभिः श्रीमद्यामुनमुनिभिर्विरचितम् । सम्पूर्णम्	(वेदान्तः)	१
(११) न्यायमकरन्दः । श्रीमदानन्दबोधभट्टारकाचार्यसंगृहीतः आचार्यचित्सुखमुनिविरचितव्याख्योपेतः	(वेदान्तः)	३

(१२) विभक्त्यर्थनिर्णयः न्यायानुसारिप्रथमादि- सप्तविभक्त्यर्थतत्तद्विचाररूपः म० म० श्रीगिरिधरोपाध्यायविरचितः। सम्पूर्णः } (न्यायः) ६

(१३) विधिरसायनम् श्रीअप्पयदीक्षितकृतम् स० (मीमांसा) २

(१४) न्यायसुधा (तन्त्रवार्तिकटीका) भट्टसोमेश्वरविरचिता। } (मीमांसा) १३

(१५) शिवस्तोत्रावली। उत्पलदेवविरचिता। श्रीक्षेमराजविरचितवृत्तिसमेता। } (वेदान्तः) २

(१६) मीमांसाबालप्रकाशः (जैमिनीयद्वादशाध्यायार्थसंग्रहः) श्रीभट्टनारायणात्मजभट्टशङ्करविरचितः। } (मीमांसा) २

(१७) प्रकरणपञ्चिका (प्रभाकरमतानुसारि मीमांसादर्शनम्) महामहोपाध्यायश्रीशालिकनाथमिश्रविरचितम्। श्रीशङ्करभट्टकृतो मीमांसासारसंग्रहश्च। सम्पूर्णः (मीमांसा) ३

(१८) अद्वैतसिद्धिसिद्धान्तसारः। पण्डितप्रवरश्रीसदानन्दव्यासप्रणीतस्तत्कृतव्याख्यासमलङ्कृतश्च। (वेदान्त) ३

(१९) कात्यायनश्रौतसूत्रम् महामहोपाध्यायश्रीकर्काचार्यविरचितभाष्यसहितम्। १२

(२०) ब्रह्मसूत्रभाष्यम् श्रीभास्कराचार्यविरचितम् (वेदान्तः) १

(२१) श्रीहर्षप्रणीतम् खण्डनखण्डखाद्यम् आनन्दपूर्णविरचितया खण्डनफक्किकाविभजनाख्यया व्याख्यया (विद्यासागरी)ति प्रसिद्धया समेतम्। } (वेदान्तः) १

(२२) आख्यातचन्द्रिका श्रीभट्टमल्लविरचिता। १

(२३) श्रीलक्ष्मीसहस्रम्—बालबोधिनीव्याख्यया ऽवतरणिकया च सहितम्। } ७

(२४) ब्रह्मसूत्रवृत्तिः मरीचिका श्रीव्रजनाथभट्टकृता। (वेदान्त) २

(२५) क्रोडपत्रसंग्रहः अत्र श्रीकालीशङ्करसिद्धान्तवागीशविरचितानि अनुमानजागदीश्याः प्रत्यक्षानुमानगादाधर्याः प्रत्यक्षानुमानमाथुर्याः व्युत्पत्तिवादस्य शक्तिवादस्य मुक्तिवादस्य शब्दशक्तिप्रकाशिकायाः कुसुमाञ्जलेश्च क्रोडपत्राणि। (न्यायः) १

(२६) ब्रह्मसूत्रम्, द्वैताद्वैतदर्शनम् श्रीसुन्दरभट्टरचितसिद्धान्तसेतुकाभिधटीकासहितश्रीदेवाचार्यप्रणीतसिद्धान्तजाह्नवीव्याख्य... आयुर्वे

(२७) षड्दर्शनसमुच्चयः। बौद्ध नैयायिक कापिल्य जैन वैशेषिक जैमिनीयदर्शन संक्षेपः। मणिभद्रकृतटीकया सहितः। हरिभद्रसूरिकृतः। }

(२८) शुद्धाद्वैतमार्तण्डः प्रकाशव्याख्यासहितः। प्रमेयरत्नार्णवश्च।

... पत्रूर्णद्वैतमव्यानम् }

हरिदासगुप्तः,
बनारस सिटी

August 1906.

THE

CHOWKHAMBÂ SANSKṚIT SERIES;

A

COLLECTION OF RARE & EXTRAORDINARY SANSKRIT WORKS.

NO. 104.

श्रीलक्ष्मीसहस्रम्

श्रीमद्वेङ्कटाध्वरिविरचितम् ।

श्रीमद्रावजीमहाराजाऽपरनाम्ना श्रीनिवासपण्डितेन विरचितया
बालबोधिन्याख्यया व्याख्यया समलङ्कृतम् ।
काशीस्थराजकीय संस्कृतप्रधानपाठशालायां
साहित्यशास्त्राऽध्यापकेन मानवल्ल्युपाख्यतैलङ्गरामशास्त्रिणा स्वकृतया अवतरणानिः-
श्रेणिकया संभूष्य संशोधितम् ।

LAKSHMISAHASRA

BY

VENKATÂDHVAR

WITH THE

COMMENTARY CALLED BÂLABODHINI, BY
Srinivâsa Pandit or Ravji Mahârâja.

EDITED WITH AVATARANIKAS BY
Râma Sâstri Tailanga,
PROFESSOR, GOVT. SANSKRIT COLLEGE, BENARES.

FASCICULUS VIII.

PUBLISHED AND SOLD BY THE SECRETARY
CHOWKHAMBÂ SANSKṚIT BOOK-DEPÔT:
BENARES.
AGENTS:—OTTO HARRASSOWITZ LEIPZIG:
PAṆḌIT JYESHṬHÂRÂMA MUKUNDJÎ, BOMBAY.
Printed by Harî Dâs Gupta, Proprietor,
AT THE VIDYÂ-VILÂSA PRESS,
BENARES.

Price Rupee One.

॥ श्रीः ॥

आनन्दवनविद्योतिसुमनोभिः सुसंस्कृता ।
सुवर्णाऽङ्कुलभव्याभशतपत्त्रपरिष्कृता ॥ १ ॥
चौखम्बा-संस्कृतग्रन्थमाला मञ्जुलदर्शना ।
रसिकालिकुलं कुर्यादमन्दामोदमोहितम् ॥ २ ॥

स्तबकः—१०४

अस्याऽर्थः । अत्र सर्वेषु पादेषु तृतीयः षष्ठश्च वर्ण एको भवति, तथा प्रथमपादगौ यौ मध्यमौ चतुर्थपञ्चमौ तावेवान्त्यपादे चतुर्थपञ्चमौ वर्णौ दृश्येते, तथा पूर्वार्धान्त्यगाः चत्वारः पञ्चमादिवर्णाः द्वितीयाऽर्धवाचने व्युत्क्रमेण भवन्ति, तथा प्रथमद्वितीयपादयोस्तथा तृतीयचतुर्थपादयोश्च द्वितीयं वर्णैक्यं भवति, इति मुरजबन्धलक्षणोद्धारो ऽत्रस्थः । अन्यत्राऽस्य बहवो भेदाः सन्ति इति दिक् ॥ २१ ॥

सजातीयनिरन्तरयमकचित्रम् —

काकाननदे देवि विपापा ऽहह भूभू-
रारादूदरा राममना नाम महे हे ।
यायाम मखे खेददनानाऽघघनाऽऽना
त्वं त्वङ्ग गदादावननी नीततमा मा ॥ २२ ॥

काकेति । हे काकस्य काकाऽसुरस्य अननं प्राणनन्ददाति सा तत्सम्बुद्धौ । अन प्राणने इत्यस्माद्भावे ल्युटि आतो ऽनुपसर्गे क इति कप्रत्ययः । अङ्ग देवि ! हे द्योतने ! खेदमायासं ददाति तैर्नानाऽघैर्बहुपातकैर्घनाः पूर्णा वयं मखे ना निषेधे यायाम

---

२२ हे काकाऽननदे ! (काकस्य जयन्तस्य अननं जीवनं ददाति तथाभूते !) देवि ! महे (तवोत्सवरूपे) मखे (यागे) आराद् दूराद् (वयं) यायाम नाम (निश्चयेन गच्छेम) तु (हि, यतः) अङ्ग (सम्बुद्धौ,) मा (लक्ष्मीनाम्नी) भूभूः (भुवः सकाशाद्भवति तथा भूमिजा) राममनाः (रामैकचित्ता) अदरा (भयरहिता) खेददनानाऽघघनाना (खेददैर्दुःखदैर्नानाविधैरघैः पापैर्घनानाम् आना सञ्जीविका, आनयतेः पचाद्यच्,) नीततमाः (अपनीताऽज्ञाना) त्वं गदादौ (आमयादौ) अवनी रक्षिका (भवसि) इति सजातीयनिरन्तरयमकचित्रेणाह ।

न गच्छामः किं तु नाममहे त्वदभिधोत्मने आराच्छं त्रं यायाम प्राप्नुमः त्वन्नामग्रहणमेव कुर्म इत्यर्थः । अतः भुवः सकाशाज्जाति सा भूभूः तथा विगतं पापं यस्याः सा तथा नीतन्तमो यया सा अहह अद्भुते । नास्ति दरो भयं यस्याः सा रामे मनो यस्याः अतः गदादौ रोगाऽऽदौ अवनं रक्षणकर्त्री । अव रक्षणादावित्यस्मादर्तिसृधृधम्यम्यश्यवितृभ्यो ऽनिरित्युणादिसूत्रेण कर्तरि निः । कृदिकारादक्तिन इति ङीप् । सा माता त्वं भवति शेषः । सरला वृत्तम् । इदं सजातीयनिरन्तरयमकचित्रम् ॥ २२ ॥

अथ गरुडगतिचक्रबन्धो ऽयं लिख्यते—

मारमाता ऽहिमात्युग्ररविमा हितभाग्रमा ।
मानिता विधिभीतानां धूतदुर्गत्युरुश्रमा ॥ २३ ॥

मारेति । हि यस्माद्विधेर्दैवाद् ब्रह्मणो वा भीतानां धूता नाशिता दुर्गतिर्दारिद्र्यं तद्धेतुका उरवः श्रमा यया सा पुनर्मानिता तथा उग्ररविवत् मा श्रीर्यस्याः सा । मा स्त्री माने मृतौ वेलायेमश्रश्रीमत्रमातृषु इत्येकाक्षरः । हितानननुकूलान् भजति सा मारस्य माता रमा भाति शोभते इत्यर्थः । तल्लक्षणम् ।

मध्ये स्यात्प्रथमादिद्व्यन्तरपङ्क्त्यक्षरस्पृगेवोर्ध्वम् ।
गरुडगतिचक्रबन्धो ऽर्थे द्व्यन्तैकगस्त्रिमण्डलकः ॥

---

२३ मारमाता (कामजननी) अहिमात्युग्ररविमा (अहिमे शीतेतरे ऽत्युग्रस्य रवेर्मा शोभेव शोभा यस्यास्तथाभूता) हितभाक् रमा मानिता (आदृता सती) विधिभीतानां (दुर्दैवभीतानां) धूतदुर्गत्युरुश्रमा (धूतो निरस्तो दुर्गतेर्दारिद्र्यस्य नरकस्य वा उरुर्महान् श्रम आयासो यया तथाभूता भवति) इति गरुडगतिचक्रबन्धेन वदति ।

अस्योद्धारः । मध्ये प्रथमाद्यक्षरपञ्चकमित्यर्थः । ऊर्ध्वे मण्डलमित्यर्थात् द्वे अन्तरे मध्ये पङ्क्त्यक्षरः अयं गरुडगतिचक्रबन्धो ज्ञेयः । प्रकृते रहि इत्याकारके स्पृशति तादृशः द्ध्यर्थे द्वितीयाऽर्थे इत्यर्थतो ऽवसेयं द्वयोरक्षरयोरन्ते मध्ये एकम् अर्थात् मध्यगतमक्षरं स्पृशति तादृशः, त्रीणि मण्डलानि यस्मिन् तादृशः गरुडगतिचक्रबन्धो भवति । मध्यस्थमण्डलद्वयाऽपेक्षया बाह्यं मण्डलं गरुडगतिवन्महदित्यर्थाऽनुगम इत्युद्धारः ॥ २३ ॥

चतुरङ्गतुरगबन्धः—

पामराऽज्ञानतरिका छाया या संमता ऽतुला ।
तापनोदनहासैका रमा नतधुरा ऽवतात् ॥ २४ ॥

पामरेति । पामराणां प्राकृतानाम् अज्ञानसिन्धुतरणे तरिका नौकेव अतुला निरुपमा छायेव संमता एवं तापस्य नोदनो हासो यस्याः सा एका नतानां भक्तानां धूर्भारो यस्यां सा । 'ऋक्पूरब्धू'रित्यप्रत्ययः । रमा माम् अवतात् । चतुरङ्गतुरगबन्धो ऽयम् । तल्लक्षणम् ।

आद्यकोष्ठमथायुक्तमुत्तराधर्यनः स्थितम् ।
तिर्यक्पङ्क्तिचतुष्कं यत्तत्तुरङ्गपदं विदुः ॥

अर्थः ।

———

२४ पामराऽज्ञानतरिका (पामरा ये ऽज्ञाना ज्ञानशून्यास्तेषां तरिका, भवसागरोत्तरणनौका) या ऽतुला (निरुपमा) च्छाया (कान्तिरूपा, रक्षारूपा वा) संमता, तापनोदनहासा (तापनोदनः पापनाशको हासो मन्दस्मितं, प्रसाद इति यावत्, यस्यास्तथाभूता) नतधुरा (नतानां नम्राणां धूः रक्षणभारो यस्याम् एवंविधा) या रमा (सा लक्ष्मीः) अवतात् ।

अष्टकोष्ठयुततिर्यक्पङ्क्तिचतुष्टयम् अधोऽधः स्थितमिति द्वात्रिंशत्कोष्ठेषु सव्यादिक्रमेण श्लोको वाचनीय इत्युद्धारः । अत्र

तुरङ्गपदविन्यासे ऽश्वगत्या पद्यमुद्धरेत् ।
प्रतिपादं पृथक्स्थानं तत्तुरङ्गपदं विदुः ॥

इति तल्लक्षणम् ।

अत्र बुद्धिबलक्रीडायां प्रसिद्धहयगत्या वाचनेनैकैकमक्षरमादाय श्लोक उत्पद्यत इत्यर्थः ॥ २४ ॥

स यथा ।

तुरङ्गपदोद्धृतश्लोकस्तु—

पापसंहारिका रातु मनोज्ञा नतसंमता ।
ज्ञानयामा दयाज्ञाता ऽच्छा ऽमाया ऽपापराऽऽदरा ॥२५॥

पापेति । इदं चतुरङ्गतुरगबन्धचित्रम् । पापानां संहारिका मनोज्ञा नतानां संमता ज्ञानस्य यामा प्राप्तिर्यस्याः सा दयया ज्ञाता विख्याता अच्छा स्वच्छा अपापं पुण्यं राति दत्ते सा नास्ति दरो यस्याः सकाशात्सा या प्रसिद्धा मा रमा रातु ददातु भुक्तिमुक्ती इति शेषः ।

श्लोकोद्धारक्रमस्तु आद्यकोष्ठस्थपाऽक्षरमारभ्य प्रथमपादः, द्वितीयकोष्ठस्थमकारमारभ्य द्वितीयः पादः, ततस्तुर्यकोष्ठस्थ-

---

पापसंहारिका मता (इष्टा) ज्ञानयामा (ज्ञानस्य यामो विस्तारो यस्यां सा) दयाज्ञाता (दयया प्रसिद्धा) अच्छा (स्वच्छा) अमाया (निष्कपटा) अपापराऽऽदरा (अपापं पुण्यं राति ददाति तथाभूत आदरो यस्याः सा लक्ष्मीः) अज्ञाननतसम् (अज्ञानं तस्यति उपक्षिणोति, क्षपति, अज्ञानशून्यमिति यावत्) मनः रातु (ददातु) इति तुरगपदबन्धेनाह ।

द्याक्षरमारभ्य तृतीयः पादः। पुनर्द्वितीयपङ्क्तिप्रथमकोष्ठस्थच्छाकारमारभ्य चतुर्थः पादः। एवंरीत्या श्लोकान्तरमुत्पद्यते ऽतः तुरङ्गपदाख्यं चित्रमिदम् ॥ २४ ॥

सर्वतोभद्रम्—

रमा सदा दासमारमानदा ऽऽननदानमा।
सदाशया ऽयाशदासदानयागगयानदा ॥ २५ ॥

रमेति। सदा सर्वदा दासे मारस्य मानमभिमानं यद्वा दासस्य मारमानं च द्यति खण्डयति सा। दो ऽवखण्डनइत्यस्मादातो ऽनुपसर्गइति कः। अननं प्राणनं ददाति स आननो नमस्कृतिर्यस्याः सा। णम प्रह्वत्वे शब्दे इत्यस्माञ्ञ्नि नोदात्तोपदेशस्येति वृद्धिनिषेधः। सन् शोभनः आशयो ऽभिप्रायो यस्याः सा अयस्य शुभाऽऽवहविधेः आशा इच्छा येषां तेषां दासानां भक्तानां दानं विश्राणनं यागश्च ताभ्यां गम्यते प्राप्यते तत्। गमेर्ड इति डप्रत्ययः। यद्यानं विमानं तत् ददाति सा तत्तत्प्रवर्तिकेत्यर्थः। सा रमा लक्ष्मीः अस्ति इत्यर्थः। अत्र पद्यगतपादचतुष्टयस्य सर्वतो भ्रमणात्सर्वतोभद्राख्यमिदं चित्रम्। तदाह दण्डी। तदिदं सर्वतोभद्रं भ्रमणं यदि सर्वत इति। अस्याऽर्थः।

---

२५ मानदा (संमानप्रदा) आननदानमा (आनने मुखे दानमा दानलक्ष्मीर्यस्याः) सदाशयाऽऽयाशदा (सन् आशयो ऽभिप्रायो येषां ते सदाशयास्तेषामायाशदा, स शयोरैक्यादायासदा, भवश्रमविनाशिनी) सदानयागगयानदा (दानयागाभ्यां सहिताः सदानयागाः दानिनो यज्वानश्च, तान् गच्छति तथाभूतं यद्यानं गतिस्तत्प्रदा, दानियज्वप्राप्यगतिदायिनीति यावत्) रमा सदा दासं (माम्) आर (प्राप) इति सर्वतोभद्रचित्रेणाह।

द्विव्यञ्जनम्—

काले काले ऽलौकिकैककोले कालालके लल।
कलिकीलालकल्लोलाऽऽकुललोकाऽऽलिला किल॥२९॥

काले इति। कालाः कृष्णवर्णा अलका यस्यास्तत्संबुद्धौ कलिरूपस्य कीलालस्योदकस्य कल्लोलैः आकुलानां व्याप्तानां लोकानाम् आलिं पङ्क्तिं लाति कृपया गृह्णाति सा। आतोनुपसर्गे क इति कः। महत्सूल्लोलकल्लोलौ इत्यमरः। अलौकिकः यः एककोलः वराहरूपः तस्मिन् काले काले तत्तत्समये लल क्रीडस्व इत्यर्थः। लड विलासे इत्यस्मात्प्रार्थनायां लोट्। इदं द्विव्यञ्जनचित्रम् ॥ २९ ॥

एकव्यञ्जनम्—

रुरोररेररुरुरोरुरूरुरुरोररे।

---

२९ हे कालाऽलके! (नीलकचे! कालिकीलालकल्लोलाऽऽकुललोकाऽऽलिला (कलिरेव कीलालं जलं तस्य ये कल्लोला महातरङ्गास्तैराकुला ये लोकास्तेषाम् आलिम् पङ्क्तिम् लाति आदत्ते तथाभूता, कलिकलुषितजनरक्षिकेति यावत्, त्वम्) काले (कृष्णवर्णे) अलौकिकैककोले (अलौकिको लोकोत्तरो य एकः कोलो वराहस्तस्मिन्, दिव्यवराहरूपे कृष्णे) काले (योग्यावसरे) किल (निश्चयेन) लल (क्रीडस्व) इति श्लोकस्य ककारलकाररूपव्यञ्जनद्वयघटिततया द्विव्यञ्जनाख्येन चित्रेणाह।

३० रे रे! अर (नास्तिः धनं यस्य तथाभूत, अकिञ्चन!) आरेरा (अरीणां समूह आरं, तदीरयति कम्पयति तथाविधा) ररेरा (रं धनं राति ददाति इरा वाग् यस्याः सा, धनप्रदवाग् वरदेति यावत्) अरेरारिः (अरं शीघ्रम्) ईरते, गच्छन्ति अरयो यस्याः सा, पलायितशत्रुः) इरारिरा (इरां भूमिम् आरिणी प्राप्ता राः वैभवो यस्याः

रे रेऽरारेरारररेरारेराररिरिरारिरा ॥ ३० ॥

रुरोरिति। अस्य पञ्जिका । रुरोः अरेः अरुः उरोः उरूरुः उः उरोररे रेरे अरारेः आर ररेरा रे रारिः इरारिरा । अस्याऽर्थः । उरू पीवरे ऊरू सक्थिनी यस्याः सा उः लक्ष्मीः उरोर्महतः अरारेः अराः शीघ्रगामिनः पलायमाना अरयो रिपवो यस्य तस्य । यद्वा अरं चक्रं तन्नामा चक्रवाकः तस्याऽरिः शत्रुः शापदानात् । चक्रवाकस्य श्रीरामेण शापो दत्त इति आर्षरामायणादौ प्रसिद्धम् । उरोर्मृगस्य मारीचस्य अरेः श्रीरामस्य उरः वक्षः तदेव अररं कपाटं विस्तीर्णत्वात् तत्र आर प्राप जगत्क्षेमार्थम् । सा कथम्भूता? इरारिरा इरा जलं तस्याऽरिः शत्रुः शोषकत्वादग्निः, यद्वा इरा अरिर्यस्य तमग्निं राति सः स्वप्रवेशेन गृह्णाति सा । लङ्कायां लोकप्रत्ययार्थमग्निं प्रविष्टवतीत्यर्थः। अरुः नास्ति रुर्भयं यस्याः सकाशात् सा माऽपराधे ऽपि जने दयालुत्वात् । किं च ररेरा रं धनं राति ददाति तादृशी इरा वाक् यस्याः सा वरदेत्यर्थः । सत्यामेतादृश्यां जनन्यां रे कवे ! त्वं रारिः रः अग्निः तद्वज्ज्वाज्वल्यमानाः अरयः कामादयो यस्य तादृशो ऽसि । रे रे शिव इति खेदद्योतनम् । तस्मात्तां दयालुस्वभावां द्रुतं शरणं याहि मुक्तो भवेति भावः ।

सा) उरूरुः (उरू पीनौ ऊरू यस्याः सा) उः (लक्ष्मीः) अरुरुरोः (अरुषा व्रणेन उरोर्महतो ऽतिकृतव्रणस्य) रुरोः (हरिणस्य मारीचस्य) अरेः (रामस्य) अथ वा—अरुरुरोः (व्रणविधाने महतः) रुरोः अरेः (हरिणारेः सिंहस्य, नृसिंहस्य) उरोऽरर (उरोरूपे वक्षोरूपे अररे कपाटे) आप प्रापेति, श्लोकस्य रेफमात्रघटितत्वेन पकव्यञ्जनाख्येन चित्रेणाह ।

आत्मोपदेशो ऽयम् । रः स्मृतः पावके तीक्ष्णे । अरे शीघ्रे च चक्राङ्गे शीघ्रगे पुनरन्यवत् । इरा भूवाक्सुराम्बुपु । इति मेदिनी । तीक्ष्णे वैश्वानरे कामे रः स्वर्णे जलदे धने । रीर्भ्रमे रुभेये सूर्ये इत्येकाक्षरः । रा दाने ला ऽऽदाने चेति । इदमेकव्यञ्जनचित्रम् ॥ ३० ॥

एकव्यञ्जनम्—

मा मा मम ममे ऽमामा मामो ऽमूमामभे ऽममे ।
मामा मे ऽमी ममे ऽमामा मा ममोममामि मे ॥३१॥

मेति । अस्य पदच्छेदः । मा मा मम ममे अमामा मामः अमूम् आममे अममे मामा मे अमी ममे अमामाः मा ममोमम् अमामि मे । अस्यार्थः । मम मा माता मा श्रीः ममे मं विषं तद्वद् दुःसदः मः समयो यत्र संसारे मरणकाले वेत्यर्थः । अमामा अमा सह अमति गच्छति सा सध्रीची हितकारिणी स्यात् न त्वन्या, यद्यस्मात् मामः मया प्रमाणत्वेन अमति गच्छति चरति स वेदः अमूं श्रियमेव अममे निर्ममे मोक्षाविषयं आममे ऽभिहि-

---

३१ मम मा (मज्जननी) मा (लक्ष्मीः) ममे मस्य विषस्य मा शोभेव शोभा यस्य तादृशे विषोपमे संसारे) अमामा (अमा सह अमति गच्छति तथाभूता, सहकारिणी) मामः (मां प्रमाम् अमति प्राप्नोति तथा, प्रमाणभूतो वेदः) अमूं (लक्ष्मीम्) आममे (उक्तवान्) मे (मम) अमी अमाऽमाः (सहचराः) मा (न सन्तु) हे ममे ! (मश्चन्द्रस्तस्येव मा कान्तिर्यस्यास्तथाभूते !) (अहं) ममोममः (मः ब्रह्मा, मः शिवः, उमा गौरी, (तेषां समाहारः, तान्त्रयमपि) मा अमामि (न व्रजामि) इति श्लोकस्य मकारमात्रव्यञ्जनघटिततया, पूर्वोक्ताभिधेन चित्रेणाह ।

तत्रान् एतत्प्रसादमन्तरेण मोक्षो न भवतीति भावः। अतो ऽहमपि तामेव शरणं गच्छामि नान्यत्र सज्जे इत्याह। मे मम अमी अमामाः अमा सह अगन्ति भुञ्जते ते कलत्रपुत्रादयः सहचारिणो मित्रवर्गाश्च मा मा भूवन्, किं बहुना हे ममे! मश्चन्द्रस्तद्वन्मा कान्तिर्यस्याः। यद्वा मस्य ब्रह्मणः मे जननि हे ममे! रमे! अहं स्वहितार्थं ममोमं मः ब्रह्मा मः शिवः उमा चैतेषां समाहारस्तत् त्रयमपि मा अमामि न व्रजामि किं पुनरन्यान्। अम गतिभोजनशब्देषु। मो मये समये ऽपि स्यात् विषे च मधुसूदने। मः शिवश्चन्द्रमा वेधा इति मेदिन्येकाक्षरमाले। माङ् शब्दे इति धातुः। इदमप्येकव्यञ्जनमेव चित्रम्॥ ३१॥

व्यञ्जलिविषययमकसर्वतोभद्रम्—

मामानमामानमामामानमाननमाऽनमा।
नमानमामानमानमानमाननमानमा॥ ३२॥

मामानमेति। माम् आनम अमानमाम् आमानमाननमा अ-

---

३२ हे अन! (मत्प्राण!) आनमाः (आ ईषत् नमः अन्नं यस्य तादृशो दरिद्र इति यावत्) (त्वं) अमानमाम् (अपरिमितकान्तिम्) मां (लक्ष्मीम्) आनम (नमस्कुरु) (या) आमानमाननमा (आ समन्तात् मानं प्रमाणं यस्य तस्य मस्य चन्द्रस्येव आननमा मुखकान्तिर्यस्यास्तादृशी) अनमा (परान् अनमन्ती सर्वोत्कृष्टेति यावत् तथा वर्तते) एवं हे अन! त्वं) मानमाननं (मानं मानयन्तं मानिनं) मा मा नम (नैव नमस्कुर्याः) इति श्लोकस्य अकाराऽऽकारमकारनकारमात्रघटिततया व्यञ्जलिविषययमकसर्वतोभद्राख्येन चित्रेणाह।

नमा नमान मा मा नम अन मानमाननम् आनमाः । अर्थः । हे नमान ! नास्ति लोकेषु मानः सत्कारो यस्य तादृश, नशब्देन समासः । हे अन ! हे मम प्राण ! त्वम् आनमाः ईषत् नमः अन्नं यस्य सः दरिद्रो ऽसीति कृत्वेत्यर्थः । 'नमः सत्यं नमः आयुः, इति निघण्टौ अन्ननामसु पाठात् । अमाना मानरहिता अपरिमिता मा कान्तिर्यस्यास्तां मां मातरं श्रियम् आनम नमस्कुरु । कीदृशी सा ? या आमानमाननमा आ समन्तात् मानं प्रमाणं यस्य पूर्ण इत्यर्थः । तादृशो यो मश्चन्द्रः तद्वत् आननमा मुखशोभा यस्याः सा, किं च अनमा अन्यान्माति न नमति सा परमेश्वरीत्वात् । परम् अं वासुदेवं नमति सा च वर्तते इति शेषः । पुनः हे अन ! त्वं मानमाननं मानः गर्वः ईश्वरो ऽहमहं भोगी सिद्ध इत्याद्याकारकः स एव माननं सदा मननविषयो यस्य । स्वार्थे अण् । तं श्रीमदोद्धतं मा मा नम नैव नमस्कुर्याः । श्रीप्रसादेन ऐहिकाऽऽमुष्मिके उभे अपि कामने सेत्स्यत इति तामेव भज न देवतान्तरं सेवस्व इति भावः । इदं अजूद्वयेन अकाराऽऽकाररूपेण रलद्वयेन मन इत्याकारकेण च यमकचित्रेण युक्तं तत्सर्वतोभद्राऽऽख्यं चित्रमपि भवतीति ज्ञेयम् ॥३२॥

द्विव्यञ्जनैकस्वरम्—

मायामायामायामाया
मायामायामायामाया ।

———

३३ (या) मा (माता) मा (लक्ष्मीः) माया (हरिशक्तिरूपा ऽस्ति) (तस्याः मायाः (लक्ष्म्याः) माया (कृपा) मायामायामाय (माया अविद्यैव आमो रोगस्तस्य आयामो दैर्घ्यं तस्मै, अविद्याविघातायेति यावत्) अमाया (निश्छला) यामायामा (यमः काक एव या-

मायामायामायामाया

मायामायामायामाया ॥ ३३ ॥

मायेति । मा या माया माया मायामायामाय अमाया मायामायामायामायामा यामामायामा याम आयामायाः । या मा जगन्माता मा श्रीः माया भगवतश्चिच्छक्तिरूपा वर्तते तस्याः मायाः श्रियः माया कृपा मायाश्रितानाम् अविद्या एव आमः रोगः तस्य य आयामो दैर्घ्यं तस्मै तं विनाशयितुमित्यर्थः । क्रियार्थोपपदस्य च कर्मणि स्थानिन इति तुमुनि चतुर्थी । अमाया निष्कपटा । कथमेतदवगम्यते ? इति चेदाह । यामायामा यमः काकः स एव यामः तत्राऽऽयामो विस्तारो दृष्टो यस्याः सा । ननु काकस्यैन्द्रत्वात्तदनुरोधेन तत्राऽनुग्रहो ऽभूदिति चेन्मैवम् । यामायामायामायामा संयमः अयः शुभावहो विधिश्च तयोर्नास्ति माया बुद्धिर्येषां तान्मानसकायिककर्ममन्दानमत्यनुसरति सा सर्वमन्दानुजिघृक्षुरित्यर्थः । अम गत्यादिष्वस्मात्पचाद्यच् । अतो वयं आयामायाः आयेषु धनादिष्वमाय, निर्ममाः सन्तः तामिति शेषः । याम शरणं व्रजेम । यमः काले च यमजे ऽप्यहिंसादिषु पञ्चसु । संयमे यमने ध्वाङ्क्षे यामौ प्रहरसंयमौ । स्यान्माया शाम्बरी क्रिया, दम्भो बुद्धिश्चेति मेदिनी ।

मस्तत्रायामो विस्तारो यस्याः, (जयन्तरक्षकत्वात्) यामायामायामा (यामः संयमः, अयः शुभावहो विधिः, तयोर्नास्ति माया बुद्धिर्येषां तान् अमत्यनुगच्छति तादृशी, मन्दजनानुग्राहिका भवति) (अतो वयम्) आयामायाः (आयेषु लाभेषु अमाया निःस्पृहाः सन्तः) याम (तां शरणं गच्छाम) इति श्लोकस्य आकारमकारयकारमात्रप्रथिततया द्विव्यञ्जनैकवराख्येन चित्रणाह ।

ममत्वाऽभिधायी मायाशब्दस्तु प्रसिद्ध एव। इदं द्विव्यञ्जनैकस्वर-चित्रम्। विद्युन्मालावृत्तम् ॥ ३३ ॥

अथ अष्टदलपद्मम्—

मा सा रक्षा परस्याऽवनगगगनवत्याघुणस्वाशहेमा
माहेशस्वास्थ्यनाकादिपददपदित्यर्थयन्ती हताऽऽमा।
माता हन्तीति सूतिं रचिततनचिरस्थानुकूल्यावनामा
मानावल्या प्रकृष्टं परमममरमप्रीतिरक्षारसा ऽमा ॥ ३४ ॥

मामेति। या परस्य विष्णोः अवनं रक्षणं गच्छति तत् गगनम् अवकाशः विद्यते यस्याः सा रक्षा रक्षणशक्तिः विष्णु-कर्तृकरक्षणभूमनित्यसंयोगिनीति यावत्। पुनर्घुणान्कीटविशे-षानभिव्याप्य ये स्वाशा द्रव्याद्याशास्तेभ्यः हेम सुवर्णं यस्याः

---

३४ (या सा) परस्य (परमपुरुषस्य हरेः) अवनगगगनवती (अवनं रक्षण तद्गच्छति तथाभूतं यद्गगनम् अवकाशस्तद्वती) रक्षा-(रक्षणशक्तिः, हरेर्जगद्रक्षणसहायिनीति यावत्) आघुणस्वाश-हेमा (घुणपर्यन्तं शोभना आशा येषां तेषां हेम सुवर्णं यस्याः स-कारणात् (सर्वाशापूरिका) माहेशस्वास्थ्यनाकादिपददपत् (म-हेशसंबन्धि यत् स्वास्थ्यं स्वर्गादिपदं च तद्दं तत्प्रदं पद् अङ्घ्रि-र्यस्याः) इति अर्थयन्ती (अर्थसंपादिका) हताऽऽमा (हतः आमो रोगो यया सा) माता सूतिं (जन्म) हन्ति इति (हेतोः) रचित-ततचिरस्थानुकूल्याऽवनामा (रचितं विहितं ततं विस्तृतं चिरस्थं स्थिरम् आनुकूल्यं येन तादृशो ऽवनामो नमस्कारो यस्याः) सा (मा) मानावल्या ऽमा (मानसमूहेन सह) उत्कृष्टं यथा तथा पर-मम् (अत्यन्तम्) (अमरपप्रीतिरक्षारसा (अमरपस्य देवेन्द्रस्य प्री-तिरक्षायां रसः प्रीतिर्यस्यास्तादृशी अस्तीति अष्टदलकमलबन्धेन को-णाक्षरैः सिद्धेन "रघुनाथमनुकृतिरित्यङ्कनालङ्कनेनाह।

सकाशात् क्षुद्रादिब्रह्मान्ततत्तदैहिकपूरणीत्यर्थः । किमैहिकपूरणयेव? न हि, तर्हि महेशस्येदं माहेशं यत्स्वास्थ्यम् ऐश्वर्यं नाकादिस्वर्गादिपदं च दत्तः इति वदे । दद दाने इत्यस्मात्पचाद्यच् । ईदृशी पदी चरणौ यस्याः सा शिवब्रह्मेन्द्राद्यैश्वर्यदात्री इत्यर्थः। किमेतावदेव? न हि, तर्हि या सूतिं जनिं हन्ति नाशयति सा मोक्षमपि ददातीत्यर्थः। इति जनानाम् अर्थयन्ती अर्थं सम्पादयन्ती । अर्थशब्दात्तत्करोतीति णिजन्ताच्छतरि रूपम् । नन्वेतादृश्याः सेवादौष्कर्यं स्यादिति चेन्नेत्याह रचितं कृतं ततं विस्तृतं चिरस्थं चिरस्थायि आनुकूल्यं येन तादृशः अवनामो नमस्कारो यस्याः सा नमस्कारमात्रानुग्राहिणीत्यर्थः । पुनर्या परमं यथा स्यात्तथा अमरपः देवपालको विष्णुः तत्र प्रीतिरक्षायां रसो यस्याः विष्णौ परमप्रीतिमतीत्यर्थः । न विद्यते मा मानं यस्याः सा प्रमाणाऽगोचरेत्यर्थः । 'यतो वाचो निवर्तन्ते, इत्यादिश्रुतेः । इति हेतौ, अतः हतो गतः आमः दोषो यस्याः सा निष्कलङ्केत्यर्थः । माता मा लक्ष्मीः मानावल्या सन्मानपङ्क्त्या अमा सह प्रकृष्टं यथा स्यात्तथा जयत्विति शेषः । इदं पदार्थभक्तिनिविष्टदलन्यासं कोणास्पृष्टकर्णिकं दलाग्रभागेषु "रघुनाथसूनुकृति"रिति कविनामाङ्कितमष्टदलमब्जं चित्रम् । लक्षणं तु—

पादेषु प्रथमान्त्यैक्यं पादोपान्त्याऽक्षरद्वयम् ।
पादान्तरद्वितीयादितृतीयं चेद्विपर्ययात् ॥
अष्टमादित्रयं वाच्यं गत्यागत्या भवेद्यदि ।
दशमस्याऽधिकावृत्तिरभ्युदब्जदलाग्रकम् ॥
यदि कोणोपरिस्थाऽर्णकविनामाङ्कितं तथा ।
इदमष्टदलं पद्मं स्यात्कोणाऽस्पृष्टकर्णिकम् ॥

अस्याऽर्थः—

सर्वपादेषु प्रथममन्त्यं चाऽक्षरं समानं, तथा पूर्वपादस्योपान्त्याऽक्षरत्रयं पौरस्त्यपादस्य द्वितीयचतुर्थं विपर्ययेण स्यात् । तथाऽष्टमं नवमं दशमञ्च आनुलोम्येनाऽपि भवति । तयोर्मध्ये दशमस्याऽऽवृत्तिश्च । तत्र कोणोपरितनाऽक्षरैः निष्पन्नेन कव्यादिनामाङ्कितम् इदमभ्युदश्वदलाग्रकम् । पुनरुभयोभयदलमध्यकोणैः अस्पृष्टकर्णिकं तत्र दलं न कार्यम् इत्यर्थः । अयमष्टदलपद्माख्यो बन्धस्तदुद्धारश्च । स्रग्धरावृत्तम् ॥ ३४ ॥

चक्रबन्धः—

वक्राऽवेक्षणकर्म कुक्षितिभुजां नो सर्वथा यद्दृशा
पत्यङ्कस्थितिमत्र विन्दति भयं सा हर्तुमृज्वर्थिनाम् ।
भिक्षाऽऽटश्रमलास्यसङ्गतिहरा ऽजस्रं मता नः परा
राजीवाऽऽवसथा परर्धिभिदुरा शान्तात्मनां भासुरा ३५

वक्रेति । यस्याः दृशा कटाक्षपातेन कुक्षितिभुजां दुर्नृपा-

———

३५ यद्दृशा (यदीयकृपाकटाक्षेण) कुक्षितिभुजां (दुष्टानां राज्ञां) वक्राऽवेक्षणकर्म (मुखदर्शनक्रिया) सर्वथा नो (भवति) एवं (या) ऋज्वर्थिनाम् (अकुटिलमतीनां याचकानां भयं हर्तुं पत्यङ्कस्थितिं (हर्युत्सङ्गस्थितिं, सर्वदा हरिसांनिध्यं) विन्दति (प्राप्नोति) भिक्षाटस्य भिक्षार्थं परिभ्रमणस्य यः श्रमस्तस्य यल्लास्यं नृत्यं, प्रभूतः श्रम इति यावत्, तत्सङ्गतेस्तत्सम्बन्धस्य हरा, परेषां शत्रूणाम् ऋद्धेः सम्पदो भिदुरा नाशिका, शान्तात्मनां यतचित्तानां भासुरा (प्रत्यक्षा) सा राजीवाऽऽवसथा (कमलाऽऽलया) नः (अस्माकम्) अजस्रं (सदा) मता (पूज्या) इति "वेङ्कटयज्वनः कमलासहस्र"मिति कविग्रन्थनामाङ्केन षडरचक्रबन्धेनाह ।

णां वक्राऽवेक्षणस्य मुखाऽवलोकनस्य कर्म नो जायते इत्यर्थः । यतो ऽत्र ऋज्वर्थिनां सरलयाचकानां भयं हर्तुं नाशयितुं पत्युर्विष्णोः अङ्के उत्सङ्गे स्थितिं विन्दति प्राप्नोति सा भिक्षार्थं आटः भ्रमणं तेन यः श्रमः तस्य लास्यस्य नर्तनस्य मङ्गतः प्रमेहरा पुनः शान्तात्मनां जितेन्द्रियाणां साधूनामित्यर्थः । भासुरा प्रकाशमाना तथा परेषां शत्रुभूतकामादीनाम ऋद्धिं वैभवं भिनत्ति विदारयति सा । भिदिर् विदारणे इत्यस्याद्विद्भिदिच्छिदेरिति कुरच् । किं च राजीवकमलम् अवसथं स्थानं यस्याः सा लक्ष्मीः नः अस्माकम्भक्तानाम् अजस्रं सततं परा उत्कृष्टा मता इष्टा इयमेव परदेवतात्वेनाऽभिमता इत्यर्थः । इदं "वेङ्कटयज्वनः कमलासहस्र"मिति कविकाव्यनामाऽङ्कितमहाचक्राख्यं चित्रम् ।

चक्रबन्धोद्धारस्तु दशमण्डलरेखात्मके नवमण्डलान्तर्वर्तिचक्रे नाभिस्थानेन सह एकोनविंशतिकोष्ठं प्रत्येकं ह्यक्षरपङ्क्तित्रयं समरेखा लिखित्वा तत्रैकस्यां पङ्क्तौ वामपार्श्वप्रक्रमेण आद्यपादमालिख्य तथा प्रादक्षिण्येन द्वितीयतृतीयौ पादौ लिखित्वा नाभिस्थाने बाह्यवलयेन साक्षरकोष्ठषट्केन सह अष्टादशकोष्ठवर्तितृतीयपादान्तकोष्ठवर्ति(?)मारभ्य प्रादक्षिण्येन चतुर्थपादं लिखित्वा तथैव समापयेत्, तत्र नाभिस्थाने आद्यपादत्रये दशमाक्षरसंवादो भवति । तत्र आद्यन्तवर्णैः सह बाह्यवलये चतुर्थपादोद्धारो द्रष्टव्यः । तथा तृतीयपादान्तकोष्ठे द्वयोर्वर्णेन चतुर्थाद्यन्तवर्णयोः संवादो भवति । एवं तृतीयषष्ठवलययोः "वेङ्कटयज्वनः कमलासहस्र"मिति कवेः काव्यस्य च नामोद्धारो विभावनीयः सरसधुरीणतमैः । अत्र पद्ये शार्दूलविक्रीडितवृत्तवत्कवेरपि अस्यां कवितायां तदेव ज्ञेयम् ॥ ३५ ॥

अथाऽष्टारचक्रबन्धः—

आर्तं वेदयमीड्यसारमहिमन् श्रीवत्सगौकः स्पृश
त्रेताङ्कस्थिरमातनु त्वममलापात्तङ्गिरिं वीष्टपाः ।
यत्राटानलसप्रतापमचलद्दासे हरीन्दुस्थले
वन्द्यार्यव्रजकल्पकक्रमतया ज्ञानप्रदानाऽसिना ॥ ३६ ॥

आर्तमिति । वेदैराम्नायैर्यमिभिः संयमिभिश्च ईड्यः स्तुत्यः सारमहिमा मुख्यमाहात्म्यं यस्यास्तस्याः सम्बुद्धौ, एवं श्रीवत्सं तत्संज्ञकं चिन्हं गच्छति प्राप्नोति तादृशं हृदयम् ओकः स्थानं यस्याः सा लक्ष्मीस्तां स्पृशति बिभर्ति तत्सम्बोधनम् । 'इगुपधज्ञाप्रीकिरः क' इति कप्रत्ययः । तथा त्रेताया अग्नित्रयस्य अङ्के समीपे स्थिर सततस्थायिन् । अग्नित्रयमिदं त्रेता इत्यमरः ।

---

३६ हे वेदयमीड्यसारमहिमन् ! (वेदैर्यतिभिश्च स्तुत्यः सारभूतो महिमा यस्यास्तत्संबुद्धौ) हे श्रीवत्सगौकः (श्रीवत्सं प्राप्नोति तथाभूतं हरिहृदयम् ओकः स्थानं यस्याः,) वीष्टपाः (वेर्गरुडस्य इष्टं पाति तथाभूता) त्वम् त्रेताङ्कस्थिरं (त्रेताऽग्नित्रयाङ्कितं यज्ञपुरुषेण हरिणा स्थिरं, त्रेताङ्कः स्थिरो यस्मिन्निति वा) गिरिं (वेङ्कटाचलम्) स्पृश । हरीन्दुस्थले चन्द्रसदृशहरिनिवासस्थाने, अचलद्दासे (निरन्तरं सेवकभक्ताऽशून्ये) यत्र (गिरौ) अटा सञ्चरन्ती वन्द्या त्वम् आर्यव्रजकल्पकक्रमतया (श्रेष्ठजनेषु कल्पवृक्षरूपतया) ज्ञानप्रदानाऽसिना (ज्ञानवितरणरूपेण खड्गेन) आर्तं (माम्) अनलसप्रतापं (जाग्रत्प्रतापम् आतनु इति

"आत्रेयवंशपालेन वेङ्कटार्यकवीन्दुना ।
मीमांसकवतंसेन सा नुता कमलालया" ॥

इति प्रत्यरं क्रमेण प्रथमतृतीयषष्ठाऽष्टमाक्षराऽनुसन्धानसिद्धेनाङ्केन शोभितेनाऽष्टारचक्रबन्धेनाहं ।

हे वेगरुडस्य इष्टं पाति तत्सम्बोधनं वीष्टपाः! पुनः वन्दितुं नमस्कर्तुं योग्यः वन्द्यस्तत्सम्बुद्धौ आर्यव्रजस्य श्रेष्ठसमूहस्य कलाकवत्सुरद्रुवत्क्रमः परिपाटी यस्य तत्सम्बोधनं त्वम् अचलन्तः स्थिराः दासाः यस्मिन् तस्मिन् हरयस्रामिति हरिस्तस्मिन् भगवतः इन्दुनतस्थले स्वच्छे श्वेतद्वीपे इति यावत्। तथा चोक्तं महाभारते मोक्षधर्मे नारायणीयोपाख्याने। "क्षीरोदधेरुत्तरतः श्वेतद्वीपो महाप्रभः। तत्र नारायणपरा मानवाश्चन्द्रवर्चसः" इत्यादि। एवं च ये अनिवर्तिन एकान्तभक्तास्तएव तत्र तिष्ठन्तीत्यादितद्वीपवैभवमहिमा तत एवाऽवगन्तव्यः। आर्तं संसारपीडितं मां वेङ्कटकविं मलैर्दोषैः अपात्तस्त्यक्तो न भवति तम् अशुद्धं पापिनमिति यावत्। किं च यत्र कुत्रापि अटति सः अनलसः अलसरहितो वा अमन्द इत्यर्थः। प्रतापो यस्य तादृशं चिरं सततं यथा तथा तनु विस्तारय कुरु इत्यर्थः। केनेति चेत् अज्ञानस्य प्रकर्षेण यद्दानं खण्डनं, दो ऽवखण्डने इत्यस्माल्ल्युट्। तत्राऽसिरूपया खड्गरूपया तया लक्ष्म्या सहायभूतयेत्यर्थः। इदं कविनामगुणक्रियाङ्कितचतुष्पाद्युद्धारानुगुणवर्णाधिष्ठितप्रथमतृतीयषष्ठाष्टमगण्डलकोष्ठाष्टकमष्टारचक्रचित्रम्। तल्लक्षणं तु

कोष्ठाऽष्टकसमाक्रान्तनवमण्डलचक्रगे।
चतुर्वीथीगते पद्ये मण्डलेषु यथेप्सितम्॥
पद्यं पद्यद्वयं वा ऽपि यथाशक्ति समुद्धरेत्।
मण्डलीगतिरित्येतदष्टारं चक्रमुच्यते॥ इति।

पूर्वचक्रबन्धे कोष्ठषट्कम्, अत्र तु कोष्ठाष्टकं, तेन चतुर्थपादस्य बाह्यभ्रमणमन्तरा अन्तरेव अष्टमकोष्ठे चतुर्थपादो वाचनीयः। इयानेव चक्रबन्धाद्भेदः अस्य चक्रस्य। इतर उद्धारक्रमस्तु चक्रबन्धवदेव ज्ञेय इति दिक्। इदं पूर्वोक्तमेव वृत्तम्॥ ३६॥

अथ गवाक्षबन्धः—

वेषं कलिविकटाऽशुभ-
हरमार्यत्राणदं वृषाद्रौ त्वम् ।
श्रीरयसे करुणरस
पालितलोका हरस्यजस्रमकम् ॥ ३७ ॥

वेषमिति । हे श्रीः ! हे लक्ष्मीः ! करुणारसेन पालिता रक्षिताः लोकाः जनाः यया सा त्वं कलेर्विकटं करालं यदशुभं तस्य हरम् आर्येभ्यः श्रेष्ठेभ्यः त्राणं ददाति तं वृषाऽद्रौ शेषाऽद्रौ वेषम् आकृतिं वेङ्कटरूपामित्यर्थः । अयसे प्राप्नोषि, पुनः अकं दुःखमपि अजस्रं सततं हरसि । "वेङ्कटाऽऽर्यश्रीसहस्रक" मिति कवि काव्यनामोद्धाराऽनुगुणावर्णाधिष्ठितमध्यवीथिको गवाक्षबन्धोऽय म् । तल्लक्षणम्—

एकैककोष्ठाद्यपङ्क्तिरूर्ध्वाधो ह्यधिकाग्रतः ।
नव कोष्ठां यत्र मध्याः सव्यं वाऽसव्यमालिखेत् ॥
आद्यपङ्क्तिं समारभ्य जालबन्धः स उच्यते ।

अस्यार्थः—

प्रथमपङ्क्तावेककोष्ठं लिखित्वा तदधोद्वितीयां पङ्क्तिं प्रथमपङ्क्तिं प्रथमपङ्क्तिसममध्यकोष्ठं विलिख्य एवमेवाधस्तनपङ्क्तेः प्रथमपङ्क्तिकोष्ठसममध्यकोष्ठं लिखेत् । एवं पञ्चमी पङ्क्तिर्नवकोष्ठा भ-

---

३७ हे श्रीः ! त्वं कलिसंबन्धिभयङ्कराऽशुभनिवारकम्, श्रेष्ठजनरक्षाप्रदं वेषं शेषाऽचले प्राप्नोषि, एवं कृपारसेन पालितसकललोका त्वम् अजस्रम् अकं (दुःखं) हरसीति "वेङ्कटार्यश्रीसहस्रकम्" इति काव्यग्रन्थनामाङ्केन गवाक्षबन्धेनाह ।

वति, षष्ठीमारभ्य प्रतिपङ्क्ति पार्श्वद्वयैकैककोष्ठं विहाय कोष्ठद्वयहीनाश्चतस्रः पङ्क्तीर्लेख्याः, नवमी एककोष्ठा भवति, एवं च ऊर्ध्वमथमपङ्क्तिमारभ्य सव्यमसव्यं वा पद्यं लेख्यम् । इति उद्धारक्रमः ॥ ३७ ॥

भिन्नवृत्ताऽनुलोमश्लोकगोमूत्रिका—

जयति सा जलधीश्वरकन्यका
भवभयाऽऽतुरमादृशपालिनी ।
विकसिता रमणस्य कृपावतो
मनसि पालयतो व्यसनाऽऽनतम् ॥ ३८ ॥

जयतीति । कृपावतः अतः व्यसनैर्दारिद्र्यादिभिः आनतं भाराक्रान्तमिव नम्रं पालयतो रक्षतः रमणस्य श्रीहरेर्मनसि विकसिता पुनः भवात्संसाराद्भयेनाऽऽतुराणां पीडितानां मादृशानां पालिनी रक्षिका जलधीश्वरस्य दुग्धसमुद्रस्य कन्या पुत्री लक्ष्मीर्जयति । अयं द्रुतविलम्बितवृत्ते गोमूत्रिकायां प्रथमः श्लोकः ॥ ३८ ॥

---

३८ भवभीतिव्याकुलमादृशजनरक्षिका, व्यसनैः (दुःखैः) आनतम् भुग्नं (जनं) पालयतः रमणस्य (हरेः) मनसि विकसिता (निरन्तरं स्फुरन्ती) सा जलधीश्वरकन्यका जयति ।

कायभासा चलद्विश्वमुत्कल्पिका
देवता या स्फुरत्याद्दता पावनी ।
लोकमाता मम त्रस्यतः पापतो
ज्ञानमापादयत्वव्यया नाथितम् ॥ ३९ ॥

कायेति । कायस्य भासा प्रभया स्फुरन्ती तथा चलच्च तद्विश्वं च तस्य कल्पिकोत्पादिका तथा पावनी इति आद्दता पुनः लोकमातेति या प्रसिद्धा अव्यया निर्विकारा सा देवता श्रीरूपिणी पापात्रस्यतः उद्वेगवतः मम नाथितं प्रार्थितं ज्ञानम् आपादयतु संपादयतु । अयं स्रग्विणीवृत्तश्लोकः गोमूत्रिकायां द्वितीयः, अतो भिन्नवृत्तयोर्द्वयोरेका गोमूत्रिका भवतीति तन्नामकं चित्रम् ॥ ३९ ॥

प्रतिलोमगोमूत्रिकायां प्रथमः श्लोकः—

विदिता निगमे विषमेषुतनौ
रसिके निरता वृषभाऽद्रिविभौ ।

---

३९ कायभासा (देहप्रभया) चलतो (जङ्गमस्य) विश्वस्य सन्तोषसम्पादिका, पावनी (जगत्पावित्र्यसम्पादिनी) आद्दता या देवता स्फुरति, अव्यया (नित्या) सा लोकमाता (लक्ष्मीः) पापात् त्रस्यतः मम नाथितं (प्रार्थितं) ज्ञानं संपादयतु इति द्रुतविलम्बितस्रग्विणीवृत्ताभ्यामनुलोमगोमूत्रिकाबन्धेनाह ।

४० हे विमलावसथे ! (शुद्धगृहे ।) कमले ! श्रीः ! निगमे (वेदे) प्रसिद्धा, विषमेषुतनौ (कामरम्यदेहे) रसिके वृषभाद्रिविभौ

मम दास्यवतो विमलाऽऽवसथे
कृपया दुरितं सहसे कमले ॥ ४० ॥

विदितेति । हे विमलाऽवसथे ! हे स्वच्छगेहे ! हे कमले ! निगमेषु वेदेषु विदिता विषमेषुतनौ कामे(?) रमिके वृषभाद्रिविभौ हरौ निरता त्वं दास्यवतः सेवावतः मम दुरितं पातकं कृपया सहसे । भिन्नवृत्तप्रतिलोमगोमूत्रिकातोटकवृत्तः प्रथमश्लोकः ॥ ४० ॥

प्रातिलोम्येन वाचनीयः श्लोकः—

समस्तसेव्या सदरिक्षयादिकृ-
ल्लसद्विलासा विभवप्रदा मम ।
रविप्रभा त्वं वृषरक्षिके स्फुरन्न-
तस्य मे देवि जगद्धिता भुवि ॥ ४ ॥

समस्तेति । हे वृषस्य धर्मस्य इन्द्रस्य वा रक्षिके ! हे देवि ! समस्तैः सेव्या सदरीणामसाधूनां क्षयादि करोति सा एवं लसन्तो विलासा यस्याः सा पुनः रविवत्प्रभा यस्याः सा तथा स्फुरंश्चासौ नतश्च तस्य मम विभवप्रदा किं च जगतः हिता क-

---

(वेङ्कटपतौ) निरता (त्वं) दास्यवतः (दासस्य) मम दुरितं कृपया सहसे इति प्रतिलोमगोमूत्रिकायां प्रथमेन श्लोकेनाह ।

४१ हे वृषरक्षिके ! (धर्मरक्षिके !) मे ! (रमे !) देवि ! समस्तैः सेवनीया, सदरिक्षयादिकृत (सत्पुरुषद्वेषिणां क्षयाद्यनिष्टकारिणी) लसद्विलासा (शोभमानविलासा) रविप्रभा (सूर्यसदृशकान्तिः) जगद्धिता (लोकहितकारिणी त्वं) स्फुरन्नतस्य (स्फुरतो नम्रस्य) मम भुवि विभवप्रदा (ऐश्वर्यप्रदा ऽसि) इति प्रतिलोमगोमूत्रिकया पठनीयेन द्वितीयश्लोकेनाह ।

ल्याण्यसीत्यर्थः । अयं गोमूत्रिकायां वंशस्थवृत्तो द्वितीयः श्लोको लेखनीयो वाचनीयश्च । इदं गोमूत्रिकाद्वितीयलक्षणम्—

पूर्वार्धत्रिषमस्थानभाजो वर्णाः परे दले ।
विषमस्थानगाश्चेत्स्युस्तदा गोमूत्रिकान्तरम् ॥

इति कविकुतूहले । अतोऽत्र विदितेति श्लोकस्याऽनुलोमवाचनेन प्रथमतृतीयादिविषमवर्णैक्याद्द्वितीयमिदं लक्षणम् । समस्तेति श्लोकस्य प्रतिलोमवाचने ऽपि एतत्स्तबकस्थतृतीयश्लोकोक्तसमवर्णैक्यलक्षणमिति सङ्करयुक्तं चित्रम् ॥ ४१ ॥

अष्टदलकमलबन्धः—

नाशिताऽऽपत्तिना नाकसद्मादिना
ऽनादिनेत्रा ऽधुना नाथिनीं विष्णुना ।
नाऽपचारादिनानाऽऽमयात्सज्जना-
नावितुं मां विना ऽनाश्रया नाऽर्थना ॥ ४२ ॥

नाशितेति । नाशिता आपत्तिर्विपत्तिर्येन तेन एवं नाकः सद्म येषां तेषां देवानाम् आदिना मुख्येन तथा ऽनादिश्चासौ नेता

---

४२ नाशिता आपद् येन तथाभूतेन नाकसद्मादिना (नाकसद्मनां देवानामादिभूतेन) अनादिनेत्रा (अनादिना नायकेन विष्णुना) नाथिनीं (सनाथां) मां (लक्ष्मीं) विना अपचारादिनानामयात् (अपकारादिकात् नानाविधाद् दुःखात्) सज्जनान् आवितुम् (आ समन्ताद्रक्षितुम्) अर्थना (प्रार्थना) अनाश्रया (निरालम्बा,) न ? किंतु व्यर्था, इति कोणाक्षरैः "पद्मात्राविरासमाना" इत्यङ्काङ्कितेनाऽष्टदलपद्मबन्धेनाह ।

नायकश्च तेन विष्णुना नाथिनीं प्रभुमतीम् । अत इनिठनाविति इतिः । मां लक्ष्मीं विना अपचारादिरूपान्नानाऽऽमयाद्धृद्रोगात्सज्जनानावितुं आ समन्ताद्रक्षितुम् अर्थना प्रार्थना अनाश्रया न अपि तु साश्रयैव, श्रीमद्भगवतो रक्षणोन्मुखत्वकरणं लक्ष्म्या विना नास्तीति भावः । इदं रेखाद्वयदत्तान्तरालदलाग्रभागेषु "पद्माऽत्राऽऽविरासमाना"इति प्रबन्धविषयनामाङ्कितम् अष्टदलकमलचित्रम् । एतदुद्धारक्रमस्तु "मा सा रक्षे"ति चतुस्त्रिंशच्छ्लोकोक्ताऽष्टदलपद्मवदेव ज्ञेयः । स्रग्विणीवृत्तम् ॥४२॥

यमकचित्रम्—

भक्तजिह्वासु या नित्यमिष्टक्रिया-
कारिका कारिकाकारिकाकारिका ।
सा शुभा यासि मे त्वं समृद्धिं रमे
नामयानामयानामयानामया ॥ ४३ ॥

भक्तेति । या भक्तानां जिह्वासु नित्यं सततमिष्टां क्रियां करोति सा तथा कारिकामङ्गुष्ठविदारणरूपां वेदनां करोति स चाऽसौ काकश्च ऐन्द्रश्च तस्य आरिका रलयोः सावर्ण्यादालिका सखी हितकारिणीति यावत् । कारिका यातनाकृत्योरित्यम-

---

४३ या भक्तानां रसनासु नित्यम् इष्टक्रियाकारिका, (अभीप्सितकर्मकारिणी) कारिकाकारिकाकारिका (कारिकां यातनां करोति तादृशो यः काको जयन्तः सो ऽरिर्यस्याः स्तथाभूता) अनामयानाम् (नीरोगाणां वर्धमानानामिति यावत्) अयानां (शुभविधीनाम्) अया (गामिनी प्राप्तोद्यच्छुभेति यावत्) शुभा (कल्याणिनी) सा त्वं मे समृद्धिं यासि नाम (इति निश्चये) इति यमकचित्रेणाह ।

रः । पुनः अनामया निष्कलङ्का किं च नाम अभिधां याति इति नामया सा न भवतीत्यनामया अनिर्वचनीयेत्यर्थः । यद्वा नामः नमनं नम्रत्वं याति सा नामया तादृशी न भवति सा सर्वोत्तमत्वात् । इतरच्च अस्य वासुदेवस्य नाम नमनं याति सा असि. अतः हे रमे ! लक्ष्मि ! त्वं नाम निश्चयेन मे कवेः शुभाय समृद्धिं नामय प्रवणं कुरु । णम प्रह्वत्वे शब्दे इत्यस्माद् ण्यन्तान्लोट् । यमकचित्रमिदम् । स्रग्विणीवृत्तम् ॥ ४३ ॥

यमकचित्रम्—

गृहाण नस्त्वं परमे रमे रमे
कृताऽपराधानधिकाधिकाधिकान् ।
जडानपि त्वं नयनायनायना-
नहोऽत्र कर्णोत्सवदा वदावदा ॥ ४४ ॥

गृहाणेति । अहो रमे ! सुन्दरि हे रमे ! हे लक्ष्मि ! परमे कान्ते हरौ स्मरे पुत्रे वा या वदावदा भाषमाणा सती कर्णयोरुत्सवदा ऽऽनन्ददात्री त्वं कृताऽपराधानाचरितमन्तून् अधिकाधिकः अत्यन्त इति यावत्, स आधिर्मानसी व्यथा येषां तान् तथा नयनयोः अयनं मार्गः तम् अयन्ते प्राप्नुवन्ति तान् । अयनं व-

---

४४ हे परमे ! (श्रेष्ठे !) रमे ! (मनोरमे !) रमे ! (लक्ष्मि) अधिकाऽधिकाऽऽधिकान् (अत्यधिकमनोव्यथान्) कृतापराधान् जडानपि नयनाऽयनाऽयनान् (नेत्रमार्गं प्राप्तान्, दृग्गोचरान्) नः वदावदा भाषमाणा सती कर्णोत्सवदायिनी त्वं गृहाण स्वीकुरु इति पूर्ववद् यमकचित्रेणाह ।

र्मे मार्गेत्यमरः। जडान् ज्ञानहीनानपि नोऽस्मान् अत्र भू-लोके कृपया दययैव गृहाण स्वीकुरु। अत्र चित्रं तु उक्तपूर्वमेव ज्ञेयम्। वंशस्थं वृत्तम्॥ ४४॥

अयं गोमूत्रिकायां प्रथमः श्लोकः—

सा मा मा पातु दयया शयदा भास्वराऽलका।
दासाऽवनी वरमहा भाविता नारदादिना॥ ४५॥

सेति। भास्वराऽलका शयदा भक्तहस्तदा दासाऽवनी भक्तरक्षका वरमहाः श्रेष्ठतेजाः नारदादिना भाविता, ध्यातेत्यर्थः। सा मा लक्ष्मीः मा मां दयया पातु। अयमत्र भिन्नवृत्ताऽनुलोमगोमूत्रिकायां विपुलावृत्तः प्रथमः श्लोकः॥ ४५॥

अयं द्वितीयः—

क्षेमा तापाप्तिदहा या जयदा भासुराऽऽलोका।
सा ऽसावानीतरसा हा भुवि लूनाऽऽपदाताना॥४६॥

क्षेमेति। या क्षेमा कल्याणरूपा तापानामाप्तिं प्राप्तिं दहति सा या जयदा भासुरः आलोको यस्याः सा ऽसौ भुवि

---

४५ शयदा (हस्तदा, हस्ताऽवलम्बप्रदेति यावत्) भास्वराऽलका (विलसत्केशपाशा) दासाऽवनी, वरमहाः (उत्कृष्टतेजाः) नारदादिना महिता (पूजिता) सा मा (लक्ष्मीः) मा (मां) दयया पातु, इति गोमूत्रिकाप्रथमश्लोकेनाह।

४६ क्षेमा (कल्याणकारिणी) तापाऽऽप्तिदहा (सन्तापप्राप्तिदाहिका) जयदा भासुराऽऽलोका सा ऽसौ (लक्ष्मीः) हा भुवि लूनापदाताना (छिन्नविपत्तिविस्तारा अस्ति) इति द्वितीयगोमूत्रिकाश्लोकेनाह।

आनीतः रस आनन्दो यया लूनः आपदाम आतानो निस्तारो यया तादृशी भवत्विति शेषः । अयमत्राऽनुलोम्येन गोमूत्रिकामर्यादया वाचनीय उपगीतिवृत्तो द्वितीयः श्लोकः ॥ ४६ ॥

अयं प्रतिलोमस्तृतीयः—

आदित्यैरर्च्यैताग्र्याभा या मज्जीवस्ताह्लादा ।
सा लक्ष्मीः स्वश्रीदा क्लेशग्लायद्यातुस्तोमावासा ॥४७॥

आदित्यैरिति । या आदित्यैर्देवैरर्च्या पूज्या इता प्राप्ता ऽग्र्या श्रेष्ठोत्तमा वा भा यया मम जीवस्य स्तव एव स्तावः तेनाऽऽह्लादो यस्याः सा स्वस्य मम स्वः स्वर्गस्य वा श्रियं ददाति सा क्लेशेन ग्लायन्ता यातुस्तोमानां रक्षस्समूहानाम् आवासः शङ्केति यावत् । यस्याः सकाशात्सा लक्ष्मीः मां पात्विति शेषः । अयमत्र प्रतिलोमतया गोमूत्रिकाक्रमेण वाचनीयो लेखनीयश्च विद्युन्मालावृत्तस्तृतीयः श्लोकः ॥ ४७ ॥

चतुरक्षरयमकम्, अनुलोमप्रतिलोमचित्र,-
मनुलोमप्रतिलोमगोमूत्रिका च—

मासवासरसाराववरा सारसवासमा ।

---

४७ आदित्यैः (देवैः) अर्च्या, इताऽग्र्याऽऽभा (प्राप्तोत्कृष्टकान्तिः) या मज्जीवस्तावाऽऽह्लादा (मद्रूपस्य जीवस्य स्तावे स्तवे आह्लादो यस्यास्तथाभूता) क्लेशेन ग्लायतां यातूनां रक्षसां स्तोमे आवासः स्थितिर्यस्याः सा (सीतारूपा लक्ष्मीः) स्वर्श्रीदा (स्वर्गसंपत्प्रदा भवति) इति प्रतिलोमेन तृतीयगोमूत्रिकाश्लोकेन वदन् पूर्वाभिः श्लोकैर्घटितेनैकेन गोमूत्रिकाबन्धेन स्तौति ।

४८ मासवासरसाराववरा (मासान् वासरान् सारेण यो ऽवति सूर्यस्ततो वरा, सूर्याऽधिककान्तिरिति यावत्) सारसवा-

मा ऽऽसवाऽसरसा ऽरावरा सारसवा ऽसमा॥ ४८ ॥

मासेति। मासाश्च चैत्रादयश्च वासराश्च रव्यादयश्च तेषां सारम् अवति रक्षति सः सूर्यस्तस्माद्वरा देदीप्यमाना, यद्वा मासान्वासरांश्च सायति गमयति सः सूर्यस्तम् अवति रक्षति सः वरः वरदानं यस्याः, यद्वा मासानां वासराणां च सारं चक्रम् अवति तत्कालचक्रप्रवर्तकम् आदित्यमण्डलं तत्र वरो यस्याः सा। "ध्येयः सदा सवितृमण्डलमध्यवर्ती"ति वचनात्। 'यो ऽसावादित्ये पुरुष' इति श्रुतिरपि। तथा सारसवासेन कमलवासेन मा शोभा यस्याः, यद्वा सारसस्य वासेन मा शोभा यस्याः सकाशात् यत्संबन्धेनैव कमलस्य शोभेत्यर्थः। आसवे सुरायां सरसा सप्रीतिर्न भवति सा, सात्त्विकत्वान्न तु कालीवत्सरसा। पुनः अरौ शत्रौ अवरा वरदा न भवति किं तु तन्नाशिका, एवं सारः श्रेष्ठः सवः अर्चनं यस्याः सा, असमा निरुपमा मा रमा विराजते इति शेषः। चतुरक्षरि च इदं यमकचित्रम्, अनुलोमप्रतिलोमचित्रं गोमूत्रिकाचित्रं चेति। इदं चाऽनुलोम्येन प्रातिलोम्येन च गोमूत्रिकारीत्या ऋजुगत्या वा वाचने ऽप्येकरूपमिति अतिदुष्करतरं चित्रम्। स एव शब्दालङ्कारो ज्ञेयः। अनुष्टुब्वृत्तम्॥ ४८॥

मावा(सारसे कमले वासेन मा शोभा यस्याः सा) आसवाऽसरसा (आसवे मद्ये ऽसरसा प्रीतिरहिता) अरौ (शत्रौ) अवरा (न वरदा) सारसवा (सारभूतः सवो यागः पूजा यस्याः सा) मा (लक्ष्मीः) असमा (निरुपमा) इति चतुरक्षराऽनुलोमप्रतिलोमचित्रेण गोमूत्रिकाचित्रेणाऽनुलोमप्रतिलोमगोमूत्रिकाचित्रेण चाऽतिदुष्करेणाह।

नानायमकानि—

पद्मे वासो ऽप्यहह सुमनःकोमलं क्लान्तिकृत्ते
पद्मे वासो ऽप्यप्यतिमृदुतनोः साहसेनेति सिद्धे ।
आयासि त्वं न कथमधुना चित्रकूटाऽश्मचारा-
दायासित्वं तदिह कृपया सह्यतां साहसं मे ॥४९॥

पद्मे इति । हे पद्मे हे रमे ! अहह खेदे सुमनसः पुष्पात्कोमलं वासो वस्त्रमपि ते क्लान्तिकृद् ग्लानिकृत् अतो ऽतिमृद्वी तनुर्यस्यास्तस्यास्तव पद्मे कमले वासो वसतिरपि साहसेन इति सिद्धे त्वम् अधुनेदानीं चित्राणि गोमूत्रिकादीनि कूटानि यमकाऽनुलोमप्रतिलोमादीनि तद्रूपाः, अथ चित्रकूटस्यैतन्नामशैलस्य च ये ऽश्मानस्तेषु सञ्चारादायासित्वं श्रमित्वं कथं ऽऽनायासि ? अपि तु प्राप्नोषि, अतः कृपया मे साहसं पूर्वोक्तं सह्यताम् । षह मर्षणे ऽस्मात्प्रार्थनायां लोट् । मन्दाक्रान्तावृत्तम् ॥ ४९ ॥

---

४९ हे पद्मे ! (लक्ष्मि !) अहह (खेदे) सुमनःकोमलं (कुसुमसुकुमारमपि) वासः (वस्त्रं) ते क्लान्तिकृत् भवति, एवम् अतिकोमलशरीरायास्ते पद्मे (कमले) वासः (अवस्थितिरपि) साहसेन (भवति) इति प्रसिद्धं सति त्वम् अधुना चित्रकूटाऽश्मचारात् (चित्रकूटाभिधपर्वतप्रस्तरसञ्चरणात्, चित्राणि अस्मिन् स्तवके प्रदर्शितानि चक्रादीनि कूटानि च यमकाऽनुलोमप्रतिलोमसर्वतोभद्रादीनि तान्येवाऽतिकाठिन्यात् अश्मानस्तेषु सञ्चाराच्च) अधुना आयासित्वम् (आयासवत्त्वं श्रान्तत्वमिति यावत्) कथं नाऽऽयासि ? अतः इह (एतद्विषये) मे साहसं कृपया सह्यतामिति निजविरचितचित्रकूटादिभिः श्रमप्रदानस्य क्षमां याचमानो यमकेनाह ।

नियतं नमांसि विदधीमहि ते
निगमप्रतीपमनसामहिते।
जगदम्ब जम्भरिपुणा महिते
मुनयो जपन्ति तव नाम हि ते ॥ ५० ॥

नियतेति । निगमेषु वेदेषु प्रतीपं प्रतिकूलं मनो येषां तेषामहिता तत्सम्बुद्धौ ते तुभ्यं नियतं नियमेन नमांसि नमस्कारान् विदधीमहि कुर्मः, हे जगदम्ब ! हे जम्भारिपुणेन्द्रेण महिते ! पूजिते ! हे हिते ! हितकारिणि ! यद्वा हितविषये मुनयः तव नामाऽभिधां जपन्ति । कुटजाख्यं वृत्तम् ॥ ५० ॥

भयानकमलालयं प्रति भयेन जिह्वामिमां
स्तवैर्न कमलालयं हुतभुगुष्णया तृष्णया ।
भजेय कमलालयं त्वहमितः परं तन्महो
ऽधुनाऽऽधिकमलालयं न हि भजन्ति यत्संश्रिताः ॥ ५१ ॥

भयेति । हुतभुगग्निरिव उष्णया तापकारिण्या तृष्णया र-

---

५० निगमप्रतीपमनसां (वेदपराङ्मुखचित्तानाम्) अहिते ! जम्भरिपुणा (इन्द्रेण) महिते (पूजिते !) हे जगदम्ब ! (वयं) ते (तव) नमांसि विदधीमहि, हि यतः ते (प्रसिद्धाः) मुनयस्तव नाम जपन्ति, इति प्रणमति ।

५१ (अहं) हुतभुगुष्णया (अग्निवदुष्णया, अतिदीप्तया) तृष्णया भयेन वा भयानकानां मलानाम् आलयं (स्थानं) कं प्रति स्तवैः जिह्वां नाऽलालयम (नाऽचालयम्, नाऽस्तौषमिति यावत्) इतः परं यत्संश्रिताः आधिकमलालयं (मनोव्यथासमुद्रं) न भजन्ति, कमलालयं (कमलनिवासि) तद्धाम (लक्ष्मीरूपम्) अधुना भजेय, इति इतरस्तवेन निर्विण्णो भगवतीमात्रभजनमाशास्ते ।

क्षणार्थं भयेन वा भयानकश्चासौ मलानां पापानाम् आलयः गृहं च कं पुरुषं प्रत्युद्दिश्येत्यर्थः। स्तवैरिमां जिह्वां नाऽलालयम्? इतो हेतोः यस्मिन् संश्रिता आधेः कमलाऽऽलयं सिन्धुं न भजन्ति? ततः कमलम् आलयो यस्य तत्परं महः अधुना भजेय। पृथ्वीवृत्तम् ॥ ५१ ॥

हयरूपधरो यतः स मस्ते
श्रीतलोके कलया ऽधुना समस्ते।
जुषते धिषणाविकासमस्ते
दुरिते देवि भवद्दृशा समस्ते ॥५२॥

हयेति। अधुना श्रितः आश्रितश्चासौ लोको जनश्च तस्मिन् सः प्रसिद्धः मस्ते शिरसि हयरूपधरः हयग्रीवाऽवतारो हरिः ते तव कलयांशेन समः साधुर्वा चातुर्यस्फूर्तिदो ऽस्ति, यतः भवत्याः दृशा समस्ते दुरिते ऽस्ते सति धिषणा बुद्धिर्विकासं जुषते। सर्वसाधुसमानेषु समं स्यादभिधेयवत्। कला स्यान्मूलैवृद्धौ शिल्पादावंशमात्रके। षोडशांशे च चन्द्रस्य कलनाकालमानयोरिति च मेदिनी। औपच्छन्दसिकं वृत्तम् ॥ ५२ ॥

---

५२ मस्ते (मस्तके) हयरूपधरः (अश्वरूपधरो हयग्रीव इति यावत्) सः समस्ते (समग्रे) श्रितलोके (आश्रितजने) ते कलया अंशेन समः (तुल्यः) (अतः) हे देवि! भवद्दृशा (तव कटाक्षेण) दुरिते अस्ते (विनष्टे सति) धिषणा (बुद्धिः) विकासं (विस्तारं) जुषते (प्राप्नोति) इत्याह।

जननि तडिद्भावपुषे प्रभवपुषे संपदां नमस्तुभ्यम्।
हृषितवृषाचलविभवे विभवे ऽस्माकं प्रवर्तयेथास्त्वम्॥५३॥

जननीति। हे जननि! संपदां प्रभवमुद्भवं पुष्णाति तस्यै पुनः तडितः भया कान्त्या युक्तं वपुर्यस्या स्तस्यै तुभ्यं नमः, त्वं हृषितः प्रीतः वृषाऽचलो यं तस्मै विभवे प्रभवे अस्माकं विभवे ऐश्वर्यविषये प्रवर्तयेथाः प्रवर्तयेत्यर्थः। हृषितं विस्मिते प्रीते इति मेदिनी। अत्र अहमिति पाठः साधुः(?) गीत्यार्यावृत्तम्॥५३॥

हृतसुखवारिजनिलयं वारिजनिलयं रमाभिधं ज्योतिः।
हृदयसदानममहितं नममहितं तदितरेषु पतनं ते॥५४॥

हृतेति। हे हृदय! मत्स्वान्त! हृतौ सुखवारिणौ सुखनाशकौ जनिलयौ जन्ममृत्यू येन तादृशम् एवं वारिजं कमलं निलयो गृहं यस्य तत् हितं पूजितं रमाऽभिधं लक्ष्म्याख्यं ज्योतिस्तेजः

५३ हे जननि! तडितो भया (कान्त्या युक्तं) वपुर्यस्यास्तस्यै, संपदां प्रभवपुषे (उत्पादिकायै) तुभ्यं नमः। हृषितवृषा (आनन्दितेन्द्रा, वर्द्धितसुकृता वा) त्वम् अस्माकं विभवे (अपगतसंसारे अचलविभवे (स्थिरैश्वर्ये, मोक्षे) प्रवर्तयेथाः (अस्मान् प्रवर्तय, त्वं प्रवर्तस्वेति स्वार्थे णिज् वा) इति नतिपुरस्सरं मोक्षसुखं याचते।

५४ हे हृदय! हृतसुखवारिजनिलयम् (अपहृतसुखप्रतिबन्धकजन्ममृत्यु) वारिजनिलयं (कमलनिवासि) महितं रमाऽभिधं ज्योतिः सदा नम, तदन्येषु ते पतनं (प्रावण्यं) मम हितकारकं न भवतीति भगवत्या एव प्रणतौ हृदयं प्रबोधयति।

सदा सर्वदा नम नमस्कुरु तस्या इतरेषु देवेषु पतनं त्वद्गमनं मम हितं न भवतीत्यर्थः । पूर्वोक्तमेव वृत्तम् ॥ ५४ ॥

प्रपदनभारत्यागो भारत्यागोन्मुखस्य सोढ्वा मे ।
कमले रक्षसि कलितो रक्षसि कलितोग्रदुष्कृते ऽभयदा ५५

प्रेति । हे कमले ! कलितम् उग्रदुष्कृतं येन तस्मिन् रक्षसि काकाऽसुरे अभयं प्रियं वा ददाति सा त्वं भारस्य संसारभारस्य त्यागे उन्मुखस्य मे प्रपदनस्योपसदनस्य या भारती स्तुतिवचः तत्सम्बन्धि सम्भावितं यत्कि चिदागः अपराधं सोढ्वा सहनं कृत्वा कलितः कलेः सकाशाद्रक्षसि, मामिति शेषः । आर्यागीतिः ॥ ५५ ॥

कृतकंसाऽऽरम्भाऽन्तं सारं भान्तं रमे तवाऽपाङ्गम् ।
अर्थितरक्षोपाये रक्षोऽपाये पटो निधेहि मयि ॥ ५६ ॥

कृतेति । हे अर्थितः रक्षाया उपायो यस्यै तत्सम्बुद्धौ पु-

---

५५ हे कमले ! कलितोग्रदुष्कृते (कृतस्तनविदारणरूपघोरदुरिते) रक्षसि (नृशंसे काके) अभयदा (त्वं) भारत्यागोन्मुखस्य (संसारभारत्यागप्रवृत्तस्य) मे प्रपदनभारत्या (प्रपन्नो ऽस्मीति वाचा) आगः (अपराधं) सोढ्वा (मर्षयित्वा (मां) रक्षसीत्याह ।

५६ हे रक्षोऽपाये पटो ! (हे राक्षसनाशसमर्थे ! रमे ! कृतकंसाऽऽरम्भाऽन्तं (कृतः कंसस्याऽऽरम्भस्य आत्मनो विन्ध्यवासिनीरूपायाः, श्रीकृष्णस्य वा मारणरूपस्योद्योगस्य अन्तो नाशो येन तथाभूतं) सारं यथा तथा भान्तं दीप्यमानं तवाऽपाङ्गं (नयनप्रान्तम्) अर्थितरक्षोपाये (प्रार्थितो निजरक्षाया उपायो येन तस्मिन्) मयि निधेहि (स्थापय) इति भगवतीं कृपाकटाक्षं याचते ।

नः रक्षमामपाये नाशे पटो! चतुरे! हे रमे! त्वं मयि कृतः कंसा-रम्भस्य कंसोद्यमस्याऽन्तो येन तथा साग्रम् उत्कृष्टम्भान्तं दाप्य-मानं रम्यं तत्र स्वस्याऽपाङ्गं कटाक्षं निधेहि स्थापय। पूर्वोक्तमेव वृत्तम् ॥ ५६ ॥

जनमनुकम्पारम्या कं पारम्याद्रमे न मोदयसि।
कृतहितयाचित्राणा या चित्राणां निधिस्त्वमखिलानाम्॥

इति श्रीमद्वेङ्कटाऽध्वरिविरचिते श्रीमल्लक्ष्मीसहस्रे
चित्रस्तबको द्वाविंशः संपूर्णः॥ ५५॥

जनमिति। हे रमे! अनुकम्पया कृपया रम्या त्वं परमस्योत्कृष्टस्य भावः पारम्यं तस्मात् कं जनं न मोदयसि न हर्षयसि? या कृतं हितयाचिनां हितार्थिनां त्राणं रक्षणं यया सा त्वम् अखिलानां समस्तानां चित्राणामाश्चर्याणां मत्कृतगोमूत्रिकादिचित्राणां च निधिः शेवधिरसि। पूर्वोक्तमेव वृत्तम् ॥ ५७ ॥

इति श्रीरावजीमहाराजाऽपरनाम्ना श्रीनिवासपण्डितेन विरचितायां बालबोधिन्याख्यायां श्रीमल्लक्ष्मीसहस्रटीकायां
चित्रस्तबको द्वाविंशः समाप्तिं पफाण ॥ २२ ॥

---

५७ हे रमे! अनुकम्पारम्या (दयासुन्दरी) त्वं पारम्यात् (परमत्वात्, श्रेष्ठत्वात्) कं जनं न मोदयसि? कृतहितयाचित्राणा (संपादितहितार्थिरक्षा) या त्वम् अखिलानाम् चित्राणाम् (अद्भुतकर्मणां, चक्रबन्धादीनां च) निधिः शेवधिरसि, इत्यन्ते चित्राणामिति पूर्वोक्तं विषयं शब्दतः प्रतिपादयन् स्तबकं प्रपूरयति।

इति श्रीमानवल्ल्युपाह्वतैलङ्गरामशास्त्रिविरचितायां लक्ष्मीसहस्राऽवतरणिकायां चित्रस्तबकः ॥ २२ ॥

अथ सङ्कीर्णस्तबकः ॥ २३ ॥

अभिषेकोत्सवे यस्य सुरवानरराक्षसैः ।
सङ्कीर्णमासीत्साकेतं स रामः श्रेयसे ऽस्तु नः ॥ २३ ॥

अथाऽस्मिन् त्रयोविंशस्तबके श्रीमहालक्ष्म्याः सर्वव्यापकत्वदर्शनपुःसरं सङ्कीर्णं वर्णनं कुर्वन् प्रथमनमनपद्ये समस्तेति तल्लिङ्गं निर्दिशन्मङ्गलमाचरति—

समस्तगुणविस्तारसमावेशनिवेशनम् ।
वन्दे ऽरविन्दनिलयं वरदं परदैवतम् ॥ १ ॥

समस्तेति । अहं समस्तानां गुणानां सौन्दर्यौदार्यशौर्यादीनां विस्तारस्य समावेशस्य निवेशनं स्थानम् अरविन्दन्निलयो गृहं यस्य पुनर्वरान्ददाति तल्लक्ष्म्याऽऽख्यं परदैवतं वन्दे । काव्यलिङ्गमलङ्कारः । युग्मविपुलावृत्तम् ॥ १ ॥

औदार्यशेवधिरनिन्दितकान्तिसिन्धु-
रोजःप्रसादनिधिरुज्ज्वलसौकुमार्या ।

---

१ अथ नानारूपेण भगवतीं स्तोतुकामस्त्रयोविंशं सङ्कीर्णाऽभिधं स्तबकमारिप्सुरादौ सकलगुणवितानसमावेशस्थानं कमलनिवासि वरप्रदायकं श्रेष्ठं दैवतं (लक्ष्मीरूपं) वन्दे इति समस्तगुणविस्तारेत्यनेन स्तबकनाम (सङ्कीर्णेति) निर्दिशन् मङ्गलमाचरति ।

२ हे सागरेन्द्रसुते ! औदार्यशेवधिः (वादान्यकानिधिः, औदार्याख्यस्य गुणस्य निधिश्च) अनिन्दितकान्तिसिन्धुः (अतिश्रेष्ठदीप्तिसमुद्ररूपा, शोभनकान्त्याख्यगुणस्य आश्रयश्च) प्रसादनिधिः (प्रसन्नतायाः शेवधिः, प्रसादाख्यगुणनिधिश्च) उज्ज्वलसौ-

वैदर्भरीतिरिव वारिधिराजकन्ये

श्लाघापदं भवसि सारविदां कवीनाम् ॥ २ ॥

औदार्येति । हे वारिधिराजकन्ये ! औदार्यस्य तदाख्य-गुणस्य च शेवधिः स्थानम् अनिन्दितकान्तेस्तदाख्यगुणस्य च सिन्धुः सागरभूता ओजसस्तदाख्यगुणस्य च प्रसादस्य तदाख्यगुणस्य च निधिः उज्ज्वलं सौकुमार्यं कोमलत्वं तदाख्यगुणश्च यस्याः सा वैदर्भरीतिः पूर्वोक्ता असमासरूपा सेव सारविदां तत्त्वविदां कवीनां श्लाघायाः स्तुतेः पदं स्थानं भवसि । ताश्च वैदर्भ्यादयः षोढा काव्यकरणरीतयः । तत्र वैदर्भ्यां दश गुणाः । ते च काव्यादर्शे ।

श्लेषः प्रसादः समता माधुर्यं सुकुमारता ।
अर्थव्यक्तिरुदारत्वमोजःकान्तिसमाधयः ।
इति वैदर्भमार्गस्य प्राणा दश गुणाः स्मृताः ॥

अशिथिलबन्धत्वम्, प्रसिद्धार्थपदवत्त्वं, मृदुस्पष्टमिश्रवर्ण-त्रयाऽन्यतमघटितबन्धत्वम्, अनिष्ठुराऽक्षरवत्त्वम्, अनुज्ञेयाऽर्थ-वत्त्वं, प्रतीयमानोत्कर्षवत्त्वं, समासबाहुल्याभाववत्त्वं, लौकिका-र्थातिक्रमराहित्यं, गौणवृत्तिमत्पदवत्त्वम्, इति क्रमेण अर्थो ज्ञेयः । श्लेषोपमालङ्कारौ । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥ २ ॥

कुमार्यो (भासमानमार्दवा, विशदसौकुमार्याख्यगुणा च) त्वं वैद-र्भी काव्यरीतिरिव सारविदां (तत्त्वज्ञानां, रसज्ञानां च) कवीनां (बुधानां, काव्यज्ञानां च) श्लाघापदं भवसीति श्लेषेण भगवत्यां वैदर्भरीतिसादृश्यं प्रदर्शयन्नाह ।

अथ नाटकसमता—

आरम्भमेत्य महनीयममोघयत्ना
प्राप्त्याशया श्रितपदा परमेप्सितस्य।
नित्यं फलं कलयसे नियताऽऽप्तिभाजा
नाथेन नाटककलापरिपाटिकेव ॥ ३ ॥

आरम्भेति। हे रमे! त्वं नाटककलापरिपाटिकेव नाथेन भगवता सह नित्यं स्वर्गादिवद्विनाशित्वाऽभावाच्छाश्वतं फलं वैकुण्ठाख्यं समग्रफलसंपत्तिं च कलयसे ऽधितिष्ठसि, कथम्भूता महनीयं महान्तम आरम्भमुपक्रमं भूयःफललाभौत्सुक्यमात्रं च एत्य प्राप्य अमोघः सफलः यत्नः प्रयत्नः फलप्राप्तिविषयकातित्वरान्वितव्यापारश्च यस्याः सा, यदारभ्यते तत्सिध्यति न तु विघटते इति भावः। परमेप्सितस्याऽप्राप्यस्येष्टस्य प्राप्त्याशा प्राप्तुमिच्छा उपायापायशङ्काभ्यां कार्यसम्भवश्च तया आश्रितपदा भक्तैरिति शेषः। यद्वा। आ स्वयम्भुस्तेन श्रिते पदे यस्याः सा कथंभूतेन नाथेन नियताप्तिभाजा पूर्णकामेनेत्यर्थः। उपायाभावात्कार्यनिश्चयभाजा च। 'नाऽनवाप्तमवाप्तव्य'मिति श्रीमद्गीतोक्तेः।

---

३ माननीयं कार्योपक्रमं प्राप्य सफलप्रयत्ना, परमेप्सितस्य (मोक्षस्य) प्राप्त्याशया (लिप्सया) भक्तैः आश्रितचरणा, नियताप्तिभाजा (नित्यसंबद्धेन) नाथेन (हरिणा सह) भक्तेभ्यः) फलं (वाञ्छितं मोक्षरूपं) कलयसे इति आरम्भ, यत्न, प्राप्त्याशा, नियताप्ति, फलागमरूपाऽऽरब्धकार्याऽवस्थापञ्चकघटितनाटककलारीतिसादृश्यमाविष्कुर्वन्नाह।

औत्सुक्यमात्रमारम्भः फललाभाय भूयसे।
प्रयत्नस्तु फलप्राप्त्यै व्यापारो ऽतित्वरान्वितः॥
उपायाऽपायशङ्काभ्यां प्राप्त्याशा कार्यसम्भवः।
अपायाऽभावतः कार्यनिश्चयो नियताप्तिता॥
समग्रफलसंपत्तिः फलाऽऽगम उदाहृतः॥ इति।

एतदुदाहरणप्रपञ्चस्तु प्रतापरुद्रे नाटकप्रकरणे ज्ञेयः। वसन्ततिलकावृत्तम्। श्लेषोपमे अलङ्कारौ ज्ञेयौ॥ ३॥

अथ न्यायसाम्यम्—

व्याप्त्या प्रसिद्धा श्रितपक्षपाता
बाधाऽनभिज्ञा प्रतिपक्षशून्या।
समीहितं साधयसि ध्रुवं नः
सद्धेतुवद् दुग्धपयोधिकन्ये॥ ४॥

व्याप्त्येति। हे दुग्धपयोधिकन्ये! सद्धेतुवन्निर्दुष्टहेतुवत् नोऽस्माकं समीहितम् अर्थं वह्निसद्भावं च साधयसि। तत्र सद्धेतुसादृश्यविशेषणानि। सद्धेतुपक्षे यत्र धूमस्तत्र वह्निरिति साहचर्यनियमो व्याप्तिः तया प्रसिद्धः व्याप्तिप्रकारकप्रमात्मकनिश्च-

---

४ हे दुग्धपयोधिकन्ये! व्याप्त्या प्रसिद्धा (सकलजगद्व्यापकतया विश्रुता, साध्यसामानाधिकरण्यरूपतया प्रख्याता च) आश्रितपक्षपाता (स्वाश्रितेषु पक्षपातः स्नेहो यस्याः सा, आश्रितः पक्षं सन्दिग्धसाध्यवति पातो वर्तनं यया सा च) बाधाऽनभिज्ञा (दुःखाऽननुभविनी. बाधाख्यदोषशून्या च) प्रतिपक्षशून्या शत्रुशून्या, साध्याऽभावसाधकहेत्वन्तररहिता च) त्वं सद्धेतुवद्दुष्टहेतुवत् नः समीहितम् (ईप्सितम्, साध्यं च) साधयसीति भगवत्यां न्यायसाम्यं प्रतिपादयन्नाह।

यविषय इत्यर्थः । श्रीपक्षे जगत्कार्यं निमित्तोपादानोभयकारणरूपया व्याप्त्या प्रसिद्धा तथा सन्दिग्धसाध्यवान्पक्ष इति प्राचां मतम्, अनुमित्युद्देश्यकत्वं पक्षत्वमिति च नव्यमतं, तत्र पातस्तत्संबन्धित्वं तच्छ्रितं येनेति । अन्यत्राऽऽश्रितानां पक्षपातः साहाय्यं यस्या इति। पक्षे साध्याऽभावो बाधः । यथा वह्निः शीतो द्रव्यत्वाज्जलवदित्यादौ पक्षे वह्नौ साध्यं शीतत्वं तस्य प्रत्यक्षेण बाधः तदनभिज्ञम्, अन्यथा सद्धेतुत्वाऽऽपत्तेः । अन्यत्राऽनपायिनीति यावत् । "लक्ष्मीरस्याऽनपायिनी"त्युक्तेः । एवं साध्याऽभावसाधकं हेत्वन्तरं यस्याऽस्ति स सत्प्रतिपक्षः । स एवेह प्रतिपक्षशब्देनोच्यते । यथा शब्दो नित्यः श्रावणत्वात् शब्दत्ववदित्यस्मिन् शब्दस्य नित्यत्वसाधकाऽनुमाने शब्दो ऽनित्यः कार्यत्वाद्घटवदिति हेतोः सत्प्रतिपक्षत्वाद् दुष्टत्वं, तेन शून्यो हि सद्धेतुः, अन्यत्र प्रतिपक्षैः शुम्भादिशत्रुभिः शून्या रहितेति । श्लेषाऽलङ्कारः । उपजातिवृत्तम् ॥ ४ ॥

अथ व्याकरणसमत्वम्—

प्रकृतिरुचिरमूर्तिः प्रत्ययानां विधात्री
समधिकगुणवृद्धिः साधुतामादधाना ।

---

५ हे पद्मे ! प्रकृतिरुचिरमूर्तिः (निसर्गसुन्दरदेहा, प्रकृत्यां प्रत्ययविधानावध्यादिभूतया रमणीया च) प्रत्ययानां (विश्वासानां, सुबादीनां च) विधात्री, समधिकगुणवृद्धिः (सविशेषसौन्दर्यादिगुणोपचया, अधिको गुणो अदेङ्रूपो वृद्धिः आदैजूरूपा यस्यां च) साधुताम् (समीचीनतान्, शब्दशुद्धिं च) आदधाना, अनन्तशिरफणितिविधेया (अनन्तस्य हरेः शिरायाः फणितेर्वाचो विधेया वश्या, अनन्तस्य शेषांशस्य पतञ्जलेः शिरायाः फणितेर्भाष्यरूपाया अधीना च) (त्वं) शब्दविद्येव व्याकरणशास्त्रमिव द्राक् अजाड्यैः

सृजति पदमजाद्यैरीप्सितं द्रागनन्त-
स्थिरफणितिविधेया शब्दविद्येव पद्मे ॥ ५ ॥

प्रकृतीति । हे पद्मे ! शब्दविद्या व्याकरणमिव त्वं पद्मा पक्षे प्रकृत्या स्वभावेनैवाऽन्यत्र प्रातिपदिकधातुरूपया रुचिरा मूर्तिर्यस्याः सा, एवं प्रत्ययानामनुभवानां सुप्तिङादीनां च विधात्री, पुनः सम्यगधिकानां गुणानाम् औदार्यादीनां वृद्धिराधिक्यं पक्षे समधिके अदेङ् गुणः वृद्धिरादैच् इमे गुणवृद्धी यस्यां सा सती साधुताम् उत्तमत्वं शब्दशुद्धिं च । 'एकः शब्दः सम्यग्ज्ञातः शास्त्राऽन्वितः सुप्रयुक्तः स्वर्गे लोके कामधुग्भवती'ति पातञ्जलभाष्यात् । आदधाना स्थापयन्ती तथा अनन्तो हरिः स्थिरफणितेर्गम्भीरोक्तेर्विधेयो वश्यो यस्याः । विधेयो विनयग्राहीत्यमरः । अन्यत्र अनन्तस्य शेषाऽवतारपतञ्जलेः स्थिरया सिद्धान्तितया फणित्या उक्त्या विधातुं योग्या । 'यथोत्तरं मुनीनां प्रामाण्य'मित्यभिधानात् । अपि च अजाद्यैर्ब्रह्माद्यैः अन्यत्र अच्प्रत्याहारादिभिश्च ईप्सितम् इष्टं पदं ब्रह्मलोकादि अन्यत्र सुप्तिङन्तरूपं च द्राग् झटित्यञ्जसाऽह्नाय द्राङ्मङ्क्षु सपदि द्रुतमित्यमरः । सृजति ददाति । भवतीत्यध्याहारः । सृज विसर्गे इत्यस्माद्धातोः कर्तरि लट् । श्लेषोपमालङ्कारौ । मालिनीवृत्तम् ॥ ५ ॥

(ब्रह्मादिभिः, अज्झलादिभिश्च) ईप्सितं पदं (धाम, सुप्तिङन्तरूपं च) ददासीति भगवत्यां शब्दविद्यासाम्यं वर्णयन्नाह ।

अथ कर्मकाण्डसाम्यम्—

अधिकरणविचाराऽऽरम्भसीदद्विपक्षं
किमपि विशदयन्त्या कृत्स्नवेदार्थतत्त्वम् ।
गलति गहनकर्माऽऽलम्बनं मोहजालं
कमलमुखि भवत्या कर्ममीमांसयेव ॥ ६ ॥

अधीति । हे कमलमुखि ! कर्ममीमांसयेव भवत्या लक्ष्म्या करणभूतया । कर्मपक्षे अधिकरणानां विषयसन्देहसङ्गतिपूर्वपक्षसिद्धान्तरूपपञ्चाऽवयवकश्रुतिवाक्यार्थनिर्णायकन्यायानां विचारस्य आरम्भं प्रथमम(?) अत्र प्रसङ्गात्पूर्वषट्कस्यायं मीमांसाविषयो लिख्यते । प्रथमं धर्मे प्रमाणं, द्वितीये कर्मभेदः, तृतीये शेषता, चतुर्थे प्रयुक्तिः, पञ्चमे पौर्वापर्यं, षष्ठे ऽधिकारः, सप्तमे सामान्यरूपेणाऽतिदेशः, अष्टमे विशेषरूपेणाऽतिदेशः, नवमे तदूहः, दशमे बाधः, एकादशे तन्त्रं, द्वादशे नयः, इति । श्रीपक्षे ऽधिकः यो रणे विना गरुडेन सञ्चारः तस्याऽऽरम्भः तेन, पद्मा-

---

६ हे कमलमुखि ! अधिकरणविचाराऽऽरम्भसीदद्विपक्षम् (अधिको रणे यो विना गरुडेन वाहनभूतेन चारस्य सञ्चरणस्याऽऽरम्भस्तेन सीदन्तो नश्यन्तो विपक्षाः शत्रवो यस्य तत्, अधिकरणानां देवताद्यधिकरणानां विचारस्य आरम्भेण सीदन् विरुद्धः पक्षो नास्तिकादिसिद्धान्तो यस्मिन् तच्च) कृत्स्नवेदार्थतत्त्वं (सकलनिगमार्थसारभूतं भगवत्स्वरूपं, निखिलवेदप्रतिपाद्यं सिद्धान्तं च) विशदयन्त्या (प्रकाशयन्त्या) त्वया (करणभूतया) कर्ममीमांसयेव (पूर्वमीमांसाविद्ययेव) गहनकर्मालम्बनं (विषमकर्माश्रयं) मोहजालम् (अविद्यासमूहः, भ्रान्तिज्ञानं च) गलति (नश्यति) इति देव्यां पूर्वमीमांसासाम्यमाह ।

रणः कार्यं इत्येवंरूपे विचारारम्भे एव सीदन्तो विशीर्यन्तो विपक्षा नास्तिका दैत्याश्च यस्मिन् तत् किमप्यनिर्वचनीयं कृत्स्नस्य सर्वस्य वेदस्याऽर्थरूपं तत्त्वं हरिं विशदयन्त्या रमयन्त्या त्वया गहनानां कर्मणाम् आलम्बनं मोहजालम् अविद्यारूपं जालं गलति यथा तत्किमपि अपूर्वाख्यं गहनकर्माण्येवाऽवलम्बते तादृशं कृत्स्नवेदार्थतत्त्वं सर्वो वेदः कर्मपर्यवसायी कर्मापूर्वपर्यवसायि इति विशदयन्त्या स्फुटयन्त्या कर्ममीमांसया यथा मोहजालं प्रत्यक्षप्रमाणवादिचार्वाकोद्भावितस्वर्गाऽभावरूपं मोहं जालवद्गहनं नानायुक्तिग्रथितत्वात् गलति । श्लेषोपमालङ्कारौ । मालिनीवृत्तम् ॥ ६ ॥

अथोत्तरज्ञानकाण्डसाम्यम्—

चतुराऽऽकृतिलक्षणाऽभिरामा
परदेवस्य गुणान् प्रकाशयन्ती ।
उपदर्शयसे ऽपवर्गमार्गं
मम शारीरकभारतीव मातः ॥ ७ ॥

चतुरेति । हे मातः ! त्वं श्रीपक्षे चतुरायाः सुन्दर्या आकृतेराकारस्य लक्षणैः सामुद्रिकैरभिरामा रमणीया, यद्वा चतुराणां कृतिनां कुशलानामभिरामा(?) शारीरकपक्षे प्रथमः समन्वयः,

---

७ हे मातः ! चतुराकृतिलक्षणाऽभिरामा (चतुराया मनोरमाया आकृतेर्लक्षणैः सुलक्षणैः सुन्दरी, चतसृणामाकृतीनां मूर्तीनां वासुदेवसङ्कर्षणप्रद्युम्नाऽनिरुद्धरूपाणां लक्षणैर्हृद्या च) परदेवस्य (हरेः, परब्रह्मणश्च) गुणान् (दयादाक्षिण्यादीन्, जगत्कर्तृत्वादिकांश्च) प्रकाशयन्ती (त्वं) शारीरकभारतीव (वेदान्तवागिव) मम मोक्षमार्गं प्रदर्शयसीति रमायां वेदान्तवाक्तुल्यतां प्रतिपादयति ।

द्वितीयो ऽविरोधः, तृतीयः साधनं, चतुर्थः फलम् इति चतुर्भिर-ध्यायैरभिरामा; यद्वा चतुराकृतीनि चतुर्विधलक्षणानि तैः यद्वा चतुराकृतीनां वासुदेवसङ्कर्षणप्रद्युम्नानिरुद्धेति चतुर्विग्रहाणां ल-क्षणमुपासनं तेन परस्य विष्णोर्ब्रह्मणश्च गुणान्प्रकाशयन्ती शा-रीरकभाष्यस्य भारतीव समाऽपवर्गस्य मोक्षस्य मार्गम् उपदर्शय-से प्रकाशयसि। श्लेषोपमालङ्कारौ। औपच्छन्दसिकं वृत्तम् ॥७॥

अथ श्रुतिसाम्यम्—

सुवर्णश्रीरम्यं शुभकरपदर्चं श्रुतिकुलं
भवद्रूपं चेदं भवति महितं ब्राह्मणगणैः।
तयोरित्थं भेदः स्फुरति तटिनीजानितनये
बुधेन्द्रैरध्येयं प्रथममितरद्ध्येयमिति च ॥ ८ ॥

सुवर्णेति। हे तटिन्यः नद्यः जायाः यस्य स सिन्धुः। जायाया निङ्। तस्य तनये! श्रुतिपक्षे सुष्ठुवर्णानामकारादी-नां श्रीपक्षे सुवर्णया हाटकनिभया श्रिया रम्यम्, एवं शुभकराणि पदानि सुप्तिङन्तरूपाणि यासु ता ऋचो यत्र। ऋक्पूरब्धूःप-थामिति समासान्तः। पक्षे शुभकरी पदोरर्चा पूजा यस्य तत् श्रुतीनां

---

८ हे तटिनीजानितनये! (नदीपतिसमुद्रकन्ये!) सुवर्णश्रीरम्यं (कनककान्तिशोभासुभगं, शोभनवर्णशोभासुन्दरं च) शुभकर-पदर्चं (शुभकरी पदोश्चरणयोरर्चा पूजा यस्य तत्, शुभकराणि प-दानि यासु तादृश्यः ऋचो यत्र तच्च) श्रुतिकुलं (वेदसमूहः) इदं भ-वत्या रूपं च ब्राह्मणगणैः (विप्रसमूहैः ब्राह्मणभागैश्च) महितं भव-ति, परं तयोरेवं भेदो यत् प्रथमं (श्रुतिकुलं) बुधेन्द्रैः (श्रेष्ठप-ण्डितैः) अध्येयं (पठनीयं, ध्यातुमयोग्यं च) द्वितीयं (स्वरूपं) ध्येयं ध्यानयोग्यमिति भगवतीरूपं वेदसाम्यं प्रदर्श्य पुनस्ततो ऽत्र व्यतिरेकं प्रतिपादयति।

कुलं समूहः भवत्याः रूपं च ब्राह्मणानां गणैर्महितं पूजितं भवति। तथापि तयोर्द्वयोर्मध्ये प्रथमं श्रुतिकुलं बुधेन्द्रैः अध्येतुम् अध्ययनं कर्तुं योग्यम् इतरच्छ्रीरूपं ध्यातुं योग्यम् इति उपमानोपमेययोर्भेदः स्फुरति। अतो व्यतिरेकालङ्कारो भवति। शिखरिणीवृत्तम् ॥ ८॥

अथाऽमृततरङ्गिणीसाम्यम्—

व्याकोचवारिजधरां द्विजराजसेव्या-
मव्याहृताममृतशैवलिनीमिव त्वाम्।
निःसीमसंसृतिनिदाघविदाहतप्ताः
केचित्सुधाऽब्धितनये कृतिनो भजन्ते ॥ ९॥

व्याकोचेति। हे सुधाऽब्धितनये! व्याकोचं स्फुटं वारिजं वारिजानि च धरति ताम्, एवं द्विजराजेन गरुडेन ब्राह्मणैर्वा पक्षे पक्षिभिश्च सेव्यां, पुनर्निःसीमायाः संसृतेः संसाररूपस्य निदाघस्य विशिष्टदाहेन तप्ताः केचित्कृतिनः अव्याहताम् अमृतशैवलिनीं नदीमिव त्वां श्रियं भजन्ते। श्लेषोपमाकाव्यलिङ्गालङ्काराः। वसन्ततिलकावृत्तम् ॥ ९॥

---

९ हे सुधापयोधिसुते! निःसीमसंसृतिनिदाघविदाहतप्ताः (निरवधिकसंसाररूपग्रीष्मतापसंतप्ताः) के चित् कृतिनो व्याकोचवारिजधरां (विकसितकमलधारिणीं) द्विजराजसेव्याम् (पक्षिराजगरुडसेवनीयां, हंसादिपक्षिश्रेष्ठसेव्यां च) अव्याहताम् (अकुण्ठितशक्तिम्, अनवरुद्धां च) त्वाम् अमृतनदीमिव भजन्ते इति अमृतनदीसाम्यं भगवत्यां वर्णयन्नाह।

वात्सल्यं तव राघवप्रणयिनि व्याचष्ट काकाऽसुरः
शक्तिं दुर्घटसाधनीं हनुमतः शीतः स वालानलः ।
औदार्यं त्वदपाङ्गलब्धविभवोल्लासा महेन्द्रादयः
कारुण्यं कृपणा वयं तु विगुणा निर्हेतुकं रक्षिताः ॥१०॥

वात्सल्यमिति । हे राघवप्रणयिनि ! तव वात्सल्यं दयालुत्वं काकाऽसुरः व्याचष्ट । चक्षिङ् व्यक्तायां वाचि अस्माल्लङ् । तथा दुर्घटसाधनीं शक्तिं हनुमतः वालाऽनलः पुच्छाऽग्निः, पुनरौदार्यं त्वदपाङ्गाल्लब्धा विभवस्यैश्वर्यस्योल्लासा यैस्ते महेन्द्रादयः, कारुण्यं तु कृपणा विगुणा हेतुरहितं यथा तथा रक्षिता वयं प्रकटयाम इति भावः । दीपकाऽलङ्कारः । शार्दूलविक्रीडितम् ॥ १० ॥

दोषौघः शरणं जगाम गुणतामादित्सुरङ्गानि ते
कौटिल्यं किमपि भ्रुवौ कठिनता कल्याणि वक्षोरुहौ ।

---

१० हे राघवप्रणयिनि ! (सीते !) काकासुरः (तव स्तनविदारको जयन्तः) तव वत्सलत्वगुणम् व्याख्यातवान्, शीतलो मारुतेः पुच्छलग्नो ऽग्निस्तवाऽघटनघटनापटीयसीं शक्तिं व्याचख्यौ, तव वादान्यकं च त्वत्कटाक्षसमासादितसमधिकैश्वर्या देवेन्द्रादयो व्याचख्युः, दीना गुणशून्या निष्कारणमेव त्वया रक्षिता वयन्तु ते करुणां व्याख्यातवन्त इति अगतिकानां त्वमेव गतिरित्याह ।

११ हे कल्याणि ! अम्ब ! कौटिल्यम् (अनार्जवम, वक्रत्वं च) ते भ्रुवौ, कठिनता (क्रूरता, कठिनस्पर्शश्च) स्तनौ, दारिद्र्यम् (अकिञ्चनत्वं, तनुत्वं च) मध्यभागं, रागः (विषयाऽभिलाषा, रक्तिमा च) अधरोष्ठं, तमः (अज्ञानम, अन्धकारश्च) केशान्, चाञ्चल्यं (अगाम्भीर्यं, चपलत्वं च) दृशौ, मन्दगतिता (कुण्ठितगतित्वं,

दारिद्र्यं बत मध्यभागमधरं रागस्तमः कुन्तलां-
श्चाञ्चल्यं दृशमम्ब मन्दगतिता पादौ मुखं मुग्धता॥ ११॥

दोषेति। हे कल्याणि! गुणानाम् आदातुमिच्छुर्दोषौघः शरणं रक्षितृणि ते ऽङ्गानि जगाम आप। तदाह हे ऽम्ब! किमपि कौटिल्यं भ्रुवौ, एवं हे कल्याणि! कठिनता कुचौ, तथा दारिद्र्यं कार्श्यं वा अभावः मध्यभागं, पुनरधरं रागो रक्तिमा, अन्यच्च तमः कुन्तलान् कचान्, अपि च चाञ्चल्यं दृशम्, इतरन्मन्दगतिता पादौ, पुनर्मुखं मुग्धतेति। उत्प्रेक्षादीपकोल्लासालङ्काराः। शार्दूलविक्री० ॥ ११ ॥

कृतस्त्वया देवि कृपाकटाक्ष-
लेशैरहं श्लोककृदर्भको ऽपि।
परं त्वहं श्लोककृदित्यभीक्ष्णं
कदा नु गायेयमिति प्रतीक्षे ॥ १२ ॥

कृत इति। हे देवि! त्वया कृपायुक्तानां कटाक्षाणां लेशैः अर्भको ऽप्यहं श्लोकान्पद्यानि करोति तादृशः कृतः परं तु "अहं श्लोककृत्" इत्यभीक्ष्णं पुनः पुनः कदा नु गायेयम् इति प्रतीक्षे इच्छामि। "अहं श्लोककृदहं श्लोककृ"दित्यादितैत्तिरीयोप-

---

शनैर्गनिश्च) पादौ, मुग्धता (मूर्खता, सौन्दर्यं च) मुखं, प्रापेत्येवं दोषसमूहः गुणानां लिप्सुरिव ते ऽङ्गानि रक्षकतया प्रापेति भगवतीसौन्दर्यातिशयं प्रतिपादयति।

१२ हे देवि! डिम्भो ऽप्यहं त्वया कृपाऽवलोकनैः श्लोककृत् (काव्यकृत्) रचितः, परन्तु (अहं) "अहं श्लोककृ"दिति ब्रह्मज्ञानाऽवस्थायां गेयं तैत्तिरीयोपनुषदुक्तं कदा गायेयमिति प्रतीक्षे (प्रतिपालयन्नस्मि) इति स्वस्य ब्रह्मज्ञानं याचते।

निषदुक्तां ब्रह्मविद्वरस्थां कदा प्राप्स्यामीति भावः। उपजा-
तिवृत्तम् ॥ १२ ॥

आगस्ततिं मे किमदृश्यविद्या-
मध्यापयस्यब्धिसुते तथा त्वम्।
स विश्वतश्चक्षुरधोक्षजोऽपि
न पश्यति व्यक्ततमां यथैनाम् ॥ १३ ॥

आग इति। हेऽब्धिसुते! "विश्वतश्चक्षुरुत विश्वतस्पात्" इति श्रुतिसत्त्वात् सर्वतश्चक्षुरपि सः अधः कृतम् अक्षजमिन्द्रियजन्यज्ञानं येन सः यथा मे मम आगस्ततिमपराधपङ्क्तिं प्रति व्यक्ततमां स्पष्टां न पश्यति तथा एनाम् अदृश्याऽन्तर्धानरूपा चाऽसौ विद्या च ताम् अध्यापयसि पाठयसि किम्? इति दयालुत्वे उत्प्रेक्षा। सैवाऽलङ्कारः। उपजातिवृत्तम् ॥ १३ ॥

रक्षेति नाथसविधे तव गाढमुक्ति-
र्यद्युद्गता मम भवेत्तत एव मुक्तिः।

---

१३ हे अब्धिसुते! त्वं मे अपराधपरम्परां तथा अदृश्यविद्यां (तिरस्करिणीविद्याम्) अध्यापयसि किं? यथा अतिस्फुटामप्येनां सर्वप्रत्यक्षवान् हरिरपि न पश्यतीति त्वं मदपराधततिं मर्षयित्वा हरेरपि तामुपेक्षणीयां करोषीत्याह।

१४ हे कृष्णप्रिये! भगवत्समीपे (एनं) रक्षेति तव वाग् यदि निर्गता स्यात् तत एव मे भवमोक्षो भवेत्, तथापि एतावति (अ-

एतावति श्रितमनोरथपूरणे ऽस्मिन्
कृष्णप्रिये ननु तथापि कियान्विचारः ॥ १४ ॥

रक्षेति। हे कृष्णप्रिये ! रक्ष 'एनं कविं पालय' इति नाथस्य हरेः सविधे समीपे तव गाढम् आदरयुक्तम् उक्तिर्व्याहारः यदि भवेत् ततः तद्वचनादेव मे मम मुक्तिर्भवेत, एतावत्यस्मिन् श्रितस्य आश्रितस्य मम मनोरथस्य पूरणे नन्विति वितर्के, किं परिमाणमस्य कियान् । किमिदम्भ्यां वो घ इति वतुप् । विचारः आलोचनं, श्रीहरिसन्निधौ त्वत्कथनादेव मदुद्धारो भविष्यति अत एतत्कथने ऽपि विचारं मा कुर्विति भावः । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥ १४ ॥

यद्यम्ब निन्दसि यदूद्वहवल्लभे मां
कर्माणि कारय तदा कलुषोज्झितानि ।
नैर्घृण्यमेषि यदि वा न ततो ऽपि दूये
नैराश्यमेव हि सुखं निगदन्ति सन्तः ॥ १५ ॥

यदीति । हे यदूद्वहस्य वल्लभे ! प्रिये ! हे ऽम्ब ! यदि मां त्वम् महादुराचार्यसि त्वामेनं द्रष्टुं नाऽर्हामीति यदि नि-

स्वल्पश्रमसाध्ये) आश्रिताऽभीप्सितपूरणे विचारः कियान् ? इति त्वं द्रुतं भगवते निवेद्य मां मोचयेत्याह ।

१५ हे यदुनाथप्रिये ! अम्ब ! (कुचरित्रं) मां यदि विगर्हसे तर्हि निष्कल्मषाणि कर्माणि (मां) कारय, यदि वा दयाशून्यतां यासि ततो ऽपि न मे दुःखं, यतः सन्तो नैराश्यमुत्कृष्टं सुखं वदन्तीति भगवतीं स्वस्य सुचरितप्रवर्तनाय प्रार्थयते ।

न्दसि तदा कलुषोज्झितानि निष्पापाणि कर्माणि कारय इति प्रार्थना, यदि वा तादृशकरणे नैर्घृण्यं निर्दयत्वम्, एषि प्राप्नोषि ततो निष्करुणत्वादपि सर्वथा निराशो ऽहं न दूये न उपतापं प्राप्नुयाम । तत्र हेतुः 'आशा हि परमं दुःखं नैराश्यं परमं सुख'मित्यभिधानात् । सन्तः साधवः नैराश्यमेव सुखं गदन्ति वदन्ति । काव्यलिङ्गमलङ्कारः । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥ १५ ॥

नैवाऽपवर्गमतिदुर्गममर्थये त्वां
न स्वर्गमम्ब न ततो ऽप्यपरं च सौख्यम् ।
अभ्यर्थये हरिसखि त्वयि भक्तिमात्र-
मत्राऽपि चिन्तयसि चेदथ किं करोमि ॥ १६ ॥

नैवेति । हे ऽम्बाऽत्यन्तं दुर्गमं गन्तुमशक्यम् अपवर्गं मोक्षं त्वां नाऽर्थये न प्रार्थये, तथा स्वर्गं न, ततो ऽप्यपरिमितम् इतरत् सौख्यं न, तर्हि हे हरिसखि! त्वयि भक्तिरेव भक्तिमात्रम् अभ्यर्थये याचामि अत्र केवलभक्तिदाने ऽपि चिन्तयसि चेत् अथ किं करोमि ? मन्निरुपायत्वमिति भावः । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥ १६ ॥

---

१६ हे ऽम्ब ! अहं त्वाम् अतिदुरापं मोक्षं न याचे, स्वर्गमपि न, अन्यदपि सुखं न, किन्तु हे हरिप्रिये ! त्वयि केवलां भक्तिं याचे, तावन्मात्रदाने ऽपि यदि विचारयसि तर्हि का मे गतिरित्याह ।

मा कोपं कुरु मातरेकमधुना जल्पामि धृष्टो वचः
शक्तिः कर्तुमकर्तुमन्यथयितुं जागर्ति येयं त्वयि।
तल्लेशो मम चेदसेत्स्यदमृतं सर्वाननेष्यं क्षणाद्
विघ्नो नैवमुपेक्षसे घनकृपा कस्मात्त्वमस्मानिति॥१७॥

मेति। हे मातः! अहमेतावत्पर्यन्तं समर्यादमवादिषम्, अधुना धृष्टः उद्धतः सन्नेकं वचः जल्पामि, कोपं मा कुरु, त्वयि कर्तुम् अन्यथयितुं विपरीतयितुं येयं शक्तिर्जागर्ति तस्या लेशः ममाऽसेत्स्यदभविष्यच्चेत् सर्वान् क्षणात् मोक्षम् अनेष्यम्। णीञ् प्रापणे अस्माद्धेतुहेतुमद्भावेलृङ्। एवं सति घनकृपा त्वम् अस्मान्किम् उपेक्षसे? न विघ्न इति लोकोक्तिरलङ्कारः। शार्दूलवि०॥१७॥

सौन्दर्यस्य निधिर्मुदामुदयभूः संपत्तिमञ्जूषिका
कान्तीनां निलयः कलाजलनिधिः क्षान्तेर्निशान्तस्थली।

---

१७ हे मातः! मा कुप्य, अधुना धृष्टः सन्नहमेकं वचो वदामि (यत्) त्वयि कर्तुमकर्तुमन्यथा कर्तुं च येयं शक्तिर्जागरूकाऽस्ति तस्या लेशोऽपि मम यदि सिद्ध्येत्, तर्हि अहं सर्वान् क्षणात् मुक्तिं प्रापयेयम्, एवं सति करुणासागररूपा त्वं किमित्यस्मानुपेक्षसे? तत्तु न जानीम इति सप्रणयधार्ष्ट्यमात्माऽनुपेक्षां प्रार्थयते।

१८ हे कमले! त्वं रामणीयकस्य शेवधिः, संतोषाणामुत्पत्तिभूमिः, संपदां पेटिका, कान्तीनामालयः, चतुःषष्टिकलानां सागरः, क्षमाया मन्दिरं, कौशलस्य रक्षणगृहम्, औदार्यस्य विश्रमस्थानं, यशसां

दाक्षिण्यस्य शरण्यसद्म कमले दातृत्वविश्रान्तिभू-
रास्थानी यशसां प्रपाऽसि सतृषामाढ्यस्य पुंसो धनम् १८

सौन्दर्येति । हे कमले ! त्वं सौन्दर्यस्य निधिः, तथा मुदां हर्षाणामुदयभूः उत्पत्तिभूमिः, पुनः संपत्तिमञ्जूषिका । पिटकः पेटकः पेटा मञ्जूषेत्यमरः । पुनश्च कान्तीनां निलयो गृहम्, अन्यत्कलानां चतुःषष्टिसंज्ञकानां जलनिधिः, इतरत्क्षान्तेः क्षमाया निशान्तस्य गृहस्य स्थली, एवं दाक्षिण्यस्य कौशलस्य शरण्यं रक्षणसाधु, तत्र साधुरिति यत्प्रत्ययः । सद्म गृहम्, इतरच्च दातृत्वस्य विश्रान्तिभूः, अपि च यशसाम् आस्थानी । आस्थानी क्लीबमास्थानमित्यमरः । च परं सतृषां प्रपा पानीयशालिका, आढ्यस्य पुंसः धनं सर्वस्वमप्यसीति । उल्लेखालङ्कारः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ १८ ॥

मोहोन्मूलनमूलिका भवजुषां मोक्षाऽध्वनिःश्रेणिका
चेतःशुद्धिविधानसिद्धगुटिका चिन्तातमश्चन्द्रिका ।
विद्याविभ्रमशालिकाऽसि कमले विष्णोरुरोमालिका
मातस्त्वं मम पारिजातलतिका मोदाम्बुधेर्वीचिका॥१९॥

मोहेति । कमले ! मोहस्याऽज्ञानस्योन्मूलने उत्पाटने मू-

सभाभवनं, तृष्णा(विषयतर्ष)वतां पानीयशाला, हरेश्च सर्वस्वमसीति स्तौति ।

१९. हे मातः ! संसारिणामज्ञानविनाशकौषधिः, मोक्षरूपस्याऽट्टस्याऽधिरोहणी, चित्तशोधकसिद्धगुटिका, चिन्ताऽन्धकारज्योत्स्ना, विद्याविलासशाला, हरेर्वक्षःस्रक् त्वं मम पारिजातलता (सर्वार्थदा) संमदसागरोर्मिः (निरतिशयहर्षदा) असीति स्तुते ।

लिका ओषधिः, भवजुषां संसारिणां मोक्ष एवाऽट्टः सौधस्तस्य निःश्रेणिका अधिरोहणिका, चेतसः शुद्धिविधानस्य सिद्धगुटिका सिद्धरचितगुटिका, चिन्तातमसः चन्द्रिका, चन्द्रिका कौमुदी ज्योत्स्नेत्यमरः। विद्याया विभ्रमस्य विलासस्य शालिका शाला, विष्णोः उरसः मालिका तत्राऽवस्थानात्। हे मातः! त्वं मम पारिजातस्य कल्पद्रोर्लतिका इष्टदातृत्वात्, मोदाम्बुधेरानन्दसिन्धोर्वीचिका लहरी। असीति शेषः। उल्लेखालङ्कारः। शार्दूलवि० ॥ १९ ॥

विकासः पुण्यानामपि च विकचाऽम्भोरुहरुचां
विवर्तो हर्षाणां विततिरमृतानां परिणतिः।
विकारः कारुण्याऽमृतजलधिवीचीपरिषदां
विकल्पः कल्पद्रोर्जननि तव वीक्षा विजयते ॥ २० ॥

विकास इति। हे जननि! पुण्यानां विकासः, अपि च विकचानां प्रफुल्लानामम्भोरुहाणां कान्तीनां विवर्तः परिणामः, हर्षाणां विततिर्विस्तारः, अमृतानां परिपाकः, कारुण्याऽमृतजलधेः कृपापीयूषसिन्धोः वीचीनां परिषदां सभानां विकारः, कल्पद्रोर्विकल्पः अपरः, ईदृशी तव वीक्षा ऽवलोकः विजयते। विपराभ्यां जेरित्यात्मनेपदम्। उल्लेखालङ्कारः। शिखरिणीवृत्तम् ॥ २० ॥

२० हे जननि! सुकृतविकासः, विकसितकमलकान्तिरूपान्तरं, हर्षविस्तारः, पीयूषपरिणामः, दयाऽमृतसागरतरङ्गपरम्पराविकारः, कल्पवृक्षाऽपररूपस्तवाऽवलोकः सर्वोत्कर्षेण राजते इत्याह।

प्रज्ञालतानां किमुपघ्नयष्टिः
पणायतां कामगवी कवीनाम् ।
प्रपञ्चमातस्त्वमकिञ्चनानां
प्राणप्रतिष्ठा परमाऽसि काष्ठा ॥ २१ ॥

प्रज्ञेति । हे प्रपञ्चमातः ! प्रज्ञालतानां बुद्धिवल्लीनाम् उपघ्नभूता ऽऽश्रयभूता यष्टिः किम् ? स्यादुपघ्नोऽन्तिकाश्रये इत्यमरः । पणायतां, स्तुवतां, पण स्तुनावित्यस्माद्गुपूधूपेसादिना आयप्रत्यये धातुत्वाल्लटः स्थाने शत्रादेशः । कवीनां कामगवी कामधेनुः त्वम् अकिञ्चनानां दरिद्राणां प्राणानां प्रतिष्ठा स्थितिः, पुनः परमा उत्कृष्टा काष्ठा सीमाऽसि परा काष्ठाऽसीति । उल्लेखालङ्कारः । उपजातिवृत्तम् ॥ २१ ॥

अस्मादृशामभ्युदयाङ्कुरो वा
नाथस्य पद्मे नयनोत्सवो वा ।
दिव्यौषधं वा दुरिताऽऽमयानां
पारं परं वा भवती भवाऽब्धेः ॥ २२ ॥

अस्मादृशामिति । हे पद्मे ! भवती अस्मादृशाम् अभ्युदयस्य भाग्यस्य अङ्कुरः । अङ्कुरोऽभिनवोद्भिदित्यमरः । वा, नाथस्य हरेः नयनयोः उत्सवः उद्भवः वा, दुरितरूपाणां पापरूपाणामामयानां

---

२१ हे जगज्जननि ! त्वम् पणायतां (स्तुवतां) कवीनां मतिवल्लरीणामन्तिकाश्रयदण्डरूपाऽसि, किं च दरिद्राणां प्राणप्रतिष्ठा (जीवनस्थितिदा) चरमसीमाऽसीत्याह ।

२२ हे पद्म ! त्वं मादृशजनानां भाग्यनवोद्भिद् वा, हरेर्नयनोत्सवरूपा वा, पापरोगाणां दिव्यौषधरूपा वा, संसारसागरस्य परं पारं वाऽसीत्याह ।

रोगाणां दिव्यम् औषधं भेषजं वा, भवाऽब्धेः परं पारं परतीरं वा । उल्लेखसन्देहालङ्कारौ । इन्द्रवज्रावृत्तम् ॥ २२ ॥

तारङ्करक्षां त्रिदशाङ्गनानां
तरङ्गिणीजानितपःफलं श्रीः ।
दारिद्र्यविद्रावणमूलविद्यां
जगुर्जगन्नायकनायिकां त्वाम् ॥ २३ ॥

ताटङ्केति । हे श्रीः ! त्रिदशाङ्गनानां देवस्त्रीणां ताटङ्कानां रक्षां दैत्याऽर्दितसर्वामररक्षकत्वात्, तरङ्गिणीजानेर्दुग्धोदधेः तपसः फलभूतां, दारिद्र्यस्य विद्रावणस्य नाशनस्य मूलविद्यां जगन्नायकस्य हरेर्नायिकां पत्नीं त्वां जगुः । उल्लेखसन्देहालंकारौ । इन्द्रवज्रावृत्तम् ॥ २३ ॥

परिष्कृतिं पङ्कजकाननानां
परायणं नः शरणाऽऽगतानाम् ।
सन्तः शकुन्तध्वजसुन्दरि त्वां
सर्वस्वमाहुः सकलाऽऽगमानाम् ॥ २४ ॥

परिष्कृतिमिति । हे शकुन्तध्वजस्य गरुडकेतनस्य सुन्द-

---

२३ हे श्रीः ! जगन्नाथमहिषीं त्वाम् (सुधियः) देवाङ्गनानां ताटङ्करक्षां (तत्पतिदेवरक्षणेन तासां सौभाग्यचिन्हभूतकर्णाभरणरक्षिणीम्) आहुः, नदीपतिसमुद्रसुकृतफलम् आहुः, एवं दारिद्र्योन्मूलनमन्त्ररूपां चाहुरित्याह ।

२४ हे शकुन्तध्वजसुन्दरि ! (गरुडध्वजरमणि !) सन्तः त्वाम् कमलवनानामलङ्काररूपां, शरणं प्रपन्नानामस्माकं चरमप्राप्यं पदं, निखिलशास्त्राणां सकलं धनमाहुरित्याह ।

रि ! त्वां पङ्कजकाननानां कमलवनानां परिष्कृतिं भूषणभूताम्, एवं शरणाऽऽगतानां रक्षणप्राप्तानां नो ऽस्माकं परमयनं प्राप्यस्थानं, तथा सकलानामागमानां शास्त्राणां सर्वस्वम् इति सन्तः आहुः जगुः। उल्लेखालङ्कारः। उपजातिवृत्तम् ॥ २४ ॥

परिकर्म विनिर्मलं मुरारेः
प्रतियत्नं प्रतिबुद्धशेमुषीणाम् ।
भवतीं भवतीक्ष्णयातनाना-
मभिचाराऽऽहुतिमाहुरब्धिकन्ये ॥ २५ ॥

परिकर्मेति। हे अब्धिकन्ये। भवतीं मुरारेः विनिर्मलं शुद्धं परिकर्म, परिकर्माङ्गसंस्कार इत्यमरः। प्रतिबुद्धानां ज्ञातॄणां शेमुषीणां बुद्धीनां प्रतियत्नो गुणाधानं, प्रतियत्नावुभौ लिप्सोपग्रहाविसमरः। भवस्य तीक्ष्णानां खराणां यातनानां वेदनानाम् अभिचाराऽऽहुतिं मारणकर्माऽऽहुतिं चाऽऽहुः। उल्लेखालङ्कारः। औपच्छन्दसिकं वृत्तम् ॥ २५ ॥

मुनिमानसराजहंसिका वा
मुरभित्कल्पकमञ्जुमञ्जरी वा ।

---

२५ हे जलधिसुते ! भवतीं मुररिपोरमलमङ्गसंस्कारं, विद्वज्जनमनीषाणां गुणाधानं, संसारकठोरवेदनानां मारणकर्मपूर्णाहुतिं चाहुरित्याह ।

२६ हे जननि ! त्वं मुनिजनमानसरूपमानससरोवरराजहंसी वा, मुरारिरूपकल्पवृक्षसुन्दरवल्लरी वा, निगमपङ्कज (म-

श्रुतिपञ्जरदिव्यसारिका वा
जननि त्वं गुणरत्नपेटिका वा ॥ २६ ॥

मुनीति । हे जननि ! त्वं मुनीनाम् ऋषीणां मानसस्य स्वान्तस्य सरसश्च राजहंसिका मराली वा, मुरभिदो हरिरूपस्य कल्पकस्य सुरद्रोर्मञ्जुमंजरी वल्ली । वल्लरिर्मञ्जरी स्त्रियावित्यमरः । वा, श्रुतिरूपे पञ्जरे दिव्यसारिका । 'मैना' इति लोके । वा, गुणरूपाणां रत्नानां हीरकादीनां पेटिका मञ्जूषा वेति । उल्लेखसन्देहावलङ्कारौ । औपच्छन्दसिकं वृत्तम् ॥ २६ ॥

प्रतिसृष्टिरियं तडिल्लतानां
परिणामो नु शिरीषमञ्जरीणाम् ।
प्रतिभाति हृदि त्वदीयमूर्तिः
परिवृत्तिर्हरिपत्नि काञ्चनानाम् ॥ २७ ॥

प्रतीति । हे हरिपत्नि ! इयं त्वदीया चाऽसौ मूर्तिश्च तडिल्लतानां विद्युतां प्रतिसृष्टिः द्वितीयः सर्गः, नु वितर्के, शिरीषमञ्जरीणां परिणामः नु, काञ्चनानां परिवृत्तिर्विनिमयः मत्यान्नायः प्रतिभाति । वृत्तालङ्कारौ भूतपूर्वौ ज्ञेयौ ॥ २७ ॥

प्रस्तावनेति । हे देवि ! भुवनपालननाटकस्य प्रस्तावनेति ।

ध्यगत) दिव्यसारिका वा, गुणरूपरत्नानां मञ्जूषा वा ऽसीति स्तौति ।

२७ हे हरिगृहिणि ! तवेयं मूर्तिर्विद्युल्लतानां सृष्ट्यन्तरं नु, शिरीषमञ्जरीपरिणतिर्नु, सुवर्णानां विनिमयो नु, अस्मद्धृदये प्रतिभातीत्याह ।

प्रस्तावना भुवनपालननाटकस्य
प्राच्या दिशो धवलिमाऽपि च कालरात्रेः ।
दुर्गर्वसर्वरजनीचरधूमकेतु-
र्दोषद्रुमस्य परशुस्तव देवि रूपम् ॥ २८ ॥

एतल्लक्षणं सुधाकरे ।

विषयैर्यथैव सङ्कल्पो मुखतां प्रतिपद्यते ।
प्रधानस्य प्रबन्धस्य तदा प्रस्तावना मता ॥

अन्यदपि लक्षणम् "अर्थस्य प्रतिपाद्यस्य तदा प्रस्तावना मते"ति । वा कालरात्रेः प्राच्याः दिशः धवलिमा उज्ज्वलत्वम् प्रातः काल इत्यर्थः । वा दुर्गर्वयुक्तानां सर्वेषां रजनीचराणां धूमकेतुः नाशसूचकग्रहविशेषः, दोषरूपस्य द्रुमस्य परशुः कुठारः, इदं तव रूपम् अस्ति । उत्प्रेक्षालङ्कारः । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥ २८ ॥

आलानयष्टिरसि योगिमनोगजाना-
माशापिशाचपरिमोचनमन्त्रविद्या ।

---

२८ हे देवि ! जगद्रक्षणनाटकस्याऽऽमुखं, कालरात्रेः पूर्वदिक्सम्बन्धि (प्रातः कालिक) शुभ्रतारूपं, सदर्पाखिलराक्षसनाशे धूमकेतुरूपं च तव रूपं दोषरूपवृक्षोच्छेदे कुठाररूपं विराजते इत्याह ।

२९ हे कमलालये ! त्वं योगिचेतःकरिणाम् आलानयष्टिः (बन्धनदण्डः) आशारूपपिशाचनिःसारणे मन्त्रशास्त्रं, यमलोक-

कार्तान्तलोकगमनप्रतिरोधमुद्रा
कारुण्यपुण्यतटिनी कमलाऽऽलये त्वम् ॥ २९ ॥

आलानेति। हे कमलाऽऽयतने! योगिनां मनोरूपाणां गजानाम् आलानयष्टिः पादबन्धनमिति भावः। आशा इच्छा तद्रूपपिशाचस्य परिमोचनमन्त्रस्य विद्या, कार्तान्तलोके याम्यलोके मगनस्य तद्द्वारस्य प्रतिरोधस्य निरोधस्य मुद्रा मुद्राङ्कततालकं 'कुलुप' इति लोके। कारुण्यपुण्ययोः कृपासुकृतयोस्तटिनी नदी च त्वं लक्ष्मीः असि भवसीत्यर्थः। उल्लेखालङ्कारः। वसन्ततिलकावृत्तम् ॥ २९ ॥

शरदं तमोघनानां शाश्वतसुखसम्पदामुपोद्घातम्।
शरणं व्रजामि कमले शौरिवशीकारमूलिकां भवतीम् ३०

इति श्रीमद्वेङ्कटाध्वरिविरचिते श्रीमल्लक्ष्मीसहस्रे सङ्कीर्णस्तबकस्त्रयोविंशः सम्पूर्णः ॥ २३ ॥

शरदमिति। हे कमले! नमताम् अज्ञानरूपाणां घनानां शरदं शरत्कालं नाशकमिति भावः। शाश्वतसुखस्य ब्रह्मसुखस्य संपदाम् उपोद्घातम् उपबृंहणरूपां, शौरेर्भगवतः वशीकारस्य स्वाधीनीकरणस्य मूलिकाम् ओषधिमूलं भवतीं लक्ष्मीम् अहं शरणं

गमनप्रतिबन्धरूपा, दयायाः पवित्रतरङ्गिणी असीति स्तौति।

३० हे कमले! अज्ञानरूपाणां मेघानां निःसारणे शरत्समयरूपाम्, आत्यन्तिकसुख(मोक्ष)सम्पत्तेः प्रस्तावनां, हरिवशीकरणौषधिं त्वां शरणं व्रजामीति सर्वार्थदाया भगवत्याः शरणापगमनं प्रतिजानानः स्तबकं पूरयति।

इति श्रीमानवल्ल्युपाह्वतैलङ्गरामशास्त्रिविरचितायां लक्ष्मीसहस्रान्तरर्णानःश्रेणिकायां सङ्कीर्णस्तबकः ॥ २३ ॥

व्रजामि रक्षणं प्राप्तो ऽस्मीत्यर्थः । उल्लेखालङ्कारः । गीति-वृत्तम् ॥ ३० ॥

इति श्रीरावजीमहाराजाऽपरनाम्ना श्रीनिवासपण्डितेन वि-
रचितायां बालबोधिन्याख्यायां श्रीमल्लक्ष्मीसहस्रटी-
कायां सङ्कीर्णस्तबकत्रयोविंशः समाप्तिमगम-
त्तमाम् ॥ २३ ॥

अथ निर्वेदस्तबकः ॥ २४ ॥

अनुजं जातनिर्वेदं यः श्रीगीतोपदेशतः ।
विततार स्वविज्ञानं स रामः श्रेयसे ऽस्तु नः ॥ २४ ॥

अथाऽस्मिंश्चतुर्विंशे स्तबके स्वनिर्विण्णतां दर्शयितुं प्रथमपद्ये निर्वेदशमनीमिति तल्लिङ्गं निर्दिशन्मङ्गलमाचरति—

शरणीकरणीयाङ्घ्रिं शश्वत्तापत्रयाऽऽतुरैः ।
सर्वनिर्वेदशमनीं समस्तजननीं नुमः ॥ १ ॥

शरणीति । तापत्रयेणाध्यात्मादिना आतुरैः शरणीकरणीयः अङ्घ्रिर्यस्यास्तां, सर्वेषां निर्वेदानां श्रमाणां शमनीं, समस्तानां जननीं नुमः । पथ्यावक्त्रं वृत्तम् । काव्यलिङ्गमलङ्कारः ॥ १ ॥

अनुपासिततावकाऽङ्घ्रिपद्मा-
न्यपरामृष्टपराऽवरस्थितीनि ।

१ अधुना चतुर्विंशेन निर्वेदस्तबकेन तुष्टूषुरादौ निर्वेदेति स्तबकनामोल्लिखन् आध्यात्मिकाधिदैविकाधिभौतिकतापत्रितयाऽऽतुरैः प्रपदनीयपदां निखिलदुःखशमनीं जगज्जननीं स्तुम इति मङ्गलमाचरति ।

२ हे जगन्मातः ! जीर्यतो मम असेवितत्वदीयपादाम्बुजानि,

जगदम्ब वृथैव जीर्यतो मे

समतीतानि हि जन्मनां शतानि ॥ २ ॥

अन्विति । हे जगदम्ब ! वृथैव जीर्यतो जरां प्राप्नुवतः मे अनुपासिते तावके अङ्घ्रिाब्जे येषु तानि, अपरामृष्टे अविचारिते पराऽवरे अमुत्रेहरूपे स्थिती यद्वा ब्रह्मणि स्थितिः येषु तानि जन्मनां शतानि वृथैव समतीतानि गतानीत्यर्थः । काव्यलिङ्गमलङ्कारः । औपच्छन्दसिकं वृत्तम् ॥ २ ॥

अपवर्गकथापथाऽतिगाना-

मनुदासीनहृषीककिङ्कराणाम् ।

दिवसा बहवो वृथैव याता-

स्तव सानन्दमुपासनं विना नः ॥ ३ ॥

अपवर्गेति । अपवर्गस्य मोक्षस्य कथायाः पन्थानमतिक्रम्य गच्छतां तथा अनुदासीनानां विषयसेवनतत्पराणां हृषीकाणामिन्द्रियाणां किङ्कराणां नो ऽस्माकं तव सानन्दमुपासनं विना बहवो दिवसाः वृथैव याता गताः । पूर्वश्लोकोक्ते एवाऽलङ्कारच्छन्दसी ॥ ३ ॥

अविचारितपूर्वाऽपराऽवस्थानि जनिशतानि मुधैव व्यतीतानीति सनिर्वेदं वक्ति ।

३ तव ससन्तोषं सेवां विना मोक्षचर्चाऽध्वोल्लङ्घिनां साऽभिविवेन्द्रियवशंवदानां नो बहूनि दिनानि निष्फलानि व्यतीयुरित्याह ।

अवधीरितसाधुसङ्गमाना-
मपचारेषु च बद्धकङ्कणानाम् ।
कथमन्यतमं कृपानिधे मां
कमले हन्त वृथा कृथाः खलानाम् ॥ ४ ॥

अवेति । हे कृपानिधे ! हे कमले ! अवधीरितस्तिरस्कृतः साधुसङ्गमः सत्सङ्गो यैस्तेषां, तथा अपचारेषु निन्द्यकर्मसु बद्धं कङ्कणं बिरुदं यैस्तेषां खलानां मध्ये अन्यतमं बहुष्वेकं मां हन्त खेदे वृथा कथम् अकृथाः ? कृधातोर्लुङि ह्रस्वादङ्गादिति सिचो लोपः । अलङ्कारच्छन्दसी पूर्वोक्ते ॥ ४ ॥

स्मारं स्मारं मलिनविषयान् मानसं मेऽवसन्नं
चारं चारं प्रतिखलगृहं जातखेदौ च पादौ ।
कारं कारं कुजनविनुतिं क्लेशिता हन्त जिह्वा
वारं वारं वरजलनिधे किं नु विज्ञापयेयम् ॥ ५ ॥

स्मारमिति । हे वराणां वरदानानां जलनिधे ! सिन्धुभूते ! मलिनान्विषयान् स्मारं स्मारं स्मृत्वा मे मानसमवसन्नं

४ हे कृपानिधे ! कमले ! त्वं मां तिरस्कृतसज्जनसङ्गतीनां दुराचारगृहीतदीक्षाणां खलानाम् अन्यतमं (खलवर्गान्तवर्तिनं) हन्त (खेदे) कथमकृथाः ? इत्याह ।

५ हे वरदानसमुद्ररूपे ! मम चेतो मलिनान् विषयाननुक्षणं स्मृत्वा परिश्रान्तं, प्रत्येकखलगृहं गत्वा गत्वा मे चरणौ खिन्नौ, दुर्जनस्तवं पुनः पुनर्विधाय रसना सक्लेशा, (जाता) भूयो भूयः किं नु विज्ञापयेयम् ? इति निर्वेदाऽतिशयं दर्शयति ।

खिन्नं, तथा खलगृहे खलगृहे इति प्रतिखलगृहं चारं चारं चरित्वा चरित्वा पादौ जातखेदौ सञ्जाताऽऽयासौ, पुनः कुजनानां विनुतिं स्तुतिं कारङ्कारं कृत्वा कृत्वा हन्त खेदे जिह्वा क्लेशिता क्लेशं प्रापिता, अतो वारं वारं पुनः पुनः नु इति विचारे किं विज्ञापयेयं ? न किमपीति भावः । मन्दाक्रान्तावृत्तम् ॥ ५ ॥

विहितमखिलं त्यक्त्वा कृत्वा च गर्हितमन्वहं
तदुचितफलान्यत्राऽमुत्राऽप्यहो कलयन्नहम् ।
गुणगणनिधे मृत्वा मृत्वा कियन्ति युगानि वा
मुरविजयिनो जाये जायेय मोहभयाऽऽतुरः ॥ ६ ॥

विहितमिति । हे गुणानां गणानां निधे ! अन्वहं प्रतिदिनम् अखिलं विहितं त्यक्त्वा गर्हितं निन्द्यं च कृत्वा तयोरुचितानि फलानि अत्राऽमुत्र इह परलोके ऽपि अगणयन्नहं कविः अहो इत्याश्चर्ये मृत्वा मृत्वा हे मुरविजयिनः जाये ! मोहभयाभ्यामातुरः सन् कियन्ति किंपरिमाणानि युगानि जायेय ? उत्पन्नो भवेयम् । कारकदीपकालङ्कारः । हरिणीवृत्तम् ॥ ६ ॥

तृणत्याजं त्यक्त्वा त्रिजगति कलत्रादिविषयान्
प्रणत्या ते दिव्यां कति कति गतिं यान्ति कृतिनः ।

---

६ हे गुणसङ्घशेवधे ! मुरारिपुपत्नि ! समस्तं विधिबोधितं कर्म विहाय निन्दितं च प्रतिदिनं कृत्वा इहाऽमुत्रापि तद्योग्यानि फलानि उपभुञ्जानोऽहं पुनः पुनर्मरणं प्राप्य मोहभयाभ्यां विधुरः सन् कियन्ति युगानि (यावत्) जायेय ? (जन्म लभेय) इति पृच्छति ।

७ हे रमे ! जगति कतिपये धन्या जायादिविषयान् तृणमिव परित्यज्य ते नमनेन दिव्यां गतिं यान्ति, अहं पुनर्विषयरूप-

अहं त्वेवं तावद्विषयविषयन्त्रेषु पतितो
निषीदन् संसारे विपदवसरे रोदिमि रमे ॥ ७ ॥

तृणेति । हे रमे ! कृतिनः कुशलाः त्रिजगति लोकत्रये कलत्रं भार्या आदिर्येषां तान्विषयान् तृणत्याजं त्यक्त्वा तृणवत्त्यक्त्वेत्यर्थः। उपमाने कर्मणि चेति णमुलि यथाविध्यनुप्रयोगः। ते तव प्रणत्या नमस्कृत्यैव दिव्यां गतिं न यान्ति ? अपि तु यान्त्येवेति भावः । अहं त्वेवंप्रकारेण विषयरूपेषु विषयन्त्रेषु पतितः, अतः विषीदन्दुःखं कुर्वन् सन् विपदः अवसरे समये रोदिमि । प्रेयोलङ्कारः । शिखरिणीवृत्तम् ॥ ७ ॥

जननि महति वंशे जन्म लब्धं ततः किं
विशदमधिगते वा वेदशास्त्रे ततः किम् ।
सदसि कथकदर्पः सादितो वा ततः किं
भवजलधितरिस्त्वं भाविता चेन्न चित्ते ॥ ८ ॥

जननीति । हे जननि ! महति वंशे जन्म लब्धं प्राप्तं ततः तेन किं भविष्यती?ति भावः वा विशदं स्वच्छं यथा तथा वेदश्च शास्त्रं चाऽनयोः समाहारे सनपुंसकमिति नपुंमकत्वम् । तस्मिन्नधिगते प्राप्ते ऽपि ततः किं ? वा सदसि सभायां कथकानां

विषयन्त्रेषु निपतितः संसारनिषण्णः सन् विपत्तिकाले रोदिमि केवलमिति निजदुर्दशां प्रदर्शयति ।

८ हे मातः ! भवसमुद्रतरणनौस्त्वं चित्ते न ध्याता चेत् तर्हि उच्चवंशजन्मलाभेन किं फलं ? निगमाऽऽगमसम्यग्ज्ञानेनापि किं ? सभासु वादिविजयेनापि किम् ? इति त्वद्ध्यानं विना सर्वं व्यर्थमित्याह ।

पण्डितानां दर्पो गर्वः मार्दितः खण्डितो ऽपि भवजलधेस्तरिर्नौका त्वं चित्ते न भाविता चेत्ततः किं ? व्यर्थमिति भावः । विनोक्तिरलङ्कारः । मालिनीवृत्तम् ॥ ८ ॥

अटित्वा दुर्देशान् सदसि च नटित्वा क्षितिभुजां
पठित्वा दीनोक्तीरपि फलमलब्ध्वा ऽतिचपलः ।
अपारैर्व्यापारैरलसतनुराराधनमहो
भवत्या हित्वा ऽहं बलवदवसीदामि कमले ॥ ९ ॥

अटित्वेति । हे कमले ! दुष्टान् देशानटित्वा गत्वा तथा क्षितिभुजां राज्ञां सभायां नटित्वा पुनर्दीनोक्तीरपि पठित्वोक्त्वा अतिचपलो ऽहं फलम् अलब्ध्वा अपारैर्बहुभिर्व्यापारैः अलसतनुः सन् भवत्या आराधनं हित्वा बलवन्महद्यथा अवसीदामि शोचामि । विषादनकाव्यलिङ्गालङ्कारौ । शिखरिणीवृत्तम् ॥ ९ ॥

निरन्तरमरुन्तुदैर्निरयवेदनाऽऽपादनाद्
दुरासदधराभुजामलमपावनैः सेवनैः ।

---

९ हे कमले ! दुष्टेषु देशेषु भ्रमित्वा, राजसभासु नाट्यं कृत्वा, दीनवचनान्युदीर्याप्यलब्धफलो ऽत एवाऽतिचञ्चलो ऽनन्तैर्व्यापारैः शिथिलदेहो ऽहं भवत्या आराधनं हित्वा ऽतिविषादभागस्मि, अहो (आश्चर्ये) इति निष्फलैर्व्यापारैर्विषादं प्रकटयति ।

१० हे घनकुचे ! रमे ! नरकयातनादानान्मर्मविद्भिरपवित्रैर्दुरा-

रमे ननु रमेत मे दुरितमोचके मेचके
घनस्तनि मनस्त्वया घटितनर्मणि ब्रह्मणि ॥ १० ॥

निरन्तरमिति। दुःखेनाऽऽसादितुं शक्यानां धराभुजां राज्ञां निरयाणां वेदनानामापादनात् कारणात् निरन्तरं सततम् अरुं(?)व्रणं तुदन्ति व्यथयन्ति तैः। विध्वरुषोस्तुद इति खशि अरुर्द्विषदिति मुम्। तैः अपावनैर्निन्द्यैः सेवनैः अलं पर्याप्तं, नन्विति वितर्के। हे रमे! दुरितस्य मोचके नाशके मेचके श्यामले तथा त्वया घटितानि नर्माणि क्रीडा येन तस्मिन्ब्रह्मणि विष्णुरूपे हे घनस्तनि! मे कवेर्मनः रमेतेति प्रार्थना। काव्यलिङ्गमलङ्कारः। पृथ्वीवृ० ॥ १० ॥

जननि हृदवसादं शुष्कनिर्वेदवादं
जननि जहदपार्थं[1] शश्वदालम्ब्य धैर्यम्।
शरणमिह भजेयं संश्रिताऽन्यैरजेयं
दनुजभिदमुदारं तं भक्त्या सदारम् ॥ ११ ॥

जननीति। हे जननि! अपगतः अर्थः प्रयोजनं यस्मात्तम् एवं जननिनां जन्मवतां हृदवसादं मानसदुःखकारकं शुष्कनिर्वेदवादं निष्फलदैन्याऽऽलापं जहत् त्यजन् शश्वत्पुनः पुनः

राधराजसेवनैरलं, दुरितोत्सारके श्यामवर्णे त्वया कृतक्रीडे ब्रह्मणि (हरौ) मे मनो रमेत, इत्याह।

११ हे अम्ब! प्राणिमनःखेददां निष्फलां नीरसां निर्वेदोक्तिं परित्यजन् भूयो धैर्यमाश्रित्य आश्रितेभ्यो ऽन्यैरजेयं (नतजनमात्रजेयं) भक्त्या कलत्रवन्तमुदारं तं दानवरिपुं (हरिं) शरणं भजेयमित्याह।

---

१ अपार्थमिति २ पु० पा०।

धैर्यम् आलम्ब्य स्वीकृत्य संश्रितेभ्यो निजभक्तेभ्यः अन्यैर्जेतुमयोग्यं भवत्या लक्ष्म्या सदारं सपत्नीकम् उदारं दातारं दनुजान् दैत्यान् भिनत्ति विदारयति तं हरिं शरणं रक्षक इति भजेयं सेवेयं मालिनीवृत्तम् ॥ ११ ॥

निर्विण्णमब्धिकन्ये निरीक्ष्य मां शीतलैरपाङ्गलवैः ।
अभिषिञ्चसि बलिवञ्चकचरणद्वयशरणवरणसाम्राज्ये १२

इति श्रीमद्वेङ्कटाऽध्वरिविरचिते श्रीमल्लक्ष्मीसहस्रे
निर्वेदस्तबकश्चतुर्विंशः सम्पूर्णः ॥ २४ ॥

निर्विण्णमिति । हे अब्धेः कन्ये ! निर्विण्णमार्तिखिन्नं मां कविं शीतलैः अपाङ्गानां कटाक्षाणां लवैर्लेशैर्निरीक्ष्य बलेर्दैत्यविशेषस्य वञ्चकस्य विप्रलम्भयितुः हरेः भगवतः चरणद्वयस्य पादयुग्मस्य शरणवरणस्य रक्षणं कुरु इति प्रार्थनायाः शरणागतेः साम्राज्ये अभिषिञ्चत्वभिषेकं करोत्वित्यर्थः । गीतिवृत्तम्॥१२॥

इति श्रीरावजीमहाराजाऽपरनाम्ना श्रीनिवासपण्डितेन विरचितायां बालबोधिन्याख्यायां श्रीमल्लक्ष्मीसहस्रटीकायां निर्वेदस्तबकश्चतुर्विंशः सम्पूर्णतां जगामतमाम् ॥ २४ ॥

---

१२ अब्धिसुते ! (त्वं) निर्वेदशालिनं (मां) शिशिरैर्नेयप्रान्तपातलेशैरवलोक्य बलि(दैत्य)विप्रलम्भक(हरि)पदद्वन्द्व शरणाऽङ्गीकरणरूपसाम्राज्ये अभिषिञ्चसीति स्तुवानः स्तबकं समापयति ।

इति श्रीमानवल्ल्युपाह्वनैलकण्ठरामशास्त्रिविरचितायां लक्ष्मीसहस्राऽवतरणनिःश्रेणिकायां निर्वेदस्तबकः ॥ २४ ॥

अथ फलस्तबकः ॥ २५ ॥

श्रीमद्रामायणकथां शृण्वतां पठतां नृणाम् ।
फलं ददाति मोक्षाऽऽख्यं स रामः श्रेयसे ऽस्तु नः ॥२५॥

अथाऽस्मिन् पञ्चविंशे स्तबके ग्रन्थफलं वर्णयितुं प्रथमपद्ये दुग्धामित्यादिना तल्लिङ्गं निर्दिशन्मङ्गलमाचरति—

दुग्धां दुग्धाऽम्बुधेः पुत्री दुरिताऽपहरा मम ।
शार्ङ्गिणश्चरणाऽम्भोजशरणाऽऽगतसंपदम् ॥ १ ॥

दुग्धामिति । दुरिताऽपहरा पापशमनी दुग्धाम्बुधेः पुत्री लक्ष्मीः शार्ङ्गिणः श्रीहरेश्चरणाऽम्भोजयोः शरणाऽऽगतेः संपदं दुग्धां पूरयतु । दुह प्रपूरणे इत्यस्माद्धोट् । आशीरलङ्कारः । पथ्यावक्त्रं वृत्तम् ॥ १ ॥

धावन्तमुच्चतरदुर्विषयाऽटवीषु
सारङ्गशावमिव शश्वदपाङ्गजालैः ।
मामच्युतस्य महिषि प्रसभं गृहीत्वा
नित्यं विधेहि युवयोरनुकूलवृत्तिम् ॥ २ ॥

धावन्तमिति । हे अच्युतस्य महिषि ! पट्टस्त्रिये(?) ! अति-

---

१ अथाऽन्तिमं पञ्चविंशं फलस्तबकमारिप्सुर्मम दुरितनाशिका क्षीरोदसुता हरेः पदकमलशरणप्रपन्नसंपत्तिं (मुक्तिं) दुग्धां (पूरयताम्) इति संपदं दुह्यादित्यनेन फलमिति स्तबकनाम सूचयन्नाह ।

२ हे अच्युतप्रधानपत्नि ! समधिकोन्नतेषु दुष्टविषयकाननेषु भूयो धावन्तं मां हरिणशिशुमिवाऽपाङ्गरूपैरानायैर्बलाद् गृहीत्वा युवयोः (दम्पत्योः) अनुकूलचारिणं नित्यं विधेहीति प्रार्थयते ।

शयेनोच्चासु दुर्विषयरूपासु अटवीषु वनीषु सारङ्गशावं हरिणबा-लमिव धावन्तं माम् अपाङ्गानां कटाक्षाणां जालैः प्रसभं हठाद् गृहीत्वा युवयोः श्रीसीतारामयोः अनुकूला ऽनुसारिणी वृत्ति-श्चित्तं यस्य तं भक्तं विधेहि कुरु । रूपकोपमे अलङ्कारौ । वस-न्ततिलकावृत्तम् ॥ २ ॥

मातर्हिताऽहितविवेकविहीनमेतं
मन्दं मुकुन्दवरवर्णिनि मामनार्यात् ।
मार्गान्निवर्तयितुमर्हसि मङ्क्षु माता
कूपे निपित्सुमपि डिम्भमुपेक्षते किम् ॥ ३ ॥

मातरिति । हे मुकुन्दस्य वरवर्णिनि सुन्दरि हे ! मातः ! हिताऽहितयोरिष्टाऽनिष्टयोर्विवेकेन विचारेण हीनं मन्दं मूढम् एतं कविम् अनार्यान्निन्द्यान्मार्गान्मङ्क्षु । द्राङ्मङ्क्षु सपदि द्रुतम् इत्य-मरः । निवर्तयितुं परावर्तयितुम् अर्हसि योग्या भवसि । तथा हि कूपे अन्धौ निपतितुमिच्छुं डिम्भं शिशुं माता उपेक्षते किमि-ति । अर्थान्तरन्यासालङ्कारः । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥ ३ ॥

विश्वस्य धात्रि भवती परिपास्यतीति
विश्वस्य सम्यगभयं तु वयं चरामः ।

---

३ हे मातः ! मुकुन्दोत्तमजाये ! हिताऽहितविचाररहितमेतं मां दुर्मार्गान्निवर्तयितुमर्हसीति कूपे निपतितुमिच्छुं शिशुं जननी उ-पेक्षते किमित्यनेन समर्थयन्नाह ।

४ हे जगन्मातः ! वयं भवती रक्षिष्यतीति विश्वासेन निर्भयं चरामः, एवं स्थिते (अस्मान्) मोक्षं प्रापय, नरकं वा नय,

निःश्रेयसं गमय वा निरयं नयेर्वा
कीर्तिं लभस्व यदि वा महतीमकीर्तिम् ॥ ४ ॥

विश्वस्येति । हे विश्वस्य जगतः धात्रि मातः ! भवती श्रीः परिपास्यति इति सम्यक् विश्वस्य विश्वासं प्राप्य वयं तु अभयं यथा तथा चरामः, अतः निःश्रेयसं मोक्षं गमय, वा नरकं निरयं नयेः प्रापयेः । णीञ् प्रापणे इत्यस्माल्लिङ् । वा तेन कर्मणा कीर्तिं दीनोद्धरणरूपाम् अकीर्तिम् अधःपातनरूपम् अयशः लभस्व । यथासङ्ख्यमलङ्कारः । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥ ४ ॥

उच्चैरकृत्रिमगिरो यदि नाऽब्धिघोषा
उन्मादिनां फणितयः स्मृतयश्च नो चेत् ।
नारायणप्रणयिनीं नमतो मम त्वां
नैःश्रेयसी न भविता कथमम्ब संपत् ॥ ५ ॥

उच्चैरिति । हे अम्ब ! उच्चैः अब्धिवत्समुद्रवत् घोषा यासां(?) ताः अकृत्रिमगिरः वेदाः 'स्तां पद्मिनी'मित्यादयः । यदि न, वा उन्मादिनां मुक्तानां(?) फणितय उक्तिरूपाः स्मृतयः मन्वादयः

कीर्तिं प्राप्नुहि (आश्रितस्य मोक्षप्रापणेन) महतीमपकीर्तिं वा लभस्व (विश्वस्तस्य दुर्गतिनयनेन) इति सप्रणयमाह ।

५ हे अम्ब ! श्रेष्ठा वेदवाचो यदि समुद्रघोषाः (समुद्रनादवन्निरर्थाः) यदि न (भवन्ति) एवं स्मृतयो अपि यदि उन्मत्तप्रलपितानि (तद्वदपार्थानि) न (भवन्ति) तर्हि नारायणप्रेयसीं त्वां नमस्कुर्वतो मम मुक्तिसम्पत्तिः कथं न स्यादिति श्रुतिस्मृत्योः प्रमाणमूर्धन्यतया तदुक्त्यनुसारेण त्वां नमतो मम मुक्तिरवश्यंभाविनीत्याह ।

'सा विद्या परमा मुक्तेर्हेतुभूतेत्यादयः' नो चेत् तर्हि नारायणस्य प्रणयिनीं प्रियां त्वां नमतः मम नैःश्रेयसी मोक्षरूपा संपत् कथं भविता तर्हि नेति भावः(?) । सम्भावनाऽलङ्कारः । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥ ५ ॥

गीतोपदेशगुरुपत्नि कृताऽऽगसो मे
गोप्त्री त्वमेव भवताद्भवतापभाजः ।
आत्माऽवने ऽप्यकुशलैरपरैः सुरैः किं
बद्धः स्वयं किमु विमोचयिता बताऽन्यम् ॥ ६ ॥

गीतेति । हे गीतोपदेशगुरोः कृष्णस्य पत्नि ! कृताऽगसः विहिताऽपराधस्य भवस्य तापभाजः दाहमेविनः मे मम गोप्त्री रक्षिका त्वमेव भवतात् । आशिषि तातङ् । तत्र हेतुः आत्मनः स्वस्याऽपि अवने रक्षणे ऽकुशलैरदक्षैरपरैरितरैः सुरैः किं ? तथा हि वत वेदे । स्वयं बद्धः अन्यं पुरुषं विमोचयिता किमु ? नेत्यर्थः । काव्यलिङ्गार्थान्तरन्यासपरिकरालङ्काराः । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥ ६ ॥

कर्माहृतिर्मतिरुपास्तिरिति प्रतीतै-
र्मुक्तो मुकुन्दसुविलासिनि मुक्त्युपायैः ।

---

६ हे गीतोपदेशगुरोः (कृष्णस्य) पत्नि ! संसारसन्तापभाजः कृतापराधस्य मम त्वमेव रक्षिका, आत्मरक्षणे ऽप्यसमर्थैरन्यैर्देवैः किं? मिति स्वयं बद्धो ऽन्यान् कथं मोचयेदित्यनेनोपोद्बलयत्याह।

७ हे मुकुन्दसुन्दरि ! अम्ब ! कर्माहृतिः (सत्कर्माचरणं) मतिः (मननम्) उपास्तिः (उपासनम्) इत्येवं प्रसिद्धैर्मोक्षोपायैः) मुक्तः (रहितः) अनेकप्रकारकाऽपराधशतैर्भिरस्मत्सदृशो

अस्मादृशस्तव जगत्यनुकम्पनीयो
नानाऽपराधनिधिरम्ब न लभ्यते ऽन्यः ॥ ७ ॥

कर्मेति । हे मुकुन्दस्य सुविलासिनि ! पट्टमहिषि ! कर्माहुतिः सत्कर्मकरणं, मतिः सन्मतिः, उपास्तिर्देवतोपासनम्, इति प्रतीतैः । प्रतीते प्रथितख्यातेत्याद्यमरः । मुक्त्युपायैर्मोक्षसाधनैर्मुक्तस्त्यक्तः नानाऽपराधानां निधिः खनिः अतः जगति अनुकम्पनीयः दयनीयः अन्यो मद्व्यतिरिक्तः हे अम्ब ! अस्यास्तव यशः ? न लभ्यते न प्राप्यते अतः पापिशेखरं मां सकलोपायत्यक्तमुद्धृत्य यशो लभस्वेति भावः । काव्यलिङ्गमलङ्कारः । वसन्ततिलकावृत्तम् । अत्र त्यक्त इति पाठश्चारुतरः ॥७॥

पापार्थकोपकलुषीकृतनाथचेतः-
पाथःप्रसादनविधौ कतकायितोक्तिम् ।
यो ऽहं भवामि सभयो यदुनाथयोषे
तां त्वामनन्यशरणः शरणं प्रपद्ये ॥ ८ ॥

पापेति । हे यदुनाथस्य श्रीकृष्णस्य योषे पत्नि ! यः भ-

ऽन्यस्तव दयनीयो जगति न लभ्यते इति सर्वथा गतिरहितस्य मम त्वमेव मुक्तिप्रदेत्याह ।

८ हे यदुनाथयोषे ! (कृष्णपत्नि !) यो ऽहं सभयो भवामि (संसारादपरिच्छिन्ना भीतिर्यस्यैवं भूतो ऽस्मि) (सोहं) पापहेतुककोपाऽऽविलीकृतहरिमानसरूपजलनिर्मलीकरणविधौ कतकायितोक्तिं (कतकबीजायमाना निर्मलीबीजायमाना उक्तिर्यस्यास्तां, निजवचनेन सकोपहरिचित्तप्रसादिनीमिति यावत्) तां (प्रसिद्धां) त्वाम् अनन्यगतिः (सन्) शरणं प्राप्तो ऽस्मीत्याह ।

भवामितभय इति २ पु० ।

वात्संसारात् अमितं विपुलं भयं यस्य तादृशः अहम् अनन्य-शरणः त्वद्व्यतिरिक्तरक्षकशून्यः सन् पापं कलुषम् अर्थः निमित्तं यस्य तेन कोपेन रोषेण कलुषीकृतस्य आविलीकृतस्य। कलुषो ऽनच्छ आविल इत्यमरः। नाथस्य श्रीहरेश्चेतमः अन्तः-करणरूपस्य पाथसः उदकस्य प्रसादनविधौ स्वच्छीकरणे कतकः। 'निवळीबीज'मिति लोके। तदिव आचरन्ती उक्तिर्व्याहारो यस्याः सा तां पापक्षमापणोक्तिरूपामिति यावत्। तां प्रसिद्धां त्वां लक्ष्मीं प्रपद्ये शरणागतो ऽस्मीत्यर्थः। काव्यलिङ्गम्०। वसन्ततिलकावृ० ॥ ८ ॥

निरतिशयविभूते देवि निष्किञ्चनो ऽहं
भवदवपरितप्तो भास्वराऽऽनन्दमूर्ते।
त्वदुपजनितबोधस्त्वज्जुषः कैटभारे-
श्चरणनलिनयोर्मामेनमद्याऽर्पयामि ॥ ९ ॥

निरतिशयेति। हे निरतिशया विभूतिरैश्वर्यं यस्यास्तत्सम्बुद्धौ हे देवि! हे भास्वरा देदीप्यमाना आनन्दरूपा च मूर्तिर्यस्यास्तत्सम्बुद्धौ अकिञ्चनो दरिद्रः भवदवेन परितप्तश्चाऽहं, तस्मात्त्वामेव प्रपद्ये, एवं त्वत्तः उपजनितः सञ्जातः बोधो ज्ञानं यस्य सः त्वां जुषते प्रीत्या सेवते तस्य त्वत्सहितस्येत्यर्थः। उभयोर्भेदाऽभावात् कैटभारेर्भगवतः चरणे नलिने इव तयोः अद्य एनं मां कृतिम् आत्मानमेव अर्पयामि समर्पयामीत्यर्थः। परिकरालङ्कारः। मालिनीवृत्तम् ॥ ९ ॥

---

९ हे सर्वातिशाय्यैश्वर्ये! प्रस्फुरदानन्दमूर्ते! दरिद्रः संसार-रूपवनाऽनलसन्तप्तो ऽहं त्वया समुत्पादितज्ञानः सन् आत्मानं त्वत्सहितस्य हरेः पादपद्मे समर्पयामीत्यात्मसमर्पणं प्रतिजानीते।

महति भवती मामार्याणां कुले समजीजनद्
भवपथपरिश्रान्तं छायातरूननयद् गुरून् ।
शरणवरणं साङ्गं शौरावचीकरदिन्दिरे
किमिह बहुना संपूर्णो मे चिरेण मनोरथः ॥ १० ॥

महतीति । हे इन्दिरे कमलवासिनि ! भवती लक्ष्मीः मां कश्चिम् आर्याणां श्रेष्ठानां महति पूज्ये कुले वंशे समजीजनत् उत्पादयामास । जन जनने इत्यस्माण्णिजन्तात् लुङ्, ततश्च्लौ चङि सन्वद्भावादित्वं दीर्घश्च । तथा भवपथे संसारमार्गे परिश्रान्तमतिखिन्नं मां छायाप्रधानान् तरून् वृक्षरूपान् गुरून् देशिकान् अनयत्प्रापयामास । अकथितं चेति द्विकर्मत्वम् । पुनर्मां मया कृत्वा शौरौ साङ्गं यथाविधि शरणवरणं मम रक्षणं कुर्विति प्रार्थनाम् अचीकरत्कारयामास । किं बहुना, इह अस्मिन् लोके जन्मनि वा अचिरेण द्रुतमेव मे मनोरथः इच्छा सम्पूर्णः संपन्नः अभूदिति भावः । कारकदीपकालङ्कारः । हरिणीवृत्तम् ॥ १० ॥

हृद्यं पद्यसहस्रमेतदनघं संशृण्वतः कम्पतां
मोदेनाऽऽदिमशाब्दिकस्य फणिनो मूर्ध्नां सहस्रं मुहुः ।

---

१० हे श्रीः ! भवती मां श्रेष्ठानामुच्चे वंशे उत्पादितवती, संसाराऽध्वक्लान्तं (मां) छायातरून् (छायाप्रधानवृक्षरूपान्, आश्रयदानेन श्रान्तिहरान्) गुरून् प्रापितवती, एवं हरौ मां शरणाङ्गीकरणं सर्वतः कारितवती, बहूक्त्या ऽलं, चिरेण मे ऽभीप्सितं परिपूर्णमिति स्तोत्रसंपूर्तिजन्यमानन्दमाविष्करोति ।

तत्कालोदितचारुमारुतधुतत्वत्केलिगाढश्रमं
प्रत्नं संप्रति मे प्रसीदतु रमे पक्षीन्द्रवाहं महः ॥ ११ ॥

हृद्यमिति । हे रमे । हृदयस्य प्रियं हृद्यम् अनघं निष्पापम् एतन्मन्निर्मितं पद्यानां श्लोकानां सहस्रं मोदेन हर्षेण संशृण्वतः आदिमशाब्दिकस्य भाष्यकारसंज्ञकस्य फणिनः शेषस्य मूर्ध्नां शिरसां सहस्रं मुहुर्वारं वारं कम्पतां चलतु । स एव कालः समयः तस्मिन्नुदितेनोत्पन्नेन चारुमारुतेन सुन्दरवायुना धुतः गतः तव केल्याः क्रीडायाः गाढः अत्यन्तः श्रमो यस्य तत् प्रत्नं, पुराणे प्रतनप्रत्नेत्यमरः । पक्षीन्द्रो गरुडः वाहः वाहनं यस्य तन्महः विष्ण्वाख्यं तेजः मे प्रसीदतु । प्रसन्नं भवतु । काव्यलिङ्गमलङ्कारः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ११ ॥

येयं नाऽऽद्रियते कृतिः कतिपयैरीर्ष्यागृहीतैर्जनै-
श्चित्रं सैव विपश्चितामकलुषे चित्ते विधत्ते मुदम् ।
विश्वस्याऽम्ब मनो दुनोति दयिताविश्लेषिणां या नृणां
नो किं कोकिलकाकली भवति सा तोषाय योपाजुषाम् १२

या इति । हे विश्वस्याऽम्ब ! जगतो मातः ! या इयं पूर्वग्रथिता लक्ष्मीसहस्ररूपा कृतिः काव्यरूपा ईर्ष्यया मत्सरेण

---

११ हे भगवति ! हृदयप्रियमनवद्यमेतत् पद्यसहस्रमाकर्णयतः प्रधानव्याकरणविद्याचार्यस्य फणिनः (महाभाष्यकारपतञ्जलितया ऽवतीर्णवतः शेषस्य) शिरःसहस्रम् (अभिनन्दकतया) कम्पताम्, तत्कम्पनावसरोत्पन्नवाताऽपनीतभवतीक्रीडाघनपरिश्रमं पक्षीन्द्रवाहं (गरुडवाहनकं) प्रसिद्धं तेजो (हरिरूपम्) अधुना मम प्रसादं करोत्विति निजकविताप्रशंसापूर्वकमाशास्ते ।

गृहीतैर्ग्रस्तैः कतिपयैर्जनैर्मानवैर्नाद्रियते न स्वीक्रियते सैव कृतिरित्यर्थः । विपश्चितां धीमताम् अकलुषे स्वच्छे चित्ते मुदं हर्षं विधत्ते करोति । अत्र दृष्टान्तः, या इयं कोकिलस्य पिकस्य काकली अव्यक्तमधुरध्वनिः । काकली तु कले सूक्ष्मे ध्वनावित्यमरः । दयितया विश्लेषिणां वियुक्तानां नृणां मनः दुनोति खेदयति सा काकली योषाजुषां सस्त्रीकानां पुंसां पुरुषाणां तोषाय हर्षाय भवति नो किं ? शार्दूलविक्री० ॥ १२ ॥

बहुस्तबकभासुरस्तव नवस्तवस्त्वस्तरुः
प्रशस्तविबुधस्तुतस्त्रियुगनायिके वस्तुतः ।
समस्तमपि वाञ्छितं वितनुते सदानन्दन-
स्थितिः सुरभिलै रसैरपि दिशो दशामोदयन् ॥ १३ ॥

बह्विति । हे त्रियुगस्य विष्णोर्नायिके ! बहुभिरनेकैः स्तबकैः प्रकरणारूपैरन्यत्र गुच्छैः भासुरो देदीप्यमानः तथा प्रशस्तैर्विबुधैर्देवैः पण्डितैश्च स्तुतः तव नवस्तवः एतत्सहस्रपद्यरू-

---

१२ हे जगन्मातः ! विरलैर्मत्सरिभिः कैश्चिज्जनैर्येयं रचना न बहुमान्यते सैवेयं मनीषिणां निर्मले ऽन्तः करणे सन्तोषं तनुते इति प्रियावियोगिनां जनानां मानसं यः पीडयति स एव कोकिलसूक्ष्ममधुरध्वनिः संयुक्तानां तोषाय न भवति किम् ? इत्यनेन द्रढयन्नाह ।

१३ हे त्रियुगनायिके ! (त्रिविक्रमभार्ये) बहुस्तबकभासुरः, (बहुभिः स्तबकैः प्रकरणैः गुच्छैश्च भास्वरः) श्रेष्ठैः पण्डितैर्देवैश्च विनुतः, सदानन्दनस्थितिः (सतामानन्ददा स्थितिर्यस्य, सर्वदा नन्दनवने स्थितिर्यस्य स च) सुगन्धिभिः रसैः (शृङ्गारादिभिः, मकरन्दैश्च)दश हरितः आमोदयन् (तोषयन्, सुरभिताः कुर्वंश्च) अयं तव स्तवस्तरुः (स्तोत्रकल्पवृक्षः) समग्रमभीप्सितं पूरयतीति स्तवे सुरतरुत्वारोपणपुरःसरं सकलाभीष्टप्रदत्वं वर्णयन्नाह ।

पनूतनस्तोत्रं वस्तुतः सत्यं स्वस्तरुः कल्पद्रुः, अतः मतागानन्दने पक्षे सदा सर्वदा नन्दनवने च स्थितिर्यस्य तथा सुरभिलैः सौरभयुक्तैः रसैः शान्तादिनवभिः पक्षे मकरन्दैः दशाऽपि दिशः प्राच्यादीः आमोदयन् हर्षयन्सन् समस्तं समग्रमपि वाञ्छितम इष्टं वितनुते। एतत्पद्यसहस्रपठनात्सर्वेष्टसिद्धिप्राप्तिः फलं भवतीति भावः। श्लेषरूपकसमालङ्काराः। पृथ्वीवृत्तम् ॥ १३ ॥

श्लोकाः श्लाघाऽवसरतरलीभूतवेधःपुरन्ध्री-
चूडागुच्छप्रसृमरमधुस्रोतसा जातसाम्याः।
विश्वाऽम्ब त्वद्गुणपरिचये वीततन्द्रान् सुधीन्द्रान्
प्रीणन्त्येते मम परमनोभैरवा धीरवादाः ॥ १४ ॥

श्लोका इति। हे विश्वाऽम्ब! श्लाघायाः स्तुतेरवसरे समये तरलीभूतायाश्चञ्चलीभूतायाः वेधःपुरन्ध्र्याः ब्रह्मपत्न्याः सरस्वत्याः चूडागुच्छादवतंसगुच्छात्प्रसृमरेण विसृत्वरेण मधुनो मकरन्दस्य स्रोतसा अम्बुसरणेन। स्रोतो ऽम्बुसरणं स्वत इत्यमरः। जातं साम्यं तुल्यत्वं येषां ते तथा मम परस्य त्वद्भक्तस्याऽज्ञस्य भैरवा भयङ्कराः धीरवादरूपा एते श्लोकाः पद्यानि पद्ये यशसि च श्लोक इत्यमरः। तव गुणानां परिचये वीततन्द्रान्निरलसान् सुधीन्द्रान् प्रीणन्ति। उपमाकाव्यलिङ्गालङ्कारौ। मन्दाक्रान्तावृत्तम् ॥ १४ ॥

---

१४ एतत्स्तोत्राऽभिनन्दनाऽवसरचञ्चलीभूतवाग्देवताकेशपाशगतकुसुमस्तवकनिःसरन्मकरन्दक्षरणप्राप्तसादृश्याः, मत्सरिजनमानसभयङ्करा गम्भीरोक्तिसहिता मदीया एते श्लोकाः (सद्वृत्तं पद्यानि) त्वदीयगुणस्तवे ऽनलसान् विपश्चिद्वरान् संतोषयन्तीत्याह।

अम्ब त्वद्गुणलेशपेशलमिदं डिम्भस्य मे जल्पितं
साकं लोकपतिस्त्वया निशमयन्नाकं विधातुः पदम् ।
मोक्षं चाऽननुरूपमेव गणयन् मोदान् महोदारधी-
र्मन्ये सम्प्रति पारितोषिकमसावन्वेषयन्मे हरिः ॥ १५ ॥

अम्बेति । हे अम्ब ! ते(?) गुणानां लेशेन पेशलं रमणीयं 'दक्षे तु चतुरपेशले'त्यमरः । डिम्भस्य । 'पोतः पाको ऽर्भको डिम्भ' इत्यमरः । मे जल्पितम् प्रलपितं उक्तं भाषितमुदितं जल्पितमित्यमरः । लोकपतिर्हरिः त्वया साकं निशमयन् नाकं स्वर्गं तथा विधातुः पदं ब्रह्मलोकं पुनर्मोक्षं च अपवर्गमपि अननुरूपमयुक्तमेव फणयन्वदन् सन् महती उदारा च धीर्यस्य सः मोदाद्धर्षात्संप्रति मे पारितोषिकं 'बक्षिशी'ति लोके । अन्वेषयन् गवेषयन् आस्ते इति मन्ये । काव्यलिङ्गमलङ्कारः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ १५ ॥

समस्तगुणशेवधेरमृतकल्पसूक्तेस्तव
स्तवस्य परिशीलनात् फलमुपैति यः प्रार्थितम् ।

---

१५ हे जननि ! शिशोरपि मे त्वदीयगुणसंसर्गसुन्दरं जल्पनं (भाषणं) त्वया सहाऽऽकर्णयन् स्वर्गं, ब्रह्मलोकम्, अपवर्गं चाऽयोग्यमेव मन्वानोऽतिवदान्यबुद्धिर्हरिरधुना मे पारितोषिकमनुरूपं गवेषयन्नास्ते इति स्वस्तोत्रस्य महार्घत्वं प्रतिपादयति ।

१६ हे अम्ब ! निखिलगुणनिधेरमृततुल्यवचनस्य तवास्य स्तवस्याऽभ्यासाद् यो वाञ्छितं फलं लभते, कामधेनुक्षीरदोहाज्जनो यदि भूतिं लभेत स तेन (एतत्स्तवाभ्यासिना) उपमीयते नाऽन्य इति का-

१ फणयन्निति १ पु० पा० ।

लभेत यदि वेतनं सुरभिदुग्धदोहाज्जनः
स काममुपमीयते[1] जननि तेन नैवेतरः ॥ १६ ॥

समस्तेति । हे जननि ! यः पुमान् तव समस्तगुणशेवधेः सकलगुणनिधेः अमृतकल्पसूक्तेः सुधामधुरस्य अस्य स्तवस्य परिशीलनात् पठनादिना प्रार्थितं फलमुपैति स तेन परिशीलन-कर्मणा इतरं कामं नैवोपनीयते न प्राप्यते(?) इति काकुः, तर्हि प्राप्यतएव । अत्र दृष्टान्तः । जनः दोहनकर्मणि वेतनादिना नियुक्तः सुरभिदुग्धदोहनाद्वेतनं भृतिं यदि लभेत तावता सः इतरं कामं नोपनीयते इति न अपि तु सर्वान्कामानवाप्नुयादिति भावः(?) । अत्र वर्ण्याऽवर्ण्यानां धर्मैक्येन दीपकमलंकारः । पृथ्वी० ॥ १६ ॥

साऽऽनन्दं ये सरसमनसः स्वादु लक्ष्मीसहस्रं
जेगीयन्ते जगति जनितश्रीनिवासप्रसादम् ।
शान्तत्रासां विततिममितां शर्मणां निर्मिमाणा
तेषामेषा विहरतितरामिन्दिरा मन्दिरेषु ॥ १७ ॥

सानन्दमिति । सरसं सप्रीतिकं मनो येषां ते ये पुमांसः जनित उत्पन्नः श्रीनिवासस्य प्रसादो यस्मात्तत् स्वादु मधुरं

मधेनुक्षीरदोहिन आप्तकामतया वेतनं प्राप्तव्यं यथा न भवति तथैत-त्स्तोत्रपाठकस्याऽऽप्तव्यं फलं नाऽवशिष्यत इति स्तोत्रपाठफलमाह ।

१७ हे मातः ! रसिकान्तरङ्गा ये उत्पादितनारायणप्रीति मधुरं लक्ष्मीसहस्राख्यमेतत् स्तोत्रं सहर्षं जगति जेगीयन्ते (पुनः पुनर्गा-यन्ति) तेषां गृहेषु अपगतिभीति सुखसन्तानं कुर्वन्ती एषा लक्ष्मी-रत्यन्तं क्रीडते इति पुनरेतत्स्तोत्रपाठफलमाह ।

---

१ उपनीयते इति १ पु० पा० ।

लक्ष्मीसहस्रं जगति भुवि जेगीयन्ते ऽभीक्ष्णं गायन्ति तेषां मन्दिरेषु गृहेषु शान्तः त्रासो यस्याः ताम् अमितां बह्वीं शर्मणां कल्याणानां विनतिं विस्तारं तिर्मिमाणैषा मत्स्तुस्यमाना(?) मद्बुद्धिस्था इन्दिरा लक्ष्मीर्विहरतितराम् । अत्यन्तं क्रीडतीत्यर्थः । मन्दाक्रान्ता० ॥ १७ ॥

पौत्रेणाऽऽत्रेयगोत्राभरणनयचणश्रीनिवासाऽध्वरीन्दोः
श्रीमद्रामाङ्घ्रिभक्तिप्रमुदितरघुनाथार्ययज्वाऽऽत्मजेन ।
वेदान्ताचार्यपादाम्बुजनिहितहृदा वेङ्कटाऽऽर्येण क्लृप्तं
रम्यं लक्ष्मीसहस्रं पठत दृढतरं नित्यकल्याणकामाः॥ १८॥

इति श्रीमत्काञ्चीनगरनायकताताचार्यभागिनेयवाजपेयसर्वपृष्ठाऽप्तोर्यामादियाज्यात्रेयवंशमौक्तिकीभवदप्पय्याचार्यतनूभवस्य श्लेषयमकचक्रवर्तिनो रघुनाथाचार्ययज्वनः पुत्रेण वेङ्कटाचार्येण विरचिते श्रीमल्लक्ष्मीसहस्रे फलस्तबकः पञ्चविंशो ग्रन्थश्च सम्पूर्णतामगमत् ॥ २५ ॥

पौत्रेणेति । हे नित्यं कल्याणे कामो येषां तत्सम्बुद्धौ, हे नराः! आत्रेयगोत्रस्य आभरणभूतश्चाऽसौ नयचणो न्यायवित्,

---

१८ हे सुस्थिरक्षेमेप्सवः! आत्रेयगोत्राऽलङ्कारनीतिज्ञश्रीनिवासाध्वरिनप्त्रा, रघुनाथपदभक्तिसंतुष्टरघुनाथाचार्ययज्वसुतेन वेदान्ताचार्य(वेङ्कटनाथनामकनिजगुरु)चरणसरोजासक्तमानसेन वेङ्कटाचार्येण रचितं मनोहरमिदं लक्ष्मीसहस्रं साऽऽग्रहं पठतेति निजवंशोत्कीर्तनपुरःसरमुपदिशन् स्तबकं स्तोत्रं चोपसंहरति ।

स्तेन विन इति चणपू । श्रीनिवाससंज्ञकः अग्निरिन्दुर्ग्यायजूक-राजा(?)नैम्यपात्रेण नप्त्रा, पुनः श्रीमद्रामाङ्घ्रिभक्त्या प्रमुदितो यो-रघुनाथाख्य आग्नेयज्वा श्रेष्ठयाग्यजूकस्तस्याऽऽत्मजेन पुत्रेण, पुन-र्वेदान्ताऽऽचार्याणां रामानुजपनगवर्नकल्लक्ष्मणाचार्याणां यद्वा स्वस्य कर्वेदान्ताऽध्यापकवेङ्कटाऽऽचार्याणां पादाम्बुजे निहि-तं हृन्मनो येन तेन वेङ्कटार्येण वेङ्कटः ऽध्वरिकविना क्लृप्तं निर्मितं रम्यं मनोहरम् इदं श्रीमल्लक्ष्मीसहस्रं दृढतरं श्रद्धाभक्तिसमन्विता-ऽर्थानुसन्धानसहितामित्यर्थः । पठत परिशीलयत, तेन च भजत सर्वेऽपि मङ्गलमिति शिवम् । स्रग्धरावृत्तम् ॥ १८ ॥

श्रीकृष्णात्रिकुलोद्भवः शिवमहीपालस्य यः सद्गुरु,-
र्देवाराध्यनान् यजुःश्रुतिपरः सिद्धेश्वरो योगिराट् ।
रामचन्द्रतनयः समस्तविबुधैः काश्यां कृताग्र्यार्चनः
कृष्णस्तस्य सुतः कलासु कुशलस्तस्याऽऽभूदात्मजः॥१॥
यः श्रीरामपदाम्बुजद्वयपराऽऽस्वादैकरोलम्बको
वेदव्याकृतिकाव्यनाटककरा(?)लङ्कारस्त्नाकरः ।
यावद्बुद्धिबलोदयं विवृतवान् स श्रीनिवासः कविः
स्तोत्र वेङ्कटयज्वनिर्मितमिदं लक्ष्मीसहस्राऽभिधम् ॥२॥
अनेकाऽर्था एकपदाद्धुद्धृत्य संशोध्य यत्नतः ।
अस्माभिष्कासिता देवै रत्नानीव यथा ऽम्बुधेः ॥ ३ ॥
स्वस्तिश्रीनृपशालिवाहनशके ऽब्धयष्टाऽद्रिधात्रीमिते
वर्षे दुन्दुभिसंज्ञके हरितिथौ मार्गाऽऽद्यपक्षे गुरौ ।
टीकेयं करवीरनामनगरे लक्ष्मीसहस्रस्तुते-
र्नीता ऽन्तं रघुवीरसुन्दरपदद्वन्द्वारविन्दे ऽर्पिता ॥ ४ ॥
मूलपत्यन्तराभावादज्ञानाद्भ्रान्तितो ऽपि वा ।
यदत्राऽसमञ्जसं तन्मे शोधनीयं महत्तमैः ॥ ५ ॥

सूक्तमत्राऽस्ति यत्मायस्तद्गुरोरेव मे न हि ।
दुरुक्तमस्ति चेत्किञ्चित्तन्ममैव गुरो र्न हि ॥ ६ ॥
विद्वांसो यदि मे दोषान् गुणान् वा कथयन्तु तत् ।
तुल्यं मनो मे मनुते ह्यशक्तिः कष्टदा भवेत् ॥ ७ ॥
इष्वासमार्गणविभूषितपाणिकञ्जात्
साऽम्भस्तडिज्जलधरोपमनीलदेहात् ।
आजानुबाहुयुगुलाद्रविवंशदीपाद्
रामात्परं किमपि तत्त्वमहं न जाने ॥ ८ ॥

इति श्रीरावजीमहाराजाऽपरनाम्ना श्रीनिवासपण्डितेन विरचितायां बालबोधिन्याख्यायां श्रीमल्लक्ष्मीसहस्रटीकायां फलस्तबकः पञ्चविंशो ग्रन्थश्च सम्पूर्णतामपगतमाम् ॥ २५ ॥

दृहगगुहाऽऽननन्देन्दु(१९६३)मिते भूपस्य विक्रमस्याब्दे ।
संक्षिप्य वृत्तिरेषा रचिता काश्यां हरिप्रियाप्रीत्यै ॥ १ ॥
साग्रं विलोक्य सम्यग् विचार्य मत्या ऽवधूतमत्सरया ॥ २ ॥
प्राचीननव्यवृत्त्योस्तरतमभावं विदन्तु विद्वांसः ॥ ३ ॥
गौतमगोत्रधुरन्धरनृसिंहसूरेः सुनो विनीतात्मा ।
तैलङ्गरामशास्त्री कृत्वेमां वृत्तिमार्पयल्लक्ष्म्यै ॥ ४ ॥

इति श्रीमानवल्लयुपाह्वतैलङ्गरामशास्त्रिविरचितायां लक्ष्मीसहस्रावतरणनिःश्रेणिकायां फलस्तबको ग्रन्थश्च सम्पूर्णः ।

THE

CHOWKHAMBÂ SANSKRIT SERIES;

A

COLLECTION OF RARE & EXTRAORDINARY SANSKRIT WORKS.

NOS. 84. 85. 89. 91. 93. 96. 100. & 104.

श्रीलक्ष्मीसहस्रम्

श्रीमद्वेङ्कटाध्वरिविरचितम् ।

श्रीमद्रावजीमहाराजाऽपरनाम्ना श्रीनिवासपण्डितेन विरचितया
बालबोधिन्याख्यया व्याख्यया समलङ्कृतम् ।

काशीस्थराजकीय संस्कृतप्रधानपाठशालायां
साहित्यशास्त्राऽध्यापकेन मानवल्ल्युपाख्यतैलङ्गरामशास्त्रिणा स्वकृतया अवतरणनिः-
श्रेणिकया संभूष्य संशोधितम् ।

LAKSHMISAHASRA

BY

VENKATÂDHVAR

WITH THE

COMMENTARY CALLED BÂLABODHINI, BY
Srinivâsa Pandit or Ravji Mahâràja.

EDITED WITH AVATARANIKAS BY
Râma Sâstri Tailanga,
PROFESSOR, GOVT. SANSKRIT COLLEGE, BENARES.

PUBLISHED AND SOLD BY THE SECRETARY,
CHOWKHAMBÂ SANSKRIT BOOK-DEPOT:
BENARES.
AGENTS:—OTTO HARRASSOWITZ LEIPZIG:
PANDIT JYESHTHÂRÂMA MUKUNDJI, BOMBAY.
Printed by Harî Dâs Gupta, Proprietor,
AT THE VIDYÂ-VILÂSA PRESS,
BENARES.

Price Rupee One.
1906.

१ अस्यां चौखम्बा-संस्कृतग्रन्थमालायां प्रतिमासं पृष्ठशतके सुन्दरैः सीसकाक्षरैरुत्तमेषु पत्रेषु एकः स्तबको मुद्रयित्वा प्रकाश्यते।

२ एकस्मिन् स्तबके एक एव ग्रन्थो मुद्र्यते।

३ प्राचीना दुर्लभाश्चाऽमुद्रिता मीमांसावेदान्तादिदर्शन, व्याकरण, धर्मशास्त्र, साहित्य, पुराणादिग्रन्था एवात्र सुपरिष्कृत्य मुद्र्यन्ते।

४ काशिकराजकीयप्रधानसंस्कृतपाठालयाऽध्यापकाः पण्डिता अन्ये च शास्त्रदृष्टयो विद्वांसः एतत्परिशोधनादिकार्यकारिणो भवन्ति।

५ भारतवर्षीयैः, ब्रह्मदेशीयैः, सिंहलद्वीपवासिभिश्च एतद्ग्राहकैर्देयं वार्षिकमग्रिमं मूल्यम् मुद्राः ७ आणकाः ८

६ कालान्तरे प्रतिस्तबकं " " १ " ०

७ प्रापणव्ययः पृथग् नास्ति।

८ साम्प्रतं मुद्र्यमाणा ग्रन्थाः- मुद्रिताः स्तबकाः

१)	संस्काररत्नमाला। गोपीनाथभट्टकृता	(संस्कारः)	२
२)	शब्दकौस्तुभः। भट्टोजिदीक्षितकृतः	(व्याकरणम्)	१०
)	श्लोकवार्तिकम्। भट्टकुमारिलविरचितम् पार्थसारथिमिश्रकृत-न्यायरत्नाकराख्यया व्याख्यया सहितम् सम्पूर्णम्।	(मीमांसा)	१०
)	भाष्योपबृंहितं तत्त्वत्रयम् विशिष्टाद्वैतदर्शन प्रकरणम् श्रीमल्लोकाचार्य्यप्रणीतम्। श्रीनारायणतीर्थ विरचित भाट्टभाषा प्रकाश सहितम्। स०	(वेदान्तः)	२
)	करणप्रकाशः। श्रीब्रह्मदेवविरचितः सम्पूर्णः	(ज्योतिषः)	१
)	भाट्टचिन्तामणिः महामहोपाध्याय-श्रीगागाभट्ट विरचितः। तर्कपादः	(मीमांसा)	२
)	न्यायरत्नमाला-श्रीपार्थसारथिमिश्र वि० स०	(मीमांसा)	२
)	ब्रह्मसूत्र भाष्यम-बादरायण प्रणीत वेदान्त सूत्रस्य यतीन्द्र श्रीमद्विज्ञानभिक्षु कृत व्याख्यानम्। सम्पूर्णः।	(वेदान्तः)	६
)	स्याद्वादमञ्जरी-मल्लिषेणनिर्मिता सम्पूर्णा।	(जैनदर्शनम्)	२
)	सिद्धित्रयम्-विशिष्टाद्वैत-ब्रह्मनिरूपणा-परम्-श्रीभाष्यकृतां परमगुरुभिः श्री ६ यामुनमुनिभिर्विरचितम्। सम्पूर्णम्	(वेदान्तः)	१
)	न्यायमकरन्दः। श्रीमदानन्दबोधभट्टारकाचार्यसंगृहीतः आचार्यचित्सुखमुनिविरचितव्याख्योपेतः	(वेदान्तः)	३
)	विभक्त्यर्थनिर्णयः न्यायानुसारिप्रथमादि-सप्तविभक्तिविस्तृतविचाररूपः म० म० श्रीगिरिधरोपाध्यायरचितः। सम्पूर्णः	(न्यायः)	५

(१३) विधिरसायनम् श्रीअप्पयदीक्षितकृतम् स० (मीमांसा) २

(१४) न्यायसुधा (तन्त्रवार्तिकटीका) भट्टसोमेश्वरविरचिता । (मीमांसा) १३

(१५) शिवस्तोत्रावली । उत्पलदेवविरचिता । श्रीक्षेमराजविरचितवृत्तिसमेता । (वेदान्तः) २

(१६) मीमांसाबालप्रकाशः (जैमिनीयद्वादशाध्यायार्थसंग्रहः) श्रीभट्टनारायणात्मजभट्टशङ्करविरचितः । (मीमांसा) २

(१७) प्रकरणपञ्चिका (प्रभाकरमतानुसारि मीमांसादर्शनम्) महामहोपाध्यायश्रीशालिकनाथमिश्रविरचितम् । श्रीशङ्करभट्टकृता मीमांसासारसंग्रहश्च । सम्पूर्णः (मीमांसा) ३

(१८) अद्वैतसिद्धिसिद्धान्तसारः । पण्डितप्रवरश्रीसदानन्दव्यासप्रणीतस्तत्कृतव्याख्यासमलङ्कृतश्च । (वेदान्त) ३

(१९) कात्यायनश्रौतसूत्रम् महामहोपाध्यायश्रीकर्काचार्यविरचितभाष्यसहितम् । १२

(२०) ब्रह्मसूत्रभाष्यम् श्रीभास्कराचार्यविरचितम् (वेदान्तः) १

(२१) श्रीहर्षप्रणीतम् खण्डनखण्डखाद्यम् आनन्द पूर्णविरचितया खण्डनफक्किकाविभजनाख्यया व्याख्यया (विद्यासागरी) ति प्रसिद्धया समेतम् । (वेदान्तः) १

(२२) आख्यातचन्द्रिका श्रीभट्टमल्लविरचिता । १

(२३) श्रीलक्ष्मीसहस्रम्–बालबोधिनीव्याख्यया ऽवतरणिकया च सहितम् । ८

(२४) ब्रह्मसूत्रवृत्तिः मरीचिका श्रीव्रजनाथभट्टकृता । (वेदान्त)२

(२५) क्रोडपत्रसंग्रहः अत्र श्रीकालीशङ्करसिद्धान्तवागीशविरचितानि अनुमानजागदीश्याः प्रत्यक्षानुमानगादाधर्योः प्रत्यक्षानुमानमाथुर्यो व्युत्पत्तिवादस्य शक्तिवादस्य मुक्तिवादस्य शब्दशक्तिप्रकाशिकायाः कुसुमाञ्जलेश्च क्रोडपत्राणि । (न्यायः) १

(२६) ब्रह्मसूत्रम्, द्वैताद्वैतदर्शनम्। श्रीसुन्दरभट्टरचितसिद्धान्तसेतुकाभिधटीकासहितश्रीदेवाचार्यप्रणीतसिद्धान्तजाह्नव्याख्यव्याख्यायु०२

(२७) षड्दर्शनसमुच्चयः । बौद्ध नैयायिक कापिलय जैन वैशेषिक जैमिनीयदर्शन संक्षेपः । मणिभद्रकृतटीकया सहितः । हरिभद्रसूरिकृतः । १

(२८) शुद्धाद्वैतमार्तण्डः प्रकाशव्याख्यासहितः । प्रमेयरत्नार्णवश्च । १

(२९) अनुमानचिन्तामणिव्याख्यायाः शिरोमणिकृतदीधित्याः जागदीशी टीका । २ २

(३०) वीरमित्रोदयः । महामहोपाध्यायश्रीमित्रमिश्रविरचितः । १ १

पत्रादिप्रेषणस्थानम् } हरिदासगुप्तः,
[illegible] सिटी